

AETAS

— TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT —

A historiográfia útjai

KÖVÉR GYÖRGY

*Átértékelések. Egy fogalom historiográfiai
útvesztői a 20. században*

SZEBERÉNYI GÁBOR

Tagányi és Szekfű

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

*Eckhart Ferenc 1931-es
programtanulmányának kortárs
visszhangja*

ERŐS VILMOS

*Domanovszky Sándor történeti és
történetpolitikai nézeteiről
az 1930–1940-es évek fordulóján*

BARÁTH KATALIN

*A Történelmi Társulat centenáriumi
ünnepsége (1967)*

31. évf.

2016

4. szám

KISANTAL TAMÁS

Holokausztirodalom Magyarországon

Bemutatjuk Olga Khavanova történészt

Következő számunk tartalmából

BALÁZS PÉTER

Az újkori holland tolerancia mítosza

BENE KRISZTÁN

Egy elfelejtett haderőnem nyomában: a Szabad Francia Haditengerészet

NYEMCSOK ATTILA

Egy rágalmozási per tanulságai: a Kelemen-Szakáts vita

BALÁZS ESZTER

Az első világháborús nekrológiai diskurzus

CSORBA GYÖRGY

A Dzsihad kihirdetése a Monarchiában az első világháború idején

Bemutatjuk Pál Judit történészt (Kolozsvár)

31. évfolyam

2016. 4. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

DEÁK ÁGNES

A kiadvány

az

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kara,
Szegedért Alapítvány,
és a Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH HAJNALKA
TÓTH SZERGEJ
VUKMAN PÉTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

KÖVÉR GYÖRGY

Átértékelések. Egy fogalom historiográfiai útvesztői a 20. században 5

SZEBERÉNYI GÁBOR

Tagányi és Szekfű. Adalékok egy mester–tanítvány kapcsolat historiográfiai összefüggéseihez 29

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

Az „Eckhart-vita”. Eckhart Ferenc 1931-es programtanulmányának kortárs visszhangja 57

ERŐS VILMOS

Menekülés a hallgatásba... és a szellemtörténetbe. Domanovszky Sándor történeti és történetpolitikai nézeteiről az 1930–1940-es évek fordulóján 78

BARÁTH KATALIN

„Pedig a történet egy és oszthatatlan”. Identitásválság és rituális önmeghatározás: a Történelmi Társulat centenáriumi ünnepe (1967) 99

KISANTAL TAMÁS

Holokausztirodalom Magyarországon. Módszertani megjegyzések egy magyar holokausztirodalom-történethez 116

Műhely

SZABÓ SZILÁRD

Az Informationsbüro. A császári és királyi közös külügyminisztérium polgári hírszerző szolgálatának átszervezése a Kiegyezés után 135

VÁRI LÁSZLÓ

Eastern Star káptalan Magyarországon 145

Elmélet és módszer

TAKÁCS ÁDÁM

Újjászületés komplikációkkal. Az esemény kérdése a közelmúlt történeti és filozófiai diskurzusainak erőterében 160

Határainkon túl

„...a nagy nemzeti narratíváktól eltávolodva”. Beszélgetés Olga Khavanovával (Az interjú készítette: Deák Ágnes) 178

Olga Khavanova válogatott művei 185

OLGA KHAVANOVA

Búcsú Szentpétervártól. Gróf Esterházy Miklós elhagyja az orosz fővárost 188

Figyelő

Egy évszázados küzdelem története (B. Szabó János: <i>Háborúban Bizánccal: Magyarország és a Balkán a 11–12. században. Boldog Zoltán tanulmányával. Corvina Kiadó, Budapest, 2013.</i>)	
RÓZSA MÁRTON	200
Apokaliptika, reformáció, nemzeti identitás (Őze Sándor: <i>Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon, 1526–1566. Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, Budapest, 2016.</i>)	
ERDŐS ZOLTÁN	205
Anglia keleti hangja (Steven Richmond: <i>The Voice of England in the East. Stratford Canning and Diplomacy with the Ottoman Empire. I. B. Tauris, New York – London, 2014.</i>)	
CSORBA GYÖRGY	208
Elfeledett pécsi nők nyomában (Árvai Tünde: <i>Városanyák. Mozaikok a pécsi nők 19–20. századi történetéből. [Pécsi Mozaik 5.] Kronosz Kiadó – Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2016.</i>)	
CZEFERNER DÓRA	211
Történet, történelem, történetírás (Erős Vilmos: <i>Modern historiográfia: Az újkori történetírás egy története. Ráció Kiadó, Budapest, 2015.</i>)	
MIHÁLYI DOROTTYA	217
Számunk szerzői	221

KÖVÉR GYÖRGY

Átértékelések

Egy fogalom historiográfiai útvesztői a 20. században

2010 őszén Székesfehérvárott „Történelmi átértékelés” címmel a város és levéltára, valamint a Kodolányi Főiskola szervezésében történelmi konferenciát tartottak. A Hóman Bálint születésének 125. évfordulójára időzített összefoglaló célja a történész-politikus rehabilitációjának előkészítése volt. A címben idézett Hóman írásról azonban nem sok szó eshetett, legalábbis a konferencia megjelentetett anyagának utószavában a szerkesztő, Ujváry Gábor tollából mindössze ennyi szerepel: „Hóman munkásságának történeti átértékelése is felettebb szükséges, emiatt is választottuk a tanulmánykötet címéül egykori írásának címét.”¹

I.

Ennek a magyar historiográfiában több hullámban is szerepet játszó kulcsfogalomnak a születését és színeváltozásait érdemesnek tartjuk a fogalomtörténet eszköztárával analitikusan feltárni. Természetesen visszanyúlhatnánk az eredeti *Umwertung* terminus gyökereit illetően Nietzscheig.² Ezt össze is köthetnénk a tudomány értékmentessége és az értékítéletek körüli vitákkal (Max Weber és a *Wertfreiheit* recepciója).³ Kitérhetnénk az első világháborút értékezőként értékelő felfogásokra is (például Spengler), de mindez most túl messzire vezetne.⁴

¹ *Történelmi átértékelés. Hóman Bálint a történész és politikus.* Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, 2011. 307. A kötet címében – szemben a meghirdetett konferenciával – már nem szerepelnek az idézőjelek. Szabados György írásában is csak egy *Auftakt* erejéig idézi meg Hóman átértékelés-konceptióját. Szabados György: *Hóman Bálint, a korai magyar állam és ethnogenezis kutatója.* In: *Történelmi átértékelés*, 19.

² Hogy ne csak a címeznél maradjunk, Nietzsche hagyatékából egy érdemi gondolatsort idézünk: „Értékeket átértékelni – mit jelent ez? A *spontán* mozgásoknak mind jelen kell lenniük, az újaknak, jövőbélieknek, erősebbeknek: csak még hamis nevekkkel és értékelésekkel illetik őket, és még nem *ébredtek öntudatra.*” Nietzsche, Friedrich Wilhelm: *Jegyzetek a késői hagyatékából II. A nihilizmusról és az ember feletti emberről.* Ford. Óvári Csaba. Máriaibesnyő, 2015. 31. [Kiemelések az eredetiben.]

³ A Nietzsche-hatás (akár Weberre is) szövegszerűen nem könnyen mutatható ki, sok vita folyt már erről, de a kérdésfelvetésekre való, akár ellentétes előjelű válaszreakciók egyértelműnek tűnnek. Fleury, Laurent: *Max Weber sur les traces de Nietzsche?* *Revue française de sociologie*, vol. 46. (2005) No. 4. 807–839. Weber értékítélet-felfogásának gyökereihez alapvető: Erdélyi Ágnes: *Rickert és Weber (Az értékvonatkozástól az ideáltípusig).* In: *uő: A társadalmi világ ideáltípusos felépítése. Tanulmányok.* Budapest, 2003. 39–78.

⁴ Spengler könyvének korszakspecifikus kritikus recepciója: Dékány István: *Spengler történetelmélete.* *Történeti Szemle*, 11. évf. (1922) 1–4. sz. 165–175. A befogadói oldalt hangsúlyozta: „A világ-

Ráadásul a kifejezés egyik magyarországi meghonosítója, Hóman került az előfutárokra vonatkozó utalásokat. Nála először 1925 őszén, az Országos Katolikus Nagygyűlésen tartott előadásban – a helyszínnel megfelelő kontextusban – került előtérbe az „átértékelés” fogalma.⁵ Utalva az 1911-es katolikus nagygyűlés határozatára megállapította: „A törekvés megszületett, de siker nem követte. A téves és egyoldalú világításban ismert történeti tények és jelenségek átértékelése, a kiélezetten egyházellenes történelmi felfogás tudományos revíziója irányában – néhány bíráló megjegyzés kivételével – jóformán semmi sem történt.”⁶ A revízióra véleménye szerint egy korábbi átértékelés miatt lenne szükség. „Az egyház és a katolicizmus történelmi szerepének átértékelése és a katolikusellenes laikus történet szemlélet kialakulása Európa-szerte a felvilágosodás eszméjének hatása alatt indult meg, míg a romantika, a liberalizmus, a pozitívizmus s legvégül a radikalizmus és materializmus egy-egy erőteljes ecsetvonással járultak az új kép kialakításához.”⁷ S bár láthatóan egyetemes jelenségről volt szó, nálunk mindez sajátos összefüggésbe került: „A protestáns gondolattal azonosított liberális eszmék hálás, éltető talajra találtak a kiegyezés utáni autodidakta tudósnemzedék sok protestáns tagjának minden katolikumtól idegenkedő lelkében. A rendszeressé vált kutatás ismeretlen források és adatok százaival gyarapítja a tudomány anyagát, de a tények értékelésében Thaly Kálmánnal, Zsilinszky Mihállyal és társaikkal a liberális eszmék mellett a romantika délibábos sovínizmusa és a hitviták korának egyoldalúan protestáns felfogása kezd érvényesülni, és lassanként dogmává sűrűsödik a magyar és protestáns ügy azonosságának, másrésről a nemzeti eszme és a katolikus gondolat történeti ellentétének elmélete.”⁸ A pozitívizmus, „az empirikus kutatás túlhajtása”, „a spekulatív okoskodást megvető történelmi realizmus” csak ráerősített ezeknek a folyamatoknak az egyoldalú kibontakozására, s nálunk – szemben Németországgal – nem alakult ki olyan, katolikusokból és protestánsokból álló „tudóstábor”, amely „hathatósan működött közre a katolikus középkor újraértékelésében és rehabilitációjában”.⁹ Történelmi példák sorolása után ebben a kontextusban hirdette meg „a magyar történelem új szintézisét. E munkából kérnek részt maguknak a magyar történettudomány katolikus művelői. Feladatunkat a tények meggyőző erejére támaszkodva, a tiszta tudomány eszközeivel és módszerével kell megoldanunk, kerülve minden tendenciát és az üres jelszavak vásári lármáját. A történelmi rekonstrukcióban, az elmúlt folyamatok értékelésében és felfogásában szükség-szerűen és öntudatlanul érvényesül az író, a tudós kortudata és egyéni világnézete. Ezt a

háború nagy lelki átértékelést, új helyzethez való energikus acclimatizálódást kíván az emberektől.” Uo. 170.

⁵ Történelem és katolicizmus. Elmondta Hóman Bálint a XVII. Országos Katolikus Nagygyűlésen 1925. évi október hó 13-án. A Hóman-hagyatékban található példányt Náci bátyámnak dedikálta a szerző. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSzK Kt) Fond 15/4. Az előadás helyét Hóman húszas évekbeli historiográfiái írásai sorában a maga ellentmondásaival együtt ambivalensen értékeli Erős Vilmos. Erős Vilmos: *Hóman Bálint és a historiográfia*. Korunk, 21 évf. (2010) 9. sz. 62–70., az utalások: 63., 65.

⁶ Hóman: *Történelem és katolicizmus*, 1.

⁷ Hóman: *Történelem és katolicizmus*, 3. Ez a gondolatmenet pontosan illeszthető Nietzsche egyik tragikus sorsú autentikus értelmezője, George de Huszar (1919–1968) definíciójához: „*This transvaluation is a difficult task, because it involves the valuation of precisely that which in the past has been devalued: this world and this life.*” de Huszar, George: *Nietzsche's Theory of Decadence and the Transvaluation of all Values*. Journal of the History of Ideas, vol. 6. (1945) No. 3. 259–272. Az idézet a 263. oldalon.

⁸ Hóman: *Történelem és katolicizmus*, 4–5.

⁹ Hóman: *Történelem és katolicizmus*, 6.

szubjektív vonást – ami nincs ellentétben a tárgyilagos megismerésre és pártatlan értékelésre tudatos és következetes törekvéssel, vagyis a tudományos objektivitással – mi sem tudjuk kiküszöbölni. A nagy összefüggések rekonstrukciójában, a szintézisben – bármennyire igyekezzünk is saját énünket szigorú önkritikával elaltatni – önként kifejezésre fog jutni katolikus hitünk, magyar meggyőződésünk és idealisztikus világnézetünk. A tények tendenciózus beállításától azonban tartózkodnunk kell és tartózkodni fogunk.”¹⁰ Világos beszéd, nem szükséges hozzá különösebb kommentár. Ez a mélyen ideologikus szöveg Hóman „átértékelés”-konceptiójának gyökere, innen kell kiindulnunk, ha az általa oly előszeretettel emlegetett „genetikus történelmi felfogás” módszerességével a gondolatmenet alakulását nyomon akarjuk kísérni.

Semmi meglepő nincs abban, hogy protestáns oldalról erre a kihívásra erőteljes válasz érkezett. Zoványi Jenő (1865–1958), az ifjú korában katolikusból reformátussá lett, majd egyházi pozícióiból kiszorított protestáns egyháztörténész a rá jellemző militáns hangütéssel szállt ringbe.¹¹ „Egyik kat[olikus] nagygyűlésen egy mostanában tekintélyre emelkedett világi történész minden tartózkodás nélkül kiadta a katolicizmus javára való történelmi átértékelés jelszavát. Jól jegyezzük meg, ez egyenesen a világi történetírása vonatkozott. És amidőn ez ellen a végtelenül tudományellenes és rosszhiszemű törekvés ellen nem egyes elszigetelt felszólalásnak kellene elhangzania, hanem az érdekelt tudományos testületeknek lett volna kötelességük unisono rögtön fölemelni tiltakozó szavakat: még azt is meg kellett érniünk, hogy a protestáns hivatalos és irodalmi körök és személyek az áldozatra szánt birka türelmével fogadták ezt a nemcsak az igazságnak, hanem nekik is szóló hadüzenetet. Pedig a jelszó kiadója ott nyomban meg is kezdte a jelszó érvényesítését. A magyarországi ellenreformáció borzalmas gyalázatosságait a nemzeti egység érdekében történeteknek nyilvánította...”¹² Zoványi később, mindinkább Szekfű és Révész mint átértékelők ellen hadakozva egyik legszívósabb opponense maradt az átértékelés-konceptióknak.¹³

Az igazi nehéztüzérséget azonban a vitában a szintén protestáns, de nem felekezeti alapon megszólaló volt államtitkár és szegedi professzor, pedagógiai író Imre Sándor (1877–1945) jelentette. Elismerte, hogy „az átértékelés szükséglete ma sokak lelkében él, tehát valami jogosultnak kell lennie benne, sokan pedig riadtan tiltakoznak még a gondolata ellen is, tehát valami veszedelemnek is kell vele járnia”.¹⁴ Egyenesen „átértékelési mozgalomról” beszélt, s megállapította annak szociológiai hátterét is, miszerint átértékelést „főképpen

¹⁰ Hóman: *Történelem és katolicizmus*, 11–12. A történész énjének elaltatása utalás Leopold von Ranke „*Sich selbst auslöschen*” maximájára.

¹¹ Zoványi Jenő: *Történelmi átértékelés*. Századunk, 3. évf. (1928) 5. sz. 270–271.

¹² Zoványi: *Történelmi átértékelés*, 270–271. Tíz évvel későbbi tanulmánykötetében a szerző a fenti gondolatmenet kezdetét megszelídített alakban adta közre: „Közülök való világi történészeink minden tartózkodás nélkül egyremásra adogatják ki a katolicizmus javára való történelmi átértékelés jelszavát.” S az idézett szöveg vége is – az akkor már miniszter Hóman nevének említése nélkül – „átértékelődik”, amennyiben így hangzik: „Pedig a jelszó igazán kiváló, első kiadója ott nyomban meg is kezdte a jelszó érvényesítését.” Zoványi Jenő: *Szekfű és társai történetírása*. Budapest, 1938. 20. [Kiemelések – K. Gy.] Kimaradt az eredeti szövegből az új kiadásban a katolikus nagygyűlés előadóját „kurzusnagyságnak” aposztrofáló minősítés is.

¹³ A sokszor a becsületsértés határát átlépő szövegeket összegyűjtötte tanulmánykötetében: Zoványi: *Szekfű és társai történetírása*, 21–31.; uő: *Új egyháztörténetírás*. Keresztény Magvető, 1940. 1. sz. 10–29. Révész Imre (1889–1967) helyzetére és álláspontjára lásd: Erős Vilmos – Gyimesi Pálma: *Iffabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulához (1929–1937)*. Lymbus, 7. köt. 2009. 233–258.

¹⁴ Imre Sándor: *Az „átértékelés” az irodalomban és a történelemben*. Irodalomtörténet, 18. évf. (1929) 1. sz. 1.

olyanok sürgetnek, akik valamely erősödő, vagy már uralomra jutott, de mindenesetre vezetésre igyekvő irányhoz tartoznak”.¹⁵ Az értékelés szempontjainak folytonos alakulását az irodalomban, a közéletben, sőt a tudományban is magától értetődőnek tartotta. „A tudomány maga is él: mindenik ága gyarapodik, mert új kérdések ébrednek, fejlődik, mert eredményekre jut, fogyatkozásai támadnak, tévedések állhatnak benne elő; új (pl. élettani, fizikai, történelmi) adatok megingatnak régi megállapodásokat, új szempontok a tudományos anyag másféle csoportosítását kívánják, új módszerek a teljesebb áttekintést, új eredmények keresését teszik lehetővé.”¹⁶ Hómannal ellentétben azonban nem tekinti szükségesnek példák felsorolását, mert szerinte „az »átértékelés« jelszavában van a baj: ez a szó többet mond és csakugyan többet is értenek rajta, mint amennyi tudományos gondolkodással jogosult és szükséges [...] Az *átértékelés* szavában ugyanis már benne van az a gondolat, hogy valamely célból valamely határozott, már kialakult tételt alkalmazok; nem azt keresem, hogy kétségem alapos-e, bizalmatlanságom jogosult-e, azt sem, hogy vajon hogyan is áll a dolog; ezt mind tudom már, s ezen az alapon csak azt a feladatot látom magam előtt, hogy a magam igazát mutassam ki [...] tudományos munka ezzel a céllal nem kezdődhetik. Itt az *átértékelés* csak *eredmény lehet, célkitűzés sohasem*.”¹⁷ [Kiemelések az eredetiben.] Az *átértékelés* lehet célja a védőügyvédnek és a pártpolitikusnak, ám a tudomány szempontjából „értéktelen minden olyan eljárás, amely [...] nem a kérdésen kezdődik, hanem az állításon, nem nyílt vizsgálódás, hanem mesterkelt igazolás, nem tényekből következtet, hanem érveket keresgél”.¹⁸ Végül levonta a fogalmi következtetést is: „ami tudományos szempontból minden téren egyedül jogosult és feltétlenül szükséges, azt nem az *átértékelés*, hanem az *átvizsgálás, újból megvizsgálás* szava fejezi ki helyesen [...] az újból megvizsgálás, az *átvizsgálás* nem jár feltétlenül az álláspont, értékelés módosításával; lehet, hogy éppen megerősödik a régi meggyőződés, mert új szempontokból ellenőrizve, így is helytállónak bizonyult [...] Az *átvizsgálás*, az újból megvizsgálás természetesen újból való értékelést is jelent; [...] Az *újra értékelés* egyébként még nem bizonyosan *átértékelés*; de ha az következik belőle, azt is nyugodtan fogadja mindenki olyan emberektől, akik nem *átértékelni* akarnak, hanem egyedül az igazat keresik.”¹⁹ [Kiemelések az eredetiben.]

Közben a *Magyar Történet* Hóman és Szekfű által írott egy-egy kötete is megjelent, s az első kritikák is napvilágot láttak (de a szintézis maga s annak bevezetője sem használta az ’átértékelés’ terminust). A *Századok* hasábjain Domanovszky Sándor Hóman első kötetével

¹⁵ Imre: *Az »átértékelés«*, 3.

¹⁶ Imre: *Az »átértékelés«*, 4.

¹⁷ Imre: *Az »átértékelés«*, 5. Ezt az álláspontot Zoványi is magáévá tette: „...nekem semmi kifogásom nincs az *átértékelés* szó ellen, az *átértékelés* ténye ellen sem. De csupán akkor, ha az nem előre elhatározott, célul kitűzött dolog, hanem beható kutatás közben előállott folyamat.* Csakhogy egyesek ebből a szempontból nagyon, de nagyon gyanúsak tűnik fel előttem a Szekfű-féle egész vállalkozás. Emlékezzünk csak vissza, hogy Szekfűnek a társa, Hóman Bálint egy katolikus nagygyűlésen részletesen kifejtette a klerikális *átértékelés*nek teljes programját...” Zoványi: *Szekfű és társai*, 26–27. [Eredetileg: Néhány szó a Szekfű-kérdéshez. Protestáns Szemle, 1931. 698–701.] Itt is kihagyott az eredeti változathból: * „Erre vonatkozó nézeteim kifejtésére általános elvi alapon már vettem alkalmat a Századunk 1928. évi 265–71. lapjain. Ám speciális protestáns szempontból is nagyon, de nagyon...”

¹⁸ Imre: *Az »átértékelés«*, 6. Hozzáteszi: „...az ilyen »átértékelő« szavára csak azok hallgatnak, akik ugyanazzal a kiindulással fordulnak a kérdések felé, s valami határozott, nekik tetsző *mást* várnak...” Uo. [Kiemelés az eredetiben.]

¹⁹ Imre: *Az »átértékelés«*, 7. A fogalmi tisztázást nehezíti, hogy az „újból megvizsgálás”, vagyis a „revízió” mellékértelme szintén változást is hordoz. Uo.

kapcsolatban ezért is meglepéssel állapította meg: „A szintézis mellett Hóman sokat emlegette az átértékelést is. A viták után, amelyek e körül folytak, méltán kelthet tehát érdeklődést, hogy ezt az átértékelést Hóman hogyan végezte el. Megnyugvással állapíthatjuk meg, hogy eltekintve az őstörténet újszerű feldolgozásától, nincs benne semmi olyan, ami a régebbi felfogással élesebb ellentétben állana. Két pontban ütközhetnek talán még ki valamelyes határozottan átértékelési törekvés. A kalandozások megítélésénél, ahol azonban a szerző határozott állásfoglalása ellenére is a régi felfogásnak is néhány új érvet szolgáltat, és Szent Istvánnál, ahol az ő gondolkodásának szorosabb kapcsolása a cluny szellemmel nem új. Újszerű csak az, hogy a cluny szellemet, Szent István politikáját tárgyalva, oly behatóan ismerteti. Nincs tehát a munkában semmi, ami az »átértékelés« kifejezésének rossz értelmű magyarázatára alapot adhatna [...] Az »átértékelés« csak mint jelszó veszedelmes. Ahol szükség van rá, akár a szempontok, akár az új kritikai eredmények miatt, ott természetes tudományos követelmény; magától értetődik, kiélezésre tehát nincs is szükség.”²⁰ Ezzel szemben Szekfű első, kora újkori kötetait Domanovszky másképp értékelte: „...az az átértékelés, amelynek eredményeivel ismertetésünkben foglalkoztunk, nem a kollektív erők kidomborításából, de nem is az új kutatások és részlettanulmányok eredményeiből szűrődött le. Az átértékelést tehát Szekfű munkája nem mutatja előnyös oldaláról. A szembehe-lyezkedés a kialakult felfogással feltűnően éles, de megnyilvánulásaiban nem a történeti anyag, hanem a szerző egyénisége tükröződik. Túlzott fogalmazásai belső összeütközésbe kerülnek azokkal a részekkel, amelyek adatszerűen részletesebben vannak megalapozva, ami ingadozásokra vezet, az elbeszélő rész és a szerző koncepciójának egymástól való lehajlására.”²¹ A két szerző ilyenét szembeállítás annál inkább meglepő, ugyanis Szekfű – tudunkkal – nem használta programszerű jelszóként az »átértékelés« fogalmát, viszont – legalábbis Domanovszky szerint – sokkal inkább gyakorolta, mint Hóman, aki viszont a fogalom karrierjét útjára indította. Szekfű bevonódását az átértékelés vitába nemcsak a Hóman–Szekfű szintézis, hanem a Bethlen-életrajz megjelenése is gerjesztette.²² Hajdani ifjúkori barátját előzetes szóbeli figyelmeztetés után a debreceni professzor Rugonfalvi Kiss István (1881–1957) részesítette vehemens bírálatban, amelynek már címével besorozta Szekfűt: *Az átértékelt Bethlen Gábor*.²³

R. Kiss István kritikája most arra készítette Szekfűt, hogy legalább nyílt tanújelét adja tartózkodásának. „Ma sokat beszélnek a magyar történet »átértékeléséről«, s a kik ezt nem tartják szükségesnek, mint pl. a Prot. Szemlében Asztalos Miklós, azok is »szélesíteni, mélyíteni« kívánják történetünk ismeretét. Átértékelés (Umwertung) inkább etikai, filozófiai processzus lehet, nem pedig a történetkutatás feladata, melynél a bajok egyszerűen a metódus hiányából vagy gyöngeségéből következnek. A magyar történetírás történetét ismerve, én nem látok megoldhatatlan nehézségeket, ha egyszer a történetírók koruk színvonal-

²⁰ Domanovszky Sándor: *Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet I. köt. Századok*, 63. évf. (1929) 9–10. sz. 428.

²¹ Domanovszky Sándor: *Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. IV-V. köt. Századok*, 64. évf. (1930) 9-10. sz. 903. Domanovszky Szekfű átértékeléseire vonatkozó kritikáját az életmű keretében interpretálja Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Pozsony, 2015. 320–325.

²² Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor*. Budapest, 1929.

²³ Rugonfalvi Kiss István: *Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának*. Debrecen, 1929. Az Attraktor sorozatában újra megjelent Máriabesenyő-Gödöllő, 2008. A Bethlen-könyv recepciójáról lásd: Erős Vilmos: „A második száműzött Rákóczi vita”. *Szekfű Gyula Bethlen Gábor című művének fogadtatása az 1920-as és 1930-as évek fordulóján*. Valóság, 58. évf. (2015) 11. sz. 18–32.

ára helyezkednek, és a modern történeti módszereket elfogulatlan bátorsággal, de egy-szersmind tudással és szorgalommal *merik* alkalmazni. Koruk színvonalán képzett törté-netírók minden egyéni, politikai és vallási eltérésük mellett is hasonló eredményekre jut-nak, és egymást megbecsülve dolgozhatnak egymás mellett.” Majd később így folytatja: „Az új módszer, ha most alkalmazásba vesszük, ebben a helyzetben nem szélesíteni és mélyíteni fog, nem is átértékelni, hanem egészen új történetet alkotni, mely in politicis Szalay László-ra és elődjére fog valószínűleg visszatérni, de minden egyes más téren újat kénytelen al-kothni. Sok, ami korábban probléma volt, többé nem lesz az.”²⁴ Nem tudjuk, hogy Hóman cserbenhagyásként élte-e meg Szekfű részleges kihátrálását az „átértékelés” jelszava mögül. Tény, hogy a metodikai újítás szükségességében továbbra is egyetértettek.

Imre Sándor tekintélye, szigorú fogalmi logikája, a szintézist ért első bírálatok s talán Szekfű ambivalens magatartása is arra késztették Hómant, hogy álláspontját markánsab-ban megfogalmazza. Hogy ennek színteréül miért az Országos Kaszinót választotta, az alig-ha vezethető le tisztán tudományos megfontolásokból. A keresztény középosztályt tömörítő Országos Kaszinóban Hóman már 1912 óta tag volt, s ennyiben a jövőt is anticipáljuk: 1933-ban az akkori kormány minden tagja (a miniszterelnököt is beleértve) ehhez a társa-sági körhöz tartozott.²⁵ Hóman tehát az „övéihez” akart szólni. Ráadásul nem egyedül, mert 1930. február 11-én ugyanezen alkalommal, ugyanitt hangzott el a témában a hadtörténész Markó Árpád (1885–1966) előadása is.

Alkalmához illesztett célkitűzését már a bevezetésben megjelölte: „Célom a történelmi átértékelés fogalmának és jelentőségének magyarázata. Korántsem akarok azonban mé-lyebb tudományos fejtegetésekbe bocsátkozni. Csupán a közérdeklődés körébe került prob-léma rövid megvilágítására s a körülötte támad félreértések eloszlatására törekszem.” A köz-életi előadás műfajának megfelelően nem jelöli meg vitapartnereit, viszont új elemként vonta be az érvelésbe a természettudományok elvárásaihoz való viszonyítást.²⁶ Gondolat-menetét ez az indítás nemcsak retorikailag keretezi, hanem a továbbgondolásnak is egyik fő motívuma lesz. Mint írta, a „tudományban ma uralkodó genetikus történelmi felfogás” nevében értelmezi a történeti rekonstrukció folyamatát. „Ez a rekonstrukciós művet két-ségtelenül szubjektívebbé teszi a történetíró munkáját a természettudósénál, de ezt a fogya-

²⁴ Szekfű Gyula: *Kritika és terror II.* Magyar Kultúra, 16. évf. (1929) 7–12. sz. 300–305. Az idézet a 304. oldalon. Asztalos Miklós (1899–1986) kritikája Szekfű 17. századi kötetről az átértékelést „igen szerencsétlen s az igazi tartalmat nem is teljesen fedő kifejezésnek” tekintette. Ugyanakkor a körülötte kibontakozó vita szerinte félreértésen alapult: „A támadókat az a hit vezette, hogy az át-értékelés [...] a történetírás által erkölcsi értékeknek elismert tényezők devalválását s új erkölcsi értékek propagálását jelenti. Így féltették egyesek a nemzeti értékek, mások a protestáns értékek sorsát, s hitték igen sokan azt, hogy az »átértékelés« legalább is megbontja a történelmi köztudat egységét. Ma már őszintén meg kell állapítanunk, hogy az »átértékelés« nem erkölcsi értékeink megváltozását jelentette Hóman és Szekfű nagy vállalkozásában, hanem a magyar nemzet politikai történetének új történeti kritika, gazdagabb anyagismeret és szélesebb érdeklődési körre átértékelt előadását.” Kifogásait sokkal inkább az „úgynevezett szellemi történet fokozott metodikai igénybe-vételével” szemben vonultatja fel. Asztalos Miklós: *Szekfű Gyula: Magyar történet. A tizenhetedik század.* Protestáns Szemle, 40. évf. (1931) aug.–szept. 553–563. Az idézet az 555. oldalon.

²⁵ Eöry Gabriella: *Az Országos Kaszinó és a középosztály.* In: Zsombékok. Középosztályok és isko-láztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanul-mányok. Szerk. Kövér György. Budapest, 2006. 333.

²⁶ „Bármily exaktnak lássák is a természettudomány módszere s bármily kézzelfoghatóak is ténybeli megállapításai, a feltevéseket, hipotéziseket, szubjektív tudós következtetéseket éppoly kevésbé nélkülözheti, mint a történettudomány.” Hóman Bálint: *Történelmi átértékelés.* Napkelet, 8. évf. (1930) 3. sz. 246.

tékosságot ellensúlyozza az a körülmény, hogy míg a természettudós rajta kívül álló tárgyakat és jelenségeket vizsgál, a történész az emberi lélek megnyilvánulásait vizsgálva, mintegy újraéli az elmúlt jelenségeket. A régi történeteknek ez az átélése teszi lehetővé a történetíró számára a vizsgált korszak szellemébe való tárgyilagos beilleszkedést s ezáltal oly ténymegállapításokat, melyek bármely más tudomány ténymegállapításaival vetekedhetnek exaktság tekintetében. Mindazonáltal el kell ismernünk, hogy a legnagyobb tárgyilagosságra törekvő tudós sem képes magát saját egyéni és kortudatától teljesen elszakítani, s ezért – öntudatlanul bár – a történész is bizonyos szubjektivitással végzi vizsgálatait. Bármennyire igyekezzünk is magunkat korbeli, nemzeti, felekezeti, társadalmi elhelyezkedésünk béklyóitól, a felfogásunkban sokszor csak tudat alatt működő atavisztikus előítéletektől és világfelfogásunk részét tevő modern elméletektől szabadulni, e momentumok hatását teljesen kiküszöbölni – emberek lévén – nem tudjuk, azok befolyása a történeti jelenségek értékelésében akarunk ellenére is érvényre fog jutni. Bármennyire törekedjünk is empirikusan dolgozni s eredményeinket kizárólag a ténybeli adatokra felépíteni, bizonyos a priori ítéletektől és feltevésektől teljesen szabadulni nem lehet.”²⁷ Összefoglalva: „A történeti igazságok egy részének hipotetikus értéke, másrészt a történetírásban érvényesülő szubjektív elemek időnként szükségképpen vezetnek a jelenségek átértékelésére, ami azonos az alkotó történettudományi munkával.”²⁸ Ez alkalommal, miközben nem csak gondolati kiindulópontját alakította át, nem csak az ideológiai motívumot tolta háttérbe, lényegében érveléstechnikailag hasonló módon járt el, mint az öt évvel korábbi előadásában, csak jóval nagyobb számú történelmi példát vonultatott fel állításai alátámasztására. Mohács példájához fűzve fejt ki elvi álláspontját: „A részgazságok összefüggéseit megvilágító történeti tények tekintetében azonban az anyag-bővülésével, a kutatási módszerek és szempontok változásával és a világszemlélet módosulásával szükségképpen előáll az újabb és újabb átértékelés szükségége.”²⁹ A pozitivista tényfogalom kritikája mellett érdemben nem reagált az Imre Sándor által kifejtett logikai érvekre. Sőt az általánosító megállapításkor már vissza is vonult, amikor az átértelmezett átértékelésnek csak két lehetséges okát jelölte meg: „Történeti jelenségek átértékelésére kétféle okból lehet szükség: a történeti forrásanyag bővülése, új adatok felmerülése, régieknek új értelmezése miatt, továbbá új vizsgálati módszer alkalmazása s ennek következtében a korábbi történetírástól nem ismert vagy figyelembe nem vett szempontoknak felmerülése miatt.”³⁰ Természetesen újra és újra beleütközött az általa is érzékelt ellentmondásba: „Történetírói munkánk ma a genetikai módszer alkalmazásából következő értékeléseknek – az események és jelenségek, intézmények és alakulatok, elvek és eszméáramlatok, egész korszakok és egyes történeti személyiségek fejlődésbeli szerepét tisztázó, történeti jelentőségüket megállapító átértékeléseknek – láncolata. A történetírónak ez átértékelések során természetesen tartózkodnia kell minden célzatosságtól, és legjobb tudása szerint igyekeznie kell az előbb ismertetett szubjektív mozzanatok kiküszöbölésére. A genetikai gondolat értelmében minden történeti személyt, eseményt és jelenséget saját kormillieujében vizsgálunk és értékelünk, mellőzve a későbbi korszakok világnézetéből, elméleteiből és történetiszemléletéből következő anakronisztikus momentumokat.”³¹

²⁷ Hóman: *Történelmi átértékelés*, 247.

²⁸ Hóman: *Történelmi átértékelés*, 247.

²⁹ Hóman: *Történelmi átértékelés*, 248.

³⁰ Hóman: *Történelmi átértékelés*, 248. Hogy a korábban oly hangsúlyos „világszemlélet módosulása” most vajon miért tűnt el az egy bekezdéssel korábbi gondolatmenetből, azt nem magyarázza meg.

³¹ Hóman: *Történelmi átértékelés*, 249–250.

Hogy miként lehetne a 19. századi historizmus maximáját és a 20. századi történész alkotó szubjektivitását egyáltalán harmonizálni, arra vonatkozóan receptet nem ad, meglehetősen bizonytalanságban hagy bennünket. Ehelyett régi és újabb példák sora következik. Többnyire olyan terepről, ahol maga is otthonosan mozog: II. Géza orosz hadjárata, II. Endre kereszties hadjárata, Nagy Lajos, ezeréves alkotmány stb. Néha azonban kilép a középkorász-szerepből (ilyenkor mindig érdemes az aktuális politikai kontextust is tekintetbe venni): Martinovics megítélésekor vagy Ágoston Péter nagybirtok-felfogása kapcsán. Esetenként szinte magától értetődőnek tekinti az „átértékelődést”: „Politikai életünkön félszázadon át a 48 és 67 ellentéte uralkodott, s ehhez képest a kortörténetírás is epochális korhatárként fogta fel 1848-at és 1867-et. A Habsburg-monarchia szétesése óta az események jelentősége önmagától átértékelődött. 1848, illetőleg a reformkorszak a magyar történeti fejlődésnek mindig epochális korhatára marad, a 48-as vívmányokat realizáló 67-es kiegyezés azonban az egész fejlődési folyamat szempontjából epizódyszerű eseménnyé devalválódik.”³² Mintha nem olvasta volna elég figyelmesen a Három nemzedéket!

Előadása funkciójából (és közönségéből) következően azonban ezek csak mellékszálak. „Azt hiszem, e példákban elég kiderült, hogy a történelmi átértékelés nem valami különleges, boszorkányos művelet s nem valami vétkes manipuláció. Az átértékelés csak egyik eszköze a történeti igazság megismerésére irányuló komoly és elszánt tudós törekvésnek. S itt elérkeztünk az átértékelés problémájának legkényesebb mozzanatához. A történeti igazságra való tudatos törekvés kötelességévé teszi a tudósnak oly tények megállapítását és oly átértékeléseket végrehajtását is, melyek közkeletű történelmi véleményeket s a köztudatban igazolt tényként szereplő jelenségeket cáfolnak.”³³ Nem hagy kétséget afelől, hogy a probléma leginkább „a nemzeti kultusz központjában álló személyekkel és intézményekkel” kapcsolatban foglalkoztatja.³⁴ S igyekszik megnyugtatni magát és a közvéleményt: „Ne féltjük őket a tudományos értékelés embereken átvilágító reflektorától. A mi nagyjaink nem szorultak hibáik leplezésére, nem szorultak hamis dicsfényre, amint hogy a magyar nemzetnek sincs semmi leplezni valója.”³⁵

Hóman előadását hadtörténeti példatárral egészítette ki Markó Árpád korreferátuma. Nála is fontos szerepet kapott az újabban hozzáférhetővé vált források kutatása, különös tekintettel a bécsi állami levéltárakra, ennek minden szemléleti következményeivel együtt.³⁶ Ő is hangsúlyozta, hogy „a hadtörténelmi átértékelésnek sem lehet célja, hogy valódi nagyságokat sárba rántsion, de a kötelező tárgyilagosság érdekében végre kell hajtunk ezt a folyamatot, mint egy talán néha kissé fájó, de szükséges műtétet”.³⁷

A Hóman-előadásban megbúvó belső ellentmondások természetesen mozgósították nemcsak a vitapartnereket, hanem a szubjektív értékelés radikálisabb híveit is. Joó Tibor (1901–1945), a könyvtárosi pályán működő történetfilozófus, sokak szerint az egyetlen iga-

³² Hóman: *Történelmi átértékelés*, 250.

³³ Hóman: *Történelmi átértékelés*, 253. A korábban felvonultatott példatárból itt az ezeréves alkotmány, a szentkorona-tan és Nagy Lajos esetét idézi vissza.

³⁴ Hóman: *Történelmi átértékelés*, 254.

³⁵ Hóman: *Történelmi átértékelés*, 255.

³⁶ Markó Árpád: *A történelmi átértékelés problémája a hadtörténetben*. Magyar Szemle, 10. évf. (1930) 9. sz. 24–32. „Egy csataleírás szerény véleményem szerint csak akkor éri el célját, ha azt magasabb katonai szempontok szerint bírálva – sine ira et studio – állítjuk össze, úgyszólván a csatater felett, semleges, olyan ponton állva, ahonnan egyaránt bepillantunk a magyarok és az ellenség arcvonalaira, azok mögé és ugyanazon távcsővel nézzük mindkét fél vitézkedését.” Uo. 27.

³⁷ Markó: *A történelmi átértékelés problémája a hadtörténetben*, 32.

zi magyar szellemtörténész a *Nyugat*ban tette közzé erre vonatkozó gondolatait. Kimondatlanul is Hóman előadására reflektálva az új adatok előkerülésénél sokkal fontosabbnak tartotta, hogy „a történelmi megismerés bizonyos mértékig mindig szubjektív, aminthogy nem is lehet más az olyan ismeret, mely beleérzésen alapul és érték-ítéleteket alkot. A történet adatait pedig csak beleérzéssel lehet megeleveníteni, és az értékelést el nem mellőzhetjük [...] A kor és az egyén világnézete adja ugyanis azt a szempontot, melyről a historikus a históriát nézi és ítéleteit kimondja. Az pedig vitathatatlan valóság, hogy a világnézet éppen annyi irracionális, tehát szubjektív s így módosulható elemet tartalmaz, mint amennyi objektív ismeretet és elvet. Sőt! A világnézet eredetében szubjektív, mert merőben személyi és konkrét törekvésekből fakad, a szellem irracionális mélyeiből.”³⁸ A reménytelennek látszó ellentmondásos helyzetben a történetírói magatartás etikai eltökéltségére apellál. „Az a kérdés azonban, hogy ha így belátjuk a világnézet és vele a történelmi értékelés elkerülhetetlen szubjektivitását, a cinikus belenyugvás vezessen-e bennünket vagy a hősies törekvés az objektivitásra. Bizonyára az utóbbi. Mert ha sohasem is érhetjük el az abszolút objektivitást, de feltétlenül megközelíthetjük; a megközelítés reményéről lemondani vétség az emberi szellem méltósága ellen és magával a törekvéssel felhagyni erkölcstelenség.”³⁹ Ebben a helyzetben a történetfilozófia legfőbb feladatát a „történeti anyagból” kiemelt „fejlődés-fogalom” megállapításában látta. A magyar történetírás feladatának pedig „felderíteni a magyar mivolt lényegét, a magyar történet fejlődésének irányát, a magyarság történeti rendeltetését”.⁴⁰

1930 nyarán már folyt a Magyar Szemle Társaság könyvsorozatában egy jövőbeli kötet szervezése, amelyből *A magyar történetírás új útjai* című kiadvány kerekedett ki 1931-re.⁴¹ Ennek Hóman Bálint által írott nyitó tanulmánya *A történelem útja* címen ismét visszatér az átértelmezés kérdésére. Olyannyira „visszatér”, hogy a Hóman hagyatékában található gépiratos példányban az adott résznél egyenesen az Országos Kaszinóban elhangzott előadás Napkelet-beli korrektúrapéldánya van beragasztva.⁴² Beragasztva és átírva. A Hóman által vallott genetikus megközelítés jegyében érdemes a javításokat legalább a súlypontokat illetően alaposan szemügyre venni. Az átemelt részeket Hóman „hogymagamat idézzem” formulával fűzi a szöveghez, de közelebből – jegyzetek nem lévén – nem adta meg a lelőhelyet.⁴³ Miután a tanulmányok Hóman gyűjteményes köteteiben is megjelentek (igaz, két különböző kötetben), némi filológiai erőfeszítéssel a gépiratok nélkül is nyomon kísérhetők a változások.⁴⁴ Így azonban kétségtelenül könnyebb (és meggyőzőbb!).

Az egyetemes és magyar historiográfia felvázolása sokkal szélesebb ecsetvonásokkal történik az egész szövegfolyamban, mint a korábbi fejtegetésekben. Már korábban is erőteljesen hangsúlyozta, hogy milyen fontos szerepet játszott a történeti érdeklődés spektrumának kitágulása, s hogy mely területeken nyújt segítséget a módszer a történetírói szubjektívizmus féken tartására. „Sokkal inkább megközelíthető, sőt – mondhatjuk teljesen elérhető

³⁸ Joó Tibor: *A történelmi átértékelés*. *Nyugat*, 23. évf. (1930) 7. sz. 529.

³⁹ Joó: *A történelmi átértékelés*, 520.

⁴⁰ Joó: *A történelmi átértékelés*, 520.

⁴¹ Hóman Bálint Domanovszky Sándorhoz, 1930. jún. 14. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, (a továbbiakban: MTA KIK Kt) Ms 4524/621

⁴² OSzK Kt Fol Hung. 3083. 132–172. A korrektúra a 170–171. lapokon.

⁴³ Hóman Bálint: *A történelem útja*. In: *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, 1931. 7–52. A Napkelet-imprimatúrából átemelt rész a megjelent kötetben a 44–50. oldalakon.

⁴⁴ Hóman Bálint: *Történelem és forráskritika. I-II*. Budapest, 1938. Az Attraktor új kiadásában ugyanez Máriabesnyő–Budapest, 2003.

ez a tárgyilagosság a részletkérdések, főleg a szellemi és gazdasági élet kollektív jelenségeinek vizsgálatánál, másrészt pedig a világtörténetben, melynek összefoglaló tárgyalásához az új genetikus felfogás teljesen új szempontokat adott és olyan perspektívákat nyitott meg, melyek a korábbi, csupán politikai érdeklődés mellett soha feltárhatók nem lettek volna.”⁴⁵ A 19. századi pozitivizmusnak mintegy egyenes ellenhatásaként „a már-már lélektelen adathajhászassá fajuló részletkutatás reakciójaképpen, de ugyane részletkutatás eredményeire alapítva, még a 19. század estéjén megszületik a szintézis utáni vágy, és nemsokára kialakulnak az új szintézis irányító szempontjai, kifejlik annak korunk történetírásában mind erőteljesebben érvényesülő »szellemtörténet«-nek nevezett módszere”.⁴⁶ A jelzett fejlődési utat a magyar történetírás is végigjárta. Egy új generációval kísérletek történtek az „utolsó harminc év eredményeinek szintetikus értékelésére”. A Magyar Történelmi Társulat a Fontes sorozattal, a Magyar Történettudomány Kézikönyv-sorozatával segítette a folyamatok kibontakozását. S mindennek tetetőzéseként „1921-ben már önálló társulat alakult a magyar szellemi élet történetének művelésére. A Minerva-Társaság alapítása és folyóiratának megindítása a történettudomány régi módszerét és felfogását előntéssel fenyegető idealisztikus hullámok ideérkezésének komoly tünete volt. A Társaság és folyóirata körül csoportosuló mintegy harminc historikus, művészet- és irodalomtörténész, nyelvtudós, jogász és filozófus – az egyetemről a millennium és a háború kitörése közti időszakban kikerült nemzedék tagjai, köztük e kötet íróival – szükségét érezték a külföldi tudomány új eredményei, új elgondolásai s a nagy világégés nyomán kelt eszméik kölcsönös kicserélésének, a régi filozófiák és módszerek iskolájában gyökerező történetiszemléletük korszerű revíziójának s munka közben intuitíve már évek óta jelentkező újszerű érdeklődésük és törekvéseik tudatos megalapozásának. Az utolsó évtizedben a legfiatalabb történetiszemzedék munkássága már túlnyomó részben a szellemtörténet teljes vagy részleges hatása alatt indult meg, s az idősebbek munkáján is mindinkább észrevehető az új szempontok és törekvések fokozatos érvényesülése.”⁴⁷ Miközben érdemes részleteiben megfigyelni a magyar szellemtörténet születéséről itt felvázolt mitológia nemzését (különös tekintettel a „munka közben intuitíve” jelentkező érdeklődés utólagos „tudatos megalapozására”), kontrasztként tűnik fel, hogy a korábbi szövegekben még egyáltalán nem volt kitűzve a szellemtörténeti lobogó. Az 1925-ös katolikus nagygyűlésbeli előadásban csak egyetlen elejtett parciális megjegyzésben fordult elő maga a kifejezés, s egyáltalán nem a későbbi tág értelemben,⁴⁸ az 1930-as Országos Kaszinóbeli előadásban pedig nem is említette. S itt válik láthatóvá az 1930-as szöveg beillesztésének problémája. Az első nekifutás a metaforikus kísérlet. „Járművünk ez úton a szellemtörténet – vagy szinonim szóval élve: a helyesen értelmezett művelődéstörténet – minden régió megközelítésére képes repülőgépe lesz. Repülőgépre szorulunk, mert a naturalisztikus történetírás gépkocsiján csak a földön járó materiális jelenségeknek tudunk a nyomába érni; a mögöttük rejtőzködő irányító eszméhez, az ember és a kor lelkéhez férköznünk csupán szárnyakon lehet. Az út némely szakaszain azonban továbbra sem nélkülözhetjük a gépkocsit, sőt a forráskutatás, adatgyűjtés rögsz mezőin még a régi idők szerkeire is szükségünk lehet, mert a szellemtörténeti irány semmiképpen sem jelentheti a történeti élet materiális jelenségeinek, a gazdasági, társadalmi, politikai jelenségeknek és

⁴⁵ Hóman: *A történelem útja*, 17–18.

⁴⁶ Hóman: *A történelem útja*, 26.

⁴⁷ Hóman: *A történelem útja*, 37–38.

⁴⁸ „Míg a társadalom- és gazdaságtörténet a történettudomány új ágaként hatalmas erővel bontakozik ki, az egyház- s általában a szellemtörténet terén a kutatás lassú léptekkel halad előre.” Vö. Hóman: *Történelem és katolicizmus*, 5.

folyamatoknak vagy azok bizonyos kategóriáinak figyelmen kívül hagyását s a történeti ismeret alapjául szolgáló forrásadatok negligálását.”⁴⁹ Majd így vonta le a módszertani tanulságot: „A szellemtörténeti alapon írt történelem tartalma és célkitűzése miben sem különbözik a genetikus történelem régóta ismert tartalmától [...] Csupán e megismerés módszere, eszközei változtak, mikor a történetalkotó tényezők közül a szellemi tényezőt, a lelkiiséget újra jogaihoz segítjük, s mint elsőrangú, primaer történetalkotó és szintetizáló erő állítjuk a történések középpontjába. A szellemtörténet vagy más szóval: művelődéstörténelem tehát historikus fogalmazásban tiszta metodikai fogalom, minden tartalmi vagy alaki értelem nélkül.”⁵⁰ Ha mindez ilyen egyszerűen leírható, akkor nyilván a „genetikus módszer” terminusa is ki lehetett találni valamilyen átmeneti nyelvi formulát. Az 1930-as imprimatúrában a „legújabb korban uralkodóvá lett genetikus történetvizsgáló módszer” helyett 1931-ben „modern történetvizsgáló módszer” lett. A történeti forrásanyag kibővülése folytán kényszerű szelekció kapcsán változatlanul mentette át a megjegyzést: „ami egyébként a genetikus történeti felfogásból is szükségszerűen következett”. A „fejlődési folyamatok rekonstruálására törekvő genetikus történetírás” mondatából a szerző egyszerűen kihagyta a „genetikus” jelzőt. Volt olyan eset is, ahol a régebbi „genetikus történeti módszer” 1931-re „új történeti módszerre” változott. Végül egyetlen szövegrésznel fordult elő, hogy a szerző a kortárs történetírói munkáról szólva a „genetikus módszer” helyett „szellemtörténeti módszer” kifejezést illesztett az új szövegbe.⁵¹

Hogy a szellemi és nyelvi metamorfózis mit is jelent valójában, arra különböző magyarázatok lehetségesek. Thienemann Tivadar öregkori naplójegyzeteiben írta visszatekintve: „Hóman és Szekfű közösen elhatározták, hogy A magyar történetírás új útjai címen gyűjteményes könyvet adnak ki a Szekfű által szerkesztett Magyar Szemle kiadásában. Hóman írta a nagy bevezető tanulmányt, Szekfű az utolsó összegző tanulmányt, a többi tanulmányt a történettudományok egyetemi reprezentánsai [...] A kötet nem volt szellemtörténet, nem is akart az lenni. Helyenként, elvben, futólagosan ugyan esik szó szellemtörténetről, Szekfű ugyan több német történész nevét felsorolván Diltheyt is említi, de különben róla, történetfelfogásáról nem esik szó. A kötet jellemző tulajdonsága, hogy filozófia-mentes. Vagy a szerzők azt hitték, hogy az [...] Magam is igyekeztem filozófiamentesen írni.”⁵² Az alább jegyzetben hivatkozott Szekfű idézet egyszerre generációs vallomás és pontos kifejezése annak, hogy mennyire csak az illusztráció szintjén érvényesültek nálunk a nemzetközi irodalom elméleti felvetései.⁵³

Rugási Gyula, aki a történetfilozófia nézőpontjából elemezte a magyar szellemtörténet „paradigmáit”, a Hóman által írt bevezető kapcsán maliciózan állapította meg: „Hóman megfogalmazása világosan jelzi, hogy azok közül, akik formális értelemben a szellemtörté-

⁴⁹ Hóman: *A történelem útja*, 42.

⁵⁰ Hóman: *A történelem útja*, 42–43.

⁵¹ OSzK Kt Fol Hung. 3083. 171.

⁵² Thienemann Tivadar: *Bad Hall-i napló*. (1983) In: Az utókor címére. Thienemann Tivadar hátrahagyott életrajzi feljegyzései. S. a. r. Koncz Lajos. Pannónia könyvek, Pécs, 2010. 28–78. Az idézet a 70. oldalon.

⁵³ Diltheyn kívül senki sem szerepel a hivatkozottak névsorában az értékviták filozófus képviselői közül: „...az újabb történetirodalomnak a múlt század végén meginduló erjedése, mely az ú. n. szellemtörténetet szülte, Dilthey és Schmoller, Georg von Below és Lamprecht, Troeltsch és Sombart művei és nagy küzdelmei minden hatás nélkül voltak e háborúelőtti generációra, úgy hogy e harminc esztendőn keresztül készülő újat, most, a háború után, összesűrítve, egyszerre vagyunk kénytelenek átvenni és történettudományunkban megvalósítani.” Szekfű Gyula: *A politikai történetírás*. In: *A magyar történetírás új útjai*, 397–445. Az idézet a 424–425. oldalakon.

neti irányzathoz csatlakoztak, sokan csak külsődleges okok alapján tették ezt, nem pedig a módszerbeli elkötelezettség miatt.⁵⁴

Az ártértékelés vitához két évvel később fűzte hozzá észrevételeit az új utak kötet egyik legolvasottabb, társadalomtudós szerzője, Dékány István (1886–1965), az eklekticizmus mestere. Nehéz szabadulni a gondolattól, hogy írása megrendelésre vagy legalább kölcsönös egyeztetés után készült. Egyrészt visszhangozta a kötet szerkesztő „hivatalos” álláspontját, taktikája is hasonló, ő sem reagál a vitapartnerekre, ugyanakkor azt állítja középpontba, ami az eddigi szövegek legnagyobb hiányossága volt, hogy tudniillik milyen is a történeti értékelés, hiszen könnyen belátható, hogy enélkül az ártértékelésről is nehéz érdemlegeset mondani.⁵⁵ Nála is kulcsmotívum, hogy a szellemtörténet csak egy „nézőpont (aspektus)”, hogy nincs is külön szellemtörténet, hogy a „tények alapulvételét illetően” a módszertanban „pozitivistá álláspontot hirdet”, ami azonban csak a kiindulópont.⁵⁶ Dékány azonban olvasta Rickertet, s tisztában volt az „értékekre vonatkoztatás” (*Wertbeziehung*) fogalmi jelentőségével is, jóllehet úgy véli, Rickert „a lényegig mégsem jutott el”.⁵⁷ A „természettudományi kutatás” és a „történelmi elme” lélektanának összehasonlításakor a természettudós fenomenológiai beállítottságával a történész ergológiai beállítottságát állítja szembe.⁵⁸ „Egyik oldalon ott van a »fenomenon«, egy »idegen világnak« épp előttem való része, amivel szemben állok s megfigyelem. A másik oldalon – ez minden történésznek az ergológiai beállítottsága – ott van az emberi világ, ami épp az »én világom«, ott vagyok, mint aktív, eszmélő kutató egy történeti sors- és munkaközösségben; ezzel nem állok »szemben«, ebben mint vizsgáló is »benne« vagyok; átélem az emberi életküzdelmeket, a végtelen emberi életmunkát, figyelek arra, hogy ez a munka mit jelent az emberiség számára, sőt nemcsak »figyelek«, nem vagyok »csak szemlélő«, hanem átélem a munkát.”⁵⁹ Természetesen „a

⁵⁴ Rugási Gyula: *Szellemtörténet és történetfilozófia*. In: A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945. Szerk. Lackó Miklós. Budapest, 1994. 7–37. Az idézet a 14. oldalon.

⁵⁵ Dékány István: *Történelmi értékelés és ártértékelés* (A történetíró szellemi alkotásának kérdéséhez). Századok, 67. évf. (1933) 4–6. sz. 128–162. „Két szempont vezet az alábbi, lehetőség szerint rövidre fogott vázlatban. Egyik az, hogy a problémát, a történetírói értékelés kiinduló pontját és szükségyszerűségét bemutassam. Ezzel tudatosítani törekszem azt, hogy a történelmi ártértékelés nem kivételes valami, hanem állandó és mindenütt (adatnál, korszaknál, intézménynél) feltalálható folyamat. Nem »egyéni akció«, nem »forradalmi újítás«, nem pietástalan félrelökése a múlt megszokott értékeléseinek, hanem szüntelen, folyton továbbhaladó munka, amely munka végzése alól senki, aki valóban történész, ki nem vonhatja magát, sőt ez középponti feladata. Az ártértékelés egyetemes feladat, kezdve az egyszerű adatfelkutatástól végig a legmagasabb szintézisig, egy kor vagy nemzet történetének megírásáig. [...] Míg az előző szempontunkban arról van szó, hogy szükségyszerű beállítottságból következik-e egy állandóan folyó értékelés és ártértékelés, addig a továbbiakban arról is lesz szó, hogy az értékelésnek minő az alapja; egyéni alapú-e, vagy nem, egyéni önkényes »hozzáköltés«-e a történet adattárához, vagy nem; avagy egy új kornak a szava a múlt felé, amit szívesen kell látnunk.” Uo. 131–132.

⁵⁶ Dékány: *Történelmi értékelés és ártértékelés*, 130., 133.

⁵⁷ Dékány: *Történelmi értékelés és ártértékelés*, 140–141. Rickert klasszikus műve már a húszas években megjelent magyarul, s Posch Árpád fordítása legújabbban helyet kapott a Történetelmélet kötetben is: Rickert, Heinrich: *Kultúrtudomány és természettudomány*. In: Történetelmélet II. Szerk. Gyurgyák János – Kisantal Tamás. Budapest, 2006. 193–268.

⁵⁸ *Ergogén* vagy inkább *ergogenetikus*: munka-eredetű, munka alapján álló; így részben egy társas ténynt meg lehet magyarázni az emberi munkával (ergon). Dékány István: *Szociológiai műszótár*. Budapest, 1944. 18.

⁵⁹ Dékány: *Történelmi értékelés és ártértékelés*, 143–144.

történet is csak akkor lesz érthető a történész számára, ha a teljes én behatol a korszak jellemébe, megszűnik jelenkori kapcsolatából adódó partikularitása”.⁶⁰ Az értéktant illetően új szempontként teszi hozzá, hogy „immár elavultnak kell tartanunk a kauzális alapú értékelést; a mérték kettős: ok-hatás + érték. Mélyen a történetírás gyakorlatába vág, ha az utóbbiról megfigyelünk.”⁶¹ A történetírói tevékenység kapcsán különbséget tesz a „történetpolitikus” és a „tulajdonképpeni történész” között. Az előbbi „publicista is, aki a történeti megítélés (értékelés) formáit terjeszti, propagálja, míg a tulajdonképpeni történész ezt bensőleg – megteszi, csak a propagálás alkalmairól mond le, hogy pusztán tudós maradhasson. [...] A történetpolitikusban a »szociális én« szólal meg; mások felé sugároz, hat, mások lelki világának alakítására érez igényt. Írása *scientia militans*. A történetíróban a teoretikus én eszméje uralkodik. Ámde elérheti-e ez eszméjét? [...] A történetírás terméke nem *scientia militans*, de nem is *scientia mortua*. Valamiképp a történetíró maga is alkotó, aki a múltat revidálja, de rejtetten a jövő – legalább a biztos tudás – érdekében is.”⁶² [Kiemelések az eredetiben.] A legfőbb tanulság, amely a szerteágazó gondolatmenetből következik, az, hogy „a történeti vizsgálatnak épp sajátos, akaratlan missziója az, hogy a vadon nőtt értékelések és érzületek elmélyüljenek, tisztuljanak: történeti értéktudattá emelkedjenek. [...] A történeti vizsgálatnak ez az akaratlan missziója nem volna lehetséges, ha a történész[zt] elzárók az értékeléstől, s feladatává csak azt tennők, hogy adatok lexikonát adja időrendben közre.”⁶³ De természetesen nem mindegy, hogy a történész milyen kornak a gyermeke. Lamprecht megkülönböztetését adaptálva: „Egy túlstabilizált korban a történetírás nem lehiggad, hanem elhidegül, alvó állapotba jut s végre elsúlytalanodik, aminek jele a »problémátlanság«, helyesebben új problémalátás elapadása. Ennek épp ellenkezőjére van szüksége a történetírásnak: a kritikai korok lendületére, kezdeményező szellemére. A kritikai korok vetnek fel új problémákat, teremtenek új, lényegkereső hajlamot. A kritikai kor az, mely a múltat hévvel keresi, revidálja, s kutatja át új szempontokból. Amit a kritika a felszínre hoz, azt a stabilis kor már csak tovább szokta revidálni, a stabilis kor a kritikák kritikája.”⁶⁴

A különös vitában, ahol a szerzők nem reflektálnak explicit módon egymás álláspontjára, mégsem Dékányé lett az utolsó szó. Az ellentábor véleménye szintetizálásának is tekinthető, amikor a harmincas évek végén a kantianus értékefilozófia egyik legrangosabb hazai (protestáns) képviselője, Kolozsvárott hajdan Böhm Károly tanítványa, Bartók György (1882–1970) is megszólalt, s nívós folyóiratában megfogalmazta a sajtóban nagy port felvert diszkusszió elméleti kontextusát.⁶⁵ Szerinte „minden értékelésnél az a fő, hogy az illető dolgot miféle mértékkel és miféle szempontból mérlegeljük”. Az általa az elméleti tudományok közé sorolt történettudományról szinte megfellebbezhetetlenül állapítja meg: „A történeti élet folyamán értékelések merülnek fel, küzdenek, erősödnek, gyengülnek, eltűnnek,

⁶⁰ Dékány: *Történelmi értékelés és átértékelés*, 157.

⁶¹ Dékány: *Történelmi értékelés és átértékelés*, 136.

⁶² Dékány: *Történelmi értékelés és átértékelés*, 158–159. Nem bánnám, ha tudhatnám, mit gondolhatott magáról e sorokat olvasva Hóman.

⁶³ Dékány: *Történelmi értékelés és átértékelés*, 159–160.

⁶⁴ Dékány: *Történelmi értékelés és átértékelés*, 161.

⁶⁵ Bartók György: *Történet és értékelés*. Szellem és Élet, 3. évf. (1939) 3. sz. 99–112. A folyóirat egyébként néhány évvel később részeket közölt Böhm 1908/09-es kolozsvári előadásából, aki a 'Werturteil' fordításaként az 'értéktétele' terminust hibás fordításnak tartotta, és helyette a 'becslő ítéletet' fogalmát javasolta. Böhm Károly: *Az értékelés analysise*. Szellem és Élet, 5. évf. (1942) 2. sz. 45–58., az idézett hely: 49.

fennmaradnak, s tehát a történettudományban mindig, a maga belső alkatából kifolyóan érték-szemponatok uralkodnak, de ezek az értéksszemponatok merőben *immanensek* [...] alanyias vonások elegyedése arra mutat, hogy a történetíró a történeti élet folyamán felmerülő értékeléseket és tényeket a maga értékelése tárgyává teszi, azaz *praktikus, gyakorlati* (politikai, egyházi, faji, osztálykülönbségi stb.) *szemponatokat és értékeléseket alkalmaz a maga tudományában*. A történettudomány s főként éppen a történettudomány ezen gyakorlati értékeléssel azután el is veszítette a maga tárgyias, objektív jellegét: megszűnt mint tudomány [...] Minden olyan értékmérő és értékmagyarázó, amely a tárgyalt kor, a tárgyalt jelenség, cselekvés, tevékenység, alkotás körén kívül esik, arra a korra, jelenségre, cselekvésre, tevékenységre, alkotásra nézve idegen. Ha idegen, úgy a történeti fejtegetést semmiképpen nem befolyásolhatja.”⁶⁶ [Kiemelések az eredetiben.] Ezt a szélsőséges, ám a maga steril teoretikus keretén belül következetes álláspontját a történeti relativizmussal szembeni merov elutasítása váltja ki. S ezt még inkább érvényesíti az átértékelésre vonatkozóan. „Már maga a szó is rossz [...] A szó nyilván a Nietzsche által használt, sőt talán általa csinált *Umwertung* szónak magyar át-fordítása [...] Nietzsche ezt a szót az erkölcsiségre vonatkoztatta, s általa azt a követelését akarta kifejezésre juttatni, hogy a keresztyén erkölcsan helyett egy új, uraknak való és az erőt érvényesítő erkölcsant kell teremteni. De soha nem használta a tudományra vonatkoztatva. A tudomány terén nincs helye semmiféle átértékelésnek, mert nincs helye értékelésnek egyáltalán. A tudomány, amint már többször rámutattunk, nem értékkel, hanem tényeket állapít meg, tényeket elemez, tényeket ír le és tényeket állít sorba, mindig és mindenütt az oki törvény fonalán haladva. Az átértékelés ellenben merőben gyakorlati tevékenység, s miután minden gyakorlati tevékenység egyéni jellegű és egyének szerint különböző, ezért az átértékelés is minden körülmények között egyéni karakterrel bír. A tudomány területéről tehát még nevét is száműzni kell az »átértékelésnek«. Maradjon az csak a gyakorlat mezején; ott is elég gyanús szerepet játszik gyakran.”⁶⁷ Maga is érezvén, hogy értékelése a gyakorlatban „titokzatos értékmentes térbe” szorítaná a történetírót, végül még egyszer visszatér a kérdésre, és finomítja álláspontját. „A történetíró értékkel akkor, amikor az egyes tényeket a nagy történeti Egész kialakíthatásának szempontjából értékeli, amikor pld. megállapítja, hogy mely tények fontosak és miért Bethlen Gábor országalkotó politikája szempontjából, mit jelent Petőfi személyiségének és költészetének ismerése szempontjából Arany barátsága, hogy illik bele Pál apostol működése a keresztyénség kialakulásába?”⁶⁸ S példái talán ismét közelebb visznek a korszak történeti vitáinak megértéséhez.

II.

Az átértékelések menetében a negyvenes években valóságos cezúra következett. Ha ezek után valaki azt várná, hogy a világháború utáni kommunista hatalomátvétellel a fenti genetikai fogalomtörténeti eljárás révén ismét rekonstruálható lesz az átértékelés „marxista aranykora”, némi meglepetéssel veheti tudomásul, hogy ez nem így van. Andics Erzsébet,

⁶⁶ Bartók: *Történet és értékelés*, 109.

⁶⁷ Bartók: *Történet és értékelés*, 110–111.

⁶⁸ Bartók: *Történet és értékelés*, 111. Ezt megerősíti az összefoglaló is: „Ha nem lehet a történetírónak gyakorlati értékelést végeznie, akkor nem lehet »átértékelnie« sem. Újraértékelés csak a gyakorlati magatartás eredménye lehet. A történetíró csak logikai értékelést végezhet az előtte mutatkozó tények felett s mikor a tovatűnő idő folyamatában megállapítja a maradandót, munkája a metafizikai világgal, azaz az értékek világával érintkezik.” Uo. 112.

aki sokszorosan kiérdemelhetette a „nagy átértékelő” címet, 1949-ben a Történelmi Társulat közgyűlésén elmondott nevezetes elnöki székfoglalójában mintha tudatosan kerülte volna a kifejezést. Lehet, hogy Hóman börtönbeli jelenléte is zavaró volt, lehet, hogy a moszkovita pártnyelv nem volt beszélő viszonyban a Horthy-korszak zsargonjával. Ennek ellenére célszerű megvizsgálnunk közelebbről az ominózus elnöki székfoglalót, hátha találunk valamilyen fedő terminust. Andics azzal indított, hogy „sajnos, a magyar történettudomány, más honi tudományágakkal összehasonlítva, aránylag kevés maradandó, ma is értékes és követésre méltó hagyományt hagyott hátra számunkra”.⁶⁹ Rögtön hozzátette, hogy a Társulatsnak „nem egy tekintetben és éppen a legfontosabb kérdésekben *előről kell kezdeni a munkát*. Nem nyugtathatjuk meg magunkat azzal sem, hogy jelentékeny a már feltárt anyag, mert hiszen ezt az anyagot is kritikailag át kell vizsgálni”.⁷⁰ [Kiemelés az eredetiben.] A deklarált értékhiányt nyilván valóban nem lehet átértékeléssel pótolni. Az előről kezdendő munka, az anyag kritikai átvizsgálása is másfelé mutat. Andics persze jól tudta, hogy helyértékelése hamis, de azzal is számolnia kellett, hogy pusztán egy új világnézeti korszak, a tudományos intézmények reformja, az ötéves tervben biztosított anyagi eszközök, a kijelölt súlypontokra koncentrááló munkaközösségek, az ifjú történészek, akik „még nem mesterei a történeti kutatásnak, a források feldolgozásának”, nem hozzák magukkal az igényelt új tényeket a vágyott új szintetizáláshoz.⁷¹ Hiszen valójában a marxizmus is a német filozófia gyermeke.

Az átértékelés mélyen eltemetett fogalma a pártelit retrospektív tudatalattijából csak a Petőfi-kör 1956-os történešzvitáján, a bírálatok hatására, hirtelen bukkant elő. „Keveset végeztünk, és azért végeztünk keveset, elvtársak, mert *a magyar történelem marxista átértékelése* olyan feladat, amelybe a történészek százainak és százainak, de mondhatnám, hogy ezreinek és ezreinek kellene bekapcsolódnok. Amikor azt mondom, hogy keveset végeztünk, nem abban az értelemben mondom, hogy sokat. [sic!] Engedjék meg, hogy kicsit általánosítsam a dolgot: nem helyes az, hogy amikor felvetődnek a hibák, csak erről esik szó, mert a mi életünk megy előre. Pedig a szocializmus építése nagyon nehéz. Ugyanilyen nehéz a magyar történelem marxista átértékelése, ehhez nemzedékek kellene, nem is csak az, hogy száz vagy kétszáz történész helyett kétezer vagy hússzezer foglalkozzék vele, hanem nemzedékek kellene hozzá. Tanuljuk meg tehát megbecsülni azt is, amit elértünk.”⁷² [Ki-

⁶⁹ Andics Erzsébet: *Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén*. Századok, 82. évf. (1948) 1–4. sz. 1.

⁷⁰ Andics: *Elnöki székfoglaló...*, 2.

⁷¹ A probléma sejtésére utalhat két Engels-hivatkozás: „Szellemtörténészeink számára sem lenne haszon nélkül annak az engelsi figyelmeztetésnek a megszívlelése, hogy »a feladat mindenütt nem az többé, hogy kiki a fejében gondoljon ki összefüggéseket, hanem, hogy azokat a tényekben fedjék fel«”. A másik: „A marxista történetfelfogás »mindenek előtt útmutató a tanulmányhoz, nem pedig a konstruálás emeltyűje«.» Andics: *Elnöki székfoglaló...*, 12–13. A szövegösszefüggésből kiragadott első idézet Engels Feuerbach-tanulmányából paradox módon a marxi történetfelfogás kapcsán a természet- és történetfilozófia végét jövendőli. Andics még egy korai fordítást idéz. A teljes szöveg új kiadásban így hangzik: „...ez a [marxi] felfogás a történelem terén éppúgy véget vet a filozófiának, ahogyan a természet dialektikus felfogása minden természetfilozófiát nemcsak szükségtelenné, hanem lehetetlenné tesz. Amin mindenütt megfordul a dolog: összefüggéseket nem a fejben kigondolni, hanem a tényekben felfedezni. A természetből és a történelemből kiűzött filozófia számára akkor már csak a tiszta gondolat birodalma marad meg, amennyi belőle még hátra van: magának a gondolkodási folyamatnak a törvényeiről szóló tan: a logika és a dialektika.” Engels, [Fr.]: *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége*. Budapest, 1968. 75.

⁷² Andics Erzsébet felszólalása, 1956. máj. 30. A *Petőfi kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*. III. Történešzviata. Szerk. Hegedűs B. András – Rainer M. János. Budapest, 1990. 58. Andicsot egyéb-

emelés – K. Gy.] Hogy némiképp abszurd módon Hóman szempontjait alkalmazzam az új helyzetre: a „marxista átértékelés” ugyan nem zárta ki, sőt szorgalmazta, hogy új adatok kerüljenek a felszínre, új módszerek alkalmazását sem tiltotta meg, bár az erre a fordulat idején rendelkezésre álló „ifjú gárdával” kevés esélye nyílt. De a régi módszerek átadásának lehetőségében Andics már 1948-ban is csak akkor reménykedhetett, ha a helyükön hagyott régi szakemberekben megvolt erre a hajlandóság. Külön elemzés tárgya lehetne, hogy kik és milyen feltételekkel maradhattak a helyükön, de most nem ezzel kívánunk foglalkozni.⁷³

Sokkal ígéretebbnek tűnik annak vizsgálata, hogy mikor került elő újra az „átértékelés” a történetírás lomtárából s vajon miért. Annál is inkább, mert a honi társadalomtudományok igen frissen reagáltak a legújabb német szociológia úgynevezett pozitívizmus-vitáira.⁷⁴ Külön tanulságos kiemelni, hogy a német vitákban már hangsúlyozottabban megjelent a történészek elméletileg igényesen interpretált álláspontja is.⁷⁵ Mindez Nyugat-Németországban szorosan összefüggött a történelem és a társadalomtudományok közötti viszony újáalakításával, a társadalomtudományos történetírás színre lépésével. A politikai történetírás dominanciájának megszűnése láthatóbbá tette a reflektálatlan politikai értékpremisszák használatának tudományos korlátait.

A *Századok* 1980. évi nyitó számában beszámoló jelent meg a Történelmi Társulat előző évi konferenciájáról. A fő referátumot Berend T. Iván tartotta a történettudomány társadalmi hasznosságáról, az egyik korreferátumot pedig Glatz Ferenc, a Történettudományi Intézet historiográfiai osztályának vezetője a történeti értékek átrendezéséről.⁷⁶ Az érték-

ként az átértékelés kérdésében Lukács György – egy ideig – legjobb tanítványa, Szigeti József támogatta. Uo. 61.

⁷³ A magyar tudományos élet 1945 utáni átszervezését, különböző terminológiák címszava alatt többben is alaposan feldolgozták: Péteri György: *Születésnap ajándék Sztálinnak. Vázlat a Magyar Tudományos Akadémia államosításának történetéhez*. Századvég, (1989) 1-2. sz. 18–35.; uő: *Academia and State Socialism*. Colorado, 1998. 7–131.; Póto János: *Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949*. Történelmi Szemle, 36. évf. (1994) 1-2. sz. 79–110.; Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*. Budapest, 1995.; Kónya Sándor: *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949)*. Budapest, 1998. Kifejezetten a történettudomány szempontjából legújabbban akadémiai székfoglalójában Romsics Ignác: *A magyar történetírás gleichschaltolása, 1945–1949*. MTA, 2014. Lásd még szintetizáló könyvének idevágó fejezetét: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011. 356–377.

⁷⁴ A pozitívizmus-vita válogatott darabjai fordításkötetben is megjelentek: *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*. Összeáll. Papp Zsolt. (Ford. Gelléri András) Budapest, 1976. Erőteljesen foglalkoztatta a szociológiát az „értékmentesség” kérdése is, amelynek logikáját kristálytiszta fejtette Némedi Dénes: *Az értékmentesség elve a szociológiában. Kísérlet a probléma felvázolására*. Valóság, 27. évf. (1984) 1. sz. 30–43.

⁷⁵ Junker, Detlef: *Über die Legitimität von Werturteilen in den Sozialwissenschaften und der Geschichtswissenschaft*. Historische Zeitschrift, Bd. 211. (1970) Nr. 1. 1–33.; Von Der Dunk, Hermann: *Werfreiheit und Geschichtswissenschaft*. Historische Zeitschrift, Bd. 214. (1972) Nr. 1. 1–25.; Rüsen, Jörn: *Werturteilsstreit und Erkenntnisfortschritt. Skizzen zur Typologie des Objektivitätsproblems in der Geschichtswissenschaft*. In: uő: *Historische Objektivität. Aufsätze zur Geschichtstheorie*. Göttingen, 1975. 68–101. A viták egyértelműen megállapították, hogy a történettudomány a korábbi időszakban nem vette ki részét az értékítéletekről szóló elméleti vitákban, ami persze nem jelentette azt, hogy akár tudattalan normatív értékítéletei nem határozták volna meg álláspontját. Ezt számos német történelmi példa bemutatása (például II. Frigyes megítélése) tette explicitté.

⁷⁶ Székely Anna: *Beszámoló*. Századok, 114. évf. (1980) 1. sz. 110–126. Berend azonos című előadása megjelent: Valóság, 22. évf. (1979) 9. sz. 11–20.

rendezés témájáról Glatznak a *Magyar Hírlap*ban 1979 tavaszán megjelent írását azután a Politikai Vitakör Kiskönyvtára is közölte.⁷⁷ A beszámoló és a cikk tartalmát összevetve nem lehet kétséges, hogy a leírt szöveg hangozhatott el a konferencián. A bevezetés kontextusteremtése első látásra ismerősnek tűnhet: a társadalomtudományokat és különösen a történettudományt érő szemrehányások közegében, miszerint „a történettudomány egész története ebből a szempontból folytonos átértékelések története, nem kell-e, hogy megingassa a történetíró tudományos megbecsülését?”⁷⁸ Mint a folytatás jelzi, nem véletlen az ismerősség érzés. A szöveg ugyanis így folytatódik: „A korábbi történetírás a folytonos átértékelés három alapmozzanatát emelte ki: Legkézenfekvőbbnek az új ismeretek miatti átértékelést mondták. [...] Nem kevésbé egyszerűnek látszott a tudományon belüli új módszerek átértékelésre ösztönző hatásának kimutatása. [...] Bonyolultabbnak látszott a történet-szemlélet folytonos változásának kihatását pontosan kimutatni a szükségszerű átértékeléseken. Ez a bonyolultság abból is következett, hogy a történet-szemléletet, azaz a történeti értékítéletek egyfajta rendszerét ők elsősorban a történeti megismerésben jelentkező áramlatok egymást váltásával hozták összefüggésbe (pozitívizmus, szellemtörténet). Mindenesetre a polgári történetírók a tudományon belüli tényezők szerepére figyeltek.”⁷⁹ [Kiemelések az eredetiben.] Hóman már nem élt, a historiográfia pesti egyetemi tanára, Léderer Emma sem, de jó néhányan felkaphatták a fejüket, hogy lám, Hóman Bálint szelleme újra életre kelt. Mert hiszen, mint láttuk, bizony erről volt szó. A hívek is, de talán még inkább az ellenségek is így gondolhatták.

Érdekes az előzmények ismeretében odafigyelnünk a hangsúlyeltolásokra is. Mint láttuk, a történet-szemlélet változása benne is volt Hóman feltételrendszerében meg nem is. Végül csak két esetről beszélt: a forrásokról meg a módszerekről. Folytonos változásról ugyanúgy nem esett szó, mint szükségszerű átértékelésről sem. Glatz tehát „átértékelte” Hómant. Jóval érdekesebb azonban, ahogy a XX. kongresszus utáni marxista szaktudományra applikálta a koncepciót. „Vagyis világossá vált: a marxista történész számára az átértékelés nemcsak a polgári tudományosság eredményeinek kritikájaként jelentkezik, hanem a marxizmuson belül is érvényesül egyfajta átértékelés: a marxista történésznek az átértékelést mint a marxista szaktudományon belüli problematikát is kezelni kell.”⁸⁰ S feltette az őt akkor leginkább foglalkoztató kérdést: „Vajon milyen külső, tudományon kívüli tényezőnek van kitéve a történetírói koncepcióalkotás; vajon hol és miként hatnak a történeti megismerésben azok a bizonyos – és sokszor szemünkre hányt – szubjektív mozzanatok? [...] Mit tud a mai történetírás a történetírói értékítélet-alkotás ilyen személyi, társadalmi-politikai mozzatának tanulmányozása révén hozzátenni a polgári korszak megfigyeléseihez, vagy mennyiben látszik [szükségesnek] a korábban vázolt, rendkívül kézenfekvő átértékelés-modellnek a módosítása?”⁸¹

S itt (a *Századokban* közölt beszámolóban pontokba szedve) sorakoznak a polgári történetírás korábbi tapasztalatainak túlmutatató javaslatok:

⁷⁷ Glatz Ferenc: *A történeti értékek átrendezése*. Magyar Hírlap, 1979. március 18. 9. In: A Politikai Vitakör Kiskönyvtára. 7. Válogatás a politikai sajtóból. 1979. január–március. Szerk. Csibra István – Mérő Miklós – Tolnai László – Vince Gábor (sorozatszerk.) 1979. 299–305.

⁷⁸ Glatz: *A történeti értékek átrendezése*, 299.

⁷⁹ Glatz: *A történeti értékek átrendezése*, 299–300.

⁸⁰ Glatz: *A történeti értékek átrendezése*, 301.

⁸¹ Glatz: *A történeti értékek átrendezése*, 301.

- a. „...az átértékelés korábban említett, valós ösztönzői (új ismeret, új módszerek, szemlélet) nem önmagukban vagy külön-külön, hanem jobban, egymással szoros egységben érvényesülnek.”
- b. „...az átértékelések elindítója a legritkább esetben az új ismeret vagy az új történetírói módszer, hanem sokkal inkább a történetíró jelenkorában végbemenő szemléleti változások.”
- c. „...a történetiszemlélet [...] rendkívül szorosan együtt mozog a mindenkori társadalmi eszmékkel, a történetírás iránti társadalmi elvárásokkal, a történetírót érő külső (nevezhetjük metafontikus, azaz tudományon kívüli) hatások sorával.”
- d. A történetírás és jelen közötti viszony „természetesen épül arra a kontinuitásra, amely a múlt és jelen esemény sorai között fennáll”, de „paradox módon a történetírói alkotó tevékenység gyakran éppen a jelen és múlt bizonyos diszkontinuitásától kapja ösztönzéseit”.
- e. „...a történetírói gondolkodásnak éppen az átértékelésekben legdinamikusabb eleme, jelenérzékelése politikailag rendkívül érzékeny.” S itt a *Századok* beszámoló egy fokkal nyíltabban mondta ki a zárógondolatot: „...a történetiszemlélet egészséges formálódása nagyban függ a jelen társadalmi, politikai áramlatainak demokratikus, tudományos értékelést kívánó és elviselő voltától.”⁸² [Kiemelések az eredetiben.] A „kívánó” és „elviselő” meglehetősen világosan mutatja azt a társadalmi-politikai, ha úgy tetszik, hatalmi erőteret, amelyben a polgári történetírás „átértékelés-modellje” átértékelhető. Nem tudom, a pártközpont valamikor észbe kapott-e (biztosan későn, hiszen a Politikai Vitakör kiadványai a propaganda osztályhoz tartoztak). Az mindenestre tény, hogy egy ilyen írás vagy csak kísérletképpen próbára tette, vagy mert úgy érezte, hogy megengedheti magának, koptatta a cenzúra „elviselhetőségi” küszöbét.

1980-ban a Pártközpont figyelmét az „elviselés” határát átlépő módon kikezdte s mindennél jobban lekötötte a Bibó-émlékkönyv szamizdat megjelenése. Persze nem azért, mert ebben egy a magyar történetírás kiegyezés-képének alakulásával foglalkozó tanulmány szintén használta az ’átértékelés’ fogalmát.⁸³ Aligha Hóman nyomán, de a Max Weber tudománykoncepciójából doktorált szerző, a Marx a negyedik évtizedben szamizdat kötet anatómia alá helyezett szerkesztője, Kovács András nyilván tisztában volt a társadalomtudományos értéktételek filozófiai vonatkozásával.⁸⁴

Ha valaki kiindulópontként Bibó normatív szempontokat alkalmazó kiegyezés-felfogását szembesíti a „magát ideológiamentesnek” tekintő hatvanas évekbeli magyar történetírás dualizmusról alkotott képével, aligha képes az „érvelés és az alkalmazott módszer” különbségeivel magyarázni az ellentétet. A szemléleti különbséget annál is nehezebb megfogalmazni, mert a szerző szerint a „hatvanas évek történetírásában a szemléleti föltevések elrejtőznek a tárgyyszerű érvelés mögött”, ha úgy tetszik, nem explicitek, vagy lega-

⁸² Glatz: *A történeti értékek átrendezése*, 301–305.; Székely: *Beszámoló*, 122–123.

⁸³ Kovács András: *Két kiegyezés*. Magyar Füzetek, 12. Párizs, 1983. 32–61. Az eredeti gépiratos (bekötött) változatban a tanulmány szintén a 2. kötetben kapott helyet. *Bibó Émlékkönyv II*. Budapest, 1980. 611–636.

⁸⁴ Kovács András: *Tudományos racionalitás és kapitalista racionalizáció. Tudomány és történetfilozófia Max Weber munkásságában I-II*. Világosság, 12. évf. (1971) 12. sz. 717–725.; 13. évf. (1972) 1. sz. 7–12. Csak kuriózumként említjük, hogy a Világosságban publikált tanulmány Lukács György nyomán hivatkozik „az összes értékek átértékelésének permanens forradalmára”. Uo. 1971. 718.

lábbis eklektikusak.⁸⁵ A dolgozatban a hatvanas évek történészeinek szemléletét „ideáltípus” alkotásával, „logikai rekonstrukció” segítségével kísérelte meg felvázolni a szerző.⁸⁶ Ebben nagy segítségére volt, hogy Hanák Péter a hetvenes évek elején áttekintette a kiegyezésről szóló viták historiográfiáját, s ezt a felkínált lehetőséget most mi is elfogadjuk témánk autentikus megközelítése kiindulópontjaként. Úgy tűnik, Hóman állítása, hogy a Monarchia felbomlása önmagától levette volna a napirendről a kiegyezés értékelését, elhamarkodottnak bizonyult.

Hanák nem használta az „átértékelés” kifejezést, annál fogalmilag és stílusban is sokkal árnyaltabban járt el: az 1960-as vita kapcsán „a korábbi koncepció több elemének *revíziójáról*”, „tudományos *felülvizsgálatról*”, „*korrekcióról*” írt. A gazdaságtörténeti viták ismeretetésénél pedig tovább lépett, amennyiben már fejezetcímbe emelte az „értékelést”: „Itt csakis a kiegyezés *értékelésével*, illetve az *értékelés módosításával* kölcsönhatásukban térhetek ki néhány eredményükre. A régi koncepció *felülvizsgálása* során mind metodikai, mind szemléleti szempontból először meg kellett szakítani a tőkés fejlődés kábeleit közvetlenül a kiegyezéshez kötő áramkört, amely állandóan gondolati rövidzárlatokhoz vezetett. Mindenekelőtt tisztázni kellett, hogy a kapitalizmust nálunk nem a kiegyezés alapozta meg, hanem az 1848. évi polgári forradalom, ennek gazdaságpolitikai mozgásterét pedig a korábbi századok, a Közép-Kelet-Európában, a Monarchiában elfoglalt helyzet, a gazdasági és társadalmi struktúra határozta be.”⁸⁷ [Kiemelések – K. Gy.] Természetesen a kiegyezés maga is gyorsítóan hatott a fejlődés menetére. „Első lépésként tehát meg kellett szabadulni a »közjogi« látószögtől, a kutatást a tényleges fejlődés idősoraira, a növekedés tényezőire, a figyelmet pedig a mai közgazdasági elméletek kritikai adaptálása során felismert új összefüggésekre, az iparosodás szükségszerű előfeltételeire és ezek magyarországi sajátos létrejöttére kellett irányítani.”⁸⁸ Nem maradt el a szemléleti tanulságok levonása sem: „A fenti gondolatmenetből kitűnhet, hogy felfogásom szerint az igazi történetiség – szemben mindenféle historizálással – nem a jelen követelményeihez, programjaihoz vagy vágyaihoz keres a múltban – csaknem mindegy, hogy melyik korszakban, milyen kérdésben – igazolást, hanem a múlt immanens tendenciáinak gondos elemzéséből annak a kornak az eredőjét, záróaktusát vizsgálja, amely aztán a következő korszak egyik komponense, kiindulópontja lesz, a részfolyamatok és részeredmények szakadatlan szekvenciájában, amely végül a jelenhez és majd a jövőhöz vezet.”⁸⁹ Hanák kötetének belső ellentmondásaira már egy – szintén a gondolati rekonstrukció eljárásával operáló – korabeli kritika is felhívta a figyelmet.⁹⁰

⁸⁵ Kovács: *Két kiegyezés*, 34.

⁸⁶ Kovács: *Két kiegyezés*, 60.

⁸⁷ Az eredetileg egy év szünettel megjelent kétrészes tanulmány: Hanák Péter: *Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában*. Valóság, 16. évf. (1973) 12. sz. 16–25.; 17. évf. (1974) 12. sz. 11–28. Ugyanez kötetben in: Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában*. Tanulmányok. Budapest, 1975. A hivatkozások az utóbbi kiadásból: 185., 194., 197.

⁸⁸ Hanák: *Magyarország a Monarchiában*, 198. Ha csak feltételes módban is, de nem hagyta figyelmen kívül a másik alternatívát sem: „Hogy a független Magyarországon »jobb«, gyorsabb, az iparosodást erőteljesebben serkentő lett volna a kapitalizálódás? Valószínűleg igen. A valószínűsítésre az jogosít fel, hogy a kutatás második lépéseként a tőkés fejlődés kábeleit – most már biztonságosabb áramkörbe bevezetve – ismét hozzá kellett kapcsolnunk a kiegyezés, nevezetesen a magyar államiság problémájához.” Uo. 199.

⁸⁹ Hanák: *Magyarország a Monarchiában*, 209.

⁹⁰ Dénes Iván Zoltán: *A történelmi szükségszerűség értelmezésének problémájához. Gondolatok Hanák Péter tanulmánykötete kapcsán*. Valóság, 19. évf. (1976) 8. sz. 99–104. Az emigráció szerepének megítélésével összefüggésben fogalmazza meg: „...a mindent megértés követelménye je-

Visszatérve Kovács András esszéjéhez: ebben is az egyik legfontosabb kritikai mozzanat a „politikai elem” hiánya, a „redukcionista” személet. „A politikai cselekvés nem nyithat alternatívákat, nincs autonóm mozgása, a »nagy trendek« árnyékjátéka csupán.”⁹¹ Már Hahnák visszatekintésében is látható volt a módszertani újítások hangsúlyozása. „Az új történetírás a kvantitatív eljárások ideológiamentességét hangsúlyozottan szembeállította az ötvenes évek historizált történetfelfogásával; ezzel is hangsúlyozta, hogy bár a magyar történelem számos kérdésének ártértekelésére vállalkozott, nem új ideológiai szempontokat hozott a régiók helyébe, hanem a tudományosság követelményeit állítja szembe a napi politikai-ideológiai elvárások által vezérelt történetírással. Mégis, élünk a gyanúperrel, hogy a dezideologizálás programja mögött kimondatlan ideológiai megfontolások lappangtak. Gyanakvásunk két dologon alapul. Egyrészt azon a módon, ahogy a magyar történetírás a kvantitatív eljárást alkalmazni kezdte, másrészt azon a módon, ahogy a történészek a kvantitatív módszert értelmezték.”⁹² Az előbbi kapcsán azt állította, hogy nem folytak Magyarországon kvantitatív alapú kutatások. Ez nyilvánvalóan téves állítás volt, hiszen a szakma pontosan tudta, hogy az újonnan induló európai gazdaságtörténeti folyóirat szemleírója aligha véletlenül írt „a kvantitatív gazdaságtörténet győzelméről” Budapesten.⁹³ A másik észrevétel, a kvalitatív és kvantitatív megközelítés összefüggése azonban mindmáig komoly módszertani vita tárgya. Ennek jegyében a kritikai rekonstrukció így folytatódott: „A gazdaságtörténeti szemlélet felülkerekedése a kiegyezés és a dualizmus értékelésében nem egyszerűen a már korábban megindult ártértekelés tendenciáinak folytatását, megerősítést jelentette. Az értékhangsúlyok további változása következett be. Az addigi vizsgálatok elsősorban rehabilitálták a kiegyezés aktusát és a dualista rendszert azokkal a vádakkal szemben, amelyek a függetlenségi történetírásban és ennek ötvenes évekbeli változatában elhangzottak [...] A gazdaságtörténeti érvelés, az előbbi gondolatmenetet folytatva, a közjogi szemlélettel való szakítás nevében szétválasztotta a kiegyezés kérdéskörét és a kapitalista fejlődés problémáit. Erre volt jó pl. a növekedésméleti kategóriák vagy az új periodizáció bevezetése. Amikor azonban a kiegyezéssel előállott új helyzetet is bevonták a vizsgálódások körébe, a kiegyezést egyértelműen előnyös politikai fejleményként értékelték. Ezen az állásponton kizárólag a gazdasági növekedés mutatói szabják a mércét.”⁹⁴ A gyorsabb növekedést az intézményi változások, a Monarchia nagy kiterjedésű integrált piaca s a kiegyezés nyomán mégiscsak megvalósult korlátozott szuverenitás tette lehetővé, jöllehet a strukturális elmaradottság felszámolására nem kerülhetett sor. Az ezzel járó standard értékelés szerint a kiegyezés több előnnyel járt, mint hátránnyal. Kovács ideológiakritikai vizsgálódása jegyében azonban nem véletlenül lett az „objektivitás” az értékelés fő szempontjává. „A hatvanas évek történetírói ugyan egészen nyíltan sehol sem vonják le ezeket a követ-

gyében a mindenkor megvalósult igazolása termelődik újjá – értelmezésem szerint – az esszékötet értékrendszerének ellentmondásában: megértés és megítélés elválasztásának tételében. Mi a reális? A megvalósult. Mi az irreális? A meg nem valósult. Vajon ilyen egyszerű lenne a kérdés? Vajon pusztán tudomásul veendő produktum a politikailag impotens *moralitás* és a hatóképes *politikum* ellentéte, avagy másként: *peremre szorított tisztesség* és *hatékony prostitúció* időtlen passiójátéka?” Uo. 104. [Kiemelések az eredetiben.]

⁹¹ Kovács: *Két kiegyezés*, 52.

⁹² Kovács: *Két kiegyezés*, 53–54.

⁹³ Gross, Nachum T.: *The Triumph of Quantitative Economic History in Budapest*. Journal of European Economic History, vol. 1. (1972) No. 1. 153–161. Győzelemről persze nem beszélhetünk, de a cikk mindenneke előtt Katus László alap kutatásokon nyugvó tanulmányát joggal tekinthette át-törésnek.

⁹⁴ Kovács: *Két kiegyezés*, 54–55.

kezményeket [következtetéseket], de céloznak rájuk, vagy a premisszáik megfogalmazásával sugallják.” S a logikai rekonstrukció révén ezt a sejtést állítássá lehet konvertálni: „...ha Magyarországon csak a gazdasági növekedésnek vannak bizonyos esélyei, viszont a társadalmi harcokban semmiféle demokratikus tendencia nem kerekedhet felül, akkor a társadalmilag-politikailag viharos időszakok a »realista«, »objektív« esélyek felől nézve kedvezőtlen jelenségek a magyar történelemben, megzavarják, sőt esetleg – a fennállónál is konzervatívabb politikai rendszerek kiprovokálásával – vissza is vethetik a hosszú távon kibontakozó s ezért zavartalan, csendes »békeidőket« igénylő gazdasági, technikai és kulturális evolúciót.”⁹⁵ A sugallt premisszáik rekonstrukciója módszertanilag legitim eljárás, értékvonatkozása miatt azonban Weber valószínűleg – ezt olvasván – összevonta volna a szemlődöket (bár nem egyszer ő maga is átlépte a saját maga által felállított korlátokat).

Így aztán, miközben a történetírás méltán volt büszke az új tudományos eredményeken nyugvó megújult értékelésre s arra is, hogy azt a marxizmuson belüli revízióként sikerült elfogadtatni a hatalommal, az első nyilvánosság sáncain kívülre került formálódó demokratikus ellenzék képviselője szemében az átértékeléssel elért kompromisszum a *status quo* mindenkori elfogadásával, az érdemi politikai változásról való lemondás „megideologizálásával” tűnt egyenlőnek. Sajátosan applikálva a német pozitívizmus-vita azon tanulságát, miszerint az értékítéletekről való lemondás elfogadhatatlan azok számára, akik nem kívánnak beletörődni a fennálló rendszer megváltoztathatatlanságába.

Glatz Ferencnek – „a történetíró jelenkorában végbement szemléleti változások” próbatételeként – megadatott, hogy épp Hóman–Szekfű reprint kiadásához hozzáadott előszóként 1990 későnyarán, a rendszerváltással összefüggésben, még egyszer visszatérjen az „átértékelés” problémájához.⁹⁶ Ezúttal már az „értékmentés” is hozzárendelve. A füzet alakban megjelent írás elején és végén is felteszi, de nyitva hagyja az aktuális kérdést: „...vajon mikor kezdődött a rendszerváltás, mikor az átértékelés? 1956-ban, 1968-ban, 1989-ben, netán valóban csak 1990-ben? Az értelmiségnek nem merülhet ki az életcélja abban, hogy szellemi termékek előállításával koronázzon politikai rendszereket. Hinnie kell abban, hogy politikai rendszerek jönnek-mennek, s az alattuk megbúvó társadalom és a társadalmat üzemben tartó, előreívó értelem marad. Az értelmességet, a szakértelmet kell őriznie, megtartania a közösség számára.”⁹⁷ Az előszó műfajából következően meg persze az aktuális történelmi korszak hatására ezúttal nagyobb ívű kitekintés övezte a két történetíró párhuzamos pályarajzát (ennek anyagát a szerző már korábbi tanulmányaiban feldolgozta), részletesebb bemutatás és kritika jutott az 1949-es „bolsevik szellemű” hatalomváltásnak és átértékelésnek (Andics társulati székfoglalójának nyers hazugságait sem kímélve). A fő mondanivaló azonban a korábbi historiográfiai összefüggések, javaslatok aktualizálása, a „konzervatív polgári szellemű átértékelés” alkatának felvázolása: „...a századelőn a fiatal Hóman Bálint és Szekfű Gyula először az új szakmai szempontok miatt kezdi kritika alá venni a korábbi nemzedék nézeteit. A modern államtörténet, társadalom- és gazdaságtörténet-írás s velük a kor szellemiségét egészében megragadni kívánó szintetizáló látásmód indítja az átértékelést. Párosul ez aktuális társadalompolitikai töltéssel, amikor felismerik,

⁹⁵ Kovács: *Két kiegészítés*, 58.

⁹⁶ Glatz Ferenc: *Előszó a „Hóman–Szekfű”-hez. Rendszerváltás – átértékelés – szintézis*. Budapest, 1990. A tanulmány megváltozott címmel húsz évvel később folyóiratban is megjelent (a Szász Zoltán tiszteletére összeállított számban): Glatz Ferenc: *Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életrajzai. Történetírás, forradalom, rendszerváltások*. Történelmi Szemle, 53. évf. (2010) 4. sz. 467–499.

⁹⁷ Glatz: *Előszó a „Hóman–Szekfű”-hez*, 7.

hogy egy-egy téma hangsúlyozása vagy az értékelésben történő állásfoglalás mennyire összefügg a jelen társadalmi erőivel (így a vármegye, köznemesség, központi hatalom, Habsburg-kérdés). Az átértékelést azonban végül is a *közösség egészét megrázó változás* váltja ki: a *történeti Magyarország összeomlása* maga alá temeti a régi történetési kérdésfeltevések jelentős részét. S az új helyzetben az új témák, új hangsúlyok előtérbe kerülése a *nemzeti történelem eddigi anyagának új értelmezését kívánja*.⁹⁸ [Kiemelések az eredetiben.] Ez az értelmezés egyrészt igazságot szolgáltat a „polgári történetírás” önmagára szabott önképének, amennyiben mégiscsak a szakmai szempontok és a szintetikus látásmód igénye adja meg az indító lökést, ugyanakkor a régi történetírás koncepcióján túlmutatva a végső beteljesedést a több mint „metafontikus” külső körülmények kényszerítő hatásának tulajdonítja. A szintézis fogadtatásának és kritikai értékelésének, az életpályák elválásának bemutatása után a szerző még egyszer visszatér az 1949-es „politikai őrsváltásra”, megállapítva, hogy „az átértékelés célja ezúttal nem az elődök szakmai meghaladása volt, hanem a helycsinálás a proletárdiktatúrához szabott sztálinizált marxizmusnak és az ezt kiteljesíteni hivatott új kádergarnitúrának”.⁹⁹ S a historikus szakma nyolcvanas évekbeli állapotának értékelése adja meg számára az alaphangot az „értékmentés” jelszavának kiadásához: „A magyar történettudomány az 1980-as évek első felére ismét a már az 1930-as években elért csúcson áll. A szakma évek óta új pólusok mentén rendeződik. Semmivel sem rosszabb szempontok alapján, mint a világ bármely országának történettudománya. A hanyatlás veszélyei egészen más oldalról fenyegetnek. De ez már, kedves olvasó, egy szakma belső gondolja...”¹⁰⁰ Ha jól értjük a historiográfiai koncepciót és az aktuális helyzetértékelést, akkor a Hóman–Szekfű reprint kiadása mint a szakmai rehabilitáció egy állomása egyben alkalom arra, hogy óvatosságra intse a „metafontikus” történelmi erőket: maradjanak a szakma falain kívül. Mert ezek az erőhatások ugyan lehetőséget adhatnak egy nagyszabású szintézis feltételeinek megteremtéséhez, ám máskor tönkre is tehetik egy szakma belső infrastruktúráját. Ezek az erők most hirtelen mások, más mezbe öltözöttek lettek, mint a 3 T-t korábban gyakorló „elviselők”.

Hannibál azonban nem szokott megállni a kapuk előtt. Mint ahogy a szakma is kénytelen volt belemenni a rendszerváltó átértékelés játszmáiba. A határátlépő ki-bejárkálás a történeteknek sem új jelenség. Folyt ez már korábban is, még a politikailag legexponáltabb területek sem jelentettek kivételt. 1992-ben, a Történelmi Társulat 125. jubileumi ülészakán a pártközpontnál feljelentett és betiltott Kun Béla életrajz szerzője, Borsányi György (1931–1997) felszólalásában ez elmúlt négy évtized párttörténet-írásának tendenciáit értékelte: „A párttörténetírás sajátos helyet foglalt el történetírásunkban. Közvetlen pártellenőrzés alatt, szervezetileg is elkülönülve, a munkásmozgalom történetére vonatkozó »monopólium« birtokában működött. Legfőbb feladata volt a hatalom történeti kontinuitásának bizonyítása [...] Némi lazulás, csendes átértékelés e területen is az 1960-as években indult meg – állította az előadó. De továbbra is erősen tartották magukat a tabutémák [...], maradt az ellenőrzöttség és a Párttörténeti Intézet cenzor-szerepe. Az előadó szerint az 1970–1980-as években nőtt fel az az új kutatói gárda, amely a modern történeti módszerek ismeretében kilépve a szorosan vett munkásmozgalom-történet kereteiből, e témát is a magyar történetírás részévé tudta emelni.”¹⁰¹ Az értékelés a „mozgalomtörténetre” akár igaz is

⁹⁸ Glatz: *Előszó a „Hóman–Szekfű”-höz*, 27.

⁹⁹ Glatz: *Előszó a „Hóman–Szekfű”-höz*, 48.

¹⁰⁰ Glatz: *Előszó a „Hóman–Szekfű”-höz*, 51.

¹⁰¹ Kovács Éva: *Beszámoló. 125 éves a Magyar Történelmi Társulat. Századok*, 12. évf. (1993) 2. sz. 341.

lehetett, de a munkásság története, annyi elvesztegetett év után, azóta is csak keresi a helyét.

Még mielőtt azt hinnénk, hogy az áttekintett historiográfiai folyamatok pusztán a magyar történetírás sajátjai, kitekintésként röviden utalunk a szovjet történetírásban végbe ment rendszerváltás német értékelésére.¹⁰² A kötet szerkesztő az előszóban vázolta a folyamatban levő átalakulás legfontosabb jellemzőit: az út az eddig kihasználatlan forrásokon és levéltárakon, a tabusított tények és problémakörök felfedezésén, új kérdésfelvetések és kutatási módszerek kipróbálásán keresztül vezet.¹⁰³ Az sem lehet véletlen azonban, hogy amikor a *peresztrojka* és az *Umwertung* összefüggéseit közelebbi vizsgálat tárgyává tette (a kötet előszava 1991 áprilisában kelt), akkor a hangsúlyt „a történelem mint üzem” kérdésére helyezte, ahol már nem „az ideológiai ellenfelet legyűrő rohambrigádok” játsszák a döntő szerepet, hanem „a nemzetközi kutatási folyamatokban betöltött partneri” viszony. Ami természetesen szoros összefüggésben áll mind a levéltáriügy reformjával, mind a tudományos gondolat szabadságának a nyilvánosságban kialakított szerepével.¹⁰⁴

*

A fogalomtörténet nem szakítható ki az intézménytörténeti kontextusból. Az áttekintésből úgy tűnik, hogy átértékelés meghirdetésére egyfelől akkor kerülhetett sor, amikor a jelenkor „szubjektív” értékelői saját szemléletük offenzíváját igyekeztek a tudományos hatalmi pozíciók révén megerősíteni, általánossá tenni. Ezek a törekvések nagyon is telítettek voltak direkt értékítéletekkel. Még akkor is, ha csak a kutatás forrásbázisának és kiaknázásuk módszereinek a gazdagodására hivatkoztak. Persze folyhatott szemléleti átértékelés meghirdetés nélkül is. A 20. századi historiográfiában arra is találtunk példát, amikor a történetírás a „folyamat és eredmény dialektikája” jegyében épp a világnézeti hegemonia keretein belül, a tudomány viszonylagos önállóságának jelszavával igyekezett védeni magát a hatalmi túlsúllyal szemben. A kritikai gondolkodás természetesen ezt legfeljebb megideologizálásnak tekintette. Ráadásul, ami az ideológiai hegemonián belül védhetőnek tűnt, hatástalanul kevésnek bizonyult a rendszerváltás után. Ha belegondolunk, Max Weber ilyen helyzetekre találta ki a *Wertfreiheit* koncepcióját. Azért viszont végképp nem tehető felelőssé, hogy a magyar historiográfiai gyakorlat nem igazolta vissza az „átértékelés” fogalmi konstrukcióját.

GYÖRGY KÖVÉR

Transvaluations.

A Concept and its Meanders through 20th-Century Historiography

In the autumn of 2010, a history conference entitled “Történelmi átértékelés” (Historical Transvaluation) was organized in Székesfehérvár. Timed to coincide with the 125th anniversary of the birth of Bálint Hóman, the symposium aimed at paving the way for the rehabilitation of the historian and politician. The conference title was borrowed from a lecture

¹⁰² *Die Umwertung der sowjetischen Geschichte*. Hg. Geyer, Dietrich. Geschichte und Gesellschaft, Sonderheft, vol. 14. 1991.

¹⁰³ Geyer, Dietrich: *Vorbemerkung*. In: *Die Umwertung*, 7.

¹⁰⁴ Geyer, Dietrich: *Peresztrojka in der sowjetischen Geschichtswissenschaft*. In: *Die Umwertung*, 9–31. Az idézet a 18. oldalon.

written by Hóman in 1930, in which keeping his ideological motives hidden in the background he identified two possible reasons for transvaluation: "There are two sorts of reasons that may justify the transvaluation of historical phenomena: either an expansion in the availability of historical sources, an emergence of new data and a new interpretation of the old ones, or the emergence of new points of view in research that arise from the application of new methods of inquiry either unknown to, or ignored by, the historians of the past." The concept of transvaluation provoked a lively discussion and played a key role in Hungarian historiography on several occasions until the change of the political regime in 1990. The article follows the practice of Hungarian historiography related to the conceptual construct of "transvaluation" throughout the 20th century.

SZEBERÉNYI GÁBOR

Tagányi és Szekfű

*Adalékok egy mester–tanítvány kapcsolat
historiográfiai összefüggéseihez*

A jelen írás egy nagyobb lélegzetű munka egyik előtanulmányaként arra vállalkozik, hogy Tagányi Károly (1858–1924) és nála egy generációval ifjabb pályatársa, Szekfű Gyula (1883–1955) személyes és historiográfiai kapcsolatának már megkezdett, de az 1970-es években félbemaradt¹ feltárását folytassa, elsősorban Tagányi Károly mindmáig meglehetősen elhanyagolt historiográfiai recepciójának elmélyítése szándékával.² A magyar történetírás 19–20. századi történetével foglalkozók vagy a vonatkozó irodalmat olvasók számára a Szekfű–Tagányi-kapcsolattal való foglalatosság akár felesleges időtöltésnek is tűnhet, tekintve hogy a két történész viszonya akár közismertnek is gondolható. R. Várkonyi Ágnes, Dénes Iván Zoltán, Glatz Ferenc és mások – nem utolsósorban pedig éppen a két „érintett”, Szekfű és Tagányi – írásaiból ugyanis viszonylag egyértelműen kirajzolódnak kettejük kapcsolatának alapvető kontúrjai. Ez röviden Tagányinak Szekfű bécsi pályakezdésében megnyilvánuló mentori pártfogásán, majd utóbb egymás munkásságának kölcsönös elismerésén alapult, és egyfajta (katedrát nélkülöző) mester–tanítvány viszonyként írható le, ami a Budapesti Tudományegyetemet történelem–latin szakos bölcsészdoktorként

¹ Glatz Ferenc: *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról.* Budapest, 1980. 113–119.; uő: *Konzervatív reform. Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal.* Budapest, 2016. 310–320.

² Tagányi Károly 21. századi „újrafelfedezésének” érdeme Bognár Szabináé: Bognár Szabina: *Százötven éve született Tagányi Károly (Nyitra, 1858. március 19. – Budapest, 1924. szeptember 9.).* Néprajzi Hírek, 37. évf. (2008) 2. sz. 60–69.; uő: *Tagányi Károly. A hazai élő jogszokások gyűjtéséről – a jogszokásgyűjtés tudományos programja.* In: Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből. Szerk. Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra. Budapest, 2009. 292–309.; uő: „Mivé lesz a styl?” *Tagányi Károly történetírói pályakezdése.* In: „Alattad a föld, fölötted az ég...” Források, módszerek és útkeresések a történetírásban. Szerk. Balogh Margit. Budapest, 2010. 201–224.; uő: *(Lokál)patriotizmus és tudományos helytörténetírás. Tagányi Károly helytörténetírói munkássága.* Modern Magyarország, 1. évf. (2012) 1. sz. 62–85.; *Tagányi Károly (1858–1924) műveinek jegyzéke.* Összeállította: Bognár Szabina. Történelmi Szemle, 56. évf. (2014) 3. sz. 523–536. Magam Szekfű Gyula barátja, Holub József életrajzi vonatkozásai kapcsán foglalkoztam Tagányi hatásával: Szeberényi Gábor: *A levéltárnok és „tanítványa”. Historiográfiai háttérrel Tagányi Károly és Holub József történetírásának összefüggéséhez.* In: *Pedagógia – Oktatás – Könyvtár. Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes születésnapjára.* Szerk. Csóka-Jaksa Helga – Schmelcz-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor. Pécs, 2014. 455–474.; uő: *Holub József és a Tagányi-könyvtár Pécsre kerülése. Egy „vidéki” történészprofesszori egzisztencia lehetőségfeltételei az 1920-as évek elején, I–III.* Per Aspera ad Astra, 1. évf. (2014) 2. sz. 117–137., 2. évf. (2015) 2. sz. 84–102., 3. évf. (2016) 1. sz. 92–107. <http://per-aspera.pte.hu> (letöltés: 2016. szept. 24.)

elhagyó Szekfű Gyula levéltári működésének megkezdésétől (1907) Tagányi Károly országos levéltárnok 1924 szeptemberében bekövetkezett haláláig ívelt. Ennek megfelelően az a tény is ismert, hogy Szekfű mindvégig nagyra tartotta a keveset publikáló, ám a kortárs és retrospektív vélekedések szerint is úttörő munkásságot kifejtő idősebb pályatárs szakmai erudícióját, Tagányi pedig minden ismert esetben elismerőleg szolt fiatal kollégája jószériével valamennyi (mint az közismert, [történet]politikai botrányoktól sem mentes) szakmai megnyilvánulásáról. Hogy ezen tények ismeretében mégis érdemes lehet kettejük (személyes és historiográfiai) kapcsolatát behatóbb vizsgálat tárgyává tenni, megítélésem szerint a vonatkozó szakirodalom jellegéből fakadó több tényező is indokolja.

Egyfelől, a két történész közti nexus tárgyalása eddig kizárólag az úgynevezett „szekfűológia” tárgykörén belül zajlott, amit persze nagymértékben magyaráz Szekfű Gyula két világháború közötti történetírásban játszott közismerten korszakos (sokak által és sokféleképpen vitatott) jelentősége, továbbá élettörténetének, történészi/történetpolitikai tevékenységének és recepciójának bonyolult ellentmondásossága. Mindeközben a – kortárs Takáts Sándor kifejezését kölcsönözve – „csöndes, félénk és szerény” levéltárnokra vonatkozó, mélyebbre hatoló hatástörténet (valamiféle „tagányiológia”) Tagányi Károly időről időre elismert történészi jelentőségéhez mérten is – meglepően erőteljes hiányosságokat mutat.³ Módszertani szempontból ez azzal egészíthető ki, hogy kapcsolatuk ábrázolása (azaz a vonatkozó forrásanyag használata) vagy kimerül Tagányi Szekfűről (és műveiről) alkotott véleményének gazdag, ám jellemzően illusztratív alkalmazásában,⁴ vagy mindössze annak rövid felvillantására szorítkozik, hogy rámutasson: Tagányi történetírása igen jelentős hatást fejtett ki Szekfű (és kortársai: Hóman Bálint, Eckhart Ferenc, Holub József stb.) korai (?) működésére, ám e hatás tényleges rekonstrukciója jobbára a felszín közelében marad.⁵ Mindazonáltal a professzionális történettudományi közeg mélyén megbúvó, bonyolult kapcsolathálóra vonatkozó ismereteinket éppen a Szekfűhöz hasonlóan jelentős történetírói személyiségeket fókuszba helyező kutatások gyarapítják leginkább. Így nem pusztán a „főszereplőre”, de a hozzá valamiképpen viszonyuló kortársak, tudományos „ágenszek” egymáshoz való viszonyára is reflektáló elemzések felé is mind inkább út nyílik, ez pedig a fókuszba helyezett élettörténeten túl a szereplőket a történettudomány jelentette

³ Ez utóbbi – tudniillik hogy kevés kivételtől eltekintve Tagányi Károlyt a mai napig szinte lexikon-szócikk-szerűen kell újra és újra „felfedeznie” a magyar historiográfiának – még akkor is szembe-tűnő, ha Tagányi historiográfiai jelentőségének (felismerését nem kis mértékben éppen maga Tagányi – tudniillik életművének szerkezete és jellege – akadályozza. Szimptomatikusnak vélem Glatz Ferenc 2016-ban megjelent, de szövegében korábbi művén (illetve 1975-ös kandidátusi értekezésének kéziratán) alapuló új könyvében a Tagányira vonatkozó fejezet újraközlésének módját, mely egyetlen helyen, pusztán egy Tagányi életrajzát lexikon-szócikk jelleggel bemutató terjedelmes lábjegyzetben tér el az 1980-ban megjelent változattól. Glatz: *Konzervatív reform*, 311.; vö. uő: *Történetíró és politika*, 113–119. Lásd továbbá a Bognár Szabina írásaiban is rendre felbukkanó rövid „Tagányi-életrajzokat”.

⁴ Dénes Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Budapest, 1976.; uő: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Pozsony, 2015. Itt jegyezhető meg, hogy mind Dénes Iván Zoltán, mind Glatz Ferenc esetében a Tagányi–Szekfű kapcsolat megjelenítése – forrásbázisát és szövegezését tekintve is – korábban megjelent publikációik megjelenési idejének szemléletét és historiográfiai kontextusát tükrözi, (újabb műveikre nézve) ennek minden előnyével és hátrányával. Ennél fogva fenti írásaikat rendszerint a korábbi verzióban idézem, kivéve, ha az újabb szövegváltozatok érdemi (tartalmi) eltérést mutatnak.

⁵ Glatz: *Történetíró és politika*, 113–119.

tudásszociológiai közegben érő viszonyos, tudniillik személyes és szakmai (történetési) hatások mechanizmusainak feltárására ad módot.

Az alábbiakban a Tagányi–Szekfű-viszonyt a – mindkettejük esetében élettörténeti jelentőségűnek bizonyuló – személyes kapcsolatra és a két történetíró egymásra vonatkozó (historiográfiai) hatására/reflexióinak kezdeteire fókuszálva tárgyalom, Szekfű első jelentős visszhangot kiváltó művének megjelenéséig.⁶

A tanulmány gerincét az ELTE Egyetemi Könyvtárának Kézirattárában őrzött (Dénes Iván Zoltán, Ress Imre, Erős Vilmos és mások által, más vonatkozásban már részben hasznosított) Szekfű-hagyatékban található Tagányi–Szekfű levelezés vonatkozó része alkotja,⁷ kiegészítve az MTA Kézirattárában található Angyal Dávid-hagyaték leveleinek,⁸ illetve egyéb levelezéseknek elsősorban a „személyközi kapcsolatokat” árnyaló adataival (megjegyezve, hogy az utóbbiakra irányuló gyűjtésem sajnos korántsem teljes), továbbá a szakirodalom által már feltárt egyéb forrásokkal és információtöredékekkel. Ez a forrásanyag lehetőset ad kettejük közvetlen személyes és történetírói kapcsolata kezdeteinek legalább vázlatyszerű rekonstrukciójára,⁹ ami valamelyest lehetővé teszi a történettudományi kapcsolatháló kettejüket másokhoz kötő szálainak érzékeltetését is.¹⁰ Az anyag értelmezésére azonban a kétségtelen biográfiai vonatkozások dacára – tudniillik a felhasznált források szükségképpen Szekfű Gyula személyéhez kötődnek, és az elbeszélést is az ő életeseményei „irányítják” – alapvetően nem a „szekfűológia”, de még csak nem is egy Szekfű-, netán Tagányi-életrajz esetleges igényei szerint törekszem. A személyes és historiográfiai kapcsolatok kölcsönösségének feltárásával – a jelen tanulmányban inkább csak ennek megkezdésével – elsősorban annak megértéséhez kívánok hozzájárulni, amit a két, eltérő generációhoz tartozó historikus és az általuk (is) képviselt, egymástól (többnyire) jelentősen eltérő (nek ábrázolt) történetírói iskolák közötti „historiográfiai tranzit”, avagy általánosítva: a mes-

⁶ Tagányi Károly és Szekfű Gyula kapcsolatának 1913 és 1924 közötti szakaszát egy másik írásban kívánom tárgyalni.

⁷ ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtár (a továbbiakban: EKK) G 628 Szekfű Gyulához intézett levelek, Tagányi Károly levelei (1907–1923); EKK H 231 Szekfű Gyula, Levelek (Bécs, 1907–1923)

⁸ Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár (a továbbiakban: MTA KIK Kt) Ms 804, Angyal Dávid hagyatéka

⁹ A részben vagy egészben egy-egy tudósi levelezés szűrőjén keresztül rekonstruált (személyes, baráti, historiográfiai, mester–tanítvány stb.) kapcsolatok – megközelítésmódjukban egymástól jelentősen eltérő – példái a „szekfűológiában”: R. Várkonyi Ágnes: *A pályakezdés esélyei. Szekfű Gyula levelezése Angyal Dáviddal*. In: A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, 2011. 35–57.; Korompay H. János: *Szekfű Gyula és Horváth János barátságának dokumentumai*. In: A negyedik nemzedék, 28–34.; Dénes Iván Zoltán: *Mester és tanítvány. Marczali Henrik és Szekfű Gyula*. In: A negyedik nemzedék, 195–202.; Dominkovits Péter: *Egy kevésbé ismert mester és tanítvány kapcsolat. Adatok Házi Jenő és Szekfű Gyula tudós-barátságához*. In: A negyedik nemzedék, 229–237.; Erős Vilmos: *Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulához (1929–1937)*. In: uő: A szellemi-történettől a népiségtörténetig. Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról. Debrecen, 2012.² 288–318.

¹⁰ Nyilvánvaló, hogy a történettudósi kapcsolatháló feltárásának előrehaladásával folyamatosan kerülnek majd elő olyan információk (újabb, főként harmadik személyhez írt levelek, mások levelezései, naplók, visszaemlékezések stb. kisebb-nagyobb jelentőségű információi), melyek akár jelentősen módosíthatják a jelen tanulmányban felhasznált forrásokból rekonstruálni vélt képet. Ugyanakkor – az általam ismert forrásanyag korlátozottságának tudatában – arra törekszem, hogy a kapcsolatháló *gyakorlati működését* is érzékeltessem, ahol lehet.

ter-tanítvány viszony(ok)ban is megbúvó historiográfiai kontinuitások és diszkontinuitások működése jelent a magyarországi historista/pozitívista és szellemtörténeti paradigma-váltás (?) határán.

„[E]gész jövőm [...], mi Bécsbe érkezésemtől kezdődik, Nagyságos uramnak köszönöm”

Amint az ismeretes,¹¹ Szekfű Gyula – az egyetem befejezését és bölcsészdoktori képesítését (1905. május) követően, rövid nemzeti múzeumi könyvtári gyakornokoskodás után – 1907 júniusában került Tagányi Károly ajánlására Bécsbe mint az Országos Levéltár miniszterelnökségi megbízással kihelyezett munkatársa.¹² Nem meglepő hát, hogy a kettejük kapcsolatára vonatkozó első biztos adataink is éppen Szekfű életének ezen élettörténeti jelentőségűnek bizonyuló eseményével kapcsolatosak. Ugyanakkor tudjuk, hogy Szekfű Gyula Országos Levéltárban való díjtalan gyakornoki alkalmaztatásának ötlete már 1905 őszén felmerült,¹³ ami Tagányi legalább közvetett szereplése nélkül nehezen lenne elképzelhető, főként hogy már legelső adataink intenzív, mindenképpen korábbra visszanyúló szakmai kapcsolatról árulkodnak. Az 1905-ben huszonnégy esztendőes Szekfű Gyula azonban – az állás betöltéséhez szükséges latin nyelvizsga letétele ellenére – akkor, kimondottan anyagi okokból, a rapidíjas könyvtári állást választotta. Ez azért érdekes, mert Bécsbe kerülve Szekfűnek (1908-ig) továbbra is egzisztenciális gondjai voltak, ugyanis *nem került* nyomban az Országos Levéltár státuszába, amint arról mind Tagányi, mind Szekfű egykori Eötvös Collegium-i tanára, Mika Sándor leveleinek megjegyzései, főként pedig a fiatal historikushoz távolságtartó jóindulattal viseltető másik országos levéltárnok, Csánki Dezső 1907–1908 folyamán írt sorai részletesen tájékoztatnak. A Szekfű első bécsi éveivel (1907–1909) kapcsolatos ezen részletek ismerete számunkra két ok miatt lényeges. Egyrészt nem csupán a Szekfűt Budapesten, majd a Monarchia fővárosában körülvevő *kapcsolatháló szálainak fokokozat egymásba fonódására* vetnek fényt, de *ebben Tagányi tényleges szerepére* is. Másrészt Szekfű Bécsbe kerülésének aprólkosabb rekonstrukciója a pályakezdés eddig ismert „üdvörténeti” narratívájától¹⁴ némileg eltérő – ha úgy tetszik, „földközeli” – eredményre vezet.

¹¹ Dénes: A „realitás” illúziója, 12.; Glatz: *Történetíró és politika*, 136.

¹² *Curriculum vitae*, 1914 január. Közli: Dénes Iván Zoltán: *Szekfű Gyula magántanári képesítésének ügye, 1914–1916*. Budapest, 1976. 34–35., itt: 35.

¹³ Sashegyi Oszkár: *Az Országos Levéltár személyzeti viszonyai a XX. század elején (1903–1922)*. Levéltári Közlemények, 48–49. évf. (1977–1978) 1–2. sz. 23–42., itt: 24.

¹⁴ Glatz Ferenc: „Szekfű Tagányi Károly ajánlására kerül[t] Bécsbe [...] [ahol] igen szorgalmasan dolgozott, s mivel hamarosan Thallóczy is megkedvelte, hasonlóan [...] Károlyi Árpádhoz [...], átveszik a Staatsarchiv-hoz.” Glatz: *Történetíró és politika*, 136–137. Dénes Iván Zoltán: „[Szekfű] 1907-ben már Bécsből küldte leveleit patrónusainak [...]. Mentorai, Mika Sándor és Tagányi Károly számára ugyanis nyilvánvaló volt [! – Sz. G.], hogy [...] Károlyi Árpád 1909-től a Levéltár [ti. a Haus-, Hof- und Staatsarchiv – Sz. G.] igazgatója lesz, akinek megüresedő hivatali státuszát csak a Levéltár alkalmazottja nyerheti el. [...] Meg kellett tehát teremteni annak feltételét, hogy a levéltári állást elnyerhesse. Szekfű Gyula Tagányi Károly [...] közbenjárására az Országos Levéltár fogalmazó gyakornokaként [! – Sz. G.] [...] kapott megbízatást. Majd 1908-tól Mika Sándor interveniálására és Thallóczy Lajos [...] ajánlására Molnár Viktor államtitkár döntése alapján kultuszminiszteri ösztöndíjhoz jutott. Így sikerült – Mika Sándor, Tagányi Károly, Thallóczy Lajos és Molnár Viktor együttműködésének [! – Sz. G.] eredményeként [az ösztöndíjjal a fizetés nélküli gyakornokságot kiváltva] [...] megteremte[ni] annak a lehetőségét, hogy Szekfű Gyulát a Levéltár [ti. a Staatsarchiv – Sz. G.] alkalmazhassa. [...] Mika Sándor és Tagányi Károly most már joggal érezhették úgy, hogy

Tagányi Károly egy Szekfűhöz írt keltezetlen, ám „Kedves leendő Kolléga úr!” megszólítással nyitó levelének első látásra obskúrus megfogalmazása nyomban a kérdés sűrűjébe vezet. A levél rövid megjegyzése szerint ugyanis „a fölterjesztés már fölment, sőt magán tárgyalásban kedvezően el is intéződött, legfőljebb talán a 250 koronát nem fogjuk tudni megvédeni, s talán 200-ra fogják leszorítani, *de ez csak nem lehet akadály a tervünknek*, ugye bár?”¹⁵ [Kiemelések – Sz. G.] A levél két ok miatt fontos. Egyrészt itt hallunk először Szekfű Bécsbe deponálásának közös „tervéről” és az állással járó rendkívül szerény jövedelemről. Másrészt a pársoros levél első fele kettejük szakmai nexusának legelső ismert mozzanata. Tagányi „hálás köszönetét” fejezi ki ugyanis „azért a nagy szivességért, hogy [Szekfű] annyi fáradságot áldozott a tordai pecsét föl kutatására, hála Isten sikerrel! De ne tesék 1682–1700-ig kutatni, mert az már fölösleges volna, legfőljebb ha oly kegyes volna a Bethlen levéltár középkori részét átnézni, mert nagyon fontos volna rám nézve, ha középkori tordai pecsétet is találhatnék, mentül régibb korból.”¹⁶ Mivel a Bethlen-levéltárat ebben az időben még a Múzeum kéziratári és levéltári osztálya őrizte,¹⁷ a levél keltekor Szekfű még a Széchényi Könyvtár gyakornoka kellett legyen. Azaz a „leendő Kolléga úr” ekkor még Budapesten élt, de – Tagányi 1906. december végi „fölterjesztése”¹⁸ révén – már Bécsbe készülhetett.

Szekfű Gyula hivatalos önéletrajzában 1907. június 20-ra datálta a bécsi miniszterelnökségi megbízatás elnyerését.¹⁹ Tagányi első Bécsbe írt (válasz)levele szinte nyomban, 1907. június 29-én megszületett, tartalma pedig érzékelteti Szekfű friss bécsi egzisztenciájának kezdeti „hivatali köteleken kívüliségből” fakadó bizonytalanságait: „...a takarítás vis major, melynek engedelmeskednie kell. Különben a Kegyed elődeinek is dukált szabadság-idő. Nekem azonban a Kegyed szabadságát illetőleg semmiféle beleszólásom nem lehet. Kegyednek, ha B[uda]pestre jön, okvetlenül a főlevéltárnok úr helyettesénél [ti. Tasnádi Nagy Gyula rangidős országos levéltárnoknál – Sz. G.] kell ezt a vis maiort bejelentenie, esetleg ha szükséges, a miniszterelnökség elnöki osztályában.”²⁰ A fiatal Szekfű kapcsolódása tehát az Országos Levéltárhoz sem anyagilag, sem hivatali vonatkozásában nem volt teljesen megnyugtató, amit Tagányi alighanem eleve sejtett, mivel már 1906. végi előterjesztésében hangsúlyozta, hogy „[s]zükséges volna [...] az új megbízottat [ti. Szekfűt – Sz. G.] az Országos Levéltárral valami szorosabb kapcsolatba hozni”.²¹ Szekfű levéltári állományba vétele tehát kezdettől fogva napirenden volt – az alább következő információmorzsák is egyértelműen ezt erősítik –, de 1907 folyamán ez nem történt meg. Szekfű így a

pártfogoltjuk a legfontosabb bécsi levéltár hivatalnoki karának tagjaként, Károlyi Árpád önzetlen szakmai támogatásával, a felbecsülhetetlen értékű forrásanyag közelében, az egzisztenciális biztonság tudatában nyugodtan dolgozhat, tehetségét kibontakoztathatja, a történetírói fegyverzet még meg nem szerzett elemeit elsajátíthatja.” Dénes: *A történelmi Magyarország*, 23–24.

¹⁵ EKK G 628 *Tagányi Károly levelei*, 14. levél, H. n., é. n. (A tanulmányban felhasznált valamennyi levelet betűhíven idézem.)

¹⁶ Uo.

¹⁷ Papp Gáborné: *A Bethlen család levéltára. Repertórium*. Budapest, 1979. 5.

¹⁸ Tagányi Szekfű bécsi alkalmazására vonatkozó előterjesztése 1906. december 27-én kelt. Vö. Glatz: *Történetíró és politika*, 136. 31.; Szűcs László: *Adalékok a bécsi központi levéltári anyag Ausztria és Magyarország közötti felosztásának történetéhez (1875–1918)*. Levéltári Közlemények, 32. évf. (1962) 1. sz. 27–42., különösen: 37–38.

¹⁹ *Curriculum vitae*, 1914, 35.

²⁰ EKK G 628 *Tagányi Károly levelei*, 1. levél, Alsótátrafüred, 1907. jún. 29. (A képes levelezőlap a Tátrában kelt, ahol Tagányi Károly és felesége rendszerint nyári szabadságukat töltötték.)

²¹ Idézi: Szűcs: *Adalékok*, 37–38.

Tagányi levelében név nélkül említett „elődeihez” – Takáts Sándorhoz (1898–1903)²² és Hodinka Antalhoz (1903–1906)²³ – hasonlóan 1907-ben még „csupán” tiszteletdíjas volt, és nem az Országos Levéltár állományába tartozó munkatárs, noha munkájáról (és élet-helyzetéről) szóló (hivatalos²⁴ és magán²⁵) jelentéseit oda címezte, mégpedig személyesen Tagányinak.

Így nyer értelmet, hogy 1908. január 3-án Szekfű Gyula – a szerény, de mégiscsak legalább 500 Ft-nyi (1000 K) segélydíjjal „kecsegtető”²⁶ – levéltári fogalmazó-gyakornoki állásra nyújt be kérelmet.²⁷ A státusz elnyerése azonban holmi hivatali „akadályok” folytán egyáltalán nem ment gördülékenyen, amiről részletesen tájékoztatnak Csánki Dezső országos levéltárnok Szekfűhöz 1908. január 18-án írt levelének sorai: „Ami az i[gen] t[isztelt] Doktor úr orsz[ágos] levéltári gyakornokságát illeti, sajnosan úgy vagyok értesülve, hogy az Orsz[ágos] Levéltár mostani vezetője [ti. Tasnádi Nagy Gyula, aki 1907 tavaszától, Óváry Lipót főlevéltárnok szabadságolása, majd nyugdíjazása idején az ügyeket vitte²⁸ – Sz. G.] azt még mindig nem intézte el. Ez ügyben, mint annak idején is jeleztem, – én alig tehetek valamit. Helyesnek tartanám azonban, ha i[gen] t[isztelt] Doktor úr vagy N[agy] Gy[ula] úrhoz intézendő magánlevélben szépen megsürgetné (talán, tekintettel az idő hosszúságára, tudakozódás formájában), vagy pedig – a mi már kissé kényesebb – a belügyminisztériumhoz nyújtana be kérelmet, kifejtve bécsi vállalkozását, illetve megbízatását, melyet csupán abban a reményben vállalhatott el (a megbízatás hosszú évekig tartván), hogy ezután az orsz[ágos] levéltár státuszába kerülhet.”²⁹ Az utóbbi szempontot, mely a miniszterelnökségi megbízatás aktáiban is szerepelt, nem lehet elég sűrűn hangsúlyoznia.”³⁰ [Kiemelések – Sz. G.] Csánki – aki saját bevallása szerint mit sem tehetett,³¹ de azért tanácsokat szívesen osztott a fiatal kollégának³² – tehát részben megerősíti, hogy Szekfű már kez-

²² Takáts Sándorra: Fazekas István: *A Haus-, Hof- und Statsarchiv a dualizmus korában (1868–1918)*. In: uő: *A Haus-, Hof- und Statsarchiv magyar vonatkozású iratai*. Budapest, 2015. 29–69., itt: 60.

²³ Szűcs: *Adalékok*, 37.

²⁴ Glatz: *Történetíró és politika*, 137. 33. jz.

²⁵ Szekfű 1907–1908 folyamán Tagányinak írt szinte összes levelében részletes, darabszintű beszámolókat ad a feltárt aktákról: EKK H 231, *Szekfű Gyula, Levelek*, 2. levél (Bécs, 1907. dec. 7.), uo. 3. levél (Bécs, 1908. okt. 25.), uo. 4. levél (Bécs, 1908. nov. 19.). Ezekre Tagányi rendre reflektált is: EKK G 628, *Tagányi Károly levelei*, 3. levél (H. n., é. n.), uo. 4. levél (Alsótátrafüred, é. n.), uo. 10. levél (H. n., é. n.)

²⁶ 1893. évi IV. törvénycikk az állami tisztviselők, altisztek és szolgák illetményeinek szabályozásáról, és a megyei törvényhatóságok állami javadalmazásának felemeléséről, 11.§

²⁷ Glatz: *Történetíró és politika*, 136. 31.jz.

²⁸ Vö. Lakos János: *A Magyar Országos Levéltár története*. Budapest, 2006. 157.

²⁹ Tekintve, hogy a kérvény január 3-i dátuma és Csánki levelének 18-i kelte közti idő „hosszúnak” éppen nehezen volna nevezhető, így ez a mozzanat a státuszba kerülés „reményére” történő utalással együtt bizonyítja, hogy Szekfű már Bécsbe kerülése pillanatában joggal számolhatott a státuszba vétel lehetőségével.

³⁰ EKK G 628, *Csánki Dezső levelei*, 2. levél, Budapest, 1908. jan. 18. („Bizalmas!”)

³¹ EKK G 628, *Csánki Dezső levelei*, 3. levél, Borosznófürdő, 1908. júl. 7.: „Gyakornokságáról semmit sem tudok.”

³² Csánki 1908 augusztusában azt javasolja Szekfűnek, hogy személyesen érdeklődjön a Belügyminisztériumban kérvénye sorsa iránt – mert Nagy Gyula visszatartja, ahogy Sutter János és Vargha Zoltán „jeles fiatalemberek” kérelmét is visszatartotta. Hivatkozzon arra, hogy már most is az Országos Levéltár „külső” tagja, és kinevezése pénzbe se kerülne a levéltárnak, mert a miniszterel-

dettől a státusz várományosa lehetett, másrészt levele finoman utal a probléma forrására is, amit Mika Sándor 1908. március 7-én kelt levele tesz keresetlén módon egyértelművé: „...[t]alán már nemsokára eldől, hogy ki lesz a Levéltár igazgatója: Nagy Gyula vagy Csánki. Addig nem igen számíthatunk az Ön ügyének elintézésére.”³³

Szekfű egykori Eötvös Collegium-i tanára mindenesetre nem várt a levéltáron belüli fejlemények alakulására, és már 1908 tavaszától Molnár Viktor államtitkárnál próbált kultuszminisztériumi ösztöndíjat kijárni volt tanítványának, amihez persze megfelelő bécsi ajánlások és néhány jó helyen kimondott szó sem ártott.³⁴ Igaz, Mika a nyár folyamán még úgy látta, hogy Szekfű számára mégiscsak az országos levéltári gyakornoki állás lenne a legjobb, de a főlevéltárnok kiválasztását meg kell várni, és addig is a miniszteri ösztöndíjat „függőben hagyni”. Mika júniusban – mint Szekfűnek írja – beszélt is erről Melich Jánossal („ki Önnek igaz jóakarója”),³⁵ aki láthatólag szintén tehetett egyet s mást a kérdésben: „Mert ha Csánki lesz, őt szava kötelezi, ha Nagy Gy[ula] lesz, nála Melich fogja keresztülvinni, kinek Nagy Gy[ula] le van kötelezve.”³⁶ Csánki (ekkor) végül is nem lett országos főlevéltárnok, és Tasnádi Nagy Gyula is csak 1909 januárjában kapta meg az uralkodói kinevezést,³⁷ Szekfű azonban 1908. szeptember 23-ával végre mégis beléphetett – bécsi munkakörében való meghagyása mellett – az országos levéltári fogalmazó-gyakornoki állásba.³⁸ Más kérdés, hogy időközben – Thallóczy Lajos ajánlásával – Mika az ösztöndíjat is kijárta,³⁹ és újabb lehetőségek is megnyíltak előtte, melyek a Haus-, Hof- und Staatsarchiv felé vezettek.

Mint ismeretes, Szekfű Gyula levéltári megbízatása a bécsi Hofkammerarchiv magyar vonatkozású iratainak – még Pauler Gyula idején megkezdett – úgynevezett szétválasztási munkáiban való részvételét célozta.⁴⁰ A politikailag meglehetősen érzékeny, ráadásul a levéltári működés mind elterjedtebb modern alapvetésének számító proveniencia elvét sértő szétválasztási munkákat – és az iratok majdani Bécsből Budapestre szállítását – szakmai alapon nem támogatta igazán sem az Udvari Kamarai Levéltárat 1885-től igazgató Thal-

nökség fedezi a tiszteletdíjat; „[m]i aztán itten a minisztériumban kérvénye elintézésében támogatni igyekeznék”. EKK G 628, *Csánki Dezső levelei*, 4. levél, Budapest, 1908. aug. 6.

³³ EKK G 628, *Mika Sándor levelei*, 3. levél, Budapest, 1908. márc. 7. Óváry Lipót országos főlevéltárnokot 1908 februárjában nyugdíjazták, és „az utódlás kérdése [...] csak hosszú, színfalak mögötti alkudozások után” dőlhetett el. A két jelölt a rangidős Tasnádi Nagy Gyula és az ambiciózus Csánki Dezső voltak. Lakos: *A Magyar Országos Levéltár*, 157.

³⁴ EKK G 628, *Mika Sándor levelei*, 8. levél, Budapest, 1908. ápr. 10.: „Legyen meggyőződve, hogy én a legmelegebben fogom az Ön ügyét az államtitkárnak ajánlani, de az eredményről természetesen jót nem állhatok. A legnagyobb nehézséget abban látom, hogy az egyetem ajánlására szokta a miniszter az ilyen ösztöndíjakat adományozni s nem tudom el lehet-e ezt kerülni? Ha nem lehet, akkor Thallóczy ur közbenjárása igen szükséges lenne Fejérváráskútnál és Marczalinál.” Mika egyben javasolja Szekfűnek, hogy írjon a minisztériumba, és kérjen ajánlást Thallóczytól vagy Károlyitól, az ösztöndíjat pedig csak egy évre kérje (mivel ha az elsőre megkapta, a másodikra már úgyis meg fogja kapni). Vö. Dénes: *A történeti Magyarország*, 23.

³⁵ Melich ekkor a Széchenyi Könyvtár könyvtárőre volt, tehát Szekfű korábbi senior „kollégája” a Nemzeti Múzeumban. Somkuti Gabriella: *Az Országos Széchenyi Könyvtár története 1802–1918*. Budapest, 2002. 81.

³⁶ EKK G 628, *Mika Sándor levelei*, 9. levél, Budapest, 1908. jún. 17.

³⁷ Lakos: *A Magyar Országos Levéltár*, 157.

³⁸ *Curriculum vitae*, 1914. 35.

³⁹ EKK G 628, *Mika Sándor levelei*, 11. levél, Budapest, 1908. nov. 17.

⁴⁰ Szűcs: *Adalékok*, 37–38.; Fazekas István: *Magyar levéltárosok Bécsben 1841–1918*. In: Magyar levéltáros életpályák a XIX–XX. században. Szerk. Sipos András. Budapest, 2004. 59–85., itt: 75.

lóczy Lajos,⁴¹ sem a Haus-, Hof- und Staatsarchivban három évtizede működő Károlyi Árpád,⁴² mint ahogy végső soron a modern levéltári elvek irányába már Pauler főlevéltárnok-sága idején elmozduló Tagányi és Csánki sem.⁴³ A magyar vonatkozású anyagnak a majdani szétválasztás előfeltételét jelentő felmérési munkálatai viszont nemcsak történettudományi haszonnal jártak, de magyar szakemberek „kihozatalára” is módot adtak, aminek Szekfű Bécsbe kerülése idejére már majd’ évtizedes gyakorlata volt.⁴⁴ Ennélfogva a fiatal Szekfű számára a bécsi alkalmazás nem csupán egy „történelemszakmailag” releváns állást és a professzionális történettudósoktól ekkor már elvárt levéltári gyakorlat (és forrásismeret) megszerzésére módot adó szerény egzisztenciát jelentett,⁴⁵ de egyben a Thallóczy és Károlyi körül Bécsben kialakult kapcsolati hálóba való közvetlen és azonnali belépés lehetőségét is.

Hogy ennek személyes jelentőségével és abban Tagányi szerepével maga is mennyire tisztában volt, minden túlradó retorika dacára is hűen tükrözi 1907. július 7-én Tagányihoz írt levele: „Mélyen tisztelt Nagyságos Uram!”⁴⁶ Csak pár órája annak, hogy szerencsém volt Nagyságos Urammal személyesen beszélhetni, de a mit szóval elmondanom az én rossz, Nagyságos uramtól már ismert természetem megakadályozott, legyen szabad most levélben előadnom. S ez nem lehet más, mint hogy legmélyebb hálámat tolmácsolnám, ha arra képes volnék. Csak most, bécsi tartózkodásom alatt kezdem felfogni, hogy mily végtelen sokat köszönök Nagyságos Uramnak; csak *most kezdem átlátni, hogy egész új existenciámnak*, a melynek előnyeit soha nem fogom eléggé megérdemelni, Nagyságos uramnak tartozom hálával: hogy ezt az annyira megtisztelő megbízást megkaptam, hogy ennek folytán Bécs feltárlul előttem mérhetetlen művelődési és tudományos anyagával, – *hogy az osztályfőnök úr* [ti. Thallóczy – Sz. G.] *kitűntetőleg érdeklődik sorsom iránt*: mindezt nekem Nagyságos Uramnak megbecsülhetetlenül jó szíve szerezte. Ezt, hogy *egész jövőmnek, mi Bécsbe érkezésemtől kezdődik*, Nagyságos uramnak köszönöm, ezt nem lehet soha sem megköszönni, de még hálámat sem fejezhetem ki soha eléggé. Nagyságos uramtól nekem és általam családomnak adott jótéteményekért mindig hálásak fogunk lenni, de a hála megmutatására csak annyiba vagyunk képesek, hogy én mindent el fogok követni a rám bízott nagy munka teljesen becsületes és jóhiszemű elvégzésére, hogy így Nagyságos Uram oly nemeslelkűen előlegezett bizalmának lehetőleg teljesen megfelelhessek.”⁴⁷ [Kiemelések –

⁴¹ Szűcs: *Adalékok*, 34–35.

⁴² Ress Imre: *Bevezető*. In: A Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötté (1918–1926). Szerk. Ress Imre. Budapest, 2008. XXIV–XXVI.

⁴³ Glatz: *Történetíró és politika*, 116–117.; vö. Sashegyi Oszkár: *Az Országos Levéltár kiadványkészítő tevékenységének száz éve*. Levéltári Közlemények, 50. évf. (1979) 1. sz. 3–21., különösen: 11.

⁴⁴ Glatz: *Történetíró és politika*, 127.

⁴⁵ Megítélésem szerint 1918 előtt részben anakronisztikus – de alighanem később is aggályos –, részben túlzó az az interpretáció, ami a tudományos „közgyűjteményekben” végzett munka hivatali kötöttségeire, illetve az egyetemi tanárként működő történészek ilyen kötöttségektől való mentességében rejlő egzisztenciális különbségekre historiográfiai (Tagányi esetében pedig kifejezetten biográfiai) jelenségeket vél visszavezethetőnek. Vö. Bognár: *„Mivé lesz a styl?”*, 201.; vö. Szeberényi: *Holub József és a Tagányi-könyvtár I.*, 122–124.

⁴⁶ Tagányi Károlyt 1900-ban nevezték ki országos levéltárnokká, mellyel egyrészt a VII. fizetési osztályba, másrészt a presztizshierarchiában a „nagyságosok” sorába került. Sashegyi Oszkár: *Az Országos Levéltár személyzete, 1874–1903*. Levéltári Közlemények, 47. évf. (1976) 2. sz. 217–245., itt: 239.; Kövér György: *Ranglétra és középosztályosodás a reformkortól az első világháborúig*. Századvég, 4. (1999) 3–21., különösen: 15–17.

⁴⁷ EKK H 231 *Szekfű Gyula, Levelek*, 1. levél, Bécs, 1907. júl. 3.

Sz. G.] (A levél azért is rendkívül fontos, mert a – Szekfű levelezésére meglehetősen jellemző, korszakonként és személyenként persze változó mértékű „túlretorizáltság” dacára – a Tagányi–Szekfű-viszony alaphangját megadó ezen felütés 1924-ig a lényegét tekintve *alig* változik.)

A Thallóczy–Károlyi-körbe Szekfűt egyértelműen Tagányi személye és a bécsiekkel való kapcsolatai kötik be. Egyfelől Tagányi és Thallóczy között az Országos Levéltárban még az 1880-as évek elején kialakult – Szekfű Bécsbe érkezésekor már évtizedes – kollegiális és baráti kapcsolat létezett.⁴⁸ Másrészt Tagányi aktív szerepet töltött be a bécsi levéltári szétválasztási munkák előkészítésének folyamatában is (1898-ban a bécsi kamarai levéltár anyagát maga vizsgálta át),⁴⁹ így tagja volt annak a budapesti szakemberekből álló, de Bécsben több-kevesebb időt eltöltő körnek (Takáts Sándorral, Hodinka Antallal, Réthy Lászlóval stb.), akiknek „legjobbjai” a Thallóczy Traungasse 3. alatti lakásán „működő” hírhedt „Büzértanya” informális szakmai/baráti kompániáját alkották, élén magával Thallóczyval, a „Büzérnaggyal”.⁵⁰ Az itt felbukkanó fiatalok – mint Szekfű, majd később Eckhart Ferenc – számára az itt megszerezhető kapcsolati tőke felbecsülhetetlen lehetőségeket tartogatott.

Szekfű 1907. december 7-én kelt levele, melyben Tagányinak tesz ismételt „jelentést bécsi életéről”, épp a bécsi kapcsolatépítés első mozzanatairól számol be: „A hivatalban – hála Nagyságos Uram szíves gondoskodásának, mellyel őméltóságának [ti. Thallóczynak – Sz. G.] ajánlani kegyeskedett,⁵¹ kitűnően érzem magamat, semmi nehézség nem adta elő magát, még Sektionsrath Kreiczky⁵² is nagyon szíves hozzám, amennyiben ebben magyar voltam és a rábízott feladatok nem akadályozzák. Bodenstein dr-ral⁵³ pedig valóban jó barátságba jutottam (a miben ő méltósága is segített), – hivatalon kívül is sokat vagyunk együtt. Az osztályfőnök úr ő méltósága [ti. Thallóczy – Sz. G.] annyira megtisztelt, hogy a szerdai családi vacsorák állandó vendégévé tett, s ezenkívül vasárnap is gyakran meghív.”⁵⁴ Tagányi válaszlevelében – mely Szekfű kezdeti egzisztenciális nehézségeit újfent érzékelteti – maga is hangsúlyozza, mennyire fontos Szekfű számára Thallóczy szimpátiája: „Örülök, hogy minden nehézség nélkül belészokott a bécsi életbe. Talán sikerülni fog valami jóra való családnál teljes ellátást kapnia, mert ez volna a legjobb út a német nyelvnek minél sikeresebb elsajátításához. De a legjobban annak öröme, hogy az osztály főnök úr [ti. Thallóczy – Sz. G.] kegyedet pártfogásába venni szíveskedett. Meg vagyok győződve, hogy kegyed is igyekezni fog e nagybecsű pártfogást minél jobban kiérdemelni, mert még hivatalos működésére nézve is a legfőbb dolog az osztályfőnök úr bizalmát és jó indulatát megnyernie. Az osztályfőnök úr a legjobb szívű ember, aki cinizmusával csak szíve jóságát akarja

⁴⁸ Tömör Mária: *Thallóczy Lajos és az Országos Levéltár*. Levéltári Közlemények, 47. évf. (1976) 1. sz., 25–60., különösen: 33–34.; továbbá Glatz: *Történetíró és politika*, 114.

⁴⁹ Szűcs: *Adalékok*, 37–38.

⁵⁰ Waktor Andrea: „*Kegyetlen Büzérnagy! ... Én ábrándozom a bécsi szép napokról*”. *Thallóczy Lajos és köre Bécsben*. Budapesti Negyed, 2004. tél. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/waktor.html> (letöltés: 2016. szept. 10.); Fazekas: *Magyar levéltárosok*, 75.; Fazekas: *A Haus-, Hof- und Statsarchiv*, 54.

⁵¹ A 1907. júliusi levél idézett megjegyzése mellett ez a másik egyértelmű bizonyíték, hogy Thallóczyhoz Tagányi személyes ajánlása vitte Szekfűt.

⁵² Franz Kreiczky, 1874-től 1912-ig a Hofkammerarchiv levéltárosa. Fazekas: *Magyar levéltárosok*, 74.

⁵³ Gustav Bodenstein (1883–1962), levéltáros, 1917-től a Hofkammerarchiv megbízott vezetője, Szekfű barátja. Fazekas: *A Haus-, Hof- und Statsarchiv*, 55. 214. jz.

⁵⁴ EKK H 231, *Szekfű Gyula, Levelek*, 2. levél, Bécs, 1907. dec. 7.

eltakarni, erről a bécsi magyarok mindegyike, kik közelébe juthattak, készséggel tehet tanúságot.”⁵⁵

Szekfü fenti levele azonban azért is fontos, mert itt tesz először említést arról, hogy kapcsolathálójában felbukkant a számára utóbb minden vonatkozásban legfontosabbá váló másik „bécsi magyar”, Károlyi Árpád:⁵⁶ „Ezen [Thallóczy-]vacsorákon volt szerencsém Károlyi tanácsos úr őméltóságával többet találkozni,⁵⁷ a ki végtelen szívességgel érdeklődött munkatervem iránt, s ajánlotta, hogy itt tartózkodásom alatt a magyar udvari kamara s ezzel összefüggésben a pénzügyi igazgatás történetére gyűjtsék adatokat, 1526-tól a meddig időm engedi, talán I. Lipótig. A munka olyan óriási, nagyon sok előtanulmányt igényel, semmi esetre sem bátorkodom hozzáfogni, míg Nagyságos uram szíves véleményét és útbaigazításait az előtanulmányokra ki nem kértem.”⁵⁸ Károlyi Árpád – aki 1877 óta dolgozott Bécsben, 1893 óta mint a HHStA „magyar” aligazgatója – Thallóczy Lajos belső köréhez tartozott,⁵⁹ és a már többször említett Takáts Sándor⁶⁰ mellett Tagányi Károllyal is szívélyes viszonyt ápolt.⁶¹

Pontosan nem tudjuk, hogy Károlyi Szekfűvel való kapcsolata miként fejlődött 1907–1908 folyamán, de az – az 1908 őszén keletkezett levelezések alapján – egyértelműen megállapítható, hogy Károlyi Szekfű Országos Levéltárban való fogalmazó-gyakornoki alkalmaztatása után nem sokkal⁶² személyesen tett neki ajánlatot a HHStA-ba való esetleges átlépésre. A levelezésből azonban az is világos – még ha részleteiben nem is pontosan rekonstruálható –, hogy az ősz folyamán Szekfű körül valamilyen kisebb levéltári „casus” ala-

⁵⁵ EKK G 628, *Tagányi Károly levelei*, 4. levél, Alsótátrafüred, é. n. [1907. dec. 7. után]

⁵⁶ Károlyi Árpádra: Glatz: *Történetíró és politika*, 132–135.; Fazekas: *Magyar levéltárosok*, 81–82.; vö. Szekfű Gyula: *Károlyi Árpád, a történetíró*. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére, 1933. október 7. Budapest, 1933. 5–27.

⁵⁷ Szekfűt 1907 nyarán Mika is Károlyi felé orientálja: „Igyekezzék, ha lehet, Károlyi Árpáddal megismerkedni.” EKK G 628, *Mika Sándor levelei*, 4. levél, Budapest, 1907. júl. 24.

⁵⁸ EKK H 231, *Szekfű Gyula, Levelek*, 2. levél, Bécs, 1907. dec. 7. Tagányi válaszában irodalmat ajánl Szekfű figyelmébe a Károlyi által felvetett témához, és – mint írja – „[a]z egyes Hofkammerbeli és más udvari hatóságok hatásköréről sokat tud Rátky bácsi is mondani”. EKK G 628, *Tagányi Károly levelei*, 4. levél, Alsótátrafüred, é. n. [1907. dec. 7. után] Rátky Emil (1834–1911) a Hofkammerarchiv veterán levéltárosa volt, aki 1897-es nyugdíjazása után is bejárt a levéltárba kisegíteni. Fazekas: *Magyar levéltárosok*, 82–83.

⁵⁹ Thallóczy Lajos, Károlyi Árpád és Takáts Sándor viszonyát is plasztikusan szemléltetik Takáts sorai, melyeket 1916-ban, Thallóczy halálát követően írt Szekfűhöz: „Van az öregnek [ti. Thallóczynak – Sz. G.] több száz levele, amit hozzám írt. Az utóbbi években majd minden nap írt. Jól megfingatja ezekben a levelekben Csánkyt és másokat. Az egyetlen ember, akiről évek hosszú során mindig egyforma szeretettel írt, az Károlyi Árpád.” EKK G 628, *Takáts Sándor levelei*, 8. levél, Budapest, 1916. dec. 26.

⁶⁰ Fazekas: *A Haus-, Hof- und Statsarchiv*, 60.

⁶¹ EKK G 628, *Károlyi Árpád levelei*, 6. levél, Bécs, 1914. jan. 9.: „Tagányi Karcsinak is mindjárt fogok írni még ma este, s bocsánatot fogok tőle kérni, hogy eddig megfeledeztem a jelentés visszaküldéséről s meg fogom neki köszönni az okulást, a melyet dolgozatából merítettem!” Az említett dolgozat Tagányi Károly Gyepű és gyepüelve című írása, mely a *Magyar Nyelvben* jelent meg. Vö. EKK G 628 *Tagányi Károly levelei*, 16. levél, H. n., é. n. [1913 őszén]: „Nagyon boldog vagyok hogy czikkem Károlyinál s Kolléga úrnál olyan elismerésre talált. Most írom a folytatását nagy keservesen.”

⁶² Mika Sándor már november közepén tudott Károlyi ajánlatáról. EKK G 628, *Mika Sándor levelei*, 11. levél, Budapest, 1908. nov. 17.

kult ki.⁶³ Szekfű a levéltári szétválasztási munkákkal kapcsolatos kutatásai közben alighanem megsérthette a hivatali rendet, amit ugyan Tagányi⁶⁴ és Csánki⁶⁵ is csekélységnek minősített, a fiatal levéltárnokot azonban az eset láthatólag felzaklatta. Szekfű mindenestre 1908 őszén a „hivatali lét” működésével kapcsolatos új tapasztalatokkal „gazdagodott”, és a színfalak mögött meghúzódó, a kegyelmes és nagyságos urak által elkövetett „kegyes családok” és egyéb hivatali „csekélységek” világának működését is ekkor tapasztalta meg igazán a saját bőrén.

Hogy az említett „casus” közrejátszott-e Károlyi Árpád állásajánlatának elfogadásában vagy sem, nem tudjuk.⁶⁶ A felkínált lehetőség magát Tagányit mindenestre egyértelműen

⁶³ Erről Tagányinak is beszámolt: „[bizonyos aktákat] most szeptember végén, Bodenstein visszakerkezése után akartam az ő felügyelete alatt átnézni a hely színén – közbejött azonban azon soha eléggé nem sajnálható ügytelenségem, melyről talán Nagyságos Uram méltóztatott hallani, s melynek folytán az osztályfőnök úr visszatéréseig – csak levéltári igazgatás alatt, csakis III. emeleti asztalomra és a Boneval-aktákra vagyok kárhozattva. [...] Nagyságos Uramtól olyan megtisztelő bizalommal közölt kisebb gyűjtemények átforgatását is el kell halasztanom, – Egy meggondolatlan lépésnek oly sokoldalú szomorú következményei vannak, hogy gyakran úgy látom, hogy itteni működésem talán inkább árt az ügynek, mint használ” – írta Szekfű október 25-én Tagányinak. EKK H 231, *Szekfű Gyula, Levelek*, 3. levél, Bécs, 1908. okt. 25.

⁶⁴ „Első levelét, melyben kineveztetése alkalmából írt, igen köszönöm, de a hálálkodások nem engem illetnek. Mostani levele igen meglepett volna, ha Dr. Cs[ánki] barátomtól már előre nem értesültem volna arról a bizonyos casusról. Legyen nyugodt ez olyan lappália, amivel tovább foglalkozni merő kishitűség volna. Állja meg csak továbbra is a helyét, de minden dolgában a formákhoz szigorúan ragaszkodjék. Ha bármiféle gyűjteményt meg akar nézni, kérjen arra előbb engedélyt Kreytzi úrtól és én nem hiszem, hogy azt, amit más kutatótól sem tagadnak meg, Öntől megtagadják. A szolgálkkal is csak Kreicz úr útján rendelkezék stb.” EKK G 628, *Tagányi Károly levelei*, 3. levél, H. n., é. n. [1908. október eleje]; „Csak egypár sorban sietek nagyérdékű levelére válaszolni. A közölt incidensből láthatja, hogy helyzete nem könnyű és hogy nagy türelemre és tapintatra van szüksége, amivel mint örömmel látom, nagy mértékben rendelkezik. Az osztályfőnök úrnak csak annyit jelentett amennyi szükséges, anélkül hogy derék barátját elárulta volna, ami sem szép, sem okos dolog nem lett volna. Az osztálytanácsos úrnak sehogy sem megy a fejébe, hogy Kegyed ott csakis olyan előnyöket kíván, amikben más kutatót is részesítenek, s hogy kegyednek mint kutatónak jogában áll jegyzékbe venni azt és amennyit akar azaz mennyit a szabályok más kutatótól sem tagadnak meg. Gratulálok eljárásához.” EKK G 628, *Tagányi Károly levelei*, 10. levél, H. n., é. n. [1908 ősz]

⁶⁵ „Addig talán Th[allóczy] barátom, mint hivatalfőnök megengedhetné, hogy az általa kieszt zseniális alapon Ön tovább folytathassa a kutatást. [...] Sokszor megesik, hogy a jó és okos czélt egy kis pia frans-sal és bátorsággal kell elérnünk, mint a jelen esetben is.” EKK G 628, *Csánki Dezső levelei*, 6. levél, 1908. szept. 25., továbbá: „Tagányi kolléga kérdezősködéseiből látom, hogy Kegyed még mindig töpreng a Thallóczy-féle eseten és különféle terveken tépelődik. Ezt igazán rosszul teszi. Th[allóczy]-nak e kérdésben semmi esetre se üljön fel. Ő százszor akkora szabálytalanságokat követett már el, valamint én is, és más is. Ha ilyen apró csekélységet szívünkre veszünk, mit csinálunk majd a nagy dolgokkal? [...] Szomorú lenne, ha ily kérdésben nem helyezkednék az én álláspontomra s engem valami elhirtelenkedett lépéssel szégyenbe hozna.” EKK G 628, *Csánki Dezső levelei*, 8. levél, Budapest, 1908. okt. 29.

⁶⁶ Szekfű Angyal Dávidhoz 1908. november 19-én írt levelében – melyben hallgat Károlyi ajánlatáról – még azt sem zárja ki, hogy esetleg elhagyja Bécsét: „A mint az orsz[ágos] főlevéltárnokot kinevezik, egy kezelőtiszt állás üresé lesz, s arra engem, mint első gyakornokot neveznének ki (ha nem hoznak be kívülről valakit), s akkor csak az esetben maradhatnék itt [ti. Bécsben – Sz. G.], ha ez megegyeznék az orsz. főlevéltárnok és a minisztérium kívánságával, a mit most még nem lehet ismerni.” MTA KIK Kt Ms 804/228. *Szekfű Gyula levele Angyal Dávidhoz*, Bécs, 1908. nov. 19.

meglepte,⁶⁷ de – Mikához többé-kevésbé hasonlóan – az ajánlat elfogadására buzdította Szekfűt: „Kedves Kolléga Úr! Értesítése megdöbbentett, mert az ön helyét betölteni nehéz feladat lesz. De az ajánlat olyan fényes, hogy öngyilkosság volna azt el nem fogadnia, mikor a saját jövőjéről van szó. Meg aztán az is közérdek, hogy a Staatsarchivban is legyen már egy fiatal magyar. De nem fog kelleni önnek vizsgát tennie? Nincs más hátra, minthogy leendő kineveztetéséhez őszinte szívvel gratuláljak. Az idevaló hatóságokat értesíteni, azt hiszem, elég idő lesz, ha tényleg kinevezik, mert hátha még sem sikerül.”⁶⁸ [Kiemelés – Sz. G.] Szekfű válaszában megköszönte a támogatást, jelezve, hogy „Nagyságos Uram útbaigazításához híven az O[rszágos] Levéltár vezetőségének teendő jelentést elhalasztottam, míg bizonyosat nem sikerül megtudnom a folyamodásom sorsáról. Ma azonban az osztályfőnök úr [ti. Thallóczy – Sz. G.] tollba mondott egy levelet, melyben az O[rszágos] Levéltár vezetőségének – privátlevélképpen – bejelentettem, hogy az udv[ari] levéltárba pályáztam és hogy kinevezésem esetén az itteni írásokat át fogom adni utódomnak. E levél feltételes hangja – az osztályfőnök úr szerint – biztosítja mostani helyem megtartását arra az esetre, ha nem neveznének ki.”⁶⁹ Szekfű Gyula végül 1909. február 11-én lépett be a Staatsarchiv fogalmazó-gyakornoki posztjára.⁷⁰ Amint arra Fazekas Istvánnak a HHStA iratanyagán alapuló vizsgálatai rámutatnak, Szekfű bekerülése a Staatsarchivba legalább annyira Thallóczy külügyminisztériumi közbenjárásának tulajdonítható,⁷¹ mint Károlyi – aki csak 1909 májusában került a HHStA élére⁷² – nyilvánvalóan pozitív személyes szakszavaként, s a jelölt rátermettségén kívül jelentős szerepet játszott benne a közös miniszter-

⁶⁷ Mivel Mika Sándor már novemberben közepén tudott Károlyi ajánlatáról, míg az országos levéltáriakat (Tagányit, Csánkit) Szekfű csak 1909. január eleje körül informálta, Szekfű alighanem a döntés, pontosabban a Mika által kijárt kultuszminisztériumi ösztöndíj sorsának eldőltere várva hallgatott a tervről. Vö. „Ha Ön az ösztöndíj már kiutalványozott első felét felvette és még el nem költötte, akkor fogadja el a Károlyi ajánlatát, mert egy évre a megélhetése biztosítva van. Hogy az ösztöndíj nem a Thallóczy ur személyéhez van kötve, arról jól állok, más szóval Ön az ösztöndíj második felét is biztosan meg fogja kapni. Azt azonban, hogy Ön az ösztöndíjat még a további második évre is megkaphatja-e csak azon esetre lehet biztosra venni, ha Molnár Viktor ur akkor is államtitkár lesz. Tanácsot nem merek Önnek adni, de nézetem szerint az Ön jövője a Károlyi ur oldala mellett van; s mindaddig míg Molnár V[iktor] államtitkár, megélhetését Bécsben biztosítani is merem. Ha szükségesnek tartja, levelemet Károlyi urral közölheti.” [Kiemelés tőlem – Sz. G.] EKK G 628, *Mika Sándor levelei*, 11. levél, Budapest, 1908. nov. 17.; lásd még: „Ha elfogadja Károlyi ur ajánlatát, hozzon magával Károlyi urtól egy ajánlatot, hogy a Hof.Archivban való alkalmaztatását par excellence nemzeti érdekek kívánják.” 12. levél, Budapest, 1908. nov. 18.

⁶⁸ EKK G 628, *Tagányi Károly levelei*, 2. levél, H. n., é. n. [Tagányi Károly névjegyének hátuljára írt üzenet, 1909. január 12. előtt] Szekfű nagyjából Tagányival egy időben értesítette Csánkit is a váltás lehetőségéről, amint az utóbbi válaszeleveléből kiderül: „Szíves értesítését köszönöm. Nézetem szerint az, hogy ha az Ön orsz[ágos] levéltári gyakornoksága közügy volt, még inkább az a Staatsarchivba való kineveztetése. Nagy dicsérettel kell kiemelnem Thallóczy barátom magas szempontját és előrelátását, nem különben az ő, s igen tisztelt Doktor úr iránt ez alkalommal is tanúsított jóindulatát. Természetesen Önnek alaposan meg kell gondolnia az egész dolgot, mert folyamodását vagy éppen kineveztetését megmásítania nem lenne szabad.” EKK G 628, *Csánki Dezső levelei*, 9. levél, Budapest, 1909. jan. 8.

⁶⁹ EKK H 231, *Szekfű Gyula, Levelek*, 5. levél, Bécs, 1909. jan. 12. Mint írja, a kinevezés nyolc-tíz nap alatt megtörténhet, és valószínű, hogy vizsgáznia kell, de azt egy éven belül az Országos Levéltárban kívánja majd letenni.

⁷⁰ *Curriculum vitae*, 1914, 35.

⁷¹ Fazekas: *A Haus-, Hof- und Statsarchiv*, 45.

⁷² Fazekas: *A Haus-, Hof- und Statsarchiv*, 33.

riumok felügyelete alatt álló bécsi levéltárakban a magyar elem növelésének mint – ahogy Tagányi írta – „közérdeknek” a szempontja is.

A fenti történet viszonylag részletes rekonstrukciójára alapvetően annak érzékeltetése végett volt szükség, hogy tisztán lássuk: erősen retusált az a képzeletbeli fotó, melynek közepén a tehetséges Szekfű Gyula áll budapesti és frissen szerzett bécsi mentorai és patrónusai gyűrűjében – akik a kép készülte előtti pillanatokban egymással kart karba öltve még javában pártfogoltjuk jövőjén buzgólkodtak –, és elszánt tekintettel épp arra készül, hogy Bécsből meghódítsa a magyar történetírás Parnasszusát. A fiatal Szekfű kapcsolatrendszerében felbukkanó szereplők nem egymással összefogva, hanem jellemzően egymástól függetlenül mozgatták több-kevesebb sikerrel (és önzetlenséggel) a maguk kapcsolathálójának szálait⁷³ egy zárt, tekintéllyel, hivatali protekcióval és színfalak mögötti „kegyes csalásokkal” sűrűn teleszótt világban, ahol persze a szálak sokszor összeértek. A jelen írás kontextusában ez elsősorban Tagányi Károly ebben játszott, kettejük kapcsolatát megalapozó szerepének megrajzolása végett érdekes, ám azért is fontos – aminek részleteit azonban egy másik tanulmány feladata feltárni –, mert Tagányi Szekfűvel (és másokkal) való személyes viszonyában a kapcsolati tőke deficitjéből fakadó szakmai előnyök és hátrányok kérdése később is folyamatosan visszaköszön – sőt, az idő előrehaladtával, tudniillik Tagányi marginalizációjának fokozódásával párhuzamosan egyre fontosabbá válik.⁷⁴

Mielőtt továbbmennénk, érdemes egy pillanatra megállnunk, hogy Szekfű bécsi „megragadásának” időszakában, levelezésük retorikájának irányából nézve jellemezzük röviden Tagányi Károly és Szekfű Gyula viszonyát. A levélváltás korai szakasza⁷⁵ – a kor- és státuszkülönbségből fakadóan (Tagányi 1908-ban tölti be az ötvenet, Szekfű a huszonötöt) – egyfajta klasszikusan aszimmetrikus kollegiális nexust tükröz. A fiatal „kolléga úr” felé az országos levéltárnok szolidan távolságtartó, de egyértelműen támogató bizalommal fordult – szakmai tanácsokkal látta el és dolgoztatta (csakúgy, mint Csánki) –, miközben Szekfű még évekkel később is túlradó szavakkal hálálkodott (a fentiek alapján nem is ok nélkül) a bécsi elhelyezkedés lehetőségéért.⁷⁶ Levelezésük felszínén ez a viszony meglehetősen sokáig visszaköszön a „*Kedves Kolléga úr!*” – „*Igen tisztelt Nagyságos Uram!*” megszólításpárban. Ebben csak 1915 tavaszán áll majd be jelentős változás, amit az akkor kezdődő tegeződés, illetve a megszólítások terén a „*Kedves Barátom!*” – „*Kedves jó Bátyám uram!*” váltás jelez.⁷⁷ A megszólítások retorikai felszíne alatt azonban kettejük viszonya addigra már jelentősen átalakult, ami Szekfű első komolyabb visszhangot kiváltó publikációjának megszületésével már – ráadásul időben is messzire vezetőnek bizonyuló – historiográfiai összefüggésekben is tetten érhető.

⁷³ Teljesen egyértelmű, hogy Csánki például Szekfű levéltári kineveztetésének ügyét is próbálta Tasnádi Nagy Gyulával szemben felhasználni az országos főlevéltárnoki pozícióért folytatott játszmában.

⁷⁴ Tagányi marginalizációjának folyamatát másutt kívánom részletesen tárgyalni: Szeberényi Gábor: *Merőleges párhuzamok: Csánki Dezső és Tagányi Károly* (kézirat). A kérdésre röviden: Szeberényi: *A levéltárnok és „tanítványa”*, 457–458.

⁷⁵ Itt érdemes megjegyezni, hogy az általam ismert Tagányi–Szekfű-levelezés 55 tételéből 37 db kelt 1907 és 1914 között, míg az 1915-től 1923-ig terjedő időszakban a többi 18, ami – bizonyos vonásaiban – óhatatlanul sűrűbb szövésűvé teszi a nexus korai szakaszáról szóló ismereteinket.

⁷⁶ EKK H 231, *Szekfű Gyula, Levelek*, 8. levél, Bécs, 1913. aug. 23.

⁷⁷ Ennek első jele: EKK G 628, *Tagányi Károly levelei*, 29. levél, Budapest, 1915. máj. 1.

„Büszkévé tesz, hogy tanítványomnak vallja magát”

Szekfű Gyula korai műveinek témaválasztásaiban világosan tetten érhető az őt aktuálisan – mind személyi, mind intézményi értelemben – körülvevő szellemi közeg hatása. A Szamosközy Istvánról írt bölcsészdoktori értekezés egyetemi tanulmányainak lezárásához kötődött (1904/1908),⁷⁸ a Schesaeus-tanulmány (1906) a Széchényi Könyvtárban töltött gyakornoki időszak terméke,⁷⁹ míg Szekfű Anatole France-ról szóló esszéje – mely már Bécsben készült⁸⁰ – még az Eötvös Collegiumban, Mika Sándor mellett szerzett inspirációkra tekint vissza (1910).⁸¹ Szekfű első jelentős szakmai feltűnést jelentő könyve, a *Serviensek és familiárisok* című (1911/1912)⁸² viszont – bár a témaválasztás eredete szempontjából Angyal Dávidhoz, intézményi vonatkozásban pedig Károlyi Árpádhoz kapcsolódik – historiográfiai összefüggéseit tekintve az a műve, mely mind közül leginkább kötődik Tagányi Károly történetíráshoz.

A „Serviensek” sokat idézett bevezetőjében Szekfű maga vallja meg, hogy a téma iránt „érdeklődésemet a XVI. századi erdélyi történet egyik problémája ébresztette fel. I. Ferdinánd király az osztrák tartományok és Magyarország után Erdélyben is nyugati mintára való közigazgatást akart berendezni. Erre vonatkozó reformtörekvései tanulmányozása közben találkoztam lépten-nyomon a familiárisokkal, a kik a régi magyar közigazgatásban feltűnő nagy szerepet töltöttek be.”⁸³ A témát valójában Angyal Dávid (1857–1943) – Szekfű egyetemi évei idején az újkori egyetemes történet magántanára, majd 1909-től az újkori magyar történet ny. rendes tanára, Szekfűvel 1903-tól váltott leveleiben a „Tanár Úr”⁸⁴ –

⁷⁸ Szekfű Gyula: *Adatok Szamosközy István munkáinak kritikájához*. Budapest, 1904.; uő: *Szamosközy műve az 1594. év eseményeiről*. Századok, 42. évf. (1908) 3. sz. 217–244.

⁷⁹ Szekfű Gyula: *Schesaeus-kézirat a Nemzeti Múzeumban*. Magyar Könyvszemle, 14. évf. (1906) 4. sz. 321–334.

⁸⁰ A France-tanulmány készítésének néhány mozzanata a Tagányi-levelezésben is megjelenik. 1908 őszén Tagányi a *Revue historique*-ban a Gabriel Monod által írt France-kritikát ajánlja Szekfű figyelmébe (EKK G 628, *Tagányi Károly levelei*, 3. levél, H. n., é. n. [1908 ősz]), aki szabadkozik, hogy már nem volt módja azt beépíteni saját írásába: „Hálásan köszönöm a *Revue Historique*-ra való szíves figyelemztetést is, valamint Nagyságos Uram kegyes érdeklődését A. Franceszal való foglalkozásom iránt. Monod ismertetését már nem használhattam fel, mivel előző nap küldtem el a kész értekezést B[uda]pestre és sajnos, a *Revue Historique*-hoz és más intelligens folyóiratokhoz és könyvekhez nagy ritkaság, ha juthatok. A Hofkammerarchivnak szerencsére mégis jár, ha más nem is, legalább a *Mitteilungen* és a *Hist. Zeitschrift*. A France-ról írni nagyon nehezen ment, egész más dolog, mint két-három latin szöveget egymás mellé állítani, amivel eddig foglalkoztam [...]” EKK H 231, *Szekfű Gyula, Levelek*, 4. levél, Bécs, 1908. nov. 19.

⁸¹ Szekfű Gyula: *Anatole France*. Budapesti Szemle, 38. évf. 143. köt. (1910) 405. sz. 359–387.

⁸² Szekfű Gyula: *Serviensek és familiárisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből*. Budapest, 1912. (Értekezések a történeti tudományok köréből, XXIII/3.); uő: *A serviensek és familiárisok magyar középkorban*. (Kivonat dr. Szekfű Gyula vendégnek 1911. június 12-iki előadásából.) Akadémiai Értesítő, 1911. 426–432.

⁸³ Szekfű: *Serviensek*, 5. A műnek a Tagányi-hagyaték Országos Széchényi Könyvtárban őrzött részében található, Tagányi Károly aláhúzásaival és széljegyzeteivel sűrűn kipreparált, dedikált példányát használtam. OSZK Kézirattár Oct. Hung. 821. Tagányi Károly könyvhagyatékának sorsára részletesen: Szeberényi: *Holub József és a Tagányi-könyvtár*, III. 94–103.

⁸⁴ Glatz: *Konzervatív reform*, 375. 125. jz.; R. Várkonyi Ágnes: *Angyal Dávid, a történetíró. Tudománytörténeti vázlat*. In: A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról. Szerk. Császtvay Tünde – Halász Ferenc – Ujváry Gábor. Budapest, 2009. 69–95.; Ujváry Gábor: *„Gyötör a gondolat, hogy nem dolgoztam eleget”*. *Angyal Dávid, a nevelő, a könyvtáros, a tudós-tanár és az intézetigazgató*. In: A konzervatív kortárs, 96–191.

inspirációjából merítette. A témát kereső fiatal historikusnak Angyal ajánlotta, hogy „[v]állalkozzék egy nagy diplomatarium szerkesztésére, mely átfogná I. Ferdinánd korának egész bécsi anyagát. »Okmánytár I. Ferdinánd korának történetéhez«. Ha ez sok volna, legalább a Hofarchiv vagy a Kammerarchiv anyagát. Évrendben volna a közlés [...] regesta szerűen, de teljesség ott, ahogy a tárgy kívánja. [...] Nem kellene nagy bevezetés, inkább bibliográfiai függelék s levéltári útmutató I. Ferdinánd korára vonatkozva. Beszélje meg ezt a tervet Károlyi úrral [...] Ha ez nem tetszik Önnek, akkor más ajánlatom volna. De nekem ez tetszik, mert 1. a történettudománynak égetően szükséges, 2. önnek szellemileg s anyagiilag hasznos. Ez anyagból azután csinálhatna sokféle tanulmányt.”⁸⁵ [Kiemelés az eredetiben – Sz. G.] Szekfű azonban némileg módosított az ajánlott témán – mivel az „leghozzávetőlegesebb számítás szerint is félemleréletet, 10–15–20 évet venne igénybe”⁸⁶ –, és a 16. századi erdélyi közigazgatás története, pontosabban annak középkori társadalom- és igazgatástörténeti előzményei felé vette az irányt.

A munka megírásával kapcsolatos részletekről először Szekfű Angyalhoz írt levelei adnak hírt 1910/1911 fordulójáról. Ezekből tudjuk, hogy a mű eredetileg tervezett címe „Familiares. Vázlat az alkotmány- és közigazgatástörténet köréből” volt,⁸⁷ és hogy a kéziratot – még félkész állapotában, az első két fejezetet – elsőként Tagányi Károly olvasta.⁸⁸ A javításokat javasoló Tagányi⁸⁹ az írást a *Századok*ba túl terjedelmesnek vélte, ezért akadémiai értekezésként javasolta kiadni.⁹⁰ Szekfű a munka akadémiai felolvasására – némi lamentálás után végül – Angyalt kérte fel,⁹¹ aki a művet szintén igen jónak találta, de egy felolvasásra alkalmas rövidített verzió készítését javasolta a szerzőnek.⁹² Tagányi eközben a munka végleges befejezését saját anyaggyűjtéséből származó további adatokkal segítette,⁹³ de ki-

⁸⁵ EKK G 628, *Angyal Dávid levelei*, 2. levél, Budapest, 1908. nov. 11.

⁸⁶ MTA KIK Kt Ms 804/228. *Szekfű Gyula levele Angyal Dávidhoz*, Bécs, 1908. nov. 19.

⁸⁷ MTA KIK Kt Ms 804/234. *Szekfű Gyula levele Angyal Dávidhoz*, Bécs, 1910. dec. 29.

⁸⁸ MTA KIK Kt Ms 804/235. *Szekfű Gyula levele Angyal Dávidhoz*, Bécs, 1911. jan. 31.

⁸⁹ „Nagyságos Uram szivességet, hogy még az én értelmetlen és fából való stilusomon is faragni méltóztatik, igazán nem tudom megköszönni, – Az úgyis igaz, hogy ha valaki fog az értekezésben valami érdemest találni és nem fog baklövéseket találni, – ez csak a nyomtatásra fog állani, a mit Nagyságos Uram javításai után fognak készíteni, – nem pedig a kéziratra úgy, a hogy Nagyságos Uram keze alá került.” EKK H 231, *Szekfű Gyula, Levelek*, 6. levél, Bécs, 1911. jan. 31.

⁹⁰ MTA KIK Kt Ms 804/235. *Szekfű Gyula levele Angyal Dávidhoz*, Bécs, 1911. jan. 31.

⁹¹ Tagányi a jelek szerint nem merült fel mint a mű felolvasója, Szekfű Károlyt elfoglaltsága miatt eleve kizárta, és noha Takáts Sándor is ajánlkozott, végül Angyal Dávidot kérte meg, mivel – mint mondja – „arra, hogy magam olvassam fel, nem is merek gondolni, rossz beszélő tehetségem miatt, és hogy így gyerekkövel beszéljek annyi idős úrnak”. EKK H 231, *Szekfű Gyula, Levelek*, 6. levél, Bécs, 1911. jan. 31., vö. MTA KIK Kt Ms 804/235. *Szekfű Gyula levele Angyal Dávidhoz*, Bécs, 1911. jan. 31.

⁹² „Kedves Barátom! Végig olvastam az ön nagy érdekű és jelentőségű munkáját. Azt hiszem, hogy ezzel bizton előállhat. Új világításban fogjuk látni a középkort, különösen a magyar középkor viszonyát a hübériséghez. Már április elején (3. kör.) felolvashatnám, de ezt a molest másfél óráig kellene olvassam, a mi lehetetlen. Kérem, itt úgy segíthetünk magunkon, hogy ön az egészről egy felolvasásra alkalmas kivonatot készít, melyben semmi lényeges nincs kihagyva. Ez körülbelül 8 folio irott lap lehet (Seite) margóval és nagy betűvel írva. Talán a befejezést és Verböczy féle részt egészen felolvashatnám.” EKK G 628, *Angyal Dávid levelei*, 6. levél, Budapest, 1911. [márc. 11. előtt]

⁹³ „Ígéretemhez híven átrágtam levéltári kivonataimat és 15 kiadatlan (amennyire utánajárhattam) familiárisokra vonatkozó adatot találtam.” EKK G 628, *Tagányi Károly levelei*, 5. levél, Budapest, 1911. márc. 19.

sebb-nagyobb tartalmi javításokat/változtatásokat mindkét „lektor” javasolt.⁹⁴ Végül a ki-
vonatos verzió akadémiai bemutatására az eredetileg tervezett áprilisi időpont helyett csak
1911. június 12-én került sor,⁹⁵ a kötetváltozat pedig – Csánki közbenjárása mellett is⁹⁶ –
további jelentős csúszással, 1912 közepén jelent csak meg.

Historiográfiai jelentőségű Tagányi 1912. június 20-án kelt azon levele, melyben meg-
köszöni a szerzőtől kapott dedikált példányt: „*Büszkévé tesz, hogy tanítványomnak vallja
magát,*⁹⁷ de még inkább, hogy ilyen jeles munkát produkált a „tanítvány”! *Esetleges hiá-
nyai ne aggasszák, hiszen egy nálunk teljesen ismeretlen téren mozog. De különben a tár-
sadalomtörténet és gazdaságtörténet még mindenütt a világon úttörő munkát végez, hát
még nálunk.* Most már csak a kritikára vagyok kíváncsi, ha ugyan lesz és illetékes. [...] Ninčs igaza [...], mikor olyan önállótlanak vallja magát levelében – velem szemben. Egyál-
talan, a hála egyike a legszebb erényeknek, de vigyázni kell, különösen a nyilvánosság előtt,
hogy panegyrisé ne fajuljon. *A familiárisokban is kissé túlozza az én véleményemnek fon-
tosságát,* ami föltűnő az írótól, ki másokkal (Dr. Illés⁹⁸ stb.) szemben nem nagyon kíméle-
tesnek mutatja magát. Lehet különben, hogy csak én látom a dolgot ilyen színben.”⁹⁹ [Ki-
emelések – Sz. G.]

A „Serviensek és familiárisok” Szekfű életművében betöltött szerepével és jelentőségé-
vel kapcsolatban több nézet is napvilágot látott a magyar historiográfiában. A maga közve-
tetségében is meglehetősen végletes R. Várkonyi Ágnes álláspontja, aki szerint historiográfiai
konszenzus (?) van abban, hogy Szekfű történetírói pályakezdése csak az 1913-ban
megjelent Rákóczi-kötettel indult,¹⁰⁰ amivel lényegében kizárja a „Serviensek” relevanciá-

⁹⁴ „Angyalnak igen tetszik a tanulmány. Örülök rajta, de azt tessék kijavítani, hogy az úrnak hatalma minden nemes familiárisra egyformán kiterjedt, pedig úgy emlékszem, hogy csak a birtoktalan nemes tartozott föltétlenül az úr joghatósága alá, a birtokos nemes familiáris azonban csakis hábo-
rúban, vagy békében számadási kötelezettség esetében.” EKK G 628, *Tagányi Károly levelei*, Bu-
dapest, 1911. márc. 19.; „...figyelmeztetem, hogy a 27ik [lapon], a királyi hatalom aránylagos erejé-
ről talán nem egészen szabatos. A [magyar] királyi hatalom forma szerint erősebb volt, mint a hű-
béres formában fejlődött nyugati, de tényleg gyengébb, a kinevezési jog s a familiaritás személyhez
kötöttsége sem sokat használt neki.” EKK G 628, *Angyal Dávid levelei*, Budapest, 1911. március 11.

⁹⁵ MTA KIK Kt Ms 804/239. *Szekfű Gyula levele Angyal Dávidhoz*, Bécs, 1911. jún. 11.

⁹⁶ „Rendkívül bosszant, hogy nagybecsű értekezése még most sem jelenhetett meg, holott mindenki
vágyna már olvasni. Szegény Balogh Jenő [vallás- és közoktatásügyi államtitkár – Sz. G.] nem a
hibás, mert ő nem tudta, hogy a jogászegyletnek nem fog kelleni annyira mint nekünk, mert a jo-
gászegylet tagjai első sorban modern tételes jogi dolgokat kívánnak, jogtörténeti, pláne a Verbőczy
előtti korból való témáknak nem látják praktikus hasznát. Most azonban Dr. Csánki, török szakad,
dűlőre akarja vinni a dolgot [...] hogy Kolléga úr értekezése soron kívül adassék ki, daczára a nagy
pénz szűkinek” – írta Tagányi Szekfűnek december végén. EKK G 628, *Tagányi Károly levelei*, 6.
levél, H. n. é. n. [1911. dec. vége]

⁹⁷ A szerzői dedikáció: „Tagányi Károly országos levéltárnok úrnak tanítványi tisztelettel és hálával”.
OSZK Kézirattár Oct. Hung. 821.; vö. Glatz: *Történetíró és politika*, 113.

⁹⁸ Illés József (1871–1944), jogtörténész, a Hajnik-iskola egyik legjelentősebb képviselője, a budapes-
ti tudományegyetem iskolateremtő professzora, a „Bevezetés a magyar jog történetébe” (1910)
szerzője. Legfontosabb munkái főként Tagányit közlő érdeklő témákkal, Árpád-kori magánjog-
gal, középkori magyar közjogtörténettel (például a vármegyék eredetével), illetve Werbőczy művé-
nek elemzésével foglalkoznak. Szabó Mária: *Illés József. Jogtörténeti Szemle*, 1. évf. (1986) 1. sz.
95–96.; Stipta István: *Jogtörténet-tudomány*. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyomá-
nyok, irányzatok, módszerek. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Budapest, 2003. 622–
637., itt: 627.

⁹⁹ EKK G 628, *Tagányi Károly levelei*, 8. levél, Budapest, 1912. jún. 20.

¹⁰⁰ R. Várkonyi: *A pályakezdés esélyei*, 35.

jának pusztá lehetőségét is. Lényegesen árnyaltabb Glatz Ferenc megközelítése, aki szerint a mű előszava és befejező oldalai – egyfelől a magyar jogtörténeti irodalom (Timon Ákos), másfelől Werbőczy Tripartitumának bírálata – annak tükrö, hogy a tanulmány Szekfűt legalább „áttételesen bizonyos szemléleti kérdések kifejeződéséhez” vezette el, tudniillik „a köznemesi történetfelfogás és a szakszerűtlenség” kritikájához,¹⁰¹ melyekhez az inspirációt kifejezetten Tagányitól vette: „...ahogy évekkel korábban már Tagányi, úgy most Szekfű is a Werbőczy-kritikából indul ki.”¹⁰² Az előbbi állásponttal némileg szemben áll Dénes Iván Zoltán véleménye, aki a műben szintén Tagányi Károly „forrásfeltáró és következtetéseket bátran levonó tudományos attitűdjé”-t fedezi fel, és amelynek „konzekvenciái túlmutattak a szűk értelmű közigazgatástörténeti témán, [...] [mivel Szekfű] társadalomtörténeti következtetésekre jutott, melyek historiográfiai és történelemszemléleti megállapítások kimondására készítették”.¹⁰³ Dénes szerint a munka „ideológiai jelentősége közvetett, a meglévő Werbőczy-kép kritikája” volt: „Szekfű [...] a historicista követelményt állít[otta] szembe a statikus köznemesi szabadságkonceptióval.”¹⁰⁴ Dénes Iván a „Serviensek” kortárs recepcióját is vizsgálta, mellyel kapcsolatban arra jutott, hogy a mű „korabeli szakmai visszhangja tárgyyszerű és elismerő volt”.¹⁰⁵ Ez pedig cáfolja Szekfű kései (1948) visszaemlékezését, miszerint „[a] munka akkor szinte egyhangú visszaütésre talált, leghevesebben Werbőczyről írt részei; Tagányin kívül egyedül Mika Sándor helyeselte”.¹⁰⁶ Dénes szerint Szekfű itt „feltehetően *A száműzött Rákóczi* visszhangját vetítette vissza a korábbi műre, netán azt a teljes elfogadás- és támogatásigényt, amelyet leveleiből érzékelhetünk”.¹⁰⁷ Lényegében a fenti nézetek téziszerű összegzését adja Romsics Ignác, amikor úgy fogalmaz, hogy „[b]ár a *Serviensek és familiárisok* szemlélete szemben állt Timon Ákos [...] uralkodó helyzetben lévő romantikus-nacionalista jogtörténeti koncepciójával és az évszázadok óta ható Werbőczy-kultusszal, Szekfű első jelentős művének szakmai fogadtatása egyöntetűen pozitív volt.”¹⁰⁸

A fenti, kifejezetten historiográfiai célzattal született értelmezések olvasójában Szekfű művéről ezek után nemigen keletkezhet más benyomás, minthogy: 1.) a „Serviensek”-ben a szerző alapvető célja a Werbőczy művén alapuló köznemesi történetfelfogás kritikája volt, amihez a mintát Tagányi Károly történetírásából vette, és 2.) a mű kortárs recepciója egyértelműen pozitív volt. Ha a „Serviensek”-et kézbe véve csupán az előszót és az utolsó fejezetet olvassuk, az első pontot illető benyomások minden vonatkozásban megerősítést nyernek, amit Szekfű idézett kései emlékei még fokoznak is. A kétoldalas előszóban Szekfű kétségkívül bírálatban részesíti Timon Ákos 15. századi familiáris-felfogását, illetve Tagányinak (továbbá Thallóczynek és Takátsnak) köszön meg kiadatlan okleveles adatokat,¹⁰⁹ míg az utolsó 9 oldal „a Hármaskönyvnek Werbőczyre nem mindig kedvező kritikáját” (és a kor-

¹⁰¹ Glatz: *Történetíró és politika*, 142.

¹⁰² Glatz: *Történetíró és politika*, 141.

¹⁰³ Dénes: *A történelmi Magyarország*, 34.

¹⁰⁴ Dénes: *A történelmi Magyarország*, 45. Vö. „Szekfű Werbőczy-kritikája nem ideológiai jellegű a kiindulópontban, de funkciójában feltétlenül azzá válik.” Dénes: *A „realitás” illúziója*, 24.

¹⁰⁵ Dénes: *A történelmi Magyarország*, 43.; vö. Dénes: *A „realitás” illúziója*, 29.

¹⁰⁶ Az idézett hely: Szekfű Gyula: [Visszaemlékezés a pályakezdésre, 1948]. In: *Szekfű Gyula*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést írta Dénes Iván Zoltán. Budapest, 2001. 167–172., itt: 172.

¹⁰⁷ Dénes: *A történelmi Magyarország*, 43.

¹⁰⁸ Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011. 279.

¹⁰⁹ Szekfű: *Serviensek*, 5–6.

társ jogtörténetesek nézeteinek további bírálatát) nyújtja. Mindeközben a maga Werbőczy-értelmezésének alátámasztására Szekfű bőségesen idézi és analogonként használja Tagányi Károly földközösségről szóló kutatásait.¹¹⁰ Ha azonban a teljes 122 oldalas művet vesszük alapul,¹¹¹ mi több, azt röviden egybevetjük nemcsak Tagányi munkáival, de Szekfű ez idő szerinti levelezésének adataival is, akkor nem csupán a fenti olvasatoktól eltérő eredményre jutunk, de megértjük azt is, hogy – Szekfű kései emlékeivel *egyezően* – a kortárs recepció, Tagányit leszámítva, miért és miként volt alapvetően *negatív*.

A mű minuciózus szövegelemzésen alapuló vizsgálata nem lehet a jelen tanulmány feladata, de néhány tényrt érdemes a „Serviensek”-ről leszögezni. A bevezetést követően a munka törzsét alkotó első és második – az Árpád-korral foglalkozó (7–46. old.), illetve a 14–15. századot tárgyaló (47–84. old.) – fejezet a kronológiai metszeteken belüli tematikus bontásban (a fejezetcímeket parafrázálva: egyházi família, királyi família, magánfámília, servientes, oficiales; a királyi és magánfámília a 14–15. században) gazdag (jobbára kiadott, kisebb részben kiadatlan) okleveles anyagon keresztül vizsgálja a familiaritás témakörét, majd ezt követi egy egészében tematikus, alapvetően 14–15. századi fejleményeket tárgyaló fejezet, *A familiarisok a középkori közigazgatásban* címmel (85–122. old.). Ez utóbbinak része (4. §. *Befejezés. A Hármaskönyv felfogása* című alfejezet a 110. oldaltól) a Werbőczy-kritikát közlő utolsó 9 oldal (114–122. old.). Látható tehát, hogy a mű négyötöde társadalom- és intézménytörténettel foglalkozik, ráadásul olyan rekonstruktív célzattal, melynek társadalomtörténeti „tétje” először az Árpád-kori fejezetben hangzik el: a 13. század végétől az „eredetükre nézve nagyon különböző egyénekből, ugyanazon jogviszonyok hatása alatt *egy* társadalmi osztály alakul ki. Ezt a következőkben *familiaris osztálynak* fogjuk nevezni.”¹¹² [Kiemelések az eredetiben – Sz. G.] A mű egésze ennek a „különböző nagybirtokokon hasonló feltételek alatt élő familiarisokból külön néposztál[lyá]”¹¹³ alakult, a nemesek és nemtelenek közé ékelődő, mindkét oldalról rekrutálódó önálló társadalmi osztálynak¹¹⁴ az eredetét, szerkezetét és működését vizsgálja, német analógiák közbevetésével, illetve a nyugati hűbérisséggel való összehasonlításban.

A historiográfiai irodalom általános vélekedésével szemben tehát a munka törzse *nem* a Werbőczy-kritikáról szól – amint azt Szekfű Angyal Dávidhoz írt levelei is alátámasztják –, hanem ennek a Szekfű-i értelemben azonosított „familiaris osztálynak” a középkori kiala-

¹¹⁰ Szekfű: *Serviensek*, 114–122.

¹¹¹ Erre mind ez ideig – tulajdonképpen érthető okokból – kizárólag medievisták vállalkoztak: Sebők Ferenc: *Új törekvések a Jagelló-kori rendiség kutatásában a XX. század elején*. Acta historica, 96. évf. (1992) 47–53.; uő: *A Jagelló-kori rendiség kutatása a két világháború között*. Aetas, 14. évf. (1993) 4. sz. 27–43.; Kubinyi András: *Szekfű Gyula és a késő középkori Magyarország kutatása*. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk. Ormos Mária. Budapest, 2003. 61–69.

¹¹² Szekfű: *Serviensek*, 25.

¹¹³ Szekfű: *Serviensek*, 59.

¹¹⁴ „A familia felbomlásából származó néposztály – melyet ezután állandóan familiaris osztálynak nevezhetünk [...] – ezután is a nemességből és a szabadon mozgó, röghöz nem kötött nem nemesi néposztályokból egyaránt nyerte tagjait. [...] A nemes familiarisok [...] a többenél előkelőbb helyet foglaltak el, s mint nemesek, birtokában voltak a nemesség összes jogainak, kivéve egyes, az adózási és katonáskodási kötelezettséggel összefüggőket, a melyeknél a familiaris viszonyban lévő többi egyénekkel egyenlő elbánásban részesültek. A nemes és nem nemes familiarisok közös, őket minden más néposztálytól megkülönböztető tulajdonsága a familiaris viszonynak időhöz és a nagybirtokos birtokához, illetőleg udvarához kötöttsége volt.” Szekfű: *Serviensek*, 59–60.

kulásáról és fejlődéséről.¹¹⁵ Más kérdés, hogy Szekfű finoman már a mű közepén utal arra, hogy „később [ti. a 16. század elején – Sz. G.] oly irányzat jött létre, mely politikai okokból szükségesnek látta a familiaris szervezetnek lehetőleg nyomnélküli eltüntetését; – a mely kísérletről hátrább fogunk szólni”.¹¹⁶ Az utolsó lapok itt már megelőlegezett Werbőczy-kritikája ezt a „nyom nélküli eltüntetés” taglalja. Ennek megvizsgálása előtt azonban egy pillanatra adjuk át a szót a Tagányi Károlyra emlékező kései Szekfűnek: „Az ő [ti. Tagányi Károly – Sz. G.] körébe lépve írtam meg tanulmányomat egy ismeretlenségbe süllyedt régi magyar társadalmi rétegről, s ezzel kapcsolatban megtagadtam az addig érvényes jogtörténeti elveket: hogy minden nemes egyenlő jogokkal bírt a szent korona tagjaként, hogy egyik sem lehetett a másiknak ura és parancsolója, és hogy Werbőczy könyvében mindig igazat mondott, nem pedig pártpolitikailag gyártotta szabályait és helyzetrajzait. A munka akkor szinte egyhangú visszautasításra talált, leghevesebben Werbőczyről írt részei; Tagányin kívül egyedül Mika Sándor helyeselte, aki mindvégig figyelemmel kísérte készülését és a kudarcnak számító bemutatkozás után is [...] támogatott.”¹¹⁷ Akár a fenti sorokat, akár a „Serviensek” befejezésének gazdag Tagányi-referenciáit olvassuk, nem lehet kétségünk: a Werbőczy-kritika eredete Tagányi Károlytól származik. De vajon valóban így van-e?

A „Serviensek” záró fejezetében Szekfű Tagányi földközösségről vallott nézeteit – *pon-tosabban* az országos levéltárnoknak a *Közgazdasági Lexikon*ba írt szócikke¹¹⁸ Tripartitumra vonatkozó részét – hosszasan idézi Werbőczy azon eljárásának illusztrálására, melyel az „a magyar társadalomnak szélesen kifejtett és egymásba folyó osztályait két skatulyába: a nemességbe és a jobbágyságba gyömösölte”, épp úgy, ahogy a „földközösség intézményéről [...] sem adott a valóságnak megfelelő képet”.¹¹⁹ Márpedig – mondja Szekfű – Tagányi földközösségről szóló sorai „megértetik velünk Werbőczy eljárását a familiaris viszonytal szemben is”. Werbőczy ugyanis „[a]z egész tényleg élő familiaris intézményről hallgatott, mivel az nem volt – Szekfű itt ismét Tagányi kifejezését kölcsönzi – »rendszerének logikai folyománya«”. „Miután másrészt a familiaris intézmény a főnemesség hatalmi gyarapodását szolgálta, a napi politikai törekvések érdekében is szükséges volt a nemesi rend egyöntetű zártságának és kizárólagosságnak kiemelése...” A 16. században azonban a nemesség és a jobbágyság „között álló osztályok lassankint elsenyvedtek. A *familiaris intézményt* (!) – adja át a szót Szekfű ismét Tagányinak – »még Werbőczy törvénye sem tudta a gyakorlatból kiirtani, ámde codifikációja mégis örökre megakasztotta fejlődésében, megfosztván jogi jellegétől, csakis a magángazdasági tevékenység körére szorította«”. Így, bár a familiárisok tovább éltek, de „közjogi jelentőségre nem emelkedtek”.¹²⁰

Szekfű ezen Tagányi-interpretációja olyan jól sikerült, hogy a magyar historiográfia hitt is neki: „...ahogy évekkel korábban már Tagányi, úgy most Szekfű is a Werbőczy-kritikából

¹¹⁵ Vö. Szekfű a mű céljáról Angyalhoz írt soraival: „Az erdélyi közigazgatás középkori formáival foglalkozás közben egy értekezéssel készültem el, a familiarisokról, – a mi tulajdonképpen egy vázlatos kísérlet akar lenni a familiarisok neve alatt összefoglalt társadalmi osztály középkori történetéhez.” MTA KIK Kt Ms 804/235., *Szekfű Gyula levele Angyal Dávidhoz*, Bécs, 1911. jan. 31.

¹¹⁶ Szekfű: *Serviensek*, 59.

¹¹⁷ Szekfű: *Visszaemlékezés 1948*, 172.

¹¹⁸ Tagányi Károly: *Falu- és földközösség*. In: *Közgazdasági Lexikon*, I. Szerk. Halász Sándor – Mandelló Gyula. Budapest, 1898. 611–620.

¹¹⁹ Szekfű: *Serviensek*, 119.

¹²⁰ Szekfű: *Serviensek*, 120–121.

*indul ki.*¹²¹ [Kiemelés – Sz. G.] Tagányi azonban nemcsak hogy nem „indult ki” a Werbőczy-kritikából, de – Szekfű beállításával ellentétben – még csak nem is oda lyukadt ki.

Ha összevetjük Tagányi Károly földközösségre vonatkozó két fontos írását,¹²² akkor érdekes következtetésekre juthatunk. A *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlé*ben megjelent korábbi önálló szaktanulmány és az azon alapuló, de újabb keletű lexikon-szócikk tudniillik nemcsak műfajában tér el egymástól, de narrációs technikájában is. Az előbbiben Tagányi egy sajátos, *időben visszafelé haladó* elbeszélést alkot: a munka első felében tárgyalja a földközösséggel kapcsolatban feltárt újkori fejleményeket, majd a másodikban a középkoriakat.¹²³ Az egész írásban a középkori szakasz egyetlen, *mégpedig csöppet sem hangsúlyos* helyén bukkan fel a Tripartitumra való utalás, ahol Tagányi a középkori nemesi birtokjog kapcsán jegyzi meg, hogy „Werbőczy összes törvényeink [szerint] a nemesek valóságos tulajdonjogot élveztek, de ez az elv csak a római és hűbéri jogból származott át hozzánk, a gyakorlatban másképp volt, s ez aztán egészen más eredetre is utal.”¹²⁴ [Kiemelés – Sz. G.] A másik szöveg, a Szekfű által bőven citált lexikon-szócikk kétségtelenül bőbeszédűbb Werbőczy vonatkozásában, és narrációs technikája is a műfajnak megfelelően hagyományos. Az ebben az esetben az origótól időben előrefelé haladó elbeszélés során Tagányi persze tartalmilag ugyanazt a történetet meséli el a földközösségről, mint korábbi tanulmányában is: a földközösség „ősidőktől fogva” létezett, és mint intézmény egészen „a legutóbbi időkig” fennállt. A szócikk elbeszélésében azonban – mely értelemszerűen a kronologikus tárgyalás „közepén”, a középkor és újkor határán „ér el” Werbőczyig – a Hármaskönyv ismét csak *nem képez* se konklúziót, se kiinduló pontot. Tagányi egyszerűen korábbi tanulmányában is már jelzésszerűen kifejtett nézetét bontja ki, mely szerint a Tripartitumban a római jogi elvek („a szokásjogok kiirtója!”) elfedik az ősi intézményeket: „Kétségtelen, hogy a Werbőczy codifikálta jog az élő jogtól sok tételére nézve eltért, s azokat a jogszokásokat [!]”¹²⁵ még az Ő törvénye sem tudta a gyakorlatból kiirtani, ámde codificatiója azokat mégis örökre megakasztotta fejlődésükben, megfosztván jogi jellegüktől, csakis a magán-gazdasági tevékenység körére szorította. Így történt ez különösen a földközösséggel, melyről Werbőczy egyetlen szóval sem emlékezik meg, *természetesen, mert a római jogtól inspirált rendszerével* homlokegyenest ellenkezett.”¹²⁶ [Kiemelések – Sz. G.] Majd Tagányi ennek megállapítása után *folytatja* a földközösség történetét a 19. századig.

¹²¹ Glatz: *Történetíró és politika*, 141.

¹²² Tagányi Károly: *A földközösség története Magyarországon*. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1. évf. (1894) 4. sz. 199–238.; Tagányi: *Falu- és földközösség*, 614–620.

¹²³ Eljárásának elvi indoklását is adja: „A kultúrtörténet legtöbb kérdésénél, úgy ennél is: a mai állapotokból kell kiindulnunk s úgy menni visszafelé mindig régiebb és régiebb korba, hogy a még szemmel látható jelenségekhez fűzve a korunkhoz közelebb eső, bővebb, világosabb adatokat hogy aztán: a mentül régiebb, annál homályosabb s szűkebb szavú emlékeket könnyebben megérthessük.” Tagányi: *A földközösség története*, 200. Úgy vélem – ha valamiben, akkor – Tagányi ehhez hasonló módszertani újításaiban lehet igazán tetten érni azt a jelenséget, amit Gyáni Gábor (éppen Tagányi Károly historiográfiája kapcsán) a „nyílt ellenkánon” fogalmában ragad meg. Gyáni Gábor: *Kánon, ellenkánon és politikai megfelelés*. In: *A magyar történetírás kánonjai*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, 2015. 19–39., itt: 30–31.

¹²⁴ Tagányi: *A földközösség története*, 230.

¹²⁵ Érdemes felfigyelni rá, hogy Szekfű itt Tagányi fenti mondatát már másodszor idézi szó szerint, ám Tagányi „jogszokások” kifejezését másodjára egyszerűen „familiaris intézmény”-re cseréli! Szekfű: *Serviensek*, 120–121.

¹²⁶ Tagányi: *Falu- és földközösség*, 616.

A két eltérő narrációs eljárás tehát pontosan ugyanazt a célt szolgálja: a földközösség mint intézmény *kontinuitásának bemutatását*, melyben Werbőczy műve ennél fogva se nem ok, se nem okozat, mely a történetet szervezi, hanem *történeti forrás*, amelynek *római jogi formulái* mögül történeti eszközökkel lehet „előbányászni” a középkori szokásjog emlékeit.

Afelől, hogy Tagányi történetírásában a földközösségről szóló írásokon *túl sem* nagyon érdemes a Werbőczy-kultusszal összekapcsolt „köznemesei szemléletű történetírás” kritikájának *szándékát* keresni, legyen itt elegendő röviden két másik művének egy-egy megjegyzését idézni, mégpedig mind a „Serviensek” megjelenését megelőző, mind az azt követő időszakból. Egyrészt Karácsonyi Jánossal 1908–1909 folyamán a polgár szó eredetéről folytatott nyelvtörténeti vitájában a *Hármaskönyvet* egy helyütt nemes egyszerűséggel „a magyar szellem egyik leghatalmasabb alkotása”-ként aposztrofálta,¹²⁷ amit explicit Werbőczy-kritikának legalábbis nehéz felfogni. Az 1917-ben megjelent, hazai jogszokásokról szóló nagy tanulmányában viszont éppen a „Tripartitum mint történeti forrás” koncepcióját fejti ki: „Hazánk országos történeti szokásjogát 1514-ből Werbőczy »Hármaskönyvé«-ben [...] bírjuk, mely különösen a magánjog terén *az akkor élő szokásjogot foglalta rendszerbe*. Jogtörténetünkre várakozik most már az a föladat, hogy *a Werbőczy kora előtt kelt okleveleinkből*, az ezekben előforduló összes jogszokásokat [...] összegyűjtse, hogy *majdan ezek alapján a Hármaskönyvnek tulajdonképeni szokásjogi forráskritikája lehetővé váljék*.”¹²⁸ [Kiemelés – Sz. G.]

A fentiek alapján tehát nem nagyon gondolhatunk arra, hogy Szekfű Gyula a maga Werbőczy-kritikáját Tagányi Werbőczy-felfogásának inspirációjától vezettetve írta volna. Tagányi lexikon-szócikkének szövegszerű megoldásait (az eredeti textust narratív igazságától megfosztva) viszont kétségtelenül felhasználta a maga történetírói céljaira. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy: ahogy annak idején Tagányi Károly, úgy most Szekfű Gyula *sem* a Werbőczy-kritikából indult ki, ám Tagányival ellentétben ő pontosan oda lyukadt ki. A műnek azonban ez nem valamilyen – mintegy tudattalanul elkövetett, kizárólag metatörténeti olvasatban feltáruló – „közvetett ideológiai jelentőség”-et ad,¹²⁹ hanem olyan szerzői megoldásnak látszik, amelynek lehetséges (alkalmasint szándékolt¹³⁰) hatásával Szekfű maga is tisztában volt. A mű készülte idején Angyallal váltott levelezése alapján ugyanis egyértelmű, hogy az eredendően társadalomtörténeti célzatú, a „familiaris osztály” történetét források alapján feltáró munka elejére és végére tudatosan, a maga invenciójából illesztette oda az egymással összefüggő jogtörténetírás- és Werbőczy-kritikát közlő részeket, amit utóbb ügyes retorikai megoldásokkal Tagányi szövege „mögé rejtett”.

Hogy Szekfű pontosan tisztában volt azzal, hogy a munka sokat idézett keretezésével „problémák” lehetnek, azt egyértelműen igazolják Angyal Dávidhoz 1911 folyamán írt sorai, s hogy Angyal erre az eshetőségre a tanulmány megjelenéséig többször is felhívta „védenec” figyelmét. 1911. márciusi levélváltásuk során a „Tanár Úr” Szekfűnek „a magyar királyi ha-

¹²⁷ Tagányi Károly: *Karácsonyi új magyarázata a polgár szó eredetéről*, II. Magyar Nyelv, 5. évf. (1909) 3. sz. 154–165., itt: 157.

¹²⁸ Tagányi Károly: *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről*, I. Ethnographia, 28. évf. (1917) 1–3. sz. 42–58., itt: 43. E program végrehajtásáért Tagányi a maga részéről mindent meg is tett. Lásd erre vonatkozó kéziratok anyaggyűjtését: OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 1542. „*Földközösség elterjedése Magyarországon, Erdély, Szlavónia, Horvátországban*”; vö. Bognár: *Tagányi Károly. A hazai élő jogszokások gyűjtéséről*, 292–309.

¹²⁹ Dénes: *A történelmi Magyarország*, 45.; vö. Dénes: *A „realitás” illúziója*, 24.

¹³⁰ Vö. Glatz: *Történetíró és politika*, 141–142.

talom aránylagos erejéről” szóló tételét bírálta, de a Werbőczyre vonatkozó részt ekkor még eredeti változatában felolvashatónak tartotta.¹³¹ Szekfű a tanácsot – legalábbis levele alapján – magáévá tette,¹³² ám már ekkor megvallja, hogy „[a]z egész [ti. a királyi hatalomra vonatkozó – Sz. G.] megjegyzésnek különben kissé polemikus íze van, pedig nagyon iparkodtam magamat a polemikától távoltartani, bár ez elég nehezen ment Timonék felfogásával szemben a középkori magyar állam alkotmányos, sőt parlamentaris (!) jellegét illetőleg”.¹³³ [Kiemelés tőlem, a felkiáltójel az eredetiben – Sz. G.] Angyal Dávidnak azonban az akadémiai felolvasás előtt a „conclusio”-val szemben is aggályai támadtak,¹³⁴ így a júniusi felolvasáson a Werbőczy-fejezet nem is hangzott el.¹³⁵ Az aggályok oka Szekfűt nem igazán lepte meg: „...*hogy a Werbőczy-rész botránykő lehet, azt előre gondoltam*, de ha Tanár Úr is változtatást lát szükségesnek, erre bárhol készen vagyok. Remélem, hogy másként stilizálva elfogadhatóbbá tehetném a dolgot: Verb[őczy] nem törődött a familiarisokkal, mert teoriájához nem volt rájuk szüksége; innen van, *hogy róluk szóló részletei ha nem is incorrectek, de pontatlanok*”,¹³⁶ viszont a Hármaskönyv programján kifejlődött rendiségben nem maradt hely a fam[iliaris]-ok számára, még akkor sem, ha az osztály önmagából képes lett volna továbbfejlődésre”.¹³⁷ [Kiemelés – Sz. G.] Az elhúzódo kiadási folyamat közben azonban Szekfű a mű inkriminált részeivel kapcsolatban láthatólag mind jobban elbizonytalanodott: „A familiarisok igen sok változtatásra szorulnak; most látom, milyen szerencse, hogy év végéig időm van rája. Főként a kezdet és a vég látszik gyanúsnak.”¹³⁸ A kéziratot a megjelenés előtt ősszel volt módja újra átdolgozni, és alighanem ekkor építette be „megoldásként” Tagányi földközösségét a végleges formában: „...a familiarisokat ismét, a melyeket Fejérvárott Tagányitól kapott oklevelekkel kiegészítettem, a bevezetést és a

¹³¹ EKK G 628, *Angyal Dávid levelei*, Budapest, 1911. [márc. 11. előtt]

¹³² A gyakorlatban azonban nem építette be a műbe! Szekfű: *Serviensek*, 112.; vö. Kubinyi: *Szekfű Gyula és a későközépkori Magyarország*, 63–64.

¹³³ MTA KIK Kt Ms 804/237. *Szekfű Gyula levele Angyal Dávidnak*, Bécs, 1911. márc. 11.

¹³⁴ „[M]ost olvasom a pesti újságban, hogy a familiarisokat Tanár Úr holnap be fogja mutatni. [...] Az értekezés kinyomtatása azt hiszem nem igen kapu előtt álló dolog. Néhány új adatot találtam, a miket szeretnék még beilleszteni, – valamint a Tanár Úrtól említett conclusiót megváltoztatni. Nagyon örülnék, ha talán a tél beállta előtt megjelenhetnék.” MTA KIK Kt Ms 804/239. *Szekfű Gyula levele Angyal Dávidhoz*, Bécs, 1911. jún. 11.

¹³⁵ A felolvasás után az *Akadémiai Értesítőben* megjelent kivonat mindenesetre nem közli a Werbőczyre vonatkozó konklúziót. Szekfű: *Kivonat*, id. mű.

¹³⁶ Érdemes figyelni arra, hogy Szekfű ezen – egyébként a „conclusio”-ba tényleg beépített – megfogalmazása mennyire nincs összhangban a megjelent változat közepén „a familiaris szervezet lehetőleg nyom nélküli eltüntetése” tételével! Szekfű: *Serviensek*, 59.

¹³⁷ MTA KIK Kt Ms 804/240. *Szekfű Gyula levele Angyal Dávidnak*, Bécs, 1911. jún. 15.; vö. Dénes: *A történelmi Magyarország*, 45. Itt jegyezném meg, hogy Glatz Ferenc Szekfű Angyalhoz írt fenti gondolatait mintegy Tagányinak (is) „tulajdonítva” igazolja mindkettejük Werbőczy-kritikájának közös kiindulópontként való azonosítását: „Ahogy Tagányi annak idején a tőle megszokott finom forráskritikai érzékkel bizonyítja, hogy a Hármaskönyvből azért tűnnek el a még azon korban élő jogszokások, azért hallgat a Hármaskönyv a földközösségről, mert az a köznemesség rendi jogainak konstrukciójába nem volt beilleszthető, úgy most Szekfű is Werbőczy felfogásában keresi a titok megoldását: miért hallgat a Tripartitum a források által pedig bizonyított familiaris réteg létezéséről.” [Kiemelés – Sz. G.] Glatz: *Történetíró*, 141. Mint láttuk, Tagányi kizárólag Werbőczy római jogi formulázásáról ír, a „köznemesség rendi jogainak konstrukciója” azonban ebben az összefüggésben nem az ő invenciója, hanem Szekfűé.

¹³⁸ MTA KIK Kt Ms 804/243. *Szekfű Gyula levele Angyal Dávidhoz*, Bécs, 1911. júl. 4.

Verbőczit tárgyaló három utolsó lapot újra írtam. A Verbőcziről szóló résznél Tagányi felfogását a földközösség alkalmából vettem mintául” – írta Angyalnak.¹³⁹

Ha a „Serviensek”-et Tagányi historiográfiája felől vesszük szemügyre, arra a következtetésre juthatunk, hogy ha az elmondottak alapján Tagányi történetírása nem is inspirálta közvetlenül Szekfű Werbőczy-kritikáját, de az országos levéltárnok számára a „Serviensek” (hibái ellenére¹⁴⁰) mindenképpen elfogadható volt, fontos műnek tartotta.¹⁴¹ Igaz, „a Werbőczy-kritika” vonatkozásában ennek jelét sem saját későbbi Hármaskönyv-felfogása, sem Szekfű művére vonatkozó egyéb reflexiói nem tükrözik. Tagányi ugyanis Szekfű tanulmányára (erre még néhány gondolat erejéig visszatérünk) a későbbiekben is mint – a saját középkori kutatásaival sokban érintkező, sőt azokat néhol inspiráló – társadalomtörténeti műre tekintett,¹⁴² „tanítványát” pedig a munka készülte közben további hasonló irányú kutatásokra buzdította: „Jobban is szeretném, ha középkori társadalomtörténeti témákkal foglalkoznék, melyhez úgy látom hivatása, kedve egyformán van, ami nálunk teljesen paragon hever. Például az árpádkori vár nép, vagy a köznemesség, vagy az arisztokrácia stb. kifejlődése. Persze Békefi van megbízva az Akadémiától az Árpádkor kulturtörténetével és most kérdés megcsinálja-e? és hogyan? mert a dolog igen nehéz.”¹⁴³ Mindeközben a Szekfűt medievisztikai témák felé orientáló (egykor Taine pozitívizmussal „kacérkodó”¹⁴⁴) Tagányi a történeti kutatás módszertanára vonatkozóan is tanácsokkal látta el „tanítványát”, mégpedig jellegzetesen historista szemlében: „A fő súlyt [...] sohasem az irodalomra, a kiadott oklevelekre, a külföldi analóg intézmények tanulmányozására fektesse. Ez mind szükséges, sőt nélkülözhetetlen, ámde a közvetlen levéltári kutatás a legfőbb, minde nekfelelőtti szükség. Talán nem is azokért az eddig ismeretlen adatokért, amiket nyújtanak, mert hiszen a kiadott okleveleknek hány becsebbnél becsebb adata várja még az író, hogy fölfedezze és közkinccsá tegye. Hanem azért a közvetlenségért, mely lehetővé teszi, hogy a kutató azoknak az okleveleknek kortársává érezhesse magát, beléjük merülhessen s a formulák mögött megláthassa a valódi életet, amelyet még nem osztályozott senki. De ilyen képet, ilyen teljességében csak nagy levéltárak nyújthatnak, mert a kicsinyek legfőljebb magukban álló kuriózitásokkal szolgálhatnak. Azért ha tehetné, legjobban ajánlhatnám, ha beülne valami nagy családi levéltárba például Körömdre, Kismartonba, Galgócra, Monyorókerékre stb. és főleg a XIV. századi oklevelekbe elmerülne, melyek mint átmeneti korbeliek, az Árpádkor sok intézményének szolgálnak nyitjául és a tovább fejlődést közvetlenül mutatják. Kutatás közben azonban minden legkisebb fontossággal bír

¹³⁹ MTA KIK Kt Ms 804/245. Szekfű Gyula levele Angyal Dávidhoz, Bécs, 1911. nov. 9.; vö. Dénes: *A történelmi Magyarország*, 45. Azt, hogy Szekfű valójában nem Tagányi (vélt) „Werbőczy-kritikáját”, hanem a lexikon-szócikk szövegét „vette mintául”, közvetve az is alátámasztja, hogy művében egyetlen helyen sem érezte szükségét, hogy Tagányi földközösség-tanulmányának szövegét citálja.

¹⁴⁰ „Ha hibákat, hiányokat fognak fölfedezni esetleg mások is, ez ne csüggesse, hanem továbbkutatásra sarkallja.” EKK G 628, *Tagányi Károly levelei*, 7. levél, Budapest, 1912. ápr. 22.

¹⁴¹ Mind a hibákra, mind a Tagányi által fontosnak gondolt elemekre irányadók a Tagányi-hagyatékban fennmaradt Szekfű-kötet aláhúzásai és széljegyzetei, melyek tételes elemzésétől azonban itt el kell tekintenem. OSZK Kézirattár Oct. Hung. 821. Tagányi könyvhasználati „szokásaira”: Sebe-rényi: *Holub József és a Tagányi-könyvtár*, III. 102–103.

¹⁴² Vö. Tagányi Károly: *Vármegyéink eredetének kérdése*. Történeti Szemle, 2. évf. (1913) 4. sz. 510–541., itt: 525.; uő: *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. rész. A családjog és öröklési jog köréből*. Budapest, 1919. 65.

¹⁴³ EKK G 628, *Tagányi Károly levelei*, 6. levél, Budapest, 1911. [december vége]

¹⁴⁴ Bognár: „Mivé lesz a styl?”, 218.

adatot is föl kellene jegyezni, ha a legrövidebben is, mert magamról tudom, hogy utólag mennyire sajnáltam, hogy csak azokra terjeszkedtem ki, melyek éppen akkor érdekeltek.”¹⁴⁵ [Kiemelés – Sz. G.]

Tagányi Károly „Serviensek”-ről alkotott (pozitív, pontosabban a nyilvános kritikát nélkülöző) olvasatának iránya azért is érdekes, mert illeszkedik a megjelenést követően a kortárs recepciót jelentő nyilvános reflexiók értelmezési tartományához. A „Serviensek”-re született szakmai reagálások (Erdélyi László¹⁴⁶ és Hóman Bálint¹⁴⁷ recenziói, továbbá Károlyi Árpád akadémiai tagajánlása,¹⁴⁸ illetve a Szekfű Gyula magántanári habilitációja kapcsán született vélemények Marczali Henrikől és Angyal Dávidtól¹⁴⁹) részletes ismertetése alól felment, hogy Dénes Iván Zoltán ezeket tételesen számba vette.¹⁵⁰ Néhány megjegyzés azonban ide kívánczik. Egyrészt a művet valamennyi kortárs reflexió szerzője – szemben a későbbi historiográfiával, mely Szekfű ezen első jelentősebb visszhangot kiváltó művét (is) mindenáron történetpolitikai/ideológia-kritikai megközelítésben próbálta értelmezni¹⁵¹ – a „familiáris osztályról” szóló társadalomtörténetként, illetve a familiárisok középkori igazgatástörténetben játszott szerepének rekonstrukciójaként olvasta, az úttörés érdemét elismerve, ám – Tagányival ellentétben¹⁵² – meglehetősen kritikusan. Ezt a tényt nem fedheti el az sem, hogy mind a recenziók, mind a „Serviensek”-ről hivatalos célzattal született értékelések a maguk retorikai rendszerében magát a szerzőt (a végkicsengést illetően) kivétel nélkül pozitív színben tüntették fel. A Szekfű kései emlékeiből felidézett „egyhangú visszaütés”¹⁵³ kétségtelenül túloz, a súlyos kritikai észrevételek azonban megfogalma-

¹⁴⁵ EKK G 628, Tagányi Károly levelei, 7. levél, Budapest, 1912. ápr. 22.

¹⁴⁶ Erdélyi László recenziója: *Történeti Szemle*, 2. évf. (1913) 2. sz. 282–287.

¹⁴⁷ Hóman Bálint recenziója: *Századok*, 47. évf. (1913) 7. sz. 540–545.

¹⁴⁸ *Tagajánlások 1914-ben*. Budapest, 1914. 8–9. (ajánló: Károlyi Árpád, hozzájárulnak: Takáts Sándor, Angyal Dávid)

¹⁴⁹ Közli: Dénes: *Szekfű Gyula magántanári képesítésének ügye*, 39–57.

¹⁵⁰ Dénes: *A történelmi Magyarország*, 39–43.; vö. Dénes: *A „realitás” illúziója*, 29. Megjegyzendő, hogy Dénes Ivánnak a recepcióról vallott felfogása – elsősorban Hóman Bálint véleményének interpretálása – az idők folyamán jelentősen változott. Az újabb interpretáció szerint ugyanis „Hóman Bálint ismertetése tárgyilagoss, távolságtartó, nagyra becsülő és bíráló írás volt” (Dénes: *A történelmi Magyarország*, 43., 40–41.), míg Dénes korábbi álláspontja szerint „Hóman a köznemesi nacionalista történetnézet kritizált tételét védve marasztal[t]a el az egyébként szakmailag tisztelt szerző Werbőczy-kritikáját”. Dénes: *A „realitás” illúziója*, 29.

¹⁵¹ A magam részéről osztom Erős Vilmos álláspontját, miszerint „ideje már Szekfűt elsősorban történetnézetként vizsgálni”, és ennél fogva „műveit nem lehet merő politikai pamfletként értelmezni”. Erős Vilmos: *Szekfű historiográfiai koncepciója*. In: uő: *A szellemtörténetől a népiségtörténetig*, 319–329., itt: 327–328.

¹⁵² Szekfűt természetesen foglalkoztatta addigi legfontosabb tanulmányának fogadtatása. Angyal Dávidhoz írt levelei egyrészt arról tanúskodnak, hogy számított a jogtörténészek ellentámadására: „A magántanársági kérvényt nem igen merném addig beadni, míg a familiárisokból nem fog valami ismertetés megjelenni. Ha Timon, Illés, de még Ferdinandy is, nem tartják méltóságukon alulnak elolvasni, kénytelenek lesznek sok állításomat elítélni.” MTA KIK Kt Ms 804/252. *Szekfű Gyula levele Angyal Dávidhoz, Budapest, 1912. ápr. 24.* Másrészt nem tűnik teljesen véletlennek, hogy egy recenziót Tagányitól vett volna a legszívesebben: „Legjobban Tagányit szeretném, a kinek bírálatából igen sokat lehetne tanulni, de neki annyi dolga van, hogy még ezzel is zavarni igazán nem merném. Csak attól félek, hogy Borovszky valami hozzá nem értő doctorandusokra bízta az ismertetést.” (Uo.) Lásd még: „Hogy ki fogja ismertetni, igen kíváncsi volnék. Tagányi úr olyan szíves volt már hozzá születés közben, hogy semmi esetre sem merném még ismertetésre is felkérni.” MTA KIK Kt Ms 804/253. *Szekfű Gyula levele Angyal Dávidhoz*, Budapest, 1912. jún. 22.

¹⁵³ Szekfű: *Visszaemlékezés 1948*, 172.

zódtak, melyek azonban a művet *nem* a Werbőczy-fejezet miatt, hanem az annak alapjául szolgáló társadalomtörténeti teória magjáért érték.

Kisebb mértékben érvényesül ez – megközelítésénél fogva – Erdélyi László recenziójában, aki saját érdeklődési körének megfelelően gyakorlatilag az Árpád-kori fejezeten belül marad, ott viszont kritikai megjegyzései már a nevezetes Erdélyi–Tagányi-vita előzményeként is felfoghatók.¹⁵⁴ Hóman Bálint – aki a „Serviensek”-ben egyébként Erdélyivel együtt maga is kapott néhány „szúrást” Szekfűtől¹⁵⁵ – viszont recenziójában a dolog lényegéig hatolt, amikor egyszerre vitatta a „familiaris osztály” létének tételét és az abból levezetett Werbőczy-kritikát mint következtetést: „Szekfű felismervén a familiaritás jelentőségét, némileg túlbecsülte azt. *Habár elismeri*, sőt több ízben hangsúlyozza, hogy a familiaritás nálunk korántsem ment a nyugati államokéhoz hasonló tökéletes fejlődésen keresztül, *habár kiemeli*, hogy a familiárisok és serviensek sohasem alkottak egységes, pontosan megkülönböztethető társadalmi osztályt, *noha eredményei egytől-egyig ellentmondanak ily következtetésnek*, mégis oda irányul legfőbb törekvése, hogy egy egységes familiarisi osztály, egy a nemesi és jobbágyi osztálytól közjogilag is különálló társadalmi osztály létezését bebizonyítsa.”¹⁵⁶ [Kiemelések – Sz. G.] Ez a kritika azért különösen súlyos, mert Hóman nem Szekfű egzisztenciális kijelentéseit vitatja, hanem a mű narratív igazságát, amit a konklúzióra is kiterjeszt: „Szükségtelen volt tehát Werbőczinek a familiárisok »egy részét a nemesek közé emelni, másokat a jobbágyok közé leszorítani«, mert azok közjogilag különálló osztályt hazánkban sohasem alkottak s különleges törvényeik vagy szabályaik sohasem voltak, a miket Werbőczy elhallgathatott volna. Érdemes lett volna Werbőczy működésének és Hármaskönyvének igazi jelentőségét a leszólt jogi írók segítségével figyelmesebben tanulmányozni, a mely esetben az értékes dolgozat utolsó fejezete nyilván elmaradt volna.”¹⁵⁷ Marczali Henrik későbbi véleménye abban a tekintetben összecseng Hómanéval,¹⁵⁸ hogy a műben ő is – Hómanétól eltérő logika mentén – „igen nagy szerves” és „sarkalatos hibák”-at, „egyoldalúságból” fakadó „ferdeség”-et, továbbá rosszul megválasztott analógiákból eredő „tévedéseket” vett észre, „mely tévedésből folyik Werbőczy helytelen megítélése is”.¹⁵⁹ Az igazán meglepő azonban az, hogy a „Serviensek” születését végig kísérő Angyal Dávid – Marczalinál enyhébb, de szintén negatív – értékítélete szinte harmonizált Hóman álláspontjával: „[Szekfű] téved abban a gondolatban, hogy a nem nemes familiárisok egységes társadalmi osztályt alkottak. Werbőczyt is élesebben bírálja, mint kellene. De úttörő

¹⁵⁴ Az Erdélyi–Tagányi vitára: Röttler Ferenc: *Erdélyi László társadalomtörténeti „új rendszere”*. (Az Erdélyi–Tagányi-vita). In: Összehasonlító jogtörténet. Bolgár Elek Emlékkönyv. Szerk. Horváth Pál – Révész T. Mihály.

Budapest, 1983. 235–250.; Romsics, *Clio bűvöletében*, 277–279. A – részleteiben máig feltáratlan – 1913–1916 közt zajló vita alakulására Tagányi és Szekfű levélváltása rendszeresen reflektál.

¹⁵⁵ Szekfű: *Serviensek*, 15. Tagányi saját példányában Szekfű Erdélyire vonatkozó kritikai megjegyzéseit szükségzavú széljegyzetekkel látta el („Úgy van! Hülyeség E.-től!”, „? fenét?”), a Hómanra vonatkozókat aláhúzta. Itt jegyezhető meg, hogy egyébként Tagányi is az őt közelről érdeklő Árpád-kori fejezetet „preparálta ki” leginkább, és a II. fejezettől (46. old.) kezdve az aláhúzások és széljegyzetek száma szemmel láthatólag kevesebb. A Werbőczy-kritikát közlő utolsó négy oldalt (118–122. old.) – benne a rá hivatkozó részekkel (melyeket egyébként más esetekben is jelölni szokott!) Vö. Szeberényi: *A levéltárnok és „tanítványa”*, 463., 50. jz.) – azonban ismét sűrű aláhúzások tarkítják. OSZK Kézirattár Oct. Hung. 821.

¹⁵⁶ Hóman Bálint recenziója, 542–543.

¹⁵⁷ Hóman Bálint recenziója, 544–545.

¹⁵⁸ Vö. Dénes: *A történelmi Magyarország*, 41.

¹⁵⁹ Idézi: Dénes: *Szekfű Gyula magántanári képesítésének ügye*, 41–42.

munkában nehéz kikerülni a tévedéseket.”¹⁶⁰ Angyal a továbbiakban (is) ügyes retorikával fedi el,¹⁶¹ hogy itt valójában nem tévedésekről, hanem olyan koncepcionális problémáról volt szó, mely nem a „Serviensek” pozitív adatait és a társadalomtörténeti rekonstrukció részeredményeinek sokaságát érintette,¹⁶² hanem a mű egészének narratív igazságát. Ebben a vonatkozásban árulkodónak tűnik, hogy Szekfű 1914-es akadémiai levelező tagságra való ajánlásában Károlyi Árpád, amikor arról értekezik, hogy miért méltó a jelölt arra, „hogy osztályunk levelező tagjainak phalanxát díszítse”, nem a mű szerző által célzott eredményeit, hanem a téma felvetésének újdonságát és igazgatástörténeti erőit hangsúlyozta.¹⁶³ Szekfű „első jelentős művének szakmai fogadtatása” tehát *nem* volt „egyöntetűen pozitív”,¹⁶⁴ és Szekfű 1948-as emlékei között sem keveredett össze a „Serviensek” recepciója „A száműzött Rákóczi”-ével.¹⁶⁵ Már csak azért sem, mert az előbbit ért kritikák kétségtelenül a szakmai közvélemény keretein belül maradtak, és nem kavartak olyan politikai botrányt, amiben épp a szakma képviselőinek – nem utolsósorban Tagányinak – a kiállása lett Szekfű számára a legfontosabb mentsvár.

A „Serviensek” azonban, bár nem eredeti koncepcióját tekintve, hanem társadalomtörténeti mondanivalójának részeredményeivel és bizonyos felismeréseivel, az „egyhangú visszautasítás”-t követő időszakban más szerzők számára – akik az újkori témák felé vonzó Szekfűvel ellentétben hosszú távon is a medievisztika területén alkottak – egyértelműen inspiráló hatású volt.¹⁶⁶ Ezek egyike Szekfű barátja, Holub József volt,¹⁶⁷ a másik pedig – nem teljesen meglepő módon – maga Tagányi Károly. Itt nincs tér annak részleteire, hogy Tagányi életének utolsó évtizedében az akkor már meglehetősen keveset publikáló levéltárnok fókuszainak és témaválasztásainak alakulását nyomomon kövessük.¹⁶⁸ A Tagányi–Szekfű levelezés *végéről* azonban – a téma zárásaként – két epizód feltétlenül ide kívánczik, mivel ezek önmagukban igazolják, hogy a „Serviensek”-re Tagányi valóban inspirációként tekintett.

Tagányi Károly 1920. december 9-én Szekfűhöz írt levelében, melyben rendkívül részletesen elemzi az épp akkor megjelent „Három nemzedék”-et,¹⁶⁹ röviden említést tesz készü-

¹⁶⁰ Idézi: Dénes: *Szekfű Gyula magántanári képzésének ügye*, 51.

¹⁶¹ Ebben a vonatkozásban rendkívül frappáns Angyal azon megoldása, ahogy Erdélyi recenziójából és Tagányi egyik szövegéből egy-egy félmondatot kiragadva, az éppen javában zajló Erdélyi–Tagányi-vita kellős közepén jegyzi meg, hogy a vitapartnerek szinte semmiben sem értenek egyet, de „Szekfű munkájának dícséretében megegyeznek”. Dénes: *Szekfű Gyula magántanári képzésének ügye*, 51.

¹⁶² A Jagelló-kori rész vonatkozásában ezeket Sebők Ferenc vette számba: Sebők: *Új törekvések*, 51–52.; Sebők: *A Jagelló-kori rendiség kutatása*, 29–30.; vö. Kubinyi: *Szekfű Gyula és a későközépkori Magyarország*, 61–64.

¹⁶³ *Tagajánlások 1914-ben*, 9.

¹⁶⁴ Romsics: *Clio bűvöletében*, 279.

¹⁶⁵ Dénes: *A történelmi Magyarország*, 43.

¹⁶⁶ Teljes joggal írta azt Kubinyi András, hogy a „*Serviensek és familiarisok* olvasásán medievista generációk nőttek fel, hatása azonban mégiscsak egy szűkebb szakmán belül érvényesült”. Kubinyi: *Szekfű Gyula és a későközépkori Magyarország*, 64.

¹⁶⁷ Szeberényi: *A levéltárnok és „tanítványa”*, 463–464. (51. jz.); Szeberényi: *Holub József és a Tagányi-könyvtár*, II. 88.

¹⁶⁸ Ennek bizonyos elemeire: Bognár: *Tagányi Károly. A hazai élő jogszokások gyűjtéséről*, 297–301.

¹⁶⁹ A levél ezen részét „*Tagányi Károly laudációja*” címmel közli Dénes Iván, különösebb kommentár nélkül, mondván „Tagányi Károly elragadtatottan azonosult a *Három nemzedékkel*”. Dénes: *A történelmi Magyarország*, 236–237. Tagányinak a „Három nemzedék”-hez való viszonya azonban

lő rendes akadémiai székfoglalójának állapotáról is:¹⁷⁰ „Mivel az Akadémia ma semmit sem ad ki, le kell mondanom a hosszabb rendes tagi székfoglalómról (a nemesség helyzete Sz. István alkotmányában),¹⁷¹ *ehelyett egy rövidebbet fogok írni, amely a te servienseid és familiárisaidba kapcsolódik és helynévmagyarázattal, s egyéb etymológiával és jogszokásokkal függ össze.* Elég érdekes és ami fő a mai papírinségben, rövid, valakinek majd csak nyakába sózom.”¹⁷² [Kiemelés – Sz. G.]

A Tagányi–Szekfű kapcsolat vonalán a másik epizód historiográfiai jelentősége, ha lehet, még nagyobb, bár egy végül soha meg nem írt munkát érint, melyet azonban Szekfű Gyula és Tagányi Károly *közösen jegyzett volna*. Erről Tagányi Károly egyik utolsó, keltezetlen (talán 1921-ben írt) levelében tesz említést: „Kedves Jó Gyulám! Ne csinálj magadnak semmiféle skrupulusokat a *közösnek tervezett munkától való visszalépésed miatt*. Én sajnálom nagyon-nagyon, de ellenvetéseid sokkal meggyőzőbbek semhogy tovább zaklassalak érte. Ha lehet, *én is lemondok az árpádkori alkotmány- és közigazgatástörténet megírásáról*, mert olyan részeinél is kellene állást foglalom, amelyekkel sohasem foglalkoztam, péld[ául] az egyház és állam közti viszonylat stb. – Amióta megkezdtem a levelet és abba kellett hagynom, *már le is mondtam én is az árpádkori alkotmány- és közigazgatástörténet megírásáról* és Hóman el is fogadta kényszerhelyzetből. Mert figyelmeztettem reá, hogy az illető szakembert sértené, ha neki csak a XIV. századtól adnók oda megírás végett. Én első sorban Ferdinándy Gézát ajánlottam, de ez lehetetlen [...] Aztán Illés Józsefben állapodtunk meg, ámbár őt is nehéz lesz megfogni [...] Esetleg, ha fázna az árpádkortól, akkor ezt vele is vállalnám. Ha Illés sem vállalná, akkor a minorum gentium valamelyik tagjához kellene fordulni, nem valami biztató kilátással. A jogszokásoknak rám kirótt részét azonban föltétlenül vállalom. Egyúttal figyelmeztettem Hóman barátunkat a tervezet némely égető hiányaira. Okvetlenül szükséges az archontológia legalább elmélete és bibliográfiája. A genealogia mellett ismertetni kell a családtörténeti és biográfiai irodalmunkat is. Mellőzhetetlen a helytörténeti mongráfiák összeállítása és méltatása is. Végül szükség van külön a [...] hadtörténelem vázlatára is.”¹⁷³ [Kiemelések – Sz. G.]

A Hóman Bálintra, illetve „a tervezet”-re és részleteire vonatkozó megjegyzések alapján egyértelmű: komolyan felmerült, hogy Tagányi és Szekfű *közösen* írják meg *A Magyar Történettudomány Kézikönyvébe*¹⁷⁴ a középkori alkotmány- és közigazgatás-történetre vonat-

lényegesen messzebbre vezető historiográfiai összefüggések felé is utat nyit, melyek tárgyalásával azonban másutt kívánok foglalkozni.

¹⁷⁰ Tagányit 1918-ban választották meg az MTA rendes tagjává. Szekfű gratulációját május 10-i levelében köszönte meg, aminek hangvétele azonban viszonyukra nézve sokatmondó: „Szíves megemlékezésedért rendes tagságom alkalmából fogadd legmelegebb köszönetemet, amely különösen Tőled esik olyan jól, akinek ebben a sikerben szintén nagy része van, tudományos működésemmek – bár túlon túl való – méltatása által.” EKK G 628, *Károlyi Árpád* [!] *levelei*, III. pallium, 60. levél, Budapest, 1918. máj. 10. (A levél kéziratári besorolása nyilvánvalóan téves.)

¹⁷¹ Ennek töredékes kézírata a Tagányi-hagyatékban: OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1543., melybe azonban egyéb jegyzetek is keveredtek. A székfoglaló töredékének kiadása: Varga István: *Tagányi Károly akadémiai rendes tagsági székfoglalójának kézirat-töredéke*. In: Szomszédaink között Kelet–Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 19–26.

¹⁷² EKK G 628, *Tagányi Károly levelei*, 35. levél, Budapest, 1920. dec. 9.

¹⁷³ EKK G 628, *Tagányi Károly levelei*, 38. levél, H. n., é. n. [1921?]

¹⁷⁴ A torzóban maradt, a történelem segéd-, rész- és rokontudományait tárgyaló vállalkozást Hóman indította útjára. Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Budapest, 2015. 179. A Tagányi levelében emlegetett alkotmány- és közigazgatás-történeti részt végül a jogtörténész Ereky Isván, a „Jogszokások”-at – nyilván már Tagányi halála után – Holub József

kozó részt. Bár a munka végül nem született meg, a Tagányi Károly és Szekfű Gyula közti *személyes és historiográfiai* kapcsolat jellegére nézve keresve sem találhatnánk ennél a tervnél plasztikusabb illusztrációt.

GÁBOR SZEBERÉNYI

Tagányi and Szekfű.

*Additions to the Historiographical Associations
of a Master-Disciple Relationship*

The paper intends to continue the exploration of the personal and historiographical relationship between Károly Tagányi (1858–1924) and his fellow historian Gyula Szekfű (1883–1955), who was one generation younger. Efforts to do so had already been made but were discontinued in the 1970s. By picking up the thread, my objective is to deepen Károly Tagányi's still rather neglected historiographical reception. The paper follows the relationship of the two historians from Szekfű's arrival in Vienna (1907) until the publication of his first work receiving widespread attention, *Serviensek és familiárisok* (1912).

In the first half of the paper, which primarily draws on information found in manuscript letters, I focus on that segment of the social network surrounding Gyula Szekfű in Buda and later in Vienna which is related to his move to Vienna. On the one hand, I do so because my goal is to determine, more accurately than before, the role Tagányi played in this; on the other hand because their personal and professional rapport, the master-disciple relationship, which lays the foundation of their future relations, originates from this period. In the second half of the paper, I explore the effective influence of Károly Tagányi's historiography in Szekfű's first notable work that is the most closely related to Tagányi's historiography from among all his writings. In this respect, the study of both historiographical information and that gleaned from the correspondence of this period shows that, contrary to previous views, the criticism of Werbőczy Szekfű voices in his *Serviensek* does not originate with Tagányi but was Szekfű's own invention, for the substantiation of which, however, he did draw on the rhetoric of Tagányi's writings. Nevertheless, the social and government historical concept in *Serviensek* that was, to some extent, effectively inspired by Tagányi did influence the later writings of Tagányi as well, though contemporary reception (mainly Bálint Hóman and Henrik Marczali) was strongly critical of the narrative truth of the work. And the professional relationship developing between them is also noticeable later up until Károly Tagányi's death (1924) in a plan for a common undertaking that was ultimately not realized.

vállalta, ám végül egyik sem készült el. Vardy, Steven Bela: *Modern Hungarian Historiography*. New York – Guildford, 1976. 308–309.

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

Az „Eckhart-vita”

Eckhart Ferenc 1931-es programtanulmányának kortárs visszhangja

Eckhart Ferenc (1885–1957) 1931-ben megjelent programadó tanulmányával rendkívül széles körű, esetenként igen éles hangnemben zajló vitát váltott ki. A történész írása parlamenti felszólalások, a publicisztika témájává vált, ezenkívül jogászok, illetve történészek is tárgyalták nézeteit nyilvánosan és/vagy egymásnak küldött levelek formájában.¹ A következőkben elsősorban nem az előzményekre és a tanulmány tartalmára, hanem a megjelenését követő polémiára koncentrálok, amelyet a korábbi feldolgozásokhoz képest más hangsúlyokkal és több szereplő megszólaltatásával értelmezek. Főként azt vizsgálom, hogy melyek voltak a jelentősebb véleménykülönbségek a vitát folytató személyek között, majd ennek alapján historiográfiai nézőpontból értékelem a különböző álláspontokat.

A viták keresztüztüzebe került írásában Eckhart a magyar alkotmány- és jogtörténet szellem- és társadalomtörténeti alapú újraírását hirdette meg a Hóman Bálint által szerkesztett *A magyar történetírás új útjaiban*.² Célpontjai elsősorban azok a jogászok/jogtörténészek voltak, akik Timon Ákos (1850–1925) munkássága nyomán a magyar alkotmánytörténelmet a demokratikus, „közjogias” magyar génusz diadalmeneteként értelmezték. E diadalút részét képezték például a vérszerződés Anonymus által leírt pontjai, a különböző országgyűlési törvények rendelkezései, a nemzeti autonómiát minden korban biztosító vármegyék, a Magna Chartával párhuzamba állított Aranybulla, valamint a királyi személyét és a nemzetet a korona szimbólumában organikusan eggyé olvasztó, sajátosan magyar eredetű és misztikus Szentkorona-tan. A felsoroltak ebben a felfogásban a királyi hatalom demokratikus korlátozására és a modern népi önrendelkezés megnyilvánulásaira szolgáltatottak múltbéli példákat a közjogászok számára.³

Eckhart természetesen nem 1931-ben lépett föl először kritikusként a jogtörténet területén. Első két művében a középkori adózás, alkotmány és közigazgatás alakulását nem

¹ A vitáról készült feldolgozások közül lásd Mályusz Elemér, Kardos József, Mezey Barna, Péter László és Tóth Zoltán József munkáit. Mályusz Elemér: *Az Eckhart-vita*. Századok, 65. évf. (1931) 9–10. sz. 406–419.; Kardos József: *Az Eckhart-vita és a szentkorona-tan*. Századok, 103. évf. (1969) 5–6. sz. 1104–1117.; Mezey Barna: *Utószó*. In: uő (szerk.): Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 2001. 407–437.; Péter, László: *The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible*. Slavonic and East European Review, vol. 81. (2003) No. 3. 495–500.; Tóth Zoltán József: *Magyar közjogi hagyományok és nemzeti öntudat a 19. század végétől napjainkig. Adalékok a Szent Korona-eszme történetéhez*. Budapest, 2007.

² Eckhart Ferenc: *Jog- és alkotmánytörténet*. In: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, 1931. 269–323.

³ Timon nézeteiről és a korabeli fogadtatásról: Törő László Dávid: *Harold Steinacker és Timon Ákos vitája a magyar alkotmánytörténetről*. Valóság, 58. évf. (2015) 1. sz. 30–41.

közjogias szellemből, hanem az Árpádok patrimoniális uralkodási formájából vezette le.⁴ A magyar jogtörténetírással kapcsolatban többször megfogalmazta fenntartásait az 1920-as években is, valamint számos javaslatot tett annak modernizálására.⁵ 1929-ben hosszas bécsi tartózkodás után Budapestre költözött, és pályázás útján elnyerte a budapesti egyetemi jogtörténeti tanszék egyik megüresedett tanári állását. A Hóman-kötetbe barátja, Szekffü Gyula kérésére⁶ írta elhíresült tanulmányát, amelyben – támaszkodva korábbi írásaira – élesen bírálta Timon szemléletét és az abból kiinduló pályatársait, így Tomcsányi Móric közjogászt is. Eckhart szerint a magyar jogtörténetben érvényre kell juttatni a történeti szemléletet: az alkotmány és jog karaktere, jellege koronként változott, attól függően, hogy milyen társadalmi, politikai csoportok játszottak szerepet megalkotásában, és ezek a szereplők milyen gazdasági hatalommal bírtak. Ennek megfelelően a Magyar Királyság első évszázadaiban patrimoniális, míg a 15. századtól egészen 1848-ig dualisztikus jellegű alkotmányról beszélhetünk (az előbbinél egyedül a király, az utóbbinál az egymással szemben álló király és a rendek az alkotmány főszereplői), miközben a fejlődés üteme nem egyenletes, inkább hullámszerű. Ebből következik, hogy az organikus Szentkorona-tan ebben a fejlődésben, alakulástörténetben alig játszott szerepet. A tan egyes előzményei/elemei azonban fellelhetők, ám a szerző nem magyar sajátosságként értelmezte azokat. Például kifejtette, hogy a koronát a király hatalmától független, absztrakt politikai testként felfogó és a hatalom átruházásának gondolatán alapuló jogeszmék olyan országok történetében is megfigyelhetők, ahol a rendiség jelentősen megerősödött a királlyal szemben, így a cseh és lengyel alkotmánytörténetben. Eckhart emellett kiemelte, hogy az alkotmány történetének középpontba állítása helyett a népi jogszokások gyűjtése lenne igazán hasznos nemzeti és tudományos szempontból.⁷

Reflexiók a publicisztikában és az országgyűlésen

Eckhart tanulmányának kritikusi a publicisztikában többek között Balla Antal, Kálnoki Bedő Sándor, Polónyi Dezső, Milotay István, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Pekár Gyula, Pethő Sándor, míg a parlamentben Zsitvay Tibor igazságügyi miniszter és Kálnoki Bedő Sándor képviselő voltak. A történész írása ezenkívül egy székesfehérvári legitimista gyűlésen is felszólalás tárgyát képezte Ugron Gábor részéről.⁸ Nagy Miklós, az Országgyűlési Könyvtár igazgatója (1921–1940) két nagyobb cikkben támadta a szellemtörténetet és Eckhartot a

⁴ Eckhart Ferenc: *A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig*. Arad, 1908.; Eckhart, Ferenc: *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Sonderabdruck aus den „Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung“, IX. Ergänzungsband, 2. Heft. Innsbruck, 1914.

⁵ Eckhart Ferenc: *Illés József és a magyar jogtörténet*. In: Gévay-Wolff Nándor – Schirilla László Arisztid (szerk.): *Emléklapok: Viski Illés József Dr. egyetemi tanárságának huszonöt éves jubileuma alkalmából*. Budapest, 1927. 29–42.; Eckhart, Ferenc: *Staatsrecht und Privatrecht in Ungarn im Mittelalter*. Ungarische Jahrbücher, Band IX. (1929) 426–432.

⁶ „Először meleg köszönet, hogy a közös könyvbe belementél [...]” Szekffü Gyula levele Eckhart Ferencnek 1930. július 22-én. MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattára (a továbbiakban: MTA KIK Kt) Ms 5616/195.

⁷ Eckhart: *Jog- és alkotmánytörténet*, 278–279. Itt nem térek ki arra a kérdésre, hogy Eckhart a Szentkorona-tan alatt mit értett a későbbiekben, hogyan módosultak, módosultak-e nézetei az újabb munkáiban, ez ugyanis külön elemzést igényelne.

⁸ A Pesti Napló és a Nemzeti Újság beszámolója az esetről: *Ugron Gábor és Eckhardt Ferenc egyetemi tanár vitája a székesfehérvári legitimista gyűlésen*. Pesti Napló, 82. évf. 1931. április 28. 11.; *A legitimizmus a polgári élet alapköve*. Nemzeti Újság, 13. évf. 1931. április 28. 8.

Budapesti Szemlében. Többen azért is szóltak hozzá a vitához, mert jogi doktorátussal rendelkeztek, így például Polónyi Dezső, Zsitvay Tibor vagy Kálnoki Bedő Sándor.

A nevezett szerzők⁹ egyik visszatérő kifogása szerint a történész aktuális politikai célokat hátráltat a sajátos magyar közjogi szellem létének kétségbe vonásával, ráadásul a szomszédos országok és/vagy a hazai ellenzéki pártok számára szolgálatat municiót történetírással. Balla Antal a trianoni béke elleni küzdelem ellehetetlenítését vetette Eckhart szemére: „Egyik nemzeti büszkeségünk az volt, hogy a jogban nagy, önálló és eredeti dolgokat alkottunk. A trianoni gyászos békediktátum óta sok egyéb érveink között ezt is belekiáltottuk a világ fülébe...”¹⁰ Kálnoki Bedő Sándor emellett az ország külföldi megítélését is veszélyeztetve látta: „...egyszerű székyel lelkem minden erejével kell tiltakoznom az ellen, hogy a magyar ifjuság ezen az „új úton» vezetessék tovább és a külföld a mi kultúrértékünk felől ilyen módon világosíttassék fel.”¹¹ A szélsőjobboldali újságíró, Milotay István „új Jásziizmusnak” nevezte Eckhart jogtörténeti fejtegetéseit, amelyek függetlenül attól, hogy igazak-e vagy sem, szerinte jelentősen rontják a magyar jogalkotó génusz tételéből fakadó motiváló erőt.¹² Egy másik vitapont módszertani jellegű volt, s a jogász és történész gondolkodás különbözőségeivel állt összefüggésben. Polónyi Dezső szerint a „történetírásnak mintegy téglaszerűen formálódott tényeivel szemben, a jog térbelileg egyáltalán nem, időbelileg alig körülhatárolható eszme, amit tisztára az emberi képzelet termel”.¹³ [Kiemelés az eredetiben.] Ebből következően a jog tanulmányozása inkább a jövő számára is tanulságokat feltáró művészet, mintsem mítoszromboló tudomány.¹⁴ A szellemtörténet értelmezése számos reflexiót váltott ki. A bírálók számára a szellemtörténet elsősorban akkor lehet helyes tudományos eljárás, ha a közjogi magyar génuszt helyezi előtérbe, és nem egyedüli módszerként fogadják el a történészek. Az Eckhart által képviselt változatát azonban materialistának,¹⁵ nemzetietlennek, túlzónak tartották, és vitatták például a külföldi

⁹ Eckhart írására az említett személyek közül először Pethő Sándor reagált a Magyarországon. A cikk írója leginkább a sajátos magyar közjogi és katonai erények kisebbsítését sérelmezte, ezért felhívta az „illetékes szakférfiak” figyelmét a szerinte túlzó tanulmányra. Pethő Sándor: *A magyar történetírás*. Magyarországi, 12. évf. 1931. február 22. 2–3.

¹⁰ Balla Antal: *A magyar történetírás új útjai*. Pesti Hírlap, 53. évf. 1931. március 1. 35.

¹¹ Kálnoki Bedő Sándor: *A magyar történetírás új útjai*. Budapesti Hírlap, 51. évf. 1931. március 8. 7. Pekár Gyula cikke döntően szintén erre az érvelésre épített. „Én Istenem, hisz az újat kereső tudós történész gyakorolhatná elmeélet más irányban is, p. o. miért nem pécézi ki Európa közönyét a török ellen vérző Magyarországgal szemben, mért nem mutat rá arra, hogy ez a hálátlan Európa, mely bennünket feldarabol, mennyivel tartozik, vagyis tartoznék hazánknak? [...] Ily körülmények között én az »objektív szent igazság« számára más egyéb feladatokat is látok, [...] nemcsak a Szent Korona tanát nullifikálni, speciálisan nagyszerű közjogi intézményeinket a nyugati hübriség javára kisebbsíteni, hanem [...] a magyar múlt történeti fajsúlyára rámutatni.” Pekár Gyula: *Az igazság, a magyar igazság és ennek hitelrontása*. Budapesti Hírlap, 51. évf. 1931. május 17. 4.

¹² „Annál, hogy a szaktudomány szempontjából melyik vitázó félnek van valóban igaza, sokkal jelentősebb ránk nézve az a szomorú tény, hogy íme, elesettségek, letorpaszkodásunk nehéz napjaiban az egyetemi tanszékekről nem a lelkek felemelésén, nemzeti önértékünk és öntudatunk élesztésén, hanem hitünk és nemzeti génuszunkba vetett bizakodásunk elsorvasztásán dolgozhatnak.” Milotay István: *Új Jásziizmus*. Magyarországi, 12. évf. 1931. április 30. 1.

¹³ Polónyi Dezső: *Jog és történet*. Pesti Napló, 82. évf. 1931. március 29. 33.

¹⁴ „Ám a jog legendáit nem szabad a tudomány bonckésével apró incidensekre darabolni, mert ezzel az egész élő organizmus pusztul; hanem a megértő hivatásművész egész szeretetével kell annak tanulságait a jövő szempontjából gyümölcsöztetni [...]”. Polónyi: *Jog és történet*, id. mű.

¹⁵ A materializmust a tekintélyrombolással és a gazdasági, társadalmi tényezők kiemelésével azonosították. „...százszor vágtatnám le inkább a kezemet, hogysem tudományos meggyőződésemet ilyen

szellemtörténeti szerzőkre való hivatkozást és gyakran ezzel összefüggésben az európai/egyetemes történeti látásmód kialakítására való törekvést.¹⁶ Felmerült a múlt eseményközpontú megközelítésének védelmezése is: Nagy Miklós szerint a szellemtörténet szintetikus módszere a történetírás „alapját”, az eseménytörténetet szoríthatja háttérbe.¹⁷ Bajcsy-Zsilinszky Gömbös Gyula figyelmébe ajánlotta a szellemtörténetről és Eckhartól írt cikkeit.¹⁸ Bajcsy szerint a szellemtörténészek (elsősorban Szekfű Gyula és Eckhart) az állampolitikát, az alkotmányt és a katonai, államférfiúi erőnyeket lenézik, és jelentéktelennek állítják be a magyar történelem vonatkozásában. Amikor tehát Eckhart korszellemről, hűbéri jogfelfogásból, európai műveltségéből magyarázza Anonymus és Kézai Simon államelméleteit vagy az Aranybullát, akkor a szellemtörténet ellen „kardot rántó” kritikus szerint a sajátos és örök, „ősmagyar” had- és államszervezési hagyományokat kisebbiti, az állampolitikát pedig alárendeli a kultúrának. A programtanulmány azon kitételét, hogy a cseh, lengyel és magyar társadalmi, gazdasági viszonyok hasonlósága is befolyásolta ezen országok jogfejlődését, „malomlatti történelmi materializmusnak” minősítette.¹⁹

Más kritikákkal kapcsolatban megemlíthető még, hogy a történetírás „modernizálásának” néhányan külön negatív jelentéstartalmat tulajdonítottak.²⁰ A kifogások alapján a legtöbben tehát lényegében tévedésnek, az egyetemi hallgatók számára károsnak tartották Eckhart programját, és tételei visszavonására szólították fel a történetészt.²¹

Eckhart első körben a *Nemzeti Újság*, a *Budapesti Hírlap*, *Az Est* és a *Pesti Napló* hasábjain válaszolt.²² Érvelésében élesen elválasztotta egymástól a tudományos és politikai

kihívó, intézményeket és tudós embereket ilyen durván lekicsinylő formában vetném papírra [...]. Ebben a tekintélyrombolásban éreztem én a »történelmi materializmus« szelét, amely nem ismer tekintélyt, és azt tanítja, hogy vallás, erkölcs és jog csak visszaverődései, reflexei az illető kor gazdálkodásának, gazdasági erőviszonyainak.” *Vita a magyar történetírás új útjairól. Kálnoki Bedő Sándor nyilatkozata.* Budapesti Hírlap, 51. évf. 1931. március 10. 7.

¹⁶ „De a magyar történetíró ne akarja például az Aranybulla ellenállási jogát Fritz Kernre való hivatkozással összefüggésbe hozni a hűbériség ellenállási jogával...” Polónyi: *Jog és történet*, 34.

¹⁷ Nagy Miklós: *A szellemtörténeti módszer.* Budapesti Szemle, 59. évf. (1931) 649. sz. 331–332., 336. Ha szellemtörténetnek van létjogosultsága, akkor a nemzeti szellem erejét kitüntetett figyelemmel kellene részesítenie, mint azt egy későbbi írásában kifejti. „[Eckhart] a nemzetek fejlődésében csupán a külsőleg nagyjából hasonló mozzanatokot, fejlődési típusokat méltatja figyelemre és azonos elnevezésekből von le messzemenő következtetéseket, ellenben szellemtörténész léteire elhanyagolja a nemzetegyeníségek fejlődésében az egyező külső formák mögött ható eleven, belső szellemi erőt [...]”. Nagy Miklós: *A magyar jog- és alkotmánytörténet új megvilágításban.* Budapesti Szemle, 60. évf. (1932) 650. sz. 88.

¹⁸ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Zébelsvíngen cváj-t némely „szellemtörténésznek!”.* Gömbös Gyula figyelmébe. I. rész. Előőrs, 4. évf. 1931. március 8. 1–2.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Zébelsvíngen cváj-t némely „szellemtörténésznek!”.* Gömbös Gyula figyelmébe. II. rész. Előőrs, 4. évf. 1931. március 15. 1–2.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Zébelsvíngen cváj-t némely „szellemtörténésznek!”.* Gömbös Gyula figyelmébe. III. rész. Előőrs, 4. évf. 1931. március 22. 3–4.

¹⁹ Bajcsy-Zsilinszky: *Zébelsvíngen* III., 4.

²⁰ Polónyi Dezső újabb cikke a Hóman szerkesztette kötetről elsősorban Szekfű Gyula ellen íródott, ám alkotmánytörténeti fejtegetései az Aranybulla ősi magyar szabadságideát megtestesítő voltáról természetesen Eckhartnak is szóltak. Polónyi Dezső: *Modern képrombolók.* Pesti Napló, 82. évf. 1931. 82. sz. április 12. 16. Címlapon jelent meg, és Eckhart nézeteit támadta: *Egy csöpp modernizmus.* Budapesti Hírlap, 51. évf. 1931. május 1. 1.

²¹ Ugron Gábor: *Ilyen felfogással nem szabad a magyar ifjúságot magyar jogtörténelemre tanítani.* Pesti Napló, 82. évf. 1931. április 30. 11.

²² Eckhart Ferenc: *Alkotmánytörténeti illúziók és szentistváni realitások.* Nemzeti Újság, 13. évf. 1931. március 11. 1.; Eckhart Ferenc: *Válasz a magyar alkotmánytörténet ügyében.* Budapesti

kérdéseket. „Újból megkondulnak a vészharangok. Megint a tudomány fenyegeti a hazát. [...] Tudományos érveket, perdöntő adatokat nem hallottam eddig, hanem csak politikai szempontok emlegetését. [...] A politika hát újból támadja a tudományt, pedig a kettőnek semmi köze sincs egymáshoz. Ez az újabb magyar történetírók összességének meginghatatlan nézete...”²³ A materializmustól elhatárolta magát és leszögezte, hogy a kötet tanulmányai a szellemtörténet érvényesítését célozzák.²⁴

Eckhart mellett nyilvánosan állást foglaltak egyetemi hallgatói, valamint az Állam- és Jogtudományi Kar is.²⁵ A parlamentben Farkas Tibor legitimista és Várnai Dániel szocialista képviselők, valamint Klebelsberg Kunó kultuszminiszter szólalt fel Zsitvay és Kálnoki támadásaival szemben.²⁶ A különböző hírlapok hasábjain Hóman Bálint történész és Szász Zoltán újságíró érveltek a tudományos véleménynyilvánítás szabadsága és/vagy a szellemtörténet mellett.²⁷ Hóman szerint a szellemtörténeti program mögött szakmailag elismert tudósok (a Minerva Társaság alapítói) állnak, akik célul tűzték ki a történeti módszerek fejlesztését anélkül, hogy a nemzeti szempontokat ezzel háttérbe szorítanák. A szellemtörténet épít a hagyományos forrásanalízisre, ám tematikai és módszertani bővülést jelent a korábbi generációk munkáihoz képest: szintézisre törekvő követői a szellemi tényezők középpontba állítása mellett fontosnak tartják a gazdaság és társadalom történetformáló erejét.²⁸ Hóman nyilatkozatával ellentétes nézeteket fejtegetett Berzeviczy Albert MTA-elnök az általa inkább régi-új jelenségnek tartott szellemtörténetről és Eckhart tanulmányáról, mivel szerinte az „új irány” követői részéről nem tudományos átértékelés, hanem a nemzeti

Hírlap, 51. évf. 1931. március 10. 7.; *Részvétlenség mellett tartották meg a székesfehérvári legitimista gyűlést. Ugron Gábor támadása egy egyetemi tanár ellen.* Az Est, 22. évf. 1931. április 28. 4.; *Eckhart Ferenc nyilatkozata.* Nemzeti Újság, 13. évf. 1931. április 29. 6.; *Eckhardt Ferenc válasza Zsitvay miniszternek.* Pesti Napló, 82. évf. 1931. április 30. 6.

²³ Eckhart: *Alkotmánytörténeti illúziók*, 1. Ennek megfelelően politikus bírálói tudományos felkészültségét és így érveik súlyát kétségbe vonta. *Eckhardt Ferenc válasza*, 6.

²⁴ Eckhart: *Válasz*, 7.

²⁵ *Eckhart Ferenc professzor tanítványainak nyilatkozata.* Budapesti Hírlap, 51. évf. 1931. március 15. 15. A Kar határozatának szövegét lásd: Eckhart Ferenc egyetemi tanári működésére vonatkozó anyag. Iratok, jegyzőkönyvek, vizsgatételek. MTA KIK Kt Ms 5614/107. Az 1931. május 1-jén kelt dokumentum szövege szerint Zsitvay Tibor felszólalása a parlamentben a tudomány függetlenségét sértette meg, ezért a kar a tudományos kutatás szabadságát védelmébe véve egyhangú támogatásáról biztosította Eckhartot.

²⁶ Klebelsberg szerint nem a parlamentnek, hanem a tudományos életnek kell eldöntenie a vitát. Farkas gyengének tartotta a kultuszminiszter kiállását, ezért hozzátette, hogy Timon Ákos nézeteit már a kortársai is élesen bírálták, ezért Eckhartnak minden joga megvan például a Szentkoronánt átértelmezni, ráadásul a tudományos igazságok idővel változhatnak. Ez utóbbi megjegyzését közbekiáltások kísérték arról, hogy a nemzeti ideálokat nem szabad megváltoztatni. Az ügyről később véleményt nyilvánító Várnai történelemszemléletétől meglehetősen távol állt a szellemtörténet, ugyanakkor Eckhart tanulmányának némely elemével (így az angol és magyar alkotmányfejlődés rokonításának cáfolatával) egyetértett. Klebelsberg és Farkas vitáját Zsitvayval lásd: Az országgyűlés képviselőházának 495. ülése 1931. április 30-án. Képviselőházi napló, XXXV. köt. 1931. április 21. – 1931. május 7. 284–286. Várnaihoz lásd: *Várnai Dániel felszólalása.* Az országgyűlés képviselőházának 504. ülése 1931. május 13-án. Képviselőházi napló, XXXVI. köt. 1931. május 8. – 1931. május 22. 246–248.

²⁷ Szász Zoltán: *A tudomány és ami nem az.* Pesti Napló, 82. évf. 1931. május 17. 36. Egy írás Zsitvayt gúnyolta ki, aki a cikk írója szerint sikertelenül próbálta tudományos érvek nélkül „megleckéztetni” a tudós Eckhartot: *Lecke a tanár úrnak.* Pesti Napló, 82. évf. 1931. április 30. 4.

²⁸ *Hóman Bálint a „szellemtörténet”-ről, a történetírás új útjairól és Eckhart Ferenc sok vitát keltett tanulmányáról.* Budapesti Hírlap, 51. évf. 1931. május 24. 11.

múlt, különösen a liberalizmus és a függetlenségi mozgalmak, szabadságharcok politikailag motivált leértékelése zajlik.²⁹

Vita a (köz)jogászokkal

Az említett reflexiókkal párhuzamosan más fórumokon is fellángolt a vita Eckhart Ferenc és a Timon Ákos felfogását védelmező kritikusok között. Azonos táborba tartozott Molnár Kálmán (1881–1961) és Kérészy Zoltán (1868–1953) pécsi, valamint Egyed István (1886–1966) és Tomcsányi Móric (1878–1951) budapesti egyetemi tanár, akik külön könyvekben, tanulmányokban szálltak vitába Eckharttal.³⁰ Tomcsányi és Molnár nagyjából egy időben közzétették írásaikat, és hasonló érveket sorakoztattak fel. Szembetűnő, hogy Tomcsányi sokkal nagyobb hangsúlyt fektetett a Szentkorona-tanról alkotott felfogása kifejtésére, mint Eckhart, akit ezért külön elmarasztalt: „Úgy látszik, Eckhart nem akar tudomást venni a szent korona tanáról, amely pedig az államfogalom, az államegység, az államszemélyiség legtisztább magyar közjogi kifejezése.”³¹ A király és a nemzet organikus egységére építő tan szerint nem csak a királyt előtérbe helyező patrimoniális uralmi formát, de a két fél közötti szerződéses viszonyt (rendi dualizmus) is kizárja a magyar alkotmánytörténetben. Tomcsányi számára a legtisztább, már a vérszerződéstől datálható kontinuitást, magyar nemzeti sajátosságot a minden korszakot átfogó organikus Szentkorona-tan fejezi ki. Molnár Kálmán külön könyvet jelentetett meg reakcióként.³² Tomcsányihoz hasonlóan úgy vélte, hogy ha voltak sovíniszta túlzásai a magyar alkotmánytörténet-írásnak és Timonnak, azokat már helyreigazították, így Eckhart kritikája, útkeresése nem megalapozott.³³ Az Etelköztől tartó alkotmánytörténeti folytonosság és a magyar jogi génusz (mint spirituális elem) forrásokon (mint materialista elemek) keresztül nem mindig megfogható létezése mellett érvelt, és külön fejezeteket szánt a Szentkorona-tan magyarázására.³⁴ Jóllehet Molnár megjegyezte, hogy Eckhart ezzel a kérdéssel konkrétan addig nem foglalkozott, érveit

²⁹ Berzeviczy Albert: *A magyar történetírás új útjai*. Budapesti Hírlap, 51. évf. 1931. június 14. 9–10.

³⁰ Az említett szerzőkről bővebben lásd: Vardy, Steven Bela: *Legal and Constitutional History and the „Doctrine of the Holy Crown”*. In: uő: *Modern Hungarian Historiography*. New York – Guildford, Surrey, 1976. 175–195. Szeretném ugyanakkor leszögezni, hogy Eckhart közjogász vita-partnereivel kapcsolatos értékeléseim nem tudományos munkásságuk egészére (például jogászai tevékenységükre), hanem elsősorban jogtörténeti nézeteikre vonatkoznak. A jogtörténettel kapcsolatban ugyanis jól nyomon követhető, hogy a közjogi magyar génusz vagy a Szentkorona-tan értelmezésében alapvetően Timon Ákos szemléletmódjához köthetők.

³¹ Tomcsányi Móric: *A magyar közjog és jogtörténet téves szemlélete*. Magyar Jogi Szemle, 12. évf. (1931) 4. sz. 163.

³² Csuday Jenő már közvetlenül a programtanulmány megjelenése után arra bízta Molnárt, hogy vegye fel a küzdelmet Eckhart nemzetietlennek tartott működésével szemben. „...szomorúsággal tölt el az, hogy már a közjog karán is megkezdtek nemzeti értékeink rontását. Kérlek, tudásoddal vess annak útjába akadályt, mint én küzdök most még egyenlőre [sic!] cikkekkel Hóman–Szekfű nemzetrontása ellen.” Csuday Jenő levele Molnár Kálmánnak 1931. január 27-én. MTA KIK Kt Ms 6216/179. A levélben említett, Hóman Bálint és Szekfű Gyula történetírása ellen írt cikkek később önálló könyv formájában is megjelentek: Csuday Jenő: *Nemzeti történetírásunk téves útjai*. Budapest, 1932.

³³ Molnár Kálmán: *Alkotmánytörténeti illúzió-e a magyar alkotmány jellegzetes közjogi iránya? Reflexiók Eckhart Ferenc: „Jog és alkotmánytörténet” című dolgozatára*. Pécs, 1931. 28.

³⁴ A nemzeti jogi génuszról írja a következő, szerzőjének szemléletéről árulkodó sorokat: „Nem szabad csupán azt nézni, hogy mi hogyan volt, hanem azt is szükséges kutatnia [a jogtörténetnek – T. L. D.], hogy a nemzeti jogi közmeggyőződése szerint *hogyan kellett volna lennie*.” Molnár: *Alkotmánytörténeti illúzió-e*, 54. [Kiemelés az eredetiben.]

döntően mégis erről fejtette ki vele szemben. „Valóban, Eckhart keveset írt tanulmányában közvetlenül a szent koronáról s a szent korona tanáról, de amit e kérdéssel a legszorosabb kapcsolatban lévő dolgokról írt, az alig egyéb, mint a szent korona tanának legteljesebb negligálása.”³⁵

Eckhart a *Magyar Jogi Szemlé*ben válaszolt a két szerzőnek. Elutasította azt, hogy programtanulmányának az aktuális közjogi viszonyok taglalása lett volna célja, inkább a középkorra koncentrált, ahol viszont szerinte modern értelemben vett nemzeti szellemről nem lehet beszélni.³⁶ A magyar királyi hatalom első két évszázada eltért a feudális és demokratikus berendezkedéstől is, ami az uralom patrimoniális jellegével magyarázható. A kifejezés alatt „Szent Istvánnak és utána jó két évszázadon át utódainak az államszervezetét értjük, mely a királyi földbirtokszervezeten, a királyi magángazdaságon épült fel”.³⁷ Anonymust nem tekintette forrásnak a honfoglalás korára, a vérszerződésre, de nyugati, egyházi műveltsége folytán a „nemzeti köztudatra” nézve sem.³⁸ A patrimoniális királyság kialakulásának okait a földbirtokszervezet jellegén kívül Eckhart itt a magyarság török eredetű népekkel való keveredésével magyarázta. Ennek tulajdonítható szerinte, hogy „a magyarság is, mint a többi török nép, csak önkényes fejedelmek vaskeze alatt hajthatta végre nemzetté egyesülését. [...] Szent István, ez a hatalmas, török-magyar származású, de nyugati műveltségű új államalapító, semmi esetre sem közjogi átruházás folytán alapította meg Nagy Károly mintájára patrimoniális királyságát. [...] István és utódai Isten kegyelméből (Dei gratia), nem valami közjogi átruházásból királyok.”³⁹ A rendiség kora eltérést jelentett a korábbi gyakorlathoz képest, ugyanis a gyorsan váltakozó dinasztiák miatt kialakult a választó királyság, az alkotmányszemlélet duálissá vált. „A dualisztikus vonások az alkotmányban nagyon erősek, sőt egyre erősödnek a Jagellók alatt és ebből azt kell következtetnünk, hogy a nagy magyar jogász tanítása [Werbőczy organikus Szentkorona-tana – T. L. D.] még nem volt meg a köztudatban. Király és rendek (regnum, azaz ország) mint külön jogalanyok állanak egymással szemben és egymás mellett.” A Szentkorona-tant Werbőczy alkotásának tekintette, és bár nem tért ki rá programtanulmányában, jelezte, hogy ismeri a tartalmát. „Azt hiszem, ezek után bírálói is belátják, hogy kár volt azért az elég sok nyomdafestékért, melynek igénybevételével nekem e tant meg akarják magyarázni, amint azt Werbőczy jogász genialitása megfogalmazta, aki úgy látszik, korának politikai irodalmát is ismerte.”⁴⁰ Az organikus Szentkorona-tan Werbőczyhez rendelése ellentmondott Tomcsányi és Molnár elképzeléseinek. Eckhart itt még hipotézisként előadott fejtegetése szerint Werbőczy éppen azért alkotta meg az organikus eszmét, mert pártharcokkal, alkotmányos küzdelmekkel átszőtt korának rendi dualisztikus felfogását szerette volna más irányba befolyásolni – sikertelenül. „Úgy látom, bár ezt még szigorúan igazolni nem tudom, hogy ép ezek a dualisztikus jelenségek indíthatták Werbőczyt, ezt az első nagy magyar világi gondolkozót a középkor és újkor mesgyéjén, a szent korona tanának megformulázására s vele a király és az ország gondolkozásának befolyásolására.”⁴¹ A Szentkorona-tan tehát a historikus szerint létező eszmeiség, azonban meghatározott történeti kontextusban, térben és időben született – persze nem előzmények nélküli – politikai ideológia. Válaszá-

³⁵ Molnár: *Alkotmánytörténeti illúzió-e*, 27.

³⁶ Eckhart Ferenc: *A magyar alkotmányfejlődés*. Magyar Jogi Szemle, 12. évf. (1931) 5. sz. 201.

³⁷ Eckhart: *A magyar alkotmányfejlődés*, 206–207.

³⁸ Eckhart: *A magyar alkotmányfejlődés*, 208.

³⁹ Eckhart: *A magyar alkotmányfejlődés*, 208–209.

⁴⁰ Eckhart: *A magyar alkotmányfejlődés*, 203.

⁴¹ Eckhart: *A magyar alkotmányfejlődés*, 214.

ban Eckhart ezúttal sem foglalkozott részletesen a kérdéssel, hiszen szerinte még nem létezett a témának tudományos kutatásokon alapuló irodalma. Éppen ezért idézte cinikus kommentárok kíséretében Tomcsányi hivatkozott forrásait a Szentkorona-tanról, amelyek ellentmondtak egymásnak (forrásaiban a király néhol tagja a nemzetet jelképező koronának, máskor kívül esik azon, egységes jogfelfogást, folytonosan érvényesülő tant tehát szerinte nem tudott Tomcsányi kimutatni a magyar alkotmánytörténelemben), vagy Molnár, Timon és Tomcsányi egymástól eltérő véleményét arról, hogy pontosan mikor is alakult ki teljesen a Szentkorona-tan.⁴² „Elvégre elégszer, az unalomig sokszor elmondták már, mi a szent korona tana, és én szándékosan nem foglalkoztam vele bővebben, és nem akarok addig foglalkozni, míg e tan kifejlődésének lehetőleg összes adatai rendelkezésemre állanak, ami csak a XIV. és XV. századi óriási számú oklevélnek feldolgozása útján lehetséges.”⁴³ A tanulmány végén szerzője a szellemtörténet jogtörténetben való erőteljesebb érvényesítésére szólított fel.⁴⁴

Tomcsányi ugyanabban a folyóiratban válaszolt Eckhartnak. Az általa a vita lényegének nevezett⁴⁵ Szentkorona-tan állt érvelése középpontjában, amit elárul az a különösen felháborodott hangnem, ahogyan erről írt: „Hol van itt a királyi organumnak a szent korona fogalmából való kirekesztése s hol az ellenmondás az én tanításomban?! [...] ne vegye szerénytelenségnek, de arról is eleve biztosíthatom, hogy az én írásaimban egyáltalán nehezen fog bárminemű ellenmondásokat találni.”⁴⁶ A viszontválasz szerzője továbbra is kiállt a vérszerződés Anonymus-féle változatának hitelessége és közjogi jelentősége mellett. Szerinte Eckhart nemcsak a középkort érintette, hanem az „egész alkotmányfejlődést” bírálta tanulmányával. Végezetül megjegyezte, hogy a közjogi magyar szellemet kutató szellemtörténeti módszereket ő is helyesli, az Eckhart-féle értelmezést már kevésbé.

Eckhart röviden, néhány oldalban reagált. Számára a szellemtörténet nem az eleve létezőre/adottra irányul, hanem a különböző korok saját szemléletén keresztül való megértésén és forráskutatásokon alapszik.⁴⁷

Kérészy Zoltán Molnár és Tomcsányi írásai után szintén könyv formájában reflektált Eckhart gondolataira, aki szerinte nem tudott kellően megfelelni kritikusaiknak. Véleménye

⁴² Timon szerint a 12. században már „kész” volt, Tomcsányi szerint Luxemburgi Zsigmond idején fejlődött ki véglegesen. Lásd erről még a 81. lábjegyzetet.

⁴³ Eckhart: *A magyar alkotmányfejlődés*, 204. Tanulmányának második kiadásában már szerepel egy sor ezzel kapcsolatban: „A szent korona tanának megalkotása nálunk Verböczy egyéni genialitásának műve.” Eckhart Ferenc: *Jog- és alkotmánytörténet*. In: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. 2. kiadás. Budapest, 1932. 303.

⁴⁴ Eckhart: *A magyar alkotmányfejlődés*, 215.

⁴⁵ „Igaz, hogy megbírált tanulmányában Eckhart a szent korona közjogi tanát külön nem tárgyalja, de tanulmányának alap-megállapításai élesen beleütköznek a szent korona egész koncepciójába s az annak alapján kialakult élő közjogi rendszerünkbe.” Tomcsányi Móric: *Új magyar alkotmánytörténet*. Magyar Jogi Szemle, 12. évf. (1931) 6. sz. 286–287. [Kiemelés az eredetiben.]

⁴⁶ Tomcsányi: *Új magyar alkotmánytörténet*, 289. Tomcsányi levelet is írt ezzel kapcsolatban Eckhartnak, amelyben egyébként kifejezte abbéli – alaptalan – reményét, hogy ellentéteiket képesek lesznek tisztázni. „...nem volt helyes, vagy még köznapiasabban szólva, nem volt szép Tőled az a tárgyalási módszer, hogy [...] engemet a szent-korona tanának érdemi kérdésében kívántál – szerintem erőltetett módon – ellenmondásba helyezni. Ez az, ami nekem nem jól esett.” Tomcsányi Móric levele Eckhart Ferencnek 1931. június 12-én. MTA KIK Kt Ms 5616/224.

⁴⁷ „Tomcsányi furcsa szellemtörténetet ajánl, melynek alapja előre adva van. A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki, nem praeconcepta ideából. Az ilyen fajta szellemtörténetészkedésre a jogtörténetnek nincs szüksége. Régi korok jogi fejlődését csak saját jogi szemléletünkkel nézhetjük.” Eckhart Ferenc: *Néhány észrevétel*. Magyar Jogi Szemle, 12. évf. (1931) 6. sz. 294.

szerint Eckhart irányzata éles ellentétbe került az ősalkotmány megalkotásának kezdetétől élő „nagy alkotmányjogi elvekkel és tradíciókkal”, és tudományos szempontból nem tartható.⁴⁸ Tomcsányihoz és Molnárhoz hasonlóan Kérészy is főleg a Szentkorona-tanra koncentrált, elvetette továbbá a cseh–lengyel párhuzamok érvényességét/értelmét és a magyar közjogi szellemnek okleveleken keresztül való megismerésének lehetőségét. Kérészy remélte, hogy Eckhart a Trianon után kialakult politikai helyzetet is figyelembe véve visszavonja főbb állításait.⁴⁹ Egyed István az előbb említett szerzőkhöz képest mérsékeltbb hangnemben írt recenziót (nem követelte az új program visszavonását, sőt további kutatásokra biztatta Eckhartot), ugyanakkor szintén védelmébe vette a sajátos magyar közjogi géniusz létezésének tézisé.⁵⁰

A professzionális történetírás védelmezőinek álláspontja⁵¹

Angyal Dávid és Károlyi Árpád levélben véleményezték a kialakult vitát. Eckhart elküldte a kritikákra adott válasz különnyomatát a vitát Bécsből figyelő Károlyi Árpádnak, aki levélben írt róla. „Nobilis bajvívás, amelyben Tomcsányival szemben teljesen fölé kerekedtél, Molnárral szemben is erősebb positiót foglalsz el, mint Molnár.”⁵² Miután ezzel a felvezető megjegyzéssel Károlyi is elfoglalt egy pozíciót, részletezi, miben ért egyet levelezőpartnerével, és miben nem. Károlyi a levélben inkább azt nehezményezte, hogy Eckhart szerint a középkorban az ország még nem közjogi fogalom, hiszen szerinte a korai állapotoktól kezdve egy bizonyos közjogi (nemzeti) gondolat mégis jelen volt a magyar alkotmánytörténetben. „Biz’ igazad van [...] hogy *Szt. István semmi esetre sem* közjogi átruházás folytán alapította meg patrimoniális királyságát. De ezzel még nem állítanám szembe a „*Dei gratiát*», mint „*isteni hivatottságon alapuló hatalom*» kifejeződését. – A *Dei gratia* ekkor még *igazán az alázatosságnak*, a keresztény istenhívésnek kifejezője volt, mint a pápa „*servus servorum Dei*»-ja. – Másrészt *Szt. István királyságán mint intézményen kívül* élt a nemzetségek, törzsek, ágak kötelékeiben a nemzet *nagyobb tömege!*” Ebből a megállapításból kiindulva Károlyi szerint a patrimoniális uralom ekkor még nem érvényesülhetett a társadalom minden rétegére nézve, ezért egy erősen hipotetikus jellegű felvetéssel arra utal, hogy a híres közjogi érzés gyökerei akár már Szent István korában is létezhettek. „*Talán* egy későbbi kutatás fog olyan nyomokat találni, melyek a „*közjogi fölfogás*» *csírait itt* engedik keresni...” [Kiemelések az eredetiben.] Levele végén Károlyi felhívta Eckhart figyelmét az általa követelt szellemtörténet szerinte konstruktív, „légies” voltára, és hozzátette, hogy inkább a forrásokon keresztül való ténymegragadást, azok gyűjtését és megfelelő kezelését tartja fon-

⁴⁸ Kérészy Zoltán: *Hűbéri eszmék és magyar jogfejlődés. Észrevételek Eckhart Ferencnek „Jog- és alkotmánytörténet” című dolgozatára.* Budapest, 1931. 4.

⁴⁹ Kérészy: *Hűbéri eszmék és magyar jogfejlődés*, 64.

⁵⁰ Egyed István: *Az alkotmánytörténelem írásának új útjai.* Jogállam, 30. évf. (1931) 5-6. sz. 233–238.

⁵¹ Az itt bemutatott szerzők a professzionális történetírás alapjait vették védelmükbe, és ezért foglaltak állást Eckhart mellett. Ez a történeti eszköztár jelentette például a forráskritika alkalmazását az Anonymus által leírt vérszerződési pontoknál, amelyeket Eckhart közjogász ellenfelei a honfoglalás korára nézve hiteles leírásnak fogadtak el. Ebből a szempontból ítélte el Erdélyi László Molnár Kálmánt, pedig Eckhart nézetei sem feleltek meg neki teljesen, amint arra a következőkben kitérek. A professzionizmus jelenségét (például a forráselemző szemináriumok és más intézmények szerepét) részletesen bemutatja a dualizmus kori magyar történetíráson keresztül: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Budapest, 2011. 106–166.

⁵² Károlyi Árpád levele Eckhart Ferencnek 1931. május 8-án. MTA KIK Kt Ms 5616/49.

tosnak.⁵³ Károlyi levelével párhuzamosan Angyal Dávid is írt Eckhartnak. „Az ön polemiájának hangja igen kitűnő. Ezzel sok sympathiát fog a maga részére hódítani, és ha még gondolatait rendesen ki fogja fejteni, a most talán kellemetlen hajsza javára fog válni. A tárgyhoz ezúttal egyetlen megjegyzést. A közjogiság és a Szent Korona tanához érdekes adalék, azt hiszem, I. Ulászló választása; ekkor a rendek, mivel a sz. korona Erzsébetnél volt, kimondották, hogy a rendek akarata a forrása a királyi hatalomnak s nem a korona (1440.). [...] Molnár Kálmán füzetét ismerem, a Tomcsányiét nem, de ön eléggé jellemzi. Füzetének utolsó mondanéja ellen volna észrevételem. Hisz az ön fejtegetéseiből nem az következik, hogy szellemtörténetet hüvelyezzünk, hanem az, hogy minél mélyebben merüljünk el az adatok vizsgálatába. Szóval nem széllal bélelt synthesis, hanem nehéz, tárgyla-gos analysis kell. Gratulálok válaszához.”⁵⁴ Angyal érvei hasonlóak Károlyiéhoz: Eckhart álláspontja mellett tette le voksát a vitában, de a szellemtörténetet hozzá hasonlóan földtől elrugaszkodottnak tartotta.⁵⁵

Erdélyi László szegedi történész a vitákban részt vevő szerzőktől jelentősen eltérő koncepciót vázolt fel a magyar alkotmánytörténet vitás kérdéseiről.⁵⁶ Annak ellenére, hogy Erdélyi korábban a középkori magyar adózásról Eckhart ellenében fejtette ki gondolatait, most egyértelműen a pártjára állt a szerinte Anonymus és Kézai Simon tekintetében for-

⁵³ Uo. „Végre kár volt szép és komoly, okos és megokolt választatot azzal a „Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!” kiáltással végezni. Quod Deus avertat! Ez lenne csak a levegőben logó jogtörténet! Adatokat, az adatok kritikáját és összehasonlítását, magyarázatát és józan, logikus egybefoglalását kérjük... A szellemtörténet, mint Meinecke jól mondja, kezdi hitelét veszíteni.” A szövegrészt idézi még Károlyi Árpádnak a szellemtörténettel szembeni fenntartásainak szemléltetésére: Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, 2000. 166. 412. jegyzet.

⁵⁴ Angyal Dávid levele Eckhart Ferencnek 1931. május 7-én. MTA KIK Kt Ms 5615/60. A levélből nem derül ki egyértelműen, hogy Angyal a rendi királyválasztást és a hivatkozott példát már Szentkorona-tannak tartja-e (ebben az esetben ellentmondott Eckhart tézisének), vagy inkább egyfajta előzményeként említi, ami megfelelt Eckhart véleményének. Angyal egyébként néhány hónappal korábban Hómannak is megírta ellenvetéseit a szellemtörténettel kapcsolatban: Ujváry Gábor: *Barátság és ellenség? Angyal Dávid és Hóman Bálint kapcsolatáról*. In: uő (szerk.): *A harmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Budapest, 2010. 368. Angyalról lásd: Császtray Tünde – Halász Ferenc – Ujváry Gábor (szerk.): *A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról*. Budapest, 2009.

⁵⁵ Eckhart küldött egy példányt Bálint Nagy Istvánnak (1893–1931) is, aki válaszában egy „kivülálló” pozíciójából, a jogász–történész ellentétpár keretében értelmezte a vitát. „Ha nem tartozik is szakmámba e vita, de a személyi ismeretség folytán nagy figyelemmel kísérem. [...] a jogász világ és a történészek harca ez. Talán ha nem ebbe, másba kapaszkodtak volna bele, ez folyománya annak, hogy a jogászoknál [sic!] vindikált katedrát történész tölti be. Én is várom az ott többször emlegetett nagyobb lélegzetű tanulmányt, mert ez bizonyára igazat szolgáltat ennek a félreértett vitának, ha ugyan a jogászokkal szemben valaki nyerhet igazat. Én szívvel, lélekkel Professzor Uram mellett érzem az igazságot, de ebben a „jelszavas” világban talán sokak előtt, különösen a plebs előtt megdönthetetlen marad [a jogászok koncepciója], no de a tudomány olcsó, népgyűlési s országgyűlési babérokra nem pályázik, s amint látom, a tudományosan képzett körök Professzor Uram mellett állanak, s ez meg is fogja hozni ebben az idegtépő, igazságtalan vitában Professzor Uram igazát.” Bálint Nagy István levele Eckhart Ferencnek 1931. május 17-én. MTA KIK Kt Ms 5615/66. Az orvostörténész Bálint 1928 és 1929 között Bécsben levéltári kutatásokat végzett a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként, Eckhart ezért ismerhette. Szállási Árpád: *Bálint Nagy István*. Orvosi Hetilap, 116. évf. (1975) 24. sz. 1415–1416.

⁵⁶ Erdélyi László: *Az ezeréves magyar alkotmány*. Szeged, 1931.

ráskritikát nélkülöző, „észokoskodó” és képzelgő Molnár Kálmánnal szemben.⁵⁷ A Szentkorona-tant Erdélyi felfogásában a társadalom felsőbb rétegei (a királyon kívül főurak, főpapok) alkották meg a 13. században. Szerinte nem organikus, misztikus elmélet, hanem a birtokaprózódást a koronajavak oszthatatlanságának elvével megakadályozó, hűbéri alapú, de sajátosan magyar eszme volt. Erdélyi katolikus szempontú, elitista értelmezést állított szembe Molnár népszuverenitást hangsúlyozó történetével, hiszen szerinte a tan megalkotásában elsősorban mégiscsak a magyar főpapi rend és a pápa támogatása játszotta a főszerepet.⁵⁸

A társadalomtörténet és/vagy a szellemi történet támogatása a Századok részéről

Megnyilvánult a vitában a *Századok* szerkesztősége is, tehát Domanovszky Sándor, Hajnal István és Mályusz Elemér. Ez a tény azért is fontos, mert éppen ebben az évben zajlott le egy szerkesztőségi megújulás a folyóirat élén, s emiatt a Mályusszal és Domanovszkyval gyakran vitába szálló Szekfű Gyula bojkottálta az orgánusmot.⁵⁹ Hajnal István a *Napkelet*-ben elítélően írt Eckhart megfogalmazásairól: „Eckhartnak fejtegetéseit alkotmánytörténetünk túlzó közjogi irányáról túl élesen fogalmazottaknak tartjuk. E közlemény hamarosan erős vitákat vont maga után, nemcsak szakírók részéről, hanem napilapokban is. Úgy véljük, Eckhart fogalmazása valóban nem szerencsés, mert akaratán kívül is érinti a nemzet érzékenységét.”⁶⁰ Hajnal ítélete Eckhart retorikája felett Eckhart és felesége nehezítését vonta maga után.⁶¹

Domanovszky Sándor főleg Szekfű, illetve Hóman fejtegetéseire koncentrált, akik szellemi történeti programjával szemben meglehetősen szkeptikus volt, bár a tanulmánykötet megjelenését üdvözölte. Hóman és Szekfű írásain kívül Eckhartról írt a legtöbbit, akinek jogtörténeti kezdeményezéseivel egyetértett, a lengyel, cseh alkotmányfejlődés vizsgálatát pedig az európai történeti kontextus fontossága miatt jogosnak vélte. Domanovszky is rámutatott a jogi, gazdasági és társadalmi kérdések összefüggésére jogtörténeti vonatkozásban, de jobban kiemelte a nyugat–kelet ellentétét, mint Eckhart. „Megvan a külön, sajátos magyar nemzeti fejlődésünk, de ez a nagy európai közösségből soha sem szakadt el. Hogy a kontinens keletén, azokban az országokban, – amelyek csak a későbbi időpontban csatlakoztak a nagy nyugati egységhez, amelyeknek egész szervezete akkor még sokkal egysze-

⁵⁷ Erdélyi nem értett egyet a patrimoniális királyi hatalom elméletével. Szerinte a 11–12. században a magyar társadalom széles rétegei voltak függetlenek a királytól. Az uralkodó ennek megfelelően csak saját birtokai felett rendelkezett hatalommal, hiszen a korban a többség szabadon adhatta-vehette földjét. 1931-es tanulmányában is ebből a feltevésből indult ki. Erdélyi László: *Az első állami egyenes adó elmélete*. Kolozsvár, 1912.

⁵⁸ Erdélyi: *Az ezeréves magyar alkotmány*, 10–11.

⁵⁹ 1931-től Domanovszky volt a folyóirat főszerkesztője, de a korábbi évtizedekben betöltött munkaköréhez képest a főbb feladatokat már szerkesztő társai, Hajnal (1943-ig, később Wellmann Imrével) és Mályusz (1936-ig) látták el. Az 1931-es változtatás után Szekfű nem írt többet a *Századok*ba. A kérdésről részletesen lásd: Pál Lajos: *Egy folyóirat a történelem viták keresztútjában, Századok (1931–1943)*. *Századok*, 149. évf. (2015) 1. sz. 33–86.

⁶⁰ Hajnal István: *A magyar történetírás új útjai*. *Napkelet*, 9. évf. (1931) 6. sz. 574.

⁶¹ Hajnal Domanovszkynak írt erről 1931. július 3-án. „...Elemérrel már attól féltünk, hogy Szekfű–Eckharték bojkottálni fogják a *„Századok»-at*. Én pl. írtam a *Napkelet*be az Új utakról ismertetést, amiben kissé megróttam Eckhart éles hangját. Erre úgy Eckhart Ferenc, mint Sándor visszaküldték a lapot, sőt Sándor le is mondott ott a tudományos rovat vezetéséről: Ferenc pedig igen fanyarul kezelt engem; felesége alig fogadja köszönésemet.” Idézi: Pál: *Egy folyóirat*, 48.

rúbb volt – a nyugatról átvett formák lényegesen megváltozott alakban érvényesültek, szinte magától értetődik. Keleteurópa szociális, gazdasági és jogi fejlődésben tehát bizonyos elmentébe került a Nyugattal.”⁶² A recenzió írója a tanulmány által kiváltott „kavarodást” a Timon-iskolával szemben alkalmazott éles kifejezéseknek tulajdonította, de retorika tekintetében a Hóman-kötet több fejezetét is elmarasztalta.

Mályusz Elemér a főbb viták viszonylagos elcsendesedése után a *Századokban* elemezte hosszasan az álláspontokat. Mályusz nemcsak a keresztttűzbe került tanulmányról, de a körülötte folyó diskurzusról is részletes képet kívánt festeni, valamint módszertani, tematikai programpontokat javasolni Eckhartnak. Az írás szerint Eckhart új, „külföldön kipróbált” elveken nyugvó szellemtörténeti módszert szeretne meghonosítani, amit vegyít a „pozitivistá” (források alapján történő adatgyűjtést értve alatta) történeti alapokkal.⁶³ Mályusz számos recensissel ellentétben részletezte is ezt az általa pozitívan értékelt irányzatot, ezért különösen fontosnak tartom megjegyzéseit. A szellemtörténet fogalmának értelmezése körül ugyanis, mint arra már utaltam, számos zavar merült fel: Eckhart egyes kritikusi úgy vélték, ők már a szellemtörténeti zászlóbontás előtt is egyfajta szellemtörténetet műveltek, hiszen a magyar közjogi génusz történetével foglalkoznak.⁶⁴ Mályusz szerint azonban nem elég egy eszmét vizsgálni a szellemtörténet műveléséhez, hanem a történeti kontextusból kibontott szellem alakulását össze kell kapcsolni a gazdasági, társadalmi, politikai fejlődéssel.⁶⁵ Szerinte Eckhart közjogász ellenfeleinél az időtlenített nemzeti szellem kritikátlan vizsgálata vált a fő problémává. Ezzel szemben a szellemtörténet egyik legfontosabb alapja a „pozitivistá”, aprólékos részletkutatás, szemléletére pedig az érvényes, hogy a különböző korszakok világnézetét saját korukból akarja kifejteni. A világnézet, a lelki tényező kutatásánál sokkal bővebb perspektívát kínál: „Nem ideológia-történet tehát, hanem egyszerűen maga a történelem.”⁶⁶ Módszertani fejtegetései után Mályusz felvázolta, szerintem hogyan kellene a Szentkorona-tan történetét feldolgozni. Ő is úgy vélte, hogy Eckhart megállapításai „éppen hogy csak súrolták a szentkorona-tan Timon-féle magyarázatát”, tehát nem ez alkotta tanulmányának gerincét.⁶⁷ Egy későbbi tudományos feldolgozásnak a rendi társadalom fejlődésére, fogalmának tisztázására kell koncentrálnia, mert „közismert, hogy e tan, amelyet tudatosan Verbőczy fogalmazott meg, a magyar rendiség államszemlélete volt. Szerintünk az a leglényegesebb, hogy először az alappal, a középkori magyar rendiséggel jöjjünk tisztába, amelynek produktuma volt a Verbőczy által rendszerbe foglalt tan.”⁶⁸ Mályusz úgy gondolta, hogy a tan egy keresztény organikus államfelfogás és a király nép által való megválasztásának (egyfajta középkori népszuverenitás elvének) Werbőczy által való egyesítése során jött létre.⁶⁹ A nemzet fenntartására, az anarchia elkerülésére tett kísérletként értékelte azt, hogy a „józan” köznemesség szócsöveként működő középkori jog-

⁶² Domanovszky Sándor: *A magyar történetírás új útjai*. Századok, 65. évf. (1931) 7-8. sz. 276.

⁶³ Mályusz: *Az Eckhart-vita*, 406–407.

⁶⁴ A korábban idézett vélemények mellett lásd még: Molnár: *Alkotmánytörténeti illúzió-e*, 57.; Kérészy: *Hübéri eszmék és magyar jogfejlődés*, 8. „Eckhart mint szellemtörténész, a nemzeti közszellemet nem becsülheti le!” Tomcsányi: *Új magyar alkotmánytörténet*, 291.

⁶⁵ Mályusz: *Az Eckhart-vita*, 412–413.

⁶⁶ Mályusz: *Az Eckhart-vita*, 414.

⁶⁷ Mályusz: *Az Eckhart-vita*, 415.

⁶⁸ Mályusz: *Az Eckhart-vita*, 415.

⁶⁹ Mályusz: *Az Eckhart-vita*, 416–417.

tudós megalkotta ezt az eszmét.⁷⁰ Végül határozottan védelmébe vette Eckhartot a közjogászok, politikusok és a sajtó támadásaival szemben.

A Századunkban megjelent hozzászólások

A polgári radikálisok rendkívül elutasítók voltak a Hóman-kötet szerzőivel szemben, Eckhartot viszont esetenként védelmükbe vették és egyetértettek megállapításaival, bár nem egyenlő mértékben. Szobosi András Hóman és Szekfű írásait tudománytalannak minősítette a szerinte egyoldalú szellemtörténeti/németes orientáció és liberalizmus-ellenesség miatt. Velük szemben Eckhart tanulmányát a könyv legkiemelkedőbb darabjának nevezte szerzőjének erőteljes társadalomtörténeti érdeklődése miatt.⁷¹ Vámbéry Rusztem külön cikkben foglalkozott az Eckhart elleni támadásokkal, amelyeket a tudományos kutatásba erőszakosan beavatkozni akaró hatalom számlájára írt és ezért természetesen elítélt.⁷² Hatvany Lajos terjedelmes írásában már jóval kritikusabb volt.⁷³ Szerinte a szellemtörténészek bizonyos tekintetben modern tudományos eredményekre alapoznak: a történeti segédtudományok mellett a rokontudományok eredményeit is figyelembe veszik, emellett hasznosítják a gazdaság- és társadalomtörténetet.⁷⁴ Mégis mülthamisítóknek és ellenségeinek nevezte őket, elsősorban a liberalizmus és a polgári radikálisok (*Huszadik Század*) történeti szerepének szerinte torz (túl negatív) beállításáért. Eckhart írását is támadta, mert – tévesen – úgy látta, hogy a történész a magyar középkort szeretné idealizálni azáltal, hogy a rabszolgaság legitimálására vonatkozó királyi törvényeket és egyházi felfogást a kor szelleméből és gazdasági viszonyaiból igyekezett levezetni.⁷⁵

A külföldi visszhangról

A vita külföldön is ismertté vált, a teljességre való törekvés nélkül néhány hozzászóló véleményét ismertetem. Fritz Valjavec (1909–1960) Szekfű Rákóczi-botrányához⁷⁶ hasonlította az Eckhart körül kibontakozott polémiát, és mítoszromboló jellege miatt alapvetően egyetértett a megtámadott szerző programjával.⁷⁷ Timon Ákos ismert osztrák ellenfele, Harold Steinacker (1875–1965) szerint Eckhart és Szekfű neve fémjelzi a modern magyar jogtörténetírás kibontakozását, tevékenységüket pedig jelentős előrelépésnek nevezte Timon isko-

⁷⁰ Ez az értékelés jól illeszkedik Mályusznak a köznemesség nemzetvédő/reformáló szerepéről vallott átfogó elképzelésébe. Erős: *A Szekfű–Mályusz vita*, 20–21.

⁷¹ Szobosi András: *Modern magyar történetírás*. Századunk, 6. évf. (1931) 5. sz. 241–249.

⁷² Vámbéry Rusztem: *Freiheit, die ich meine*. Századunk, 6. évf. (1931) 5. sz. 259–261.

⁷³ Hatvany Lajos: *Mülthamisítók*. Századunk, 6. évf. (1931) 7. sz. 349–370.

⁷⁴ Hatvany: *Mülthamisítók*, 353.

⁷⁵ „A szellemtörténész nem veti föl a kérdést, mert nem akar a gondolatsor végére kilyukadni, hogy tudniillik az egyház a múltban és a jelenben egyaránt, az evangéliumi tanítást elferdítve, lehetőleg az uralkodó osztályok és a maga világi érdekeinek erkölcsi és szellemi felépítményeképp alkotta meg kánonjogát és hozta meg önkényes zsinati határozatait. E helyett a tudomány előtt is helytálló igaz, bár materialista következtetés helyett Eckhardt, nem minden célzatosság nélkül, valósággal kíváncsisággal igyekszik számunkra tenni a középkort...” Hatvany: *Mülthamisítók*, 359–360.

⁷⁶ A botrányról lásd: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus*. Budapest, 2015. 94–140.

⁷⁷ Valjavec, Fritz: *Die neuen Wege der ungarischen Geschichtsschreibung*. Ungarische Jahrbücher, Bd. 11. (1931) 427. Valjavecről lásd: Orosz László: *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban*. Budapest, 2014.

lájához képest, mivel szerint Eckharték nem erőltetnek rá modern fogalmakat a középkorra, és nem akarják mindenáron a nyugati jogfejlődéssel párhuzamba állítani a magyart.⁷⁸ A Nicolae Iorga (1871–1940) történész által kiadott lap, a *Neamul Românesc* is megemlékezett az 1931-es vitáról, amikor Eckhart 1933-ban megjelent könyvét⁷⁹ ismertette. A cikk a magyar historikus gondolataiból leginkább azt ragadta ki, hogy az fontosnak tartotta a szláv jogi hatások kutatását és a cseh, lengyel jogtörténeti párhuzamokat. Ez az ismertetésben kissé átértelmezve úgy jelent meg, hogy Eckhart szerint a magyar alkotmány és jog intézményei cseh és lengyel, valamint „jugoszláv” alapokon épültek fel.⁸⁰

A vita értelmezése

A Mályusz által „Eckhart-vitának” keresztelt polémiával kapcsolatban érdemes tisztázni egy magában a vitában nem kellően kifejtett kérdést. Miért irányult a vita szinte rögtön a Szentkorona-tanra, ha egyszer Eckhart a tanulmányában alig utalt arra? A történész azzal védekezett, és ebben Mályusz is megerősítette, hogy ő érdemben nem foglalkozott és egyelőre nem is akar foglalkozni a témával, így erről nem érdemes még részletekbe menően vitatkozni. Ellenfelei viszont továbbra is hangoztatták, hogy bár Eckhart valóban nem fejtette azt, érvei az általuk vallott Szentkorona-tan alapjait rengetik meg. Bizonyos szempontból mindkét állítás árulkodik a szerzők össze nem egyeztethető gondolkodásáról. A reflektorfénybe került jogtörténész valóban csak „súrolta” a saját értelmezése szerinti Szentkorona-tant, de Mályusz és Eckhart állításával szemben a Timon-féle verzióra ez már egyáltalán nem volt igaz: azt ugyanis valóban alapjaiban kérdőjelezte meg azáltal, hogy időben és térben Werbőczy Tripartitumának keletkezési körülményeihez kapcsolta a tan létrejöttét, a magyar alkotmányfejlődésről pedig gyökeresen eltérő képet vázolt fel. Tomcsányi, Molnár, Kérészy és mások felháborodása tehát nem volt véletlen: számukra az organikus Szentkorona-tan minden közjogtörténet csúcsa, alkotmánytörténeteiket teljesen kitöltik annak időtlen tételei, így legyen szó az Aranybulláról, a királyi dekrétumokról, országyűlésekről, a vérszerződés hitelességéről, azok értelmezése elkerülhetetlenül beleütközött a Szentkorona-tanról alkotott felfogásuk alapelveibe.⁸¹ Eckhart történeti látásmódja

⁷⁸ Steinacker, Harold: *Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts. Red. von David Angyal unter Mitwirkg. Árpád v. Károlyi's. I. Jahrg.* Deutsche Literaturzeitung, Jg. 4. (1933) 50. Heft. 2353–2360.

⁷⁹ Eckhart Ferenc: *Magyarország története*. Budapest, 1933.

⁸⁰ „Néhány külön tanulmányában érintette a legfontosabb és legkomolyabb pontokat, így különösen az 1932-ben megjelent Magyarország alkotmányos és jogtörténelmére vonatkozó tanulmányában. Eckhart tanár bebizonyította, hogy a magyar jogi élet alapjai és különösen alkotmányos élete nem a magyarok bejövetelének idejéből erednek, akik nem is utánozták az angol jogi élet fejlődését. Ellenkezőleg, Eckhart állítása szerint a magyarok jogi és alkotmányos intézményeik alapjait szomszédjaiktól, a csehektől, lengyelektől, valamint a jugoszlávoktól [sic!] vették át. A magyar körök bojkottot indítottak Eckhart ellen, azonban a tudós tanár ennek dacára folytatta kutatásait.” Eckhart Ferenc: *Magyarország története című könyvének román és horvát ismertetése*. MTA KIK Kt Ms 5623/147. 2. A 146. jelzet a cikk román eredetijét, míg a 147. a magyar fordítást tartalmazza. A cikk adatai: *Neamul Românesc*, 1933. június 27. 1.

⁸¹ Tanulságos erre nézve Tomcsányi alkotmányjogi tankönyvének felépítése és tartalma. Ő is egy konkrét időszakra, Luxemburgi Zsigmond idejére tette a Szentkorona-tan (a király és a nemzet között megosztott közhatalom) kialakulását. A tanban foglalt elvek ennek ellenére minden korszakban változatlanul (legfeljebb nem a Szent Koronához mint tárgyhoz/szimbólumhoz rendelve) érvényesülnek. Az átruházott királyi hatalom, a legfőbb hatalom népi gyökerei, a közjogi szellem valamilyen módon mindig jelen van a magyar alkotmánytörténelemben. Tomcsányi Móric: *Magyar*

nem engedte meg ezt a korlátlan abszolutizálást, számára a Szentkorona-tan meghatározott körülmények között jött létre, de a kontextus megfelelő feldolgozása egyelőre programpontra maradt.

A szellemtörténet, társadalomtörténet, de a 19. században kialakult professzionális történetírás kérdései is terítékre kerültek azzal a dilemmával összefüggésben, hogy pontosan miben is volt új Eckhart „új útja”. Viták ugyanis, mint láttuk, nem csak Eckhart és a (köz-) jogászok között zajlottak, magyarázatot igényelnek Károlyi Árpád és Angyal Dávid módszertani kifogásai is. Károlyi és Angyal a rankei alapokon nyugvó professzionizmus pozíciójából távolságtartással figyelte a szellemtörténetet, és helyette az okleveles és más forrásokból kinyert adatok gyűjtésén alapuló kritikai módszert ajánlották a megtámadott történetész figyelmébe, ám ez ellentétben állt Tomcsányi Mór és Molnár Kálmán jogtörténettel kapcsolatos szemléletével is, hiszen a két történetész Eckhartot támogatta.⁸² A jogtörténetírás „új útja”, mint arra Domanovszky, hangsúlyosan pedig Mályusz is utalt, egy korábban meggyökeresedett történetírói (rankei) módszertanon alapuló,⁸³ de a jogi, gazdasági és társadalmi tényezőket is összefogni igyekvő irány volt. Mályusz felhívta a figyelmet Eckhart kezdeményezésének társadalom- és szellemtörténeti, a politikai eseménytörténetet és az adatrögzítést felülmúló jellegére, ami a kutatni kívánt témákból (a rendiség fogalma, az egyes korok jogi és alkotmányos eszméi, intézményei) is következett.⁸⁴ A Mályusszal való kooperációról, szakmai nézeteik hasonlóságáról tanúskodik az ebből az időből származó levélváltásuk is, amelynek során az újdonsült szerkesztő felkérte Eckhartot a *Századokban* való publikálásra, valamint Ernst Troeltsch és Max Weber könyveiről közölt bibliográfiai adatokat, így segítve a szellemtörténeti orientálódást.⁸⁵

közjog, alkotmányjog. Budapest, 1926. 120–123., 126. 1. jegyzet. Tomcsányinak általában a jogtörténettel szemben is ellenérzései voltak: „Tartózkodni kell másfelől a közjog művelőjének a jogtörténeti módszer túlhajtásától. A jogtörténet, mint önálló tudomány, nagyfontosságú, de a közjognak mégis csak segédtudománya, habár itt is készséggel elismerem, hogy alkotmányunk történeti jelleménél fogva e tudományágnak tárgyunkra nézve kiemelkedőbb jelentősége van.” Uo. 6.

⁸² Szemléletes példa erre, hogy Nagy Miklós írásait Károlyi Árpád publicisztikai jellegűnek tartotta, annak ellenére, hogy jó kapcsolatban volt vele. Károlyi Angyalnak írva többször kitért Nagy Eckhart-kritikájára: „Nagy Miklós cikkére csak azt mondom, hogy kár volt megírni. Sok jó megjegyzése van, de 1. publiciszt[ika]-ízű, 2. nagyon erős szűrés, személyi szűrés Eckhart ellen a vége, noha Eckhart *őt* nem szidta... Bizony kár, hogy az *egészet* nem olvasta föl Előtted.” Károlyi Árpád levele Angyal Dávidnak 1932. január 25-én. MTA KIK Kt Ms 801/588. [Kiemelések az eredetiben.] „...írtam neki [Nagy Miklósnak – T. L. D.], hogy a bíráló *nagy erudícióval* van megcsinálva, s igen sok jó megjegyzés van benne. De sokakra publicisztikai dolgot, nem pedig jogász, jogtörténeti dolgot benyomását teszi, és hogy szerény nézetem szerint az igen éles befejezés elmaradhatott volna. Bocsánatot kértem öszinteségemért, ezt azzal indokolván hogy erre az ő kedves sorai bátorítottak föl. Remélem, nem haragszik meg reám!” Károlyi Árpád levele Angyal Dávidnak 1932. február 3-án. MTA KIK Kt Ms 801/591. [Kiemelések az eredetiben.] A Károlyi által említett szövegrész valószínűleg a következő: „Eckhart azzal a kérdéssel vezette be fejtegetéseit, vajjon nem fölösleges-e a jog- és alkotmánytörténet további hirdetése és oktatása. Legyen szabad e kérdésre röviden felelnünk nekünk is: így, csupán rombolni, a nélkül, hogy újat építenénk a régi tanítások helyébe, fölösleges.” Nagy: *A magyar jog- és alkotmánytörténet*, 122.

⁸³ Lásd Eckhart korábban idézett megjegyzéseit az „adatokra” támaszkodó jogtörténet szükségességéről.

⁸⁴ A két világháború közötti magyar történetírás modernségét a politikai eseménytörténetet háttérbe szorító törekvés jelentette: Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története.* Budapest, 2015. 177–202.

⁸⁵ A leveleket lásd a Függelékben.

A történetész-céh tagjai az egymással folytatott szakmai vitáik ellenére szorosan összezár-
tak Eckhart mellett. A felháborodott kritikusokat leginkább az időtlen, ezért ahistorikus
közjogi génusz tézise alapján lehet egy kategóriába sorolni, mivel Molnár Kálmán, Nagy
Miklós vagy Polónyi Dezső érvei között gyakran teljesen elhalványultak a különbségek eb-
ben a vonatkozásban. Eckhart szakmai fölényét így nemcsak a szellem- és társadalomtör-
ténét újdonságában⁸⁶ vagy európai nézőpontjában (ez jelenti egyrészt az európai irodalom-
ban való jártasságot, másrészt a történeti témák európai kontextusban való kidolgozását)
látom, hanem az időben változóra építő historizmus⁸⁷ előnyében a tértől és időtől független
fogalmakkal operáló esszencializmussal szemben.⁸⁸

A Függelékben közlöm az említett levélváltást Eckhart és Mályusz között. A levelek
megerősítik a két szerző közös érdeklődését a jogtörténet társadalomtörténeti és szellem-
történeti alapjai iránt, és fontos, hosszan tartó együttműködés kezdeteiről is árulkodnak:
Mályusznak a *Századok* körüli feszültségek ellenére sikerült Eckhartot „megnyernie” a fo-
lyóiratba való publikálásnak, aki a későbbiekben rendszeresen írt oda.

⁸⁶ A szellemtörténethez: Čtvrtník, Mikuláš: *Geschichte der Geschichtswissenschaft. Der tschechische Historiker Zdeněk Kalista und die Tradition der deutschen Geistesgeschichte*. Hamburg, 2010. ; Liebrecht, Johannes: *Fritz Kern und das gute alte Recht. Geistesgeschichte als neuer Zugang für die Mediävistik*. Frankfurt am Main, 2016.

⁸⁷ A historizmusról: Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Budapest, 2010. 29–38.

⁸⁸ Néhány kortárs a *Száműzött Rákóczi* fogadtatásához mérte az új jogtörténeti irány recepcióját, utalva az Eckhartot ért kritikák inkább politikai, mintsem szakmai voltára. Valjavecen kívül Károlyinak is ez az analógia jutott eszébe. Károlyi Árpád levele Szekfű Gyulának 1931. március 2-án. Idézi: Erős Vilmos: *A második „Száműzött Rákóczi” vita. (Szekfű Gyula „Bethlen Gábor” című művének korabeli fogadtatása)*. Századok, 150. évf. (2016) 1. sz. 31–32. Érdemes rámutatni a Rákóczi-vitánál időben közelebbi párhuzamokra. A Hóman szerkesztette kötet több szerzőjét is vádolták a nemzeti múlt nagy személyiségeinek és „örök értékeinek” kisebbitésével, a „magyar nemzeti génusz” elhalványításával, amit főleg a szellemtörténetnek tulajdonítottak. Az egyháztörténetész ifjabb Révész Imre esete árulkodó: ő a szellemtörténeti szintetizálást (amelyben szerinte a politika, gazdaság, kultúra stb. szférái egyenlő súllyal vannak jelen) védte a kötetben közölt tanulmányára reagáló bírálatokkal szemben: Gyimesi Pálma: *Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata*. In: Velkey Ferenc – Erős Vilmos (szerk.): *Történeti Tanulmányok XIX. „A historiográfia műhelyében”*. Debrecen, 2011 (2012). 77–94.; Gyimesi Pálma: *Zoványi és Révész*. (Kézirat.) Szekfű Gyula neve többször (bár nem mindig) Eckhart mellett szerepelt, hiszen például Bajcsy-Zsilinszky Endre, Nagy Miklós, Polónyi Dezső mindkét történetész műtfelfogását elutasította, de más okból Károlyi vagy Angyal is ellenvetéseket fogalmaztak meg velük szemben. A háttérhez fontos tudni, hogy ekkor még mindig zajlottak viták Szekfű Bethlen Gáborról írt munkájáról, amelyben Eckhart Szekfű mellett pozicionálta magát. A könyv recepciójáról lásd: Dénes: *A történelmi Magyarorszá-
g*, 264–293.; Erős: *A második „Száműzött Rákóczi” vita*, id. mű. Eckhart felfogásáról és az általa kezdeményezett új jogtörténeti irányról bővebben lásd: Törő László Dávid: *„Több szellem-
történetet a jogtörténetbe!” Eckhart Ferenc törekvései a jog- és alkotmánytörténet modernizálására
(1931–1941)*. Századok, megjelenés alatt.

FÜGGELÉK⁸⁹

I. Eckhart Ferenc levele Mályusz Elemérnek 1932. február 6-án.

MTA KIK Kt Ms 6399/279.

Kedves Barátom!

Hajnal volt szíves nekem az 'Eckhart-vita' című cikket megküldeni, melyet igen nagy érdeklődéssel olvastam, mert tudtam, hogy tanulok belőle valamit. (Nagy Miklós cikkét a Bp Szemle jan. számában⁹⁰ pl. máig sem olvastam, mert kár erre az időért nézetem szerint.) Nagyon köszönöm a cikkben levő objektivitást, de azt látom, hogy bizonyos dolgok kifejtésének az elmaradása – helyszűke miatt – okozta a legtöbb félreértést. Ehhez járult s ez volt a fő oka a 'felháborodásnak' a kulturális elmaradottság tudományos téren, amire Te szépen rámutatsz.

Én tényleg *hosszas vonakodás után* csak rábeszélésre írtam meg rövid cikkben azt, aminek kifejtésére még sok munkára van szükségem. Ami a középkori jog karakterét illeti, sokban igazad van, de nagyon kérek, írd meg nekem, hol ír Troeltsch erről a témáról, mert én bizony oly régen olvastam munkáit, hogy nem tudok rá visszaemlékezni. Max Webernél sem idéztél a helyet, s én azt nem is emlékszem, hogy valaha olvastam volna. Lelőhelyeinek ennek is a közlésével.⁹¹ Te bizonyára nemrég forgattad ezeket, míg én most túlságosan el vagyok mélyedve a szaktudományba. Hogy az 1439. nádorválasztási cikk nem volt a legszerencsésebb példa a cikkemben, azt magam is belátom, mert a királyi tanácsnak régebben is lehetett befolyása a nádor királyválasztására. A megyei autonómiát azonban nem tartom sokra a középkorban. Nem hiszem el, hogy a szolgabírák a régi nemzetségi bírók utódai. Ezt semmivel sem lehet bizonyítani. Hiszen magára a 'nemzetségi bíráskodásra' sincs semmi bizonyíték. A 'nemzetség' a királyság idejében nem lehetett 'közjogi' funkciókkal felruházva; nagyon változó, széteső valami volt a 'nemzetség'; nézetem szerint ezt túlságosan intézményszerűnek fogták fel régebben. Hogy 'az alispán és szolgabírák fizetését' húztak, ezt nem az autonómia ellen hoztam fel bizonyítékul, hanem Tomcsányi amaz állításával szemben, hogy a megyei tisztviselők 'nobile officiumot'⁹² viseltek. Ez mese. Itt is a M. Jogi Szemléből kívánt rövidség a félreértés forrása részéről.⁹³ Azt nem mondom én, hogy az 'aranybulla a hűbéri jog kodifikációja', csak azt állítottam, hogy a nemesi sarkalatos kiváltságok a hűbérjogi felfogás hatása alatt keletkeztek, hisz megvoltak másutt is, és honnan vehették

⁸⁹ Mályusz Elemér MTA Kézirattárában lévő, feldolgozás alatt álló hagyatékát Soós István engedélyével kezdtem kutatni, akinek ezért köszönettel tartozom. A leveleket az ő engedélyével közlöm. A szöveg közlésénél a modern helyesírási szabályokat vettem figyelembe. [Kiemelések az eredetiben.]

⁹⁰ Nagy: *A magyar alkotmány- és jogtörténet*, id. mű. A cikk szerint Eckhart 1931-es tanulmánya lényegében Harold Steinacker 1907-ben írt Timon-kritikáját reprodukálta, sőt még Steinackernél is elfogultabb a magyar alkotmánnyal szemben. Vö.: Törő László Dávid: *Eckhart Ferenc és Harold Steinacker – rokonítási kísérletek*. Jogtörténeti Szemle, 16. évf. (2014 [2016]) 3. sz. 38–45.

⁹¹ Mályusz: *Az Eckhart-vita*, 408–409. Mályusz itt részletezte a modern és a középkori jogfelfogás közötti különbségeket, mivel szerinte Eckhart csak röviden és nehezen érthető mondatokkal tért ki erre a problémára. Arról, hogy miért a jelzett szerzőkre hivatkozott, lásd a későbbi jegyzeteket.

⁹² Fizetés nélküli tisztség.

⁹³ Eckhart: *A magyar alkotmányfejlődés*, id. mű.

volna a jó magyarok jogi felfogásukat, ha nem a hűbérjogi nyugatról.⁹⁴ Divéky újabban a keresztesek királyságai alkotmányának hatását látja az aranybullában.⁹⁵

Amit a szentkorona-tanáról írsz, azt nagyjában elfogadom. Marsilius Padavinus régen íróasztalomon fekszik, s erről a kérdésről most már sokkal többet tudnék írni, de egyelőre hallgatók.⁹⁶ Nagyon érdekelné azonban, hogy Mátyás korbeli előadásaid *megjelentek-e valaminő formában*, mert már egyik múltkori cikkedből⁹⁷ is láttam, hogy erről a korról nagyon alaposan vagy tájékozva, én pedig keveset tudok róla.

Jelenleg cseh és lengyel, meg angol könyveket olvasok, és szedem össze az anyagot a jogtörténeti összehasonlításra. Szégyenletes az elmaradottságunk, az már bizonyos.

Cikkedből nem csináltattam külön lenyomatokat, mert az én marháimnak ez sem használna. Nem tehető fel, hogy ezek valaha is olvassanak cikked hatása alatt valami újat.

Ezeket én már nem fogom meggyőzni.

Köszönetemet ismételve melegen köszönt és szíves soraidat várja igaz híved

Eckhart Ferenc.

II. Mályusz Elemér levele Eckhart Ferencnek 1932. február 18-án. MTA KIK Kt Ms 5616/90.

Kedves Feri Bátyám!

Igen köszönöm a kitüntetést, hogy ismertetésemet annyira figyelemre méltattad, hogy el is olvastad. Örülök, hogy objektívnek találtad. Talán jobban védelmedre keltem volna – bár hiszen erre nem volt szükséged –, ha már a megírásakor tudtam volna, hogy Hóman mit telefonált Nagy Miklósnak a Bp. Sz megjelenésekor. (Erről csak Bécsben értesültem Angyal-tól.)⁹⁸ Egy dolog azonban ma is teljesen érthetetlen előttem. Az t. i. hogy a tulajdonképpen

⁹⁴ A fentiekben Eckhart Mályusz következő ellenvetéseire reagált: Mályusz: *Az Eckhart-vita*, 410.

⁹⁵ Divéky Adorján (1930-tól az MTA levelező tagja) 1931. január 19-én tartotta akadémiai székfoglaló előadását az Aranybulla eredetével kapcsolatban. Divéky Adorján: *Az Arany Bulla és a jeruzsálemi királyság alkotmánya*. Budapest, 1932. Eckhart recenziója a műről: Eckhart Ferenc: *Divéky Adorján: Az Aranybulla és a jeruzsálemi királyság alkotmánya*. Budapest, 1932. Századok, 67. évf. (1933) 1–3. sz. 97–98. Divéky állítása szerint az Aranybulla (különösen az ellenállási jog) keletkezésénél Marczali Henrik véleményével ellentétben az aragóniai befolyás helyett a Jeruzsálemi Királyság alkotmányának hatása mutatható ki. Eckhart inkább a középkori egyetemes műveltségre vezette vissza az Aranybulla elemeit, és hangsúlyozta, hogy létrejöttében az aragóniai és jeruzsálemi hatás éppúgy szerepet játszott.

⁹⁶ Mályusz szerint Pádovai Marsiliusnál érdemes keresni a Szentkorona-tan egyik fő forrását, az állam organikus felfogásának első írásos kifejtését. Mályusz: *Az Eckhart-vita*, 416. Eckhart ezt a hatást/párhuzamot elvetette a későbbiekben. Feljegyzéseiben kiemelte, hogy Marsilius az államot természetes képződménynek tartotta, amivel jelentősen eltért a Tripartitum szerződéses gondolkortól. Eckhart Ferenc jogtörténeti és jogelméleti jegyzetei. MTA KIK Kt Ms 5623/1. Lásd a következő könyvekhez írt kommentárjait: Previté-Orton, Charles William (ed.): *The Defensor Pacis of Marsilius of Padua*. Cambridge 1928.; Battaglia, Felice: *Marsilio da Padova e la filosofia politica del Medioevo*. Firenze, 1928.

⁹⁷ Valószínűleg a következő tanulmányról van szó: Mályusz Elemér: *Az 1498. évi 41. törvénycikk: társadalomtörténeti tanulmány*. Századok, 64. évf. (1930) 9–10. sz. 809–839.

⁹⁸ Nagy Miklós arról számolt be Angyal Dávidnak, hogy Hóman Bálint telefonon keresztül hosszasan gratulált neki a szellemtörténetről és az Eckhart-ról írt cikkeihez. Nagy Miklós levele Angyal Dávidnak 1932. január 28-án. MTA KIK Kt Ms 803/224. A történet hitelességet nem mindenki fogadta el: „Jóízűt nevettem azon közléseden, hogy Hóman telefonon gratulált volna Nagy Miklós-

szerkesztő, Szekfű, akinek a kedvéért írtad az egész tanulmányt, nem tartotta szükségesnek s még kevésbé kötelességének, hogy nyilatkozzék a vitában. Mondhatom, egyszerűen nem értettem meg a dolgot – és erősen ki is ábrándított –, amikor a Magyar Szemlében hiába keresgéltem Rólad szóló cikk vagy jegyzet után. Annál különösebb ez, mert hiszen ő vadi-degenekre meg szokott nehezteni, ha vitáiban nem állanak melléje. De hát vidéken élve sok minden érthetetlen az ember előtt, amit Pesten természetesnek találna.⁹⁹

Az óhajtott részek: Troeltsch: Ges. Schriften IV. 156–191.¹⁰⁰ Max Weber Wirtschafts-geschichte, halála után kiadva, a vége felé, ahol racionalis államról, Kínáról stb. beszél.¹⁰¹ (Sajnos ez a könyve nincs meg Szegeden, így lapot nem tudok megjelölni.)

Mátyás-korról tartott előadásaim nincsenek kiadva, s egyelőre kevés remény van, hogy ismét foglalkozhatom e korrall. Erdélyi László ugyanis megkért, hogy ne adjak itt elő középkorról, mert akkor ő miről beszéljen! Így hát most a második feléve barokkról és a felvilágosodásról praelegálok.¹⁰² Sajnos, ez a következménye annak a gyengeségemnek, hogy 1920-ban nem tudtam ellenállni Domanovszkyék rábeszélésének, és elhagyva Turócot és településtörténetet, beléptem a nemzetiségi kérdésbe s kapcsoló részeibe. Azóta azután hanykódom jobbra és balra, bizonyára nem előnyére saját magamnak. Bár viszont gyengeségem mentségére lehet, hogy állás nélkül voltam, s akkor még kevesebb emberismerettel rendelkeztem.¹⁰³

Nem tudom, tetszik-e Neked a Századok újabb formájában? Mint láthatod, Hajnallal együtt mindent elkövetünk, hogy egyenletes objektív hangot honosítsunk meg a kritikai részben. Munkatársaink azonban szinte kizárólag a legfiatalabbak közül kerülnek ki, s a Te kortársaid igen sajnálatosan hiányzanak. Mivel ez az egyoldalúság nem lehet a folyóirat előnyére, s előbb-utóbb bizonyos ellentétek kiélesedéséhez vezetne, még egyszer felkérek – amire már élszóban is kértelek –, nem volnál-e hajlandó jogtörténeti tanulmányokról, könyvekről kritikákat írni. 1932. 1. számtól bevezetünk külföldi folyóiratok mintájára

nak.” Károlyi Árpád levele Angyal Dávidnak 1932. február 3-án. MTA KIK Kt Ms 801/591. [Kieme-lés az eredetiben.]

⁹⁹ A Magyar Szemle Társaság pár hónappal később éppen Mályusz tanulmányára hivatkozott, mint amellyel lezárt ügynek tekinti Eckhart védelmét. Lásd az 1932. április elsején kelt állásfoglalást a Magyar Szemlében: „[A Századokban jelent meg] Mályusz Elemér bátor és kiváló essay-je, mely – ‘Az Eckhart-vita’ címen – végkép viszzautasítja [sic!] azon támadásokat, melyek Eckhart Ferenc-nek az ‘Új Utak’-ban megjelent jog- és alkotmánytörténeti tanulmányát érték.” Magyar Szemle, 14. köt. (1932) 4. sz. 446.

¹⁰⁰ Baron, Hans (Hg.): *Gesammelte Schriften von Ernst Troeltsch. Vierter Band. Aufsätze zur Geistesgeschichte und Religionssoziologie*. Tübingen, 1925. 156–191. A Mályusz által hivatkozott részek a középkori keresztény természetjogi felfogásról szólnak, amely szerint az emberek alkotta állam alá van rendelve az isteni eredetű jognak. Ez Eckhart programtanulmányának arra az állítására rímel, hogy a középkori jogfelfogás szerint a törvényhozás csak jogszükségletet elégített ki, és nem új jogot alapított. Ennek megfelelően a történetés szerint a középkori jogszemléletről az okle-velek sokkal többet elárulnak, mint a közjogászok kedvenc forrásai, azaz a törvények.

¹⁰¹ Hellmann, S. – Palyi, M. (Hg.): *Wirtschaftsgeschichte von Max Weber. Abriss der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Zweite, unveränderte Auflage. München–Leipzig, 1924. 289–293. Weber itt a kapitalizmus kialakulásával összefüggésben a modern és középkori jogalkotás különbségeit ecseteli: a középkori bíró nem racionálisan, törvénykönyvekre építve hozta ítéletét, hanem saját „jogérzékére” támaszkodott.

¹⁰² Előadást tartok (Latin).

¹⁰³ Mályusz Szegeden töltött idejéről: Erős: *A Szekfű–Mályusz vita*, 47–50.; Soós István: *Mályusz Elemér és Deér József*. In: Koszta László (szerk.): *Deér József emlékezete. Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriumára*. Szeged, 2006. 61–80.

„Szemle” rovatot kisebb ismertetések (néhány sor, 1/2-1 oldal, sőt hosszabbak is) számára. Lehet itt folyóirat-cikkről is írni, amelyet eddig nem kritizáltak. Én nagyon örülnék, ha minden számba írnál ilyen ismertetéseket, pl. Zeitschr. d. Savigny-Stf¹⁰⁴ stb. egy-egy módszerrel fontos tanulmányról (ha nincs is magyar vonatkozása). Vagy ha a nyárig megkaphatnók mondjuk a Szt.-korona-tanról készülő cikket, azt is örömmel hoznók, még ebben az évben. Ismétlem, nagyon örülnék, ha Te is hozzájárulnál ahhoz, hogy a Századok az az objektív folyóirat legyen, amelyben a tudományos igazságot mindenki megmondhatja. Ismertetési példányt, sajnos, nem minden esetben tudunk szerezni, főleg külföldről nem. Wg. Michael: Das Original der Pragm. Sankt.-t¹⁰⁵ kértük, de nem adnak, mindössze annyi kedvezményt biztosítanak, hogy 7.50 M helyett 5.60 M-t kell érte fizetni. A szerkesztőség elég sok időt elfecsérel ilyenekre, kevés eredménnyel, s ezért volnék bátor Téged is kérni, hogy külföldi könyvről akkor is írj, ha – minden jószándékunk ellenére – példányt nem is adhatunk.

Engedd meg, hogy egy konkrét javaslatot is felvessek: nem írnál az említett „Szemle”-rovatba röviden 1 oldal terjedelemben Holub és Kelemen László quertaliciumos vitájáról?¹⁰⁶ Ti. pl. magam sem tudom, hogy miről is van szó, kinek van igaza; Neked ezt eldönteni már nem kerülhet fáradságba, és volna legalább egy hasznos, jó ismertetésünk.

Hosszú levelemért szíves elnézést kérve s kedvező válaszodat előre is köszönve, valamint a Méltóságos Asszonynak tiszteletteljes kézcsókjaimat jelentve, maradok

régi tisztelő, hálás híved

Mályusz Elemér

III. Eckhart Ferenc levele Mályusz Elemérnek 1932. február 29-én.

MTA KIK Kt Ms 6399/279.

Kedves Barátom!

Folyó hó 18-án kelt szíves leveledet a benne közölt felvilágosításokkal hálásan köszönöm. Azokra, amiket az én 'ügyemmel' kapcsolatban írsz, csak azzal a megállapítással reflektálok, hogy megtanultam azt, hogy az ember mindig csak önmagában bízhatik, és sohasem szabad neki másra építenie.

Nagyon sajnálom, hogy a középkortól visszavonultál, ámbár az újkorban is sokat fogsz bizonyára produkálni. De olyan kevesen vannak, akik középkori, különösen a 15. századi dolgokhoz hozzá tudnak szólni, hogy nagyon kíváncsok, hogy legalább félszemmel tekints továbbra is a középkor felé.

A Századokkal szemben én egyáltalában nem állok a passiv visszautasítás álláspontján, és szívesen fogok a folyóiratszemplében közreműködni. A Kelemen–Holub vitáról is szívesen írok ismertetést Nektek.¹⁰⁷ A jövőben is szívesen írok Nektek jogtört. ismertetéseket.

Ami azonban a szent korona tanát illeti, azt aligha fogom megírhatni, mielőtt az egész jogtört. kézikönyvet meg nem írom, mert bizonyára megint felzúdulnának ellenem. Erre még ma nem is tudok végleges választ adni.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte.

¹⁰⁵ Michael, Wolfgang: *Das Original der Pragmatischen Sanktion Karls VI.* Berlin, 1929.

¹⁰⁶ Holub József: *A leánynegyedről.* Turul, 42. köt. (1928) 106–115.; Kelemen László: *A pénzen szerzett birtok és a leánynegyed.* (Válasz Holub József dr. bírálatára.). Turul, 43. köt. (1929) 83–96.

¹⁰⁷ Eckhart Ferenc: *Vita a leánynegyedről.* Századok, 66. évf. (1932) 9–10. sz. 408–415.

¹⁰⁸ A „végleges válasz” 1941-ben készült el: Eckhart Ferenc: *A szentkorona-eszme története.* Budapest, 1941.

A Pragm. sanctió körüli újabb irodalomba nem akarok belemászni, mert ez Turba¹⁰⁹ munkáinak újabb áttanulmányozását tenné szükségessé, amire pedig nincs időm, és aminél hasznosabban is tudom az időt eltölteni.

Sok időmet veszi el, hogy a lengyel nyelvbe beledolgozzam magam. A lengyeleknek u. is nagyon szép jogtörténeti irodalmuk van, amely nekünk, mint látom, összehasonlítás szempontjából nagyon fontos.

Ha Bpestre alkalmilag feljössz, keress fel, kérlek, akár az egyetemen, akár otthon. Bizonyos dolgokról jobb elbeszélgetni, mint írni.

Melegen köszönt igaz híved

Eckhart Ferenc

A várostörténeti akad. díjat legjobban szeretném Schoen Arnoldnak adni, míg Dománovszky, úgy látom, Házy¹¹⁰ felé hajlik.

LÁSZLÓ DÁVID TÖRŐ

The “Eckhart Debate”: the Contemporary Reception of Ferenc Eckhart’s Programmatic Treatise

Ferenc Eckhart’s programmatic treatise on legal history became the most controversial and most widely debated piece in the volume edited by Bálint Hóman entitled *A magyar történetírás új útjai*. The views of Eckhart, who proposed the intellectual and social historical rewriting of legal history, were followed with great attention in the parliament, in editorials and by the community of historians as well. In my paper, I present the contemporary reactions and assess them from a historiographical viewpoint. The discourse is a good opportunity to explore the views on history of the persons participating in the debate, which also enables us to interpret/assess Ferenc Eckhart’s legal historical program. The most important questions in the “Eckhart debate” were related to the application of the historical perspective, the nature of the European context, the definition of intellectual history and the relationship between social and legal history. Those lawyers, politicians and journalist who launched the fiercest attack on Eckhart’s legal historical program (for example, Móric Tomcsányi, Kálmán Molnár, Miklós Nagy) considered an intellectual historical reinterpretation of the specifically Hungarian, and in their opinion timeless, genius of public law unacceptable. Looking at their arguments, it is mostly on the basis of their essentialist concept of history that they can be classified into the same group. As opposed to them, the legal historian who found himself in the focus of the debates was absolutely progressive with his intellectual and social historical experimentation, in which it was Elemér Mályusz who supported him the most. Published at the end of the paper in an appendix, their letters from the time of the debate also attest a close professional and personal relationship between Mályusz and Eckhart.

¹⁰⁹ Gustav Turba (1864–1935) osztrák történész, aki Ausztria és Magyarország közjogi viszonyairól és a két ország alkotmánytörténeti problémáiról is írt. Eckhart itt azért említi, mert felhasználta és vitatta egyes munkáit egy korábban megjelent könyvében: Eckhart Ferenc: *A Habsburg–Lotharingiai ház családi törvénye*. Budapest, 1929.

¹¹⁰ Házy Jenő (1892–1986) történész, levéltáros, leginkább Sopron várostörténetével foglalkozott.

ERŐS VILMOS

Menekülés a hallgatásba... és a szellemtörténetbe

*Domanovszky Sándor történeti és történetpolitikai nézeteiről
az 1930–1940-es évek fordulóján**

Domanovszky Sándor munkásságának különböző megítélései ismertek a magyar történeti irodalomban. Az 1950-es években, főként az agrártörténeti kutatásait (ezen belül is a mezőgazdaság-történeti sorozat disszertációit) elemezve fasisztának minősítették, aki az osztályharc elhanyagolásával, jobbágy és földesúr egymásrataltságának, patriarchális viszonyának, „közösség”-ének hangsúlyozásával a Horthy-fasizmus népi közösségének a trianoni revízió jegyében fogant retorikáját szolgálta.¹ Sándor Pál e véleményével már 1955-ben szembeszállt egy volt Domanovszky-tanítvány, Léderer Emma, aki historiográfiánk történetibb szemléletű vizsgálatát követelte, s ennek jegyében – nem tagadva, hogy Domanovszkyék egyik fő gondolata jobbágy és földesúr kissé idilli viszonyának ábrázolása – Domanovszkyt inkább Othmar Spann konzervativizmusával vetette össze. Szerinte a rendiség pozitív megítélése a *Staendestaat* eszméinek nem fasiszta, inkább feudálkonzervatív, tradicionalista alapállását tükrözte.²

Mindettől gyökeresen eltért Kosáry Domokos véleménye (bár néhány ponton érintkezik az előzőkkel), aki az 1980-as években készült, a két világháború közötti magyar történetírást elemző tanulmányában (részben Mályusz Elemérrel és Hajnal Istvánnal együtt) Domanovszkyt a dualizmuskori nemzeti romantikus iskola, a hagyományos és elmaradott köznemesi történeteszemlélet képviselőjeként aposztrofálta. Kosáry mindezekon túlmenően sem volt túl jó véleménnyel Domanovszky történetírói kvalitásairól, inkább tudományszervezői érdemeit méltatta.³

Ezzel alapvetően szemben állt (bár Kosáry véleményét nemigen ismerhette, legfeljebb szóban hallotta) Várdy Béla és Glatz Ferenc értékelése az 1970–1980-as években. Várdy Béla nagy apparátussal készített, angol nyelvű monográfiájában Domanovszkyt elsősorban művelődéstörténészként értelmezte, illetve gazdaság- és társadalomtörténészként méltatta, aki történetírásával Békefi Remig úttörő kutatásait folytatta. Várdy összességében a két világháború közötti magyar történetírás egyik legfontosabb, a modern európai történetírás-

* A tanulmány alapja a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztálya által rendezett, „Konzervatív társadalomtudósok politikai válaszcútja az 1930-as, 1940-es években” című konferencián 2015. november 12-én elhangzott előadás.

¹ Sándor Pál: *A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához*. Századok, 89. évf. (1955) 2-3. sz. 373–419.

² Léderer Emma: *Historiográfiánk történetibb vizsgálatáért*. Századok, 89. évf. (1955) 1. sz. 103–106.

³ Kosáry Domokos: *A magyar történetírás a két világháború között*. In: uő: *A történelem veszedelmei*. Budapest, 1987. 321–355.

hoz közelítő történészeként értékelte Domanovszkyt (mint Szekfű Gyula egyik legfőbb, színte azonos kvalitású ellenlábasát), legfeljebb azt kifogásolta, hogy a gazdaság- és társadalom-, illetve művelődéstörténet jegyében fogant résztanulmányait (Szekfűvel ellentétben) nem volt képes szintetikus formába önteni, azaz kevésbé rendelkezett szintézisalkotó képességekkel.⁴

Mindkét szempontot felveti Glatz Ferenc is a Domanovszky-centenáriumra készült nagyszabású és sokat hivatkozott tanulmányában,⁵ s a nyolcvanas években egyfajta Domanovszky-reneszánst, de mindenképpen újra felfedezést indított el egyebek mellett több, addig kéziratban maradt (részben német nyelvű) művének kiadásával. Glatz is mindeneke-lőtt modern, európai szempontokat érvényesítő, az 1950–1960-as években sajnálatosan háttérbe szorított gazdaság- és társadalomtörténészként értékelte Domanovszkyt, aki azonban nem volt képes értékes, mélyreható (így pozitivista!!!) tanulmányainak szintetikus összképbe foglalására. Utóbb – főként József nádor iratai egy kéziratban maradt kötetének német nyelvű publikálása kapcsán – Glatz már inkább Domanovszky művének szakszerű, professzionális elemeit hangsúlyozta, melyekkel szerinte Domanovszky a kora újkorral foglalkozó modern európai kormányzat- és hivaltörténet szempontjait juttatta érvényre.⁶

Nincs itt tér Domanovszky értelmezőinek további részletes bemutatására és elemzésére. Csupán utalok arra, hogy a fentiekén kívül még például Granasztói György, Harold Steinacker, Léderer Emma (historiográfiai összefoglalásában), Hajnal István, Wellmann Imre, Csiki Tamás, Romsics Ignác, Kövér György, Óze Sándor, Gerics József elemezte Domanovszky történetírói nézeteit,⁷ illetve annak bizonyos vonatkozásait. Ezekre részben utalok\visszatérek a következőkben, itt most csak annyit jegyzek meg, hogy újabban inkább gazdaság- és társadalomtörténészek fedezik fel Domanovszkyt mint saját kutatásaik historiográfiai előzményét. Ennek egyik előképe az akkor elsősorban várostörténész Granasztói György 1984-es írása, amelyben Domanovszkyt Herbert Spencer pozitívizmusának folytatójának nevezi, s véleménye szerint nézetei leginkább az angol szakirodalomban *social engineering*-nek nevezett elméletéhez, azaz – a nevet nem kimondva – Karl Popper nézetei-hez állnak közel. Mindez, mint később utalok rá, Granasztói György személyének és törté-nészi-politikusi tevékenységének teljes tisztelete mellett is alapvető képtelenség.⁸

A Domanovszkyval foglalkozó irodalom (főként Glatz Ferenc 1978-ban megjelent, több vonatkozásban is irányadó, sőt úttörő írása⁹) Domanovszky történelmi tevékenységében há-

⁴ Vardy, Steven Bela: *Modern Hungarian historiography*. New York – Guildford, Surrey, 1976. 161–174.

⁵ Glatz Ferenc: *Domanovszky Sándor. Történetíró és tudományszervező. (A magyarországi gazdaság- és társadalomtörténet-írás történetéből.)* In: uő: Nemzeti kultúra-kulturált nemzet. Budapest, 1988. 242–274.

⁶ Glatz Ferenc: *Egy Habsburg nádor a magyar történetírásban. (Domanovszky Sándor: József nádor iratai c. kéziratot művének kiadása 1988-ban.)* In: uő: Történetírás-korszakváltásban. (Tanulmányok.) Budapest, 1990. 226–261.

⁷ Vö. például Romsics Ignác: *Clio búvőletemben. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011. 316–322.; Csiki Tamás: *Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történelmi irodalomban (1945-ig)*. Debrecen, 2003. 142–149.; Léderer Emma: *Domanovszky Sándor (1877–1955)*. Századok, 89. évf. (1955) 3. sz. 522–523.

⁸ Granasztói György: *Egy történész időszerűsége. Domanovszky Sándor*. Történelmi Szemle, 26. évf. (1984) 1–2. sz. 303–312.

⁹ Domanovszky műveinek bibliográfiáját lásd: Domanovszky Sándor: *Gazdaság és társadalom a középkorban*. (Tanulmányok.) Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Glatz Ferenc. Budapest, 1979. 329–352.

rom fő irányt jelöl meg: egyrészt az egész életén végighúzódnó krónika (tulajdonképpen persze inkább gesta-) tanulmányait;¹⁰ a mindenekelőtt a *Magyar Művelődéstörténetben* és a már említett, *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* című sorozatban kicsúcsosodó gazdaság- és társadalom-, illetve művelődéstörténeti tanulmányait (ide tartozik még a nevezetes *Mázsaszekér, A szepesi városok árumegállító joga* és egyéb kisebb lélegzetű írásai, mint például *A mezőgazdaság Szent István korában*);¹¹ harmadrészt kiemelhetők intézmény- és kormányzattörténeti kutatásai, amelyek leginkább a József nádor működésével kapcsolatos iratkiadást, illetve az egész ez irányú tevékenységét lezáró, két kötetes monumentális életrajzot ölelte fel.¹² Ez utóbbi persze nem egyszerűen életrajz, hanem átfogó kép a magyar, részben nemzetközi politikai, gazdasági, kulturális, *horribile dictu* eszmés és szellemtörténeti viszonyokról a 18–19. század fordulóján. (Az említett iratkiadás utolsó kötete egyébként csak 1991-ben jelent meg, németül.¹³)

Ezenkívül jól ismert Domanovszky (a későbbiekben még röviden taglalandó) tudományszervezői tevékenysége, lévén tagja/elnöke az Országos Ösztöndíjtanácsnak, valamint a Nemzetközi Történetész Szövetségnek (ő a magyar delegált), 1913–1943 között a *Századok* szerkesztője,¹⁴ s meg kell említeni szorgalmas tankönyvíró munkásságát, amihez társulnak a magyar történelemről a külföldi közönség számára készült összefoglalásai, amelyek közül (a későbbi olasz és finn mellett) kiemelkedik az 1923-ban megjelent *Geschichte Ungarns* című szintézis.¹⁵

Mindezek mellett meg kell említenünk Domanovszky több egyéb olyan, elsősorban történetpolitikai jellegű írását is, amelyekről meg szoktak feledkezni az életművét taglalók: Domanovszky részt vett a trianoni magyar küldöttség béke-előkészítési munkálataiban, amelyek során főként a nyugat-magyarországi területek Ausztriához való csatolása ellen fejtett ki nagyszabású tevékenységet.¹⁶ Úgyiszentén ismeretes, hogy a második világháború, illetve az 1938-as zürichi történetész kongresszus árnyékában Domanovszky egyik fő tevékenysége a román történészekkel, mindenekelőtt Nicolae Iorgával folytatott vita volt, s ehhez kapcsolódtak egyéb, ebben az időszakban főként franciául publikált írásai is, amelyek

¹⁰ Vö. például: Domanovszky Sándor: *A Budai Krónika*. Századok, 36. évf. (1902) 7. sz. 615–630., 8. sz. 729–752., 9. sz. 810–831.; Domanovszky Sándor: *A Dubniczy Krónika*. Századok, 33. évf. (1899) 3. sz. 226–256., 4. sz. 342–355., 5. sz. 411–451.; Domanovszky Sándor: *A Pozsonyi krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések*. Századok, 39. évf. (1905) 5. sz. 402–419., 6. sz. 518–525.; Domanovszky krónika-tanulmányairól vö. még: Gerics József: *Domanovszky Sándor az Árpád-kori krónikakutatás úttörője*. Századok, 102. évf. (1978) 2. sz. 234–250.

¹¹ Vö. Domanovszky Sándor: *A mezőgazdaság Szent István korában*. In: uő: *Gazdaság és társadalom a középkorban*, 17–48.

¹² Vö. Domanovszky Sándor: *József nádor élete és iratai. I. József nádor élete. 1-2. rész*. Budapest, 1944. (Fontes historiae hungaricae aevi recentioris.)

¹³ Vö. *Palatin Josephs Schriften*. Vierter Band. 1809–1813. Zusammengestellt und kommentiert von Sándor Domanovszky. Herausgegeben und eingeleitet von Ferenc Glatz. Budapest, 1991.

¹⁴ Domanovszky életrajzához vö. még: Curriculum vitae Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár (a továbbiakban: MTA KIK Kt) Ms 4180/1-17. Domanovszky igazolásával kapcsolatos iratok. Az iratok értelmezésére később még visszatérek.

¹⁵ Domanovszky, Alexander: *Die Geschichte Ungarns*. München–Leipzig, 1923.

¹⁶ Vö. például *La Hongrie Occidentale*. Paris–Budapest, 1920. (Questions de l'Europe Orientale, 5.) (Gróf Teleki Pállal.); *Die historischen Rechte Ungarns auf Westungarn*. Pester Lloyd, 1920. Nr. 69.; *Ausztria Nyugat-Magyarországra vonatkozó történeti igényének cáfolata*. (A magyar béketárgyalások I.) Budapest, 1920. 460–407.

például a magyarság és a nemzeti szellem (!!!) kapcsolatát fejtegették.¹⁷ Ezek közül is kiemelném „A magyar nemzeti tudat a középkorban” című, a szóban forgó zürichi kongresszuson elhangzott német nyelvű (de magyarul is fellelhető) előadását, amely tökéletesen ismeretlen a Domanovszkyval foglalkozó irodalomban.¹⁸

A következőkben két alapvető momentumot kívánok megvizsgálni Domanovszky harmincas évek végi, negyvenes évek eleji működése kapcsán, amelyek választ adhatnak arra a kérdésre: milyen kihívások/válaszutak elé került a történész a jelzett időszakban, s hogy reagált Domanovszky ezekre?

Az egyik kérdéskör az 1938–1939-ben lezajlott Iorga-vita, amelyben persze számos más történész, illetve társadalomtudós, nevezetesen Kornis Gyula, Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc, Alföldy András is szerepelt. A másik kérdéskör Domanovszky 1945-ös igazolásának ügye (először nem igazolták a háború alatti tevékenységét), amelynek iratai szintén teljesen ismeretlenek a Domanovszky-irodalomban, pedig részletesen megvilágítják Domanovszky főleg háború alatti (részben persze azt megelőző) pályafutását, mindenekelőtt az úgynevezett Baráth Tibor affért, valamint Domanovszkynak az 1943-as Akadémiai Nagyjutalom odaítélésében játszott szerepét, amikor is az 1945-ben háborús bűnösnek tekintett és német-párti Hóman Bálint megjutalmazását javasolta és támogatta az akkor köztudottan inkább angolszász orientációt reprezentáló Szekfűvel szemben.

A Iorga-vita

A román és a magyar történetírás/történészek egymással folytatott vitái¹⁹ nem új keletűek, közelebbről a 18. század végéig nyúlnak vissza, Bolla Márton, Karl Joseph Eder, Engel János Keresztély és az úgynevezett „erdélyi triász” voltak az első fő vitapartnerek.²⁰ Mindez folytatódott, sőt új lendületet vett az önálló román állam megalakulása, illetve a dualizmus idején, amikor Hunfalvy Pál, Alexander von Bertha, Moldován Gergely és mások vitatkoztak egyebek mellett Mihail Kogălniceanu, Nicolae Bălcescu és Nicolae Densușianu nézeteivel.²¹ A vita a két világháború között, ha lehet, még jobban kiéleződött, különösen az 1930-as években, illetve azok végén, a második bécsi döntés idején, amikor a fő tét Erdély hovatartozásának történeti (s persze földrajzi, gazdasági, demográfiai) érvekkel való igazolása volt. Ebben az időszakban különösen „Székely János” (alias Eckhart Ferenc, amint az Szekfűhöz és Domanovszkyhoz írott leveleiből kitűnik²²), Tremml (Tamás) Lajos, maga Doma-

¹⁷ Vö. például: Domanovszky, Alexandre: *Quelques idées sur la formation de l'esprit national hongrois*. Nouvelle Revue de Hongrie, vol. 61. (1939) 391–399.

¹⁸ Vö. még: MTA KIK Kt, Ms 4532/136–277. Domanovszky Sándor „La méthode historique de M. Iorga” című könyvének terjesztésével és kiadásával kapcsolatos iratanyag 1938–1941.

¹⁹ A román és a magyar történészek vitáiról újabban lásd: Ludanyi, Andrew: *The Legacy of Transylvania in Romanian and Hungarian Historiography*. In: *Disputed Territories and Shared Pasts (Overlapping National Histories in Modern Europe)*. Edited by Tibor Frank – Frank Hadler. Basingstoke, 2011. 247–272. Megjegyzendő azonban, hogy itt a szerző a Iorga és Domanovszky közötti vitát, amely pedig a legnagyobb horderejű volt a két világháború közötti időszakban, még csak nem is említi.

²⁰ Vö. például: Miskolczy Ambrus: *Az erdélyi triász Pest-Budán*. História, 22. évf. (2000) 4. sz. 22–23.

²¹ Vö. a következők, illetve Ludanyi: *The Legacy of Transylvania in Romanian and Hungarian Historiography*, 257–258.

²² Székely, János: *Mitita Constantinesco: L'évolution de la propriété agraire en Roumanie*. Bucaresti, 1925. Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes. 1927. 164–196. Vö. Eckhart Ferenc levelei Domanovszky Sándornak. MTA KIK Kt Ms 4523/612. 1928. július 1. A levélből egyértelmű-

novszky, Kniezsa István, I. Tóth Zoltán, Alföldi András, Deér József és mások (például Kornis Gyula),²³ román részről pedig Silviu Dragomir, Ion I. C. Brătianu, Nicolae Iorga, Zenovie Păclișanu, Ioan Lupaș, Constantin Daicoviciu, a művészettörténész Coriolan Petranu, sőt David Prodan voltak e viták főszereplői.²⁴

Domanovszky Sándor 1938-ban publikálta *La méthode historique de M. Iorga* című francia nyelvű könyvét,²⁵ amelynek két előzményét is felvillanthatjuk. Egyrészt Eckhart Ferenc Domanovszkyhoz írott 1928-as levele szerint²⁶ az 1928-as oslói történészkongresszuson Iorga élesen bírálta az irredenta magyar történettudományt és külpolitikát, amire a jelenlevő magyar történészek megfelelő francia nyelvtudás hiányában nem tudtak válaszolni. Ez utóbbit maguk a levelezőtársak sem tekintették bizonyítottnak, de felvetődött. Másrészt mint közvetlenebb előzményt számon tarthatjuk Iorgának a saját folyóiratában, a *Revue Historique du Sud-Est Européen*ben megjelent, élesen bíráló hangnemű, terjedelmes recenzióját 1936-ban Domanovszky már említett, 1923-ban publikált *Geschichte Ungarns* című könyvéről,²⁷ amely Iorga szerint nyíltan revíziós célokat szolgált, s hamis és dehonosztáló minősítéseket tartalmazott a románokról, illetve a román történelemről. (Domanovszky válaszában fel is veti, némileg meghökkent, hogy mindegyre Iorga tizenhárom év után reagált, először azt hitte, a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írt *Magyar Történetet* támadta.) Erre egy francia nyelvű kötettel válaszolt Domanovszky 1938-ban. A mű négy részre oszlik, s abban nemcsak Iorga recenzióját tárgyalta, hanem Iorga szinte teljes életművét (elsősorban persze a magyar, illetve az erdélyi román vonatkozásúakat) a rá jellemző filológiai alapossggal (bár valószínűleg segítői, sugói is voltak) vette górcső alá. Az első rész válaszolt közvetlenül az 1936-os recenzióra, majd Iorga 1919-es, a Helmolt-féle *Weltgeschichte* számára készült,²⁸ német nyelvű, a teljes magyar történetről készült összefoglalását elemezte; a harmadik részben körülbelül nyolcvan oldalon keresztül mutatott rá Iorga szerinte nem tudományos és elfogult történetírói módszerére, mondván, kijelentéseit, minősítéseit nem bizonyította kellő módon forrásokkal, ha pedig igen, akkor a források nem arról szólnak, nem azt bizonyítják, amit Iorga alá akart támasztani. A negyedik fejezetben Iorga 1935-ös, szintén franciául megjelent, a románoknak az egyetemes történelemben játszott szerepét bemutató szintézisét vette tüzetes vizsgálat alá, főleg a dákoromán kontinui-

en kiderül, hogy Székely János név alatt Eckhart Ferenc írta a francia nyelvű cikket, illő lenne tehát felvenni az Eckhart Ferenc történetírói munkásságát rögzítő bibliográfiákba. Itt köszönöm meg tanítványomnak, Törő László Dávidnak az Eckhart-levél felkutatásában nyújtott segítségét.

²³ Kornis Iorgával való vitájáról lásd a későbbieket.

²⁴ A két világháború közötti vitákhoz alapvető Márza, Radu: *Romanian Historians and Propaganda (1914–1946) (The Case of Transylvania)*. Bratislava, 2014. Az egész kérdéskörhöz még számos adalékkal vö. *Zwischen Wissenschaft und Politik. (Fritz Valjavec's Briefwechsel mit Rumaenischen Gelehrten (1935–1944))*. Hrsg. von Stelian Mandrut – Rudolf Graf. Cluj-Napoca – Klausenburg, 2010.

²⁵ Domanovszky, Alexandre: *La méthode historique de M. Iorga. A propos d'un compte rendu*. Budapest, 1938.

²⁶ Vö. MTA KIK Kt, Ms 4523/615. Eckhart Ferenc levele Domanovszkynak, Bécs, 1928. szept. 17. MTA KIK Kt, Ms 4523/615.

²⁷ Domanovszky: *Die Geschichte Ungarns*, id. mű. Vö. Nagy Talavera, Nicholas M.: *Nicolae Iorga. (A biography)*. Iași–Oxford–Portland, 1998.

²⁸ A Helmolt-féle *Weltgeschichte* korábbi köteteiről, főleg a magyarokat illető részről Domanovszky már 1908-ban is igen éles bírálatot közölt, igaz, akkor nem Iorga írta az inkriminált részt. Vö. Domanovszky Sándor: *Hans Ferdinand Helmolt: Weltgeschichte. I–X. Századok*, 31. évf. (1908) 7. sz. 615–636.

tás tézisét bírálta Alföldy András munkája alapján,²⁹ de taglalta a korai magyar történelemről Iorga által leírtakat is. Iorga minderre 1938-ban és 1939-ben két szintén francia nyelvű brosrúrával válaszolt³⁰ (az elsőben újra közölte 1936-os recenzióját is), míg Domanovszky az utóbbira viszontválaszként jelentette meg a *L'origine et la patrie première des Roumains* című cikkét a Lukinich Imre által szerkesztett *Archivum Centro-Orientalis*-ban (1938).³¹ A vita egyfajta lezárásaként értékelhető, hogy Iorga 1940-ben magyarra fordította és kiadta jó tíz évvel korábban keletkezett, *A nemzetek közötti gyűlölködés ellen* című írását.³²

A két történész között folyó vitában felbukkantak a magyar és a román történészek közötti évszázados disputa szinte konstans kérdései, amelyek még a három kötetben elkészült *Erdély történetével* kapcsolatos vitában is hasonlóan felvetődtek az 1980-as években,³³ ki-egészülve persze néhány aktuális és személyes elemmel.

A szinte antinomikus ellentét tárgya természetesen a dákoromán kontinuitás kérdése volt, s többek között az, hogy megelőzték-e a magyarokat a románok Erdély meghódítása-kor. Iorga és a román történészek (ekkor különösen Ioan Lupaș 1942-ben publikált kötetében³⁴) alapvetően megkérdőjelezték a középkori Erdély magyar fennhatóság alá való tartozását és integritását, mondván, a kenéz és a vajda intézménye román eredetű, a középkorban a magyar állami fennhatóság alá nem tartozó számos önálló román territorium létezett (bihari dukátus, Fogaras, Kővár stb.). Iorga szerint Domanovszky és a magyar történészek eljelentéktelenítették Basaraba és Stefan cel Mare Károly Róbert, illetve Mátyás elleni nagy győzelmeit. Domanovszky viszont például azt vetette Iorga szemére, hogy a tatárjárást is kedvezőnek ítélte román szempontból, mert gyengítette a román gazdasági és kulturális fejlődést akadályozó magyar államot.³⁵ Amúgy kölcsönösen sérelmezték a románok az „oláh”, illetve a magyarok a „Madjaren” minősítést és elnevezést, mert mindkettő azt sugallja, hogy nem voltak képesek a magasabb kultúrfokot jelentő államiság létrehozására, megrekedtek a különböző elemekből összeverődött nép, népiség fókán.³⁶

Obligát módon vetődött fel Hunyadi János és Mátyás román származásának kérdése, s Iorga számára egyértelmű volt, hogy a török uralom idején semmiféle magyar állami kontinuitásról nem beszélhetünk Erdélyben, hiszen azt főként románok, szászok és székelyek birtokolták, de szerinte az úgynevezett magyar állami szervezetben (sőt a fejedelmek között is, vö. Békés Gáspár) nagyarányú volt a románok részvétele a Drágik, Dobók, Kendik, Kor-

²⁹ Alföldi András: *Magyarország Népei és a Római Birodalom – Kelet Magyarország a Római Korban*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2004.

³⁰ Vö. Nagy Talavera: *Nicolae Iorga*, 383–423.; Iorga, N.: *L'origine et la patrie première des Roumains*. Bucarest, 1938.; Iorga, N.: *Pour Éclarer M. Domanovszky par les Siens*. (Extrait de la „Revue Historique du Sud-Est Européen”, 1939. No. 1-3.) Bucarest, 1939. Itt mondok köszönetet román kollégámnak, Radu Mărzanak a román szövegek felkutatásában nyújtott nagyvonalú segítségéért.

³¹ Domanovszky, Alexandre: *„L'origine et la patrie première des Roumains”*. *Archivum Europae Centro-Orientalis*, IV. 1938. 508–514.

³² Vö. újabb kiadása: Iorga, Nicolae: *A nemzetek közötti gyűlölködés ellen*. Budapest, 1992. (Makkai László és Miskolczy Ambrus előszavával.)

³³ Vö. a vitáról többek között: *Historians and the History of Transylvania*. Edited by László Péter. East European Monographs, New York, 1992.

³⁴ Vö. Mărza: *Romanian Historians and Propaganda*, 108–113.; Lupas, I.: *Réalités historiques dans le voivodat de Transylvanie du XI-e au XVI-e siècle*. La Transylvanie, 1938. 165–260.

³⁵ Vö. Domanovszky: *La méthode historique de M. Iorga*, 77.

³⁶ A „Madjaren” terminus természetesen Iorga német nyelvű összefoglalásában bukkant fel, ahol Domanovszkyék szerint az „Ungarn” lenne a helyes kifejezés.

nisok (!), Mailáthok és mások révén.³⁷ (Külön meg kell említeni Iorga tézisé a székelyek román származásáról: szerinte ők elmagyarosodott románok, amit még az első világháború idején megfogalmazott, s amit I. Tóth Zoltán cáfolt a legvehemensebben az 1940-es évek elején.)³⁸ Természetesen alapvető vitapont volt Mihail Viteazul megítélése, aki a magyarok szerint csak köpönyegforgató zsoldosvezér, *condottieri*, míg a románok az *ab ovo* összetartozó három román állam első egyesítőjét s így a modern román nemzeti szuverenitási törekvések, Nagyrománia előképét látták benne.³⁹

Külön vitatott kérdés volt a 18. századi román bevándorlás, valamint Horea és Cloșca felkelése. A magyar történészek azt vallották, hogy az alacsonyabb kultúrfokon álló fanarióta fejedelemségekből tömegesen menekültek román jobbágyok az elnyomás elől a kedvezőbb viszonyokat kínáló, magasabb kultúrfokon álló Erdélybe, s ekkor alakult ki Erdély román népi többsége. A román történészek s Iorga ellenben azt hirdették, Erdély mindig is román népi többségű volt, sőt a migráció inkább fordított irányban történt.⁴⁰

Magától értetődően eltért a két történész véleménye 1848/1949-ről, a jelenkorhoz (Trianonhoz) leginkább kötődő kérdések közül pedig a fő összeütközési pont Magyarország 1919-es román megszállása volt. Domanovszky a román hadsereg budapesti garázdálkodásaira, a város tulajdonképpen kifosztására mutatott rá, míg Iorga szerint a kommunizmus/bolsevizmus rémuralmától szabadították meg a magyarokat.⁴¹ A román történészek azt hangsúlyozzák, hogy Erdély Romániához való csatolása nem nagyhatalmi döntés, hanem Erdély népei önrendelkezési jogának/szabad akaratnyilvánításának eredménye a gyulafehérvári gyűlést követően.⁴² Összességében Domanovszky Iorga történetírói tevékenység-

³⁷ Vö. Domanovszky: *La méthode historique de M. Iorga*, 116.

³⁸ Az extrémebb álláspontok közé tartozik, hogy a Budai Nagy Antal, Dózsa György felkelés román mozgalom, Basta magyar, az 1850-es évek osztrák jobbágytörvényei pedig jók, csak a magyarok nem hajtják végre, az Eckhart Ferenc által megbírált román történész szerint. Vö. Székely [Eckhart]: *Mitita Constantinesco: L'évolution de la propriété agraire en Roumanie*, 176–177., 183., 191–193.

³⁹ Vö. Márza: *Romanian Historians and Propaganda*, id. mű; Domanovszky: *La méthode historique de M. Iorga*, 121–124.

⁴⁰ Kevésbé ismert, hogy a kérdésben a legnagyobb apparátussal a kiváló agrártörténész és a szóban forgó Horea és Cloșca-felkelés legjobb, részben deheroizáló monográfusa, David Prodan támadott, aki 1944-ben külön könyvet szentelt Szekfű *Magyar története* 18. századi fejezetének bírálatára, ami az 1990-es években angolul is megjelent. Ugyancsak Szekfű kapcsán jegyzem meg, hogy Szekfűnek a középkori magyar nemzetiségi politikával összefüggő – német nyelven is olvasható – nézeteit, miszerint a magyarság a középkorban nem elnyomó, hanem türelmes nemzetiségi politikát folytatott, Silviu Dragomir támadta meg az ilyen céllal indult *Revue de Transylvanie* 1936-os évfolyamában franciául, ugyanakkor I. Lupaș egy másik folyóiratban románul, míg a későbbi korokra nézve később, főként az 1940-es évek elején Z. Paclișanu szedte ízekre a dualizmus idején érvényesülő toleráns nemzetiségi politikáról szóló szekfűi tézist. Vö. mindezekhez: Márza: *Romanian Historians and Propaganda*, 105–108.; Prodan, David: *Transylvania and again Transylvania: a historical exposé*. Cluj-Napoca, 1992. 31–38. (Eredetileg és románul 1944-ben jelent meg.)

⁴¹ Domanovszky: *La méthode historique de M. Iorga*, 47.

⁴² Említésre méltó a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején Iorgának Kornis Gyulával való inkább publicisztikai jellegű pengéváltása, amely, ha lehet, még inkább aktuálpolitikai kérdésekről szólt – történeti érvekkel. Kornis, aki bírálta Románia két világháború közötti nemzetiségi politikáját, a magyar kisebbség elnyomását, a határ menti vitás területekre népszavazás kiírását javasolta. Iorga, miután rendre utasította Kornist, mondván, tulajdonképpen ő is román (vö. jelentős történelmi szerepet játszó őseit a 16–17. századból – N. B.: Iorga kedvenc időtöltése volt a magyar történészek, tudósok nem magyar származásának felkutatása, így egy 1936-os cikke szerint Hóman/Hohl-mann német, Tamás (Trem) Lajos úgyszintén, Domanovszky, Lukinich lengyel, Eck-

gét rasszistának és idegengyűlölőnek, merő ideológiai szempontokban gyökerező politikai propagandának s így tudománytalannak minősítette.⁴³

A két történész egyébként az 1938-as zürichi történészkongresszuson személyesen is találkozhatott, sőt – biográfusa szerint – Iorga egyenesen triumfált. Úgy érezte, a nemzetközi

hart német, egészen hasonlóan, mint Szabó Dezső, aki Szekfűt Nadl Gyulának nevezi stb.), megkérdezi, hogy ki is felügyelné ezt a népszavazást. Ezen felül felveti, hogy a határ menti városok – Nagyvárad, Temesvár, Arad, Szatmárnémeti – lakossága túlnyomórészt zsidó, akiknek nemzeti hovatartozása egyáltalán nem megbízható, sőt megkérdőjelezhető, mert szerinte inkább igazodnak az aktuális hatalomhoz, s ehhez igazítják, hogy minek vallják magukat. *Historian or Politician?* By Julius Kornis. Budapest, 1940.; Iorga, Nicolae: *Rectification Sur La „Question de Transylvanie”*. Réponse à Un Article de M. Korniss Gyula Professeur À L'Université de Budapest. Bucarest, 1940.; Nagy: *Nicolae Iorga*, 386–387. (Hibás adatokkal.)

- ⁴³ Domanovszky Iorgának adott válaszában egyebek mellett felveti, hogy a román történész bírálja őt azért, hogy nem ismeri a román történelmet és népet (romániai látogatásra invitálja ezért), miként a román történetírás eredményeit sem (mivel nem tud románul). Domanovszky mindezt készséggel elismeri, viszont ő nem is vállalkozik román történeti szintézis megírására, ellentétben Iorgával, aki szintén és bevallottan nem ismeri a magyar történetírás eredményeit, de ennek hiányában is belevág a magyar történeti szintézis elkészítésébe, ráadásul nemzetközi közönség számára. Vö. Domanovszky: *L'origine et la patrie première des Roumains*, id. mű. Domanovszky szóban forgó cikkének magyar nyelvű változata megtalálható kéziratos hagyatékában. Két rövid, de jellemző részlet a cikkből, amelyek a vita hangnemet is érzékeltetik. Az egyik a kontinuitás tézisére és a középkori viszonyokra, a másik a 18. századi román bevándorlás kérdésére vonatkozik. MTA KIK Kt Ms 4531/5. „M. Iorgának azonban kényelmes másfél lapon elintézni azokat a kritikai észrevételeket, amelyeket a források meg nem engedett használata ellen 80 lapon át fölhoztam. A románok erdélyi tartózkodására a XIII. század előtti időből nincs adat. A XIII. század végén is még csak szórványosak a telepeik. Nagyobb számban csak a »silva Blacorum et Bissenorum« területén, a későbbi Fogaras megyében lelhetők föl. Egyebütt fokozatos terjeszkedésük szinte lépésről lépésre kísérelhető figyelemmel. M. Iorga mégis azt állítja, hogy Dácia kiürítése óta állandóan lakták egész Erdélyt s hogy a későbbi közéjük telepedett magyarok intézményeiket, különösen igazságszolgáltatási berendezkedésüket is, tőlük vették át. E fantasztikus teória fenntartása érdekében tagadja meg pásztor foglalkozásukat és akarja őket földművelőkké megtenni, holott ez a foglalkozási ág még a XV. században is csak szórványosan és kezdeti stádiumban merül fel közöttük. Ezért akarja mindenképpen letagadni, hogy a kenézek éppen olyan vezetői voltak, mint a Kárpátok északi részén a soltészek (sculteti), és hogy az ő rájuk vonatkozó adatok világánál figyelemmel kísérelhetjük egyrésről a románok terjeszkedését, másrésről pedig a kenézek egy részének földesúri hatósággá fejlődését. Ezért kell a kenézség, vajdaság és bánág fogalmait is mentől jobban összezavarnia.” MTA KIK Kt Ms 4531/5. 5. „Alapelve indítja őt arra is, hogy nevetségessé tegye az erdélyi és bánati oláhok szaporodási arányszámát, egyszerűen kijelentve, hogy senki sem fogja elhinni, hogy az 1720-iki 230.000 erdélyi románból 1916-ra 3.000.000 lett, az 1720-iki 45.000 bánati oláhból 1789-re 744.000 »car il n'y a pas la moindre trace d'immigration venant du Sud ou de l'Est.« [mivel a legcsekélyebb nyoma sincs a délről vagy a keletről történő bevándorlásnak] (18. l.). Kétségtelenül szörnyű és hihetetlen számok, ha az időközbeni bevándorlást – mint M. Iorga teszi – egyszerűen letagadjuk. Kitűnő ellenfelem ezt is igen ügyesen állítja be: »Appuyé sur M. Acsády, qui doit être un homme très intelligent, il veut nous faire croire...« [Acsádyra támaszkodva, aki minden bizonynyal nagyon intelligens tudós, akarja elhitetni] Pedig én nem Acsádyra hivatkozom, hanem az 1720. és 1789. népösszeírásra, amelyeknek adatait Acsády csak publikálta. Külömben [sic! E. V.] pedig ajánlom M. Iorgának, nézzen utána ezeknek a kérdéseknek a bécsi Hofkammerarchivban, amit ha megtesz, bizonyára nem fogja már kétségbe vonni a XVIII. századi tömeges bevándorlást. Az e körül folyt közigazgatási viták és intézkedések talán mégis helytállóbb bizonyítékok, mint M. Iorga apodiktikusan alkalmazott »logique social«-ja.” MTA KIK Kt Ms 4531/5. 5. Írásának végén Domanovszky cáfolja többek között azt is, hogy a dák államalapítást a magyarral szemben lekicsinyelte volna. Pusztán arról beszél, hogy a Kárpát-medence kitűnő földrajzi egységének „tudatára a magyarság előtt más nép nem jutott el”. MTA KIK Kt Ms 4531/5. 6.

történész társadalom őt tekintette győztesnek a vitában, elismerte tudósi kvalitásait, mivel őt választották meg a nemzetközi történész szövetség alelnökévé.⁴⁴

A kongresszuson Domanovszky – ahogy arra már utaltam – „A magyar nemzeti kérdés a középkorban” címmel tartott német nyelvű előadást.⁴⁵ Ebben, miután bevezetesként utal Friedrich Meinecke, Gabriel Hanotaux, Johan Huizinga nemzettel kapcsolatos gondolataira, részben összegezte korábbi krónika-tanulmányait, s kifejtette, hogy a „Magyarország a kereszténység, azaz a Nyugat védőbástyája” (egy korábbi írása szerint „védőpajzsa”⁴⁶) jelző nem a 16–17. században, a törökellenes harcok idején született meg, hanem jóval korábban, például a tatárjárás idején, s az egész középkoron keresztül ismert volt. Másrészt azt fejtegette, hogy a nemzeti, azaz a „közösség”-i összetartozás tudata a korai magyar történelem időszakában nem pusztán az uralkodóra, majd pedig a felsőbb társadalmi rétegekre korlátozódott, hanem az egész társadalmat áthatotta, sőt bizonyos elemeiben már az államalapítás előtt is bizonyíthatóan létezett.⁴⁷ Domanovszky a szövegben egyébként jelentős mértékben felhasználja korábbi krónika-tanulmányait, itt azonban nem a filológia kérdése aprólékos tisztázása volt a fő célja, hanem a szövegekből világosan kitűnő, a magyarság egészét összefogó, valamilyen szinten egységbe, „közösség”-be kovácsoló nemzettudat középkori meglétének, illetve gyökereinek bizonyítása.

Domanovszky 1945-ös igazolásának ügye

A második nagyobb problémakör, amelynek alapján rekonstruálni/elemezni kívánom Domanovszkynak az 1930-as évek végén, 1940-es évek elején felvetődő politikai válaszútját, a történész 1945-ös igazolásának ügye. A kérdéskör iratai, mint említettem, megtalálhatók Domanovszky hagyatékában, ugyanakkor szinte teljesen ismeretlenek a magyar történeti irodalomban.⁴⁸

Az igazolási eljárás Domanovszkynak a Magyar Nemzeti Múzeumban betöltött tisztsége kapcsán folyt, s meglepő módon az első fordulóban a történeoszt nem igazolták. A második forduló előtt (ami 1945 szeptemberében zajlott) Domanovszky hosszas apológiát készített, „A magam mentségére”, amely véleményem szerint jelentős mértékben hozzájárult az elsőfokú döntés megváltoztatásához, végső soron a történész igazolásához. Az írás „kincseshánya” a történeoszt és a korszakot kutató számára, mivel részletesen megvilágítja Domanovszkynak az 1940-es évek elején kifejtett tevékenységét, de egész pályafutását is (tartalmaz egy curriculum vitaet is).⁴⁹

A Domanovszky ellen szegezett vádak alapvetően két kérdéskört érintettek, amelyek persze eléggé jól ismertek a problémát kutatók előtt, ugyanakkor nem ismert minderről Domanovszky verziója (*horribile dictu*: narratívája), így az ezekben betöltött szerepe sem, pedig számos tanulsággal szolgál. Az egyik a Baráth Tibor nevezetes könyvéről szóló recen-

⁴⁴ Nagy: *Nicolae Iorga*, 389–390.

⁴⁵ Domanovszky Sándor „A magyar nemzeti kérdés a középkorban” című előadása. MTA KIK Kt Ms 4530/36-38. Ugyanott megtalálható az írás német nyelvű verziója is. Jelen sorok szerzője a kéziratot külön is publikálni kívánja. Itt mondanék köszönetet Horányi Károlynak az iratok felkutatásában nyújtott segítségéért.

⁴⁶ Domanovszky Sándor: *Európa pajzsa. Nyílt levél Deschanel Pál elnök úrhoz*. Szózat, 1920. jan. 23. sz. Deschanel szerint egyébként nem a magyarokat, hanem Szerbiát illeti a szóban forgó titulus.

⁴⁷ Vö. Domanovszky: *A magyar nemzeti kérdés a középkorban*, id. mű.

⁴⁸ Domanovszky Sándor 1945-ös igazolásával kapcsolatos iratok. MTA KIK Kt Ms 4180/1-17.

⁴⁹ A teljes forrást jelen sorok szerzője egy önálló tanulmányban kívánja publikálni.

zió ügye 1942-ben; a másik Szekfű Gyula 1943-as Akadémiai Nagydíjra való jelölésének (végeredményében jutalmazásának) problémája.⁵⁰

A Baráth Tibor könyvéről, sőt könyveiről szóló recenziók ügye viszonylag jól ismert az e korszakkal foglalkozók körében.⁵¹ Az ügy alapja (amire Szekfű Gyula is utalt például a Hajnal Istvánnal folytatott levelezésében⁵²) a Domanovszky-tanítvány Komoróczy Györgynek Baráth Tibor magyar történeti összefoglalásáról szóló ismertetése volt.⁵³ Baráth Tibor akkor már nyilas történésznek számított, s a könyvről a Domanovszky szerkesztésében lévő *Századok*ban megjelent, sok tekintetben pozitív hangú ismertetés azt a véleményt indukálta, hogy a *Századok* – engedve a korhangulatnak – maga is német/náci és szélsőjobboldali befolyás alá került. Mindezekre reagálva a folyóiratban *rectificatio*ra került sor, amelyben a szerkesztőség elhatárolta magát Baráth, illetve részben Komoróczy nézeteitől, s 1943-ban Hajnal István tollából származó, lesújtó kritika jelent meg Baráth Tibor egy másik, historiográfiai és történetpolitikai könyvéről (*Az Új Európa történetírása*), amely megsemmisítő bírálattal tárgyalta Baráth náci fogalmait (élettér, totalitás, faj), amelyek köré kívánta szervezni az új magyar történetírást.⁵⁴

Domanovszky 1945-ös iratában részletesen megvilágítja a kérdés hátterét, illetve az ügyben játszott saját szerepét: Baráth Tibort pályája kezdetétől ismerte (amúgy eredetileg Szekfű-tanítvány volt), nagyon tehetséges, szépreményű történésznek tartotta. Az Ösztöndíj Tanács elnökeként támogatta, sőt javasolta francia ösztöndíját is a harmincas években, ösztönözte Baráth francia nyelven megjelent, a korabeli magyar történetírásról szóló hosszabb tanulmányának születését, amely könyv formájában is napvilágot látott stb.⁵⁵ A vádiratban felvetődött, hogy Domanovszky javasolta Hómannak Baráth Tibor egyetemi tanári kinevezését Kolozsvárra a negyvenes évek elején. Domanovszky ezzel szemben kifejtette, hogy csak baráti, tréfás beszélgetésben vetette fel Hómannak a kolozsvári kinevezés ügyét, s akkor is a következő sorrendben fogalmazta meg javaslatait: Wellmann Imre, Váczy Péter, Baráth Tibor. (Váczy felvetése persze nem lehetett komoly, mert már egyértelmű volt a budapesti középkori tanszékre való kinevezése.⁵⁶) Domanovszky egyébként – irata szerint – Baráth Tibor nyilas velleitásáról, sőt pálfordulásáról nem tudott (a korábbi francia ösztöndíj a nyugat-európai demokráciák iránti rokonszenvvel is együtt járt). A könyvét ismertető cikk *Századok*-beli megvitatásán részt vett, Hajnal Istvánnal együtt a recenzió jelentős

⁵⁰ Hómanról lásd még: *Történeti áttértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus*. Szerk. Ujváry Gábor, a szerkesztő munkatársa Csurgai Horváth József. Budapest, 2011.

⁵¹ A Szekfű–Hajnal viszonyhoz lásd például: Lackó Miklós: *Korszellem és tudomány 1910–1945*. Budapest, 1988.

⁵² Vö. Hajnal István levelei Szekfű Gyulához. ELTE Egyetemi Könyvtár, G628. Erről, valamint a korszakkal összefüggő számos kérdésről lásd még: Erős Vilmos: *A szellemtörténettől a népiségtörténetig* (Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról). 2., javított, bővített, átdolgozott kiadás. Debrecen, 2012. 222–249.

⁵³ Komoróczy György: *Baráth Tibor: Magyar történet*. Századok, 76. évf. (1942) 7. sz. 329–331.

⁵⁴ Baráthról vö. Paksa Rudolf: *A történetírás mint propaganda. Baráth Tibor útja a szaktörténetírástól a mítoszgyártásig*. Kommentár, (2006) 5. sz. 69–79.

⁵⁵ Baráth Tibor: *L'histoire en Hongrie. (1867–1935.)* Extrait de la Revue historique. L. 177. Paris, 1936.

⁵⁶ Wellmann Imre köztudottan Domanovszky-tanítvány volt. Az agrártörténeti iskola eredményeit összefoglaló műve éppen a Domanovszky-émlékkönyv bevezető tanulmányaként jelent meg 1937-ben. Vö. Wellmann Imre: *Mezőgazdaságtörténetünk új útjai*. In: Domanovszky-Emlékkönyv. Budapest, 1937. 1–51. (Újból megjelent in: Csiki Tamás – Rémiás Tibor (szerk.): *Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból*. Miskolc, 1999. 24–56.

átdolgozását, illetve egyes részek elhagyását javasolta; ezek elvégzése után járult hozzá a cikk közléséhez. Magát a könyvet 1945-ben is jónak tartotta, s ismételten hangsúlyozta, hogy a Baráth nyilas nézeteit nyíltan megfogalmazó *Az Új Európa történetírása* című broszúrát Hajnal István 1942-ben megsemmisítő bírálattal illette, s ez utóbbi tükrözte inkább a *Századok* véleményét.⁵⁷ Apológiája szerint egyébként érdemes fellapozni a *Századok* lapjait a harmincas évek végén, negyvenes évek első felében: azt a németekkel/nácikkal szembeni kritikus vagy egyenesen elutasító hangvétel jellemzi. Közismert ugyanakkor – Domanovszky apológiájában erre nem tér ki részletekbe menően –, hogy a *Századok* szerkesztéséről az affér következtében mind Domanovszky, mind Hajnal megvált, s az irányítást 1943-tól Eckhart Ferenc vette át.⁵⁸

Az igazolóbizottság által felvetett másik ügy Szekfű Gyula 1943-as Akadémiai Nagydíjjal való jutalmazásának afférja volt.⁵⁹ A vád itt úgy szólt Domanovszkyval szemben, hogy a Moór Gyula által előterjesztett javaslat ellenében, amely Szekfűt proponálta, Domanovszky két körülményre hivatkozva Hóman Bálintot támogatta a *Magyar Történet* általa írt részéért.⁶⁰ Domanovszky egyik kifogása Szekfűvel szemben az volt, hogy 1938-ban Berzeviczy-emlékéremmel jutalmazták a *Magyar Történet*ért, s az Akadémia szabályai szerint ezután már nem kaphatta meg a Nagydíjat (amellyel életművet szoktak jutalmazni, s utoljára 1933-ban kapta történész, nevezetesen Károlyi Árpád).⁶¹

Moór Gyula ezen „gikszer” rektifikálására találta ki, hogy Szekfűt az akkoriban (1942-ben) megjelent, *Állam és nemzet* című kötetéért kellene díjazni.⁶² Domanovszky azonban ezt az ötletet is elvetette, mondván, az *Állam és nemzet* alapvetően nem tudományos szakmunka, hanem publicisztikai jellegű tanulmánygyűjtemény, mindössze egy (!) folyóiratban megjelent tanulmány szerepel benne, a többi mind napilapokban (Magyar Nemzet) korábban közölt újságcikk.⁶³ Meglehetősen mellbevágó, hogy a minuciózus pedantériával fogalmazó és érvelő Domanovszky 1945-ben (lehet, hogy 1943-ban is) úgy tudta, hogy Szekfű tanulmányaiból csak egy jelent meg folyóiratban, pedig ehelyett pontosan 14, ráadásul szerepel abban egy nagy ívű összefoglalás a nemzetiségi kérdés teljes magyar történetéből több mint száz oldalon.⁶⁴ Igaz, ezek a tanulmányok lényegileg a *Magyar Szemlé*ben jelentek meg, de a Szekfűvel vitatkozó Mályusz Elemérnek a Domanovszky és Hajnal által szerkesztett *Századok*ban megjelent cikkeiről csak jelentős erőfeszítéssel állapíthatók meg, hogy inkább szakmaiak és tudományosak, mint Szekfűé, arról nem is beszélve, hogy azok *in ultima analisi* az *Egyedül Vagyunk* című folyóiratban megjelent cikksorozatba torkolltak.⁶⁵

⁵⁷ Vö. Hajnal István ismertetése: Baráth Tibor: *Az új Magyarország történetírása* című művéről. *Századok*, 76. évf. (1942) 10. sz. 453–459.

⁵⁸ Vö. mindezekhez: Pál Lajos: *Egy folyóirat a történész viták keresztjében, Századok (1931–1943)*. *Századok*, 149. évf. (2015) 1. sz. 33–86.

⁵⁹ Vö. különösen Horváth László Béla: *Hóman Bálint utolsó évei: 1945–1951*. Sic Itur ad Astra, 5. évf. (1993) 3–4. sz. 120–229.

⁶⁰ A Magyar Történetet többször is említi Domanovszky védekezésében, de csak egyszer helyesen.

⁶¹ Vö. ehhez még: Erős Vilmos: A második „száműzött Rákóczi” vita (Szekfű Gyula „Bethlen Gábor” című művének korabeli fogadtatása). *Századok*, 150. évf. (2016) 1. sz. 3–46.

⁶² Vö. Szekfű Gyula: *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről*. Budapest, 1942.

⁶³ A kötet francia nyelvű változata, amely persze gyökeresen eltér a magyartól: Szekfű, Jules: *État et nation*. Paris–Budapest, 1945.

⁶⁴ Szekfű Gyula: *A nemzetiségi kérdés rövid története*. In: uő: *Állam és nemzet*, 85–177.

⁶⁵ Azt már csak ráadásul jegyzem meg, hogy az *Állam és nemzet* 1945-ben, *État et Nation* címmel megjelent francia változatában egyetlen Magyar Nemzet-beli cikk sem szerepel, ellenben az *Iratok*

Domanovszky egyébként a szóban forgó iratban az előzőkhöz hasonló pedantériával vázolja fel Hómanhoz fűződő viszonyának alakulását az 1910-es évektől kezdve (már doktori értekezéséről recenziót írt⁶⁶), ami kezdetben jó volt, a harmincas évek elején azonban eltávolodtak egymástól. Hóman például inkább csak vonakodva támogatta a Klebelsberg Kunó által és idején Domanovszky hathatós segítségével kezdeményezett s Domanovszky által változatlanul nagyra tartott sorozatokat.⁶⁷ Külön érdemként tartja számon, hogy sikerült megakadályoznia a *Századok* beolvasztását a Teleki Intézetbe, ami Hóman egyik fő törekvése volt.⁶⁸ Összességében érvelése annak bizonyítását célozta, hogy Hóman Szekfűvel szembeni jelölését nem személyes érdekek vagy politikai indokok motiválták, kizárólag a „szakmai”, tudományos szempontokat mérlegelte/vette tekintetbe.

Domanovszky mindezekon kívül még számos „tényt” vagy inkább momentumot megemlített, amelyek mind azt bizonyították, hogy háborús bűnt (bűnt egyáltalán) nem követett el, tevékenységében vagy szakmai, vagy nem németbarát (néha egyenesen németellenes) s nem antiszemita megfontolások játszottak alapvető szerepet. Így megemlíti, hogy közvetlen tanítványai közül számos (összesen nyolc) zsidó származású hallgató volt (például H. Balázs Éva, Iczkovits Emma, Léderer Emma⁶⁹), őket segítette. Tudományos kapcsolatrendszerében a német orientációt háttérbe szorította, inkább az osztrákok, de leginkább a franciák és lengyelek irányában tájékozódott, s keresett tudományos kapcsolatokat. (A lengyel együttműködést, mindenekelőtt a lengyel professzorok melletti kiállást segélycsomagok feladása, a lengyel nemzeti ünnepen való látványos és demonstratív koszorúzás bizonyította, amelyen többek között Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc, Lukinich Imre is részt vett, Hajnal Istvánt és Mályusz Elemért nem említette, nem beszélve Hóman Bálintról.⁷⁰) A németországi előadásokra való meghívásokat sorra visszautasította, helyette lengyel, finn,

a magyar államnyelv történetéhez 1926-ban megjelent nagy ívű bevezetője igen, valamint több, a szakmához igencsak közel álló írás, mint *Az erdélyi százsz történetírás* vagy az egyetemi előadások alapján tartott, szintén nagy ívű tanulmány a kisebbségi kérdés 19. századi történetéről igen. Amúgy *A nemzetiségi kérdés rövid története* – amely korábban sehol sem jelent meg – mindketőben szerepel, s csak akkor lehet publicisztikának minősíteni, ha – mint egyéb írásaimban korábban kifejtettem – például az ezzel ellentétes pozíciót kifejtő, franciául a *Revue d'Histoire Comparée*-ben megjelent, Szabó Istvántól származó *L'assimilation ethnique dans le bassin des Carpathes avant 1918* című tanulmányt szintén publicisztikaként értékeljük, amihez mindenesetre nem kevés bátorság szükséges. Domanovszky természetesen az *État et Nation* kötetéről nem tudhatott 1943-ban, de tudhatott a nemrégiben megjelent Szekfű monográfia készítője, aki többek között Domanovszky állítására hivatkozva állítja (amúgy több más Szekfű-kritikushoz, például Romics Ignáchoz hasonlóan), hogy Szekfű ekkor merő publicisztikát művelt. Igaz, megemlíti az 1945-ös kötetet, de nem elemzi azt, pusztán néhány sor erejéig felsorolja annak írásait. Vö. Szekfű: *État et nation*, id. mű; Szabó, Étienne: *L'assimilation ethnique dans le bassin des Carpathes avant 1918*. *Revue d'Histoire Comparée*, 1943. 279–330.; Erős Vilmos: *Asszimiláció és retorika*. (Szabó István: *A magyar asszimiláció című tanulmányának rekonstrukciója*.) Debrecen, 2005.

⁶⁶ Domanovszky több recenziót is írt ekkor a Századokban Hóman műveiről. Vö. például *Hóman, Bálint: Friesacher, wiener und böhmische Münzen in Ungarn zwischen den Jahren 1200 bis 1338*. *Századok*, 53. évf. (1919) 1. sz. 73–74.

⁶⁷ A nevezetes Fontesről van szó elsősorban. Vö. erről: Erős: *A szellemtörténettől a népiségtörténetig*, passim, illetve az ott megjelölt irodalom.

⁶⁸ Vö. mindezekhez részletesen: Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, 2000.

⁶⁹ Léderer Emma, amint szó esett róla, 1955-ben külön írásban védte meg Domanovszkyt Sándor Pál támadásaival szemben, illetve nekrológiát is ő írta a Századokban ugyanebben az évben.

⁷⁰ Vö. MTA KIK Kt, Ms 4180/1-17.

svéd, svájci és bécsi előadásokat, illetve tudományos utakat vállalt.⁷¹ A német/náci vaskezeszt kitüntetésének elfogadása a rektorsága idején pusztán a kötelező protokoll része volt; ezzel szemben dékánása során, alkalmanként testi épségét sem kímélve lépett fel az erőszakos, szélsőjobboldali diákmegmozdulásokkal szemben, előfordult olyan is, hogy eközben testi sérülést szenvedett.⁷²

Felvetődik a kérdés: hogyan értelmezhetjük/értékelhetjük mindezek alapján Domanovszky politikai válaszútjait a szóban forgó időszakban?

Mindenekelőtt le lehet szögezni, hogy Domanovszky biztosan nem volt fasiszta történész.⁷³ Nem érthetünk egyet persze Kosáry Domokos értékelésével sem, miszerint Domanovszky a hagyományos, köznemesi, nemzeti romantikus történet szemlélet folytatója lenne, hiszen történetírásában számos olyan elem található (sőt ezek a döntőek), amelyek a társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténeti irányultság jegyében túlmutatnak a nemzeti romantikus iskola alapvetően politika- és eseménytörténeti pozícióján.⁷⁴

Ugyanakkor hozzá lehet mindehhez tenni, hogy Domanovszkynak ezzel a nemzeti romantikus iskolával, illetve a közvéleménynek ilyen jellegű beállítottságával messze nem voltak olyan késhegyre menő/nagy vihart keltett vitái, mint Szekfünek a *Száműzött Rákóczi*, később kisebb mértékben – Domanovszkynak a *Magyar Történetet*, illetve *A magyar történetírás új útjait* illető kritikáival egy időben⁷⁵ – a Bethlen Gábor monográfia kapcsán, vagy Eckhart Ferencnek szintén a Hóman szerkesztette *A magyar történetírás új útjain*ban megjelent tanulmánya nyomán.⁷⁶ Ez rávilágít arra, hogy meglehetősen egyoldalú a gazdaság- és társadalomtörténészek új keletű (de nem teljesen előzmények nélküli⁷⁷) törekvése, hogy Domanovszkynak csupán a gazdaság- és társadalom- vagy művelődéstörténeti munkáit vegyék számba, miközben megfelelnek politikai, illetve történetpolitikai tevékenységéről vagy történetírásának ilyen aspektusairól, melyeknek lényeges szerep jutott például a Iorgával folytatott vitájában is a nemzeti szempont érvényesítésével.⁷⁸

Domanovszky számára, korabeli történészi pályatársaihoz hasonlóan, szintén a 'nemzet' az alapvető történet szemléleti/történetpolitikai alapállását meghatározó tényező és fogalom (nem véletlen, hogy Klebelsberget tekinti egyik legfontosabb szellemi és a történettudományos intézményrendszert megalapozni kívánó partnerének⁷⁹), s döntő kérdés a

⁷¹ Ezen előadások szövegei nagyrészt megtalálhatók Domanovszky hagyatékában.

⁷² Vö. Apológia, illetve MTA KIK Kt Ms 4180/1-17.

⁷³ Sándor: *A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához*, id. mű

⁷⁴ Vö. Kosáry: *A magyar történetírás a két világháború között*, 341–342.

⁷⁵ Vö. Domanovszky Sándor: *Recenzió a Magyar Történet IV. és V. kötetéről*. Századok, 64. évf. (1930) 1. sz. 81–903.; Domanovszky Sándor: *Recenzió a Magyar Történet VI. kötetéről*. Századok, 67. évf. (1933) 10. sz. 308–315.

⁷⁶ Lásd erről Törő László Dávid: Eckhart Ferenc történészi munkásságának súlypontjai. (Kézirat.)

⁷⁷ Vö. Granasztói: *Egy történész időszerűsége*, id. mű

⁷⁸ Vö. Kövér György: *Alfons Dopsch és a magyar gazdaságtörténet-írás*. In: Kor/Társ Panoráma. (Tanulmányok a 70 éves Vonyó József tiszteletére). Szerkesztette: Erőss Zsolt – Gyarmati György. Pécs–Budapest, 2015. 73–106. Kétségtelen ugyanakkor, hogy itt a szerzőnek nem célja a teljes Domanovszky-életmű értékelése.

⁷⁹ Mindezt bizonyítja, hogy Domanovszky több tanulmányt, illetve megemlékezést is ír Klebelsberg-ről. Lásd például: Domanovszky Sándor: *Gróf Klebelsberg Kuno*. Napkelet, 1936. 73–80. Domanovszky és Klebelsberg kapcsolatához lásd még Albert B. Gábor: *„Különös súlyt helyezek.”* (Domanovszky Sándor felterjesztése Klebelsberg Kunónak a magyar történeti tankönyvek szelleméről szerkesztendő memorandum tárgyában.) Történelemtanítás, 14. évf. Új folyam I. (2010) 2. sz. www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2010/05/2-szam-2010 (letöltés: 2015. nov. 30.)

„történelmi/történeti Magyarország” revíziója, az állami integritás helyreállítása. Alapvetően hiányoztak tehát az osztályszempontok, a társadalmi konfliktusok, sőt Domanovszky éppen a szóban forgó időszakban, tehát 1944-ben fogalmaz úgy a már említett, nagyszabású, József nádor két kötetes iratanyagához írt bevezető tanulmányában,⁸⁰ hogy a magyarság újabb kori legfőbb problémája (egyenesen sorskérdésről beszél) annak a patriarkális „közösségnek” a felbomlása, majdhogynem ellentétes érdekű osztályokra való szakadása – nem lehet itt fel nem fedezni Hajnal, illetve Vierkandt és Tönnies gondolatait⁸¹ –, amely még a kora újkorban is jellemezte. (A középkori „nemzeti közösség” gondolata volt 1938-as zürichi előadásának alapvető üzenete is.⁸²)

Fontos eleme ugyanakkor ennek a Domanovszky által vallott nemzetfogalomnak (amelyet Domanovszky nem ítél ellentétesnek az egyéni szabadság/az individualizmus elvével, talán protestáns, evangélikus vallási elkötelezettsége miatt sem⁸³), hogy alapvetően intakt volt az antiszemitizmus gondolatával és gyakorlatával szemben, bár a húszas évek elején Kovács Alajos könyvét ismertető recenziót tett közzé a *Századokban*,⁸⁴ s sokan meglepődnek a *Geschichte Ungarns* utolsó fejezetének olvastán, amely Szekfű *Három nemzedéknek* szövegszerűen bizonyítható, persze nem szó szerinti adaptációja, külön címmel a zsidókérdésről a dualizmus korában, illetve az azt meg nem oldó liberalizmusról.⁸⁵ Ezek a hangok azonban a harmincas években eltűntek, ellentétben a zsidóság kérdését majdhogynem középpontba helyező Mályusszal.⁸⁶

Összességében úgy gondolom, Domanovszky itt fejtegetett tevékenysége és történetírói alapállása a *historizmus* pozíciójához áll a legközelebb,⁸⁷ amely persze gyökeresen, sőt diametrálisan eltér attól a fajta, inkább negatív felhangú és szűkkeblű (ráadásul közelebbről nem meghatározott) *historicismus* fogalomtól, amelyről a Szekfű Gyuláról szóló, nemrégiben megjelent monográfiában is (amúgy tévesen) olvashatunk.⁸⁸ Mindez persze azt is jelenti, hogy értelmezésem jelentősen eltér a korábban említett Granasztói Györgytől és részben Glatz Ferencétől is, akik inkább a pozitívizmushoz vagy (Granasztói György esetében) a popperi *social engineeringet* emlegető neopozitívizmushoz kötötték Domanovszkyt.

⁸⁰ Vö. Domanovszky Sándor: József nádor élete és iratai. Egyes részei egyébként már korábban megjelentek. Vö. például: Domanovszky Sándor: *József nádor mint Magyarország teljhatalmú kormányzója 1805-ben*. Akadémiai Értesítő, 40. évf. (1929–1930) 289–296.

⁸¹ Vö. Tönnies, Ferdinand: *Közösség és társadalom*. Budapest, 1983.; Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest, 1996.

⁸² Vö. Domanovszky: *A magyar nemzeti kérdés a középkorban*, id. mű

⁸³ Vö. ehhez még: Boér Hunor: *Domanovszky Sándor (1877–1955) és a Magyar Művelődéstörténet*. Acta (Siculica), 2005/2. 203–210.

⁸⁴ Vö. Domanovszky ismertetése Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* című könyvéről. Századok, 57. évf. (1923) 5. sz. 182–185.

⁸⁵ Vö. Domanovszky: *Die Geschichte Ungarns*, id. mű

⁸⁶ Vö. a kérdéshez még egyébként Hettling, Manfred (Hrsg): *Volks geschichten im Europa der Zwischenkriegszeit*. Göttingen, 2003.

⁸⁷ A historizmus modernebb értelmezéséből kiemelkednek Franklin R. Ankersmit írásai, aki alapvetően pozitívan értelmezi a fogalmat. Az egyéb értelmezésekhez vö. Herbert Butterfield, Karl Mannheim, Fulvio Tassinari. Jörn Rüsen, Georg G. Iggers műveit. Ankersmithez vö. Munslow, Alun: *A History of History*. London – New York, 2012. passim; Franklin R. Ankersmit. In: Domanska, Ewa: *Encounters. (Philosophy of History after Postmodernism.)* Charlottesville–London, 1988. 67–99. A felsorolt egyéb szerzőkhöz Erős Vilmos: *Modern historiográfia*. Budapest, 2015.

⁸⁸ Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetírós és ideológus*. Kalligram, Pozsony, 2015.

A historizmus még Droysenig (tehát a 19. századig, sőt még korábbi időkig) visszamenő alapvető gondolata volt ugyanis a különbségtétel a természet- és történet-, alkalmanként szellem-, illetve kultúrtudományok között, s a pozitivizmussal homlokegyenest ellenkezőleg⁸⁹ azt hirdette, hogy a történelem általánosságát nem a törvényszerű ismétlődések, statisztikai bizonyosságok képezik, mert az alapvetően egyénítő, individualizáló/idiografikus jellegű, hanem sokkal inkább az eseményeknek, történeseknek az általános kultúrértékekre való vonatkoztatása (Rickert),⁹⁰ amely általános kultúrértékek, etikai közösségek közül ki-tüntetett hely illeti meg a nemzetet. A historizmus képviselői alapvetően olyan történetírást kívántak művelni, amely nem egyszerűen csak rögzíti/rekonstruálja az eseményeket, hanem befolyásolni, alakítani is kívánták saját koruk valóságát, s hozzá kívántak járulni saját koruk, „közösségük” alapvető problémáinak megoldásához. Úgy vélték, azáltal eredményeik, tevékenységük általános, etikai tartalommal telítődik (a *vicoi verum ipsum factum* értelmében).⁹¹

Nem véletlen, hogy Domanovszky a harmincas évek második felében, a negyvenes évek elején számos előadást, rektori és doktoravató beszédet tartott, előszót írt, sőt egy írása címében is kifejezetten „magyar nemzeti szellem”-ről beszélt, s kifejtette, a tudományos tevékenységnek nemzeti szempontokat kell szolgálnia, alkalmanként a nemzet sorskérdéseire kell választ adnia.⁹² (Ezt a fogalmat használja, mint említettem, a József nádorról írt 1944-es munkájában is.)

A fentieket igazolja az is, amit leginkább Várdy Béla⁹³ és az amúgy telivér náci Harold Steinacker⁹⁴ állít, miszerint a szóban forgó időszakban Domanovszky egyre inkább (még ha nem is kizárólagosan) az általa korábban (például a Szekfüvel folytatott viták vagy *A magyar történetírás új útjai* bírálata során⁹⁵) annyira kritizált *szellemtörténet* (*Geistesgeschichte*) befolyása alá került. Nem térek ki itt arra, mi a különbség szellemtörténet és historizmus között, legyen elég annak felidézése, hogy a kérdéskör egyik szakmai tekintélye, Georg G. Iggers a kettőt azonosnak tekinti,⁹⁶ illetve – német interpretációkhoz

⁸⁹ Vö. R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivisták történetnézete a magyar történetírásban*. 1-2. köt. Budapest, 1973. Megjegyzem, hogy R. Várkonyi Ágnes itt felbukkanó pozitivizmus–historizmus szembeállítását ideologikus (több szempontból Léderer Emma felfogásához hasonló), már saját korában sem volt éppen korszerűnek nevezhető. Valamint Erős: *Modern historiográfia*, passim.

⁹⁰ Érdemes mindehhez hozzátenni, hogy a szellemtörténetet, illetve a historizmust (benne Rickertet) talán a korábban már szóba került Kornis Gyula ismerte a legbehatóbban a korszakban. Vö. Kornis Gyula: *Történetfilozófia*. Budapest, 1924.

⁹¹ Vicohoz magyarul lásd: Nagy József: *Vico (Eszmetörténet mint korlátlan szemiozsis)*. Budapest, 2003.

⁹² Vö. Szellemiség és nemzeti szellem. Domanovszky Sándornak az 1930/1940. tanévet megnyitó rektori székfoglaló beszéde. Budapest, 1939. Kifejezetten e nemzeti szempontokat érvényesíti 1927-es népszerűsítő magyar történeti összefoglalása is. Vö. Domanovszky Sándor: *A honfoglalástól Trianonig. Magyarország történelme művészi képekkel, térképekkel és a korabeli íróktól vett olvasmányokkal*. Budapest, 1927.

⁹³ Vardy: *Modern Hungarian historiography*, 167–171.; Vardy, Steven Bela: *Clio's Art in Hungary and Hungarian America*. New York, 1985. 209–210.

⁹⁴ Steinacker, Harold: *Alexandre Domanovszky*. Nachruf. Sonderabdruck aus dem Almanach der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Jg. 105. (1955) Wien, 1956. 368–377.; Steinacker-ről újabban vö.: Orosz László: *Tudomány és politika (Fritz Valjavec [1909–1960] a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban)*. Budapest, 2014.

⁹⁵ Vö. mindezekhez még Öze Sándor: *Nemzettudat és historiográfia*. Budapest, 2009. 19–23. (Domanovszky irányában egyoldalúan és elfogultan.)

⁹⁶ Iggers, Georg G.: *A német historizmus*. Budapest, 1988.

kapcsolódva – egy közelmúltban megjelent magyar nyelvű monográfia is késő historizmusról beszél a szellemtörténet kapcsán.⁹⁷

Nem véletlen, hogy Domanovszky hivatkozásai/utalásai között (például a többször említett 1938-as előadásban, de a *Magyar Művelődéstörténet*hez írott, a nagylélegzetű vállalkozás koncepcionális alapállását tükröző előszavában is⁹⁸) egyre inkább megjelenik Rickert, Windelband, Dilthey vagy a már említett Huizinga és Meinecke.⁹⁹

Mindez nincs ellentétben azzal, hogy történetírásának számos gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozása van (vagy alapvetően azok határozzák meg), ugyanez a helyzet Georg von Below, Gustav Schmoller vagy éppen az egyik mintaképnek tekintett Alphons Dopsch¹⁰⁰ esetében is, azt pedig csak *horribile dictu* jegyzem meg, hogy Henri Pirenne újabb értékelői gazdaság- és társadalomtörténetét szintén nemzeti keretek által behatároltként értékeli, ahol még flamand elfogultság is dominál.¹⁰¹ De nem áll ellentétben azzal sem, hogy a historiográfiai irodalom újabban elhúzódozó professzionalizációról beszél,¹⁰² amelynek számos eleme (például a József nádor hatalmas iratkötegei, de a kiterjedt krónika-tanulmányok is stb.¹⁰³) fellelhető Domanovszky életművében. Ez a professzionalizmus pedig (alapvető 19. századi formájában főként) egy tőről fakadt a nemzeti gondolatot középpontba helyező historizmussal, s ennek alapvető hatása lehetett Domanovszky nézeteinek alakulására.¹⁰⁴

⁹⁷ Vö. Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom (A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941)*. Budapest, 2010. 33–38.

⁹⁸ Domanovszky Sándor: *Előszó*. Magyar Művelődéstörténet. 1. köt. Budapest, 1939. 5–18.

⁹⁹ József nádor életrajzában pedig egyenesen Metternich „lelki alkát”-át analizálta. Ez utóbbi kategória kifejezetten a szellemtörténet eszköztárába tartozott, főleg az említett szerzők szöveggörnyezetében.

¹⁰⁰ Dopschról újabban vö. Buchner, Thomas: *Alfons Dopsch 1868–1953*. „Die Mannigfaltigkeit der Verhältnisse.” In: *Österreichische Historiker (1900–1945)*. Bd. 1. Hg. von Karel Hruza. Wien, 2008. 155–190.

¹⁰¹ Tollebeek, Jo – Keymeulen, Sarah: *Henri Pirenne, Historian: A Life in Pictures*. Leuven, 2011. 124.

¹⁰² Vö. *Atlas of European Historiography (The Making of a Profession 1800–2005)*. Edited by Ilaria Porciani – Lutz Raphael. New York, 2010.; recenzióm erről: Erős Vilmos: *Historiográfia tudás-szociológiai aspektusból*. Klió, 24. évf. (2015) 1. sz. 22–27.

¹⁰³ Minderre részben utal: Glatz: *Egy Habsburg nádor a magyar történetírásban*, 231–232.

¹⁰⁴ Hozzátenném mindehhez, hogy alapvetően ez a historista/tradicionalista alapállás tartotta távol Domanovszkyt a szélsőséges, rasszista, azaz fajelméletre építő, de az osztályalapú diktatúrára felkészítő irányzatoktól is. Felvetődhet persze, hogy akkor mi is a különbség például Szekfű és Domanovszky felfogása között, hiszen a historizmus kánonja szerint a nemzet történelmi képződmény, s így mindketten hasonló elveket vallanak. Szerintem az, hogy az utóbbi inkább összpontosít a gazdaság- és társadalomtörténetre, az anyagi kultúrában gyökerező civilizációtörténetre, másrészt Domanovszky Szekfűnél jobban érvényesítette a nemzeti függetlenségi/köznemesi szempontokat, talán protestáns vallása és erdélyi származása miatt is, továbbá a kelet-európai vonatkozások iránt is érzékenyebb volt. De mindkettejük nézőpontja több vonatkozásban európai horizontú volt, s a nemzeti romantikus iskola egyoldalú politikai eseménytörténetének meghaladását jelentették, azaz az egyébként is számos vonatkozásban európai színvonalú két világháború közötti magyar történetírás élvonalába tartoztak, pontosabban éppen ők, persze másokkal kiegészülve, reprezentálták ezt az Európához közelítő nívót. Az viszont nem állja meg a helyét, hogy Domanovszky inkább érvényesített szakmai szempontokat, mint az ideologikus publicista Szekfű, mivel Domanovszky nézetei is szaturálva voltak ideológiai, retorikus elemekkel, mindig nemzeti tudományról beszélt ő is, s Magyarországnak a Nyugathoz való tartozását, a kereszténység védőpajzsza tételeit is bevallottan harcos, expressis verbis antibolsevizmus/részben antiliberalizmus jegyében hirdette.

Hogy mindennek milyen jelentősége van a későbbiekben (azaz az 1945, illetve az 1948 utáni történetírás alakulásában), azt világosan bizonyítja a tény, ami tulajdonképpen válasz is a Domanovszky politikai választútját firtató kérdésre: Domanovszky 1945 után elhallgat, 1955-ben bekövetkezett haláláig mindössze egy nekrológia jelenik meg 1946-ban a *Századokban*, a régi krónika-filológus pályatárs Madzsar Imréről.¹⁰⁵ Az 1950–1960-as években csak források/adatok öncélú felhalmozójának, kásahegyeket görgető „aktagyáros”-nak tekintették,¹⁰⁶ s a marxista magyar történetírás reprofesszionalizációjára (ami egyébként egyedülálló, a kelet-európai, azaz a volt szovjet zónához tartozó országok történetírásában megfigyelhető jelenség)¹⁰⁷ volt ahhoz szükség, hogy Domanovszkyt újból felfedezzék, s az őt megillető helyre kerüljön. Domanovszky persze 1945 után sem hallgatott el teljesen, hiszen hagyatékában megtalálható egy bizonyíthatóan ekkor készült, hatalmas, több ezer oldalas egyetemes kultúr- és művelődéstörténeti szintézis kézirata, amely részben korábbi tankönyvi, illetve egyéb ilyen jellegű kutatásaira épül.¹⁰⁸ A publikálatlan, még soha senki által nem kutatott kéziratról egyedül a korábban már felidézett Harold Steinacker emlékezik meg 1955-ben Domanovszkyról írott nekrológiájában,¹⁰⁹ aki Domanovszky feleségétől szóban értesült a nagyszabású összefoglalásról, kézbe soha nem vehette, viszont megállapította, hogy Domanovszky *par excellence* szellemtörténeti (*Geistesgeschichte*) tájékozódásának jegyében készült.

¹⁰⁵ Domanovszky Sándor: *Madzsar Imre, 1878–1946. Századok*, 79–80. évf. (1945–1946) 4. sz. 306–307.

¹⁰⁶ Erről lásd még: Boér: *Domanovszky Sándor*, 203–204.

¹⁰⁷ Vö. erre: Erős: *Modern historiográfia*, 350–351., 375–375.

¹⁰⁸ MTA KIK Kt Ms 4180/119–144. Az ember gondolatvilága; Ms 4181/1–2. Mágia és mítosz; Ms 4182/1–12. Történelemformáló tényezők. A kéziratok több száz, illetve több mint ezer oldal terjedelműek. A Domanovszkyval foglalkozó eddigi irodalom egyáltalán nem hivatkozott a szóban forgó kéziratokra, elemzésükről nem is beszélve. Pedig bármelyik fejezet felütésénél (a kéziratok címében is) szembeszökő a szellemtörténeti beszédmód és tematika, amit messzemenően alátámasztanak a Cassirerre, Windelbandra, Max Weberre, Spenglerre, Dilthey-re történő állandó és terjedelmes hivatkozások. Mindez szövegszerűen is alapjaiban kérdőjelezi meg azokat az értelmezéseket, amelyek szerint Domanovszky életműve a szellemtörténet ellenlábasként értelmezendő. Az utóbbiakhoz legújabbban vö. Kövér, György: *Crossroads and turns in Hungarian economic history*. In: Routledge Handbook of Global Economic History. Edited by Francesco Boldizzoni – Pat Hudson. London – New York, 2016. 242–258.

¹⁰⁹ Vö. Steinacker: *Alexandre Domanovszky*, 376–377.

FÜGGELÉK

Az alábbi függelékben Domanovszky Sándornak és tanítványának, Berlász Jenőnek egy 1940-es levélváltását közlöm.¹¹⁰ A levélváltás apropója az volt, hogy Berlász az 1940-es évek elején tanulmányt készített egy a magyar és román kapcsolatok történeti problematikáit tárgyaló kötetbe, mely nyilvánvaló politikai szándékkal készült, s Erdélynek Magyarországhoz való szerves tartozását kellett bizonyítania, Erdély magyar uralmának történeti érvekkel való igazolását kellett nyújtania. A kötet további szerzői Alföldi András, Deér József, Kniezsa István, Makkai László, Mikecs László, Jakó Zsigmond, illetve Mikó Imre voltak. A szerzők kitérnek a román és magyar történészek akkor már közel két évszázados vitájának szinte minden kérdésére, így például a dáko-román kontinuitás, Anonymus vagy például a moldvai, csángó-magyarok történeti problémáira, Kniezsa István nagyszabású tanulmánya „Keletmagyarország helynevei” címmel pedig a térségben található települések neveinek túlnyomóan magyar eredetét bizonyítja nagy erudícióval és bizonyító anyaggal.¹¹¹ Amint a levelezésből kiderül, Berlász Jenő a kötetbe szánt tanulmányát véleményezésre megküldte professzorának, Domanovszkynak, aki nem volt megelégedve a cikkel, ugyanis szerinte Berlász túlságosan objektív (!) akart lenni, s nem eléggé érvényesítette az említett propagandacélokat. Túlságosan kritikusan ábrázolta a belső társadalmi problémákat, az elmaradottságot a jobbgáyi helyzet vagy a nagybirtok kérdéseiben. Domanovszky szerint a propagandát jobban szolgálná, ha inkább a külső tényezők vagy a korviszonyok szerepét hangsúlyozná e hiányosságok kapcsán.

Berlász válaszából kitűnik, hogy Domanovszky kéréseinek messzemenően eleget tett, s átdolgozta a szöveget. Némileg ironikus mentegetőzéseként azt említette, hogy járatlan az efféle műfajban (nyilván tudósként tartotta számon magát, s ebben a szellemben készítette el tanulmányának első változatát).

A levélváltás a lehető legszorosabban kötődik a korábban elmondottakhoz, s világosan bizonyítja a nemzeti szemszög döntő szerepét Domanovszky gazdaság- és társadalomtörténetre vonatkozó nézetei esetén is, amit tanítványaitól is számon kért.

¹¹⁰ A szóban forgó levélváltás az MTA KIK Kt Domanovszky-hagyatékában található, az igen nagy valószínűséggel Domanovszkytól származó levél keltezés és aláírás nélküli. A kézírás, a levélben változtató körülmények és a válasz alapján azonban egyértelmű, hogy itt Domanovszky Sándorról van szó (Berlász Jenő beazonosítása pedig ennél is egyértelműbb). A dokumentumra Törő László David hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton mondok köszönetet.

¹¹¹ Lásd: *Magyarok és románok*. (Szerk. Deér József és Gáldi László). 1-2.köt. Budapest, 1943–1944. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Vö. még minderről részletesebben: Ludanyi: *The Legacy of Transylvania in Romanian and Hungarian Historiography*, 266–267. A címlétről világos, hogy a kiadvány kétkötetes, Berlász tanulmánya az 1943-ban megjelent kötetbe készült.

I.

Domanovszky Sándor levele Berlász Jenőhöz, keltezés nélkül.
MTA KIK Kt Ms 4523/230.¹¹²

Kedves Barátom!

Átnéztem az erdélyi gazdasági fejlődésről írt dolgozatodat.¹¹³ Értelmes, jó dolgozat. De egy nagy baja mégis van. Igaz ugyan, hogy a propaganda célra készült dolgozatnak ezt a célt nem szabad elárulnia, de azért rendeltetését sem szabad soha szem elől téveszteni, különösen elrendezésében és fogalmazásában nem.

A fogalmazásban nagyon kell vigyázni, hogy ne kerüljenek bele olyan megállapítások és kijelentések, amelyeket az ellenfél a maga javára használhat föl. Ilyen bizony egész csomó akad dolgozatodban. Ezen a bajon könnyen lehet segíteni. Egyszerűen kihagyhatnók, anélkül, hogy magát a fejtegetést megzavarnák, hogy az értelem a kihagyással valamit is szenvedne. Megjelöltem őket a szövegben áthúzással vagy javítással.

Nehezebb kiküszöbölni ezt a túlhajtott objektivitást az elrendezésben. A mi használatunkra jó a dolgozat. De ez idegeneknek készült, akik járatlanok a magyar historiában, akik amúgy is gyanús szemmel állnak minden fejtegetésünkkel, és mindenben azt keresik, hogy a kedvezőtlen fejlődésnek magunk vagyunk az okai.¹¹⁴

Ezért bizony mindent a szájukba kell rágni. Világos elrendezéssel mindennek arra kell rámutatnia, hogy ahol kedvezőtlen volt a fejlődés, a külső körülményeken, általános korviszonyokon stb. alapult.¹¹⁵ Ezekkel szemben tehát ki kell emelni az ellensúlyozásukra való törekvéseket, még ha azok sikertelenek voltak is.

Ezen a ponton van a dolgozatnak egy nagy hibája. Az erdélyi gazdasági életet, annak minden baját élesen domborítja ki: így a nagybirtokot és a jobbágyság alakulását, a fejedelmek hozzá nem értését, az osztrák irányítás idegen szempontjait, majd hogy Erdély közlekedésügyét a nyugati kapcsolatok miatt elhanyagoltuk. Az osztrák vámpolitika esetétől eltekintve csupa vád saját magunk ellen. Ilyen propagandával nem szolgáljuk Erdély visszaszerzésének ügyét.

A XV. századi belső bajok és a nyomukban bekövetkezett hanyatlás Moháccsal túlságosan ki van élezve. A középkornál inkább azt kellett volna hangsúlyozni, hogy bessenyő, kun, tatár, majd török pusztítások mindig megrikították a lakosságot és új kezdetekre kényszerítettek.¹¹⁶ Ezzel kapcsolatban kellene kifejtetni azt a vonzerőt, amelyet az elpusztult vidékek a szomszéd és a hegyekben legeltető oláhságra gyakoroltak, kiemelve, hogy ez viszont élet-

¹¹² Berlász Jenőről lásd: Buza János: *Levéltárból a katedrára, katedráról a könyvtárba*. Utószó Berlász Jenő válogatott gazdaság- és társadalomtörténeti írásaihoz. In: Berlász Jenő: *Erdélyi jobbágyság–magyar gazdaság*. (Válogatott tanulmányok.) Szerk. Buza János – Meyer Dietmar. Budapest, 2010. 316–326.

¹¹³ Minden bizonnyal a következő cikkről van szó: Berlász Jenő: *A románság az erdélyi agrártársadalomban*. In: *Magyarok és románok*. 1. köt. Budapest, 1943. 572–598. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. 1943.

¹¹⁴ A szóban forgó kötet e vonatkozásairól vö. Ludanyi: *The Legacy of Transylvania in Romanian and Hungarian Historiography*, 266.

¹¹⁵ Tehát nem a magyarság, illetve a belső viszonyok felelősek az elmaradottságért, hanem a külsők, illetve a kor általános körülményei.

¹¹⁶ Vö. Domanovszky nemzetiségtörténeti tanulmányai a húszas évek elejéről, de például a *Geschichte Ungarns* című, korábban idézett műve is.

formájában messze alatta állott annak, aminek a helyébe jött, s legfőljebb csak ott tudta azt gyatrán folytatni, ahol korábbi magyar telepek jogi formáit kisajátította.¹¹⁷

Ha pedig a nagybirtokot kárhozzatjuk, azt is meg kell említeni, hogy az oláhokat telepítő kenézek is minden erejükkel ennek a nagybirtoknak kiépítésén dolgoztak.

Nem ártana azonban kiemelni, hogy az oláh fejedelemségekben a városi formát magyar telepések honosították meg, amint azt a város magyar származású neve: oras is elárulja, valamint azt, hogy ezek a városok egészen a magyar városok agrárius jellegű formájában keletkeztek.

Ennek megfelelően a XVII. századnál az innen kivándorlóknál azt kell kihangsúlyozni, hogy azok olyan elemek voltak, akik az akkori erdélyi kedvezőtlen viszonyokkal szemben másutt keresték a megfelelő magasabb életszintet, míg az ide tömegesen bevándorlóknak az erdélyi viszonyok még eldorádót jelentettek.¹¹⁸

Vigyázni kell az oláh bevándorlás adataival, azokat talán inkább a párhuzamos magyar adatokkal kellene közölni.

A fejedelmek politikájánál, ha kedvezőtlen következményeiket meg is állapítjuk, mégis a javításra való törekvést kell kiemelni.

Az erdélyi közlekedési politikát nem kell olyan élesen az általános magyarorszáigival szembeállítani, s inkább arra kell rámutatni, hogy mennyire kedveztek a nemzetiségeknek, éppen a magyar székelység érdekeit hanyagolva el.

Menj fel, kérlek, a miniszterelnökségre,¹¹⁹ és próbáld meg, hogy ezeken a bajokon még utólag segítsenek.

Szíves üdvözléssel

II.

Berlász Jenő levele Domanovszky Sándornak, Perecseny, 1940. augusztus 16.

MTA KIK KtMs 4523/229.

Mélyen tisztelt Professzor Úr!

E hó 8-án kelt kedves sorait tegnap, 15-én köszönettel megkaptam. Professzor úrnak dolgozatomhoz fűzött megjegyzéseit figyelmesen átolvastam, s belátom, hogy a jelzett vonatkozásokban csakugyan helytelenül fogtam meg a dolgokat. Szolgáljon mentségemre a propagandisztikus műfajban való járatlanságom.

Ez speciális mesterség, amely – erősen beidegződött tárgyilagos szemléletmódom miatt – újszerű, szokatlan volt nekem. Írás közben a Professzor úr által felsorolt valamennyi kényesebb pontnál éreztem, hogy célszerűbb volna hallgatni róluk, másrészt azonban aggódtam az erdélyi szász irodalom (Schuller, Teutsch, Jelenics¹²⁰) jól értesültsége és a fiatal erdélyi magyar szociográfusoknak (különösen Bórodó Györgynek) a magyarság mulasztásait és hibáit kíméletlenül feltáró, legújabbban megjelent írásai miatt. Úgy gondoltam, hogy le-

¹¹⁷ Mindezekről lásd még David Prodan már idézett művét, valamint Miskolczy Ambrus: *A 18. századi Erdélyi népességszámok értelmezésének historiográfiájából*. Múltunk, 58. évf. (2013) 1. sz. 6–35.

¹¹⁸ Vö. Miskolczy: *A 18. századi Erdélyi népességszámok értelmezésének historiográfiájából*, illetve az ott megjelölt irodalom.

¹¹⁹ A kötet nyilvánvaló kormányzati irányítással készült.

¹²⁰ Az említett szerzőkhöz lásd például: Szekfű Gyula: *Az erdélyi szász történetírás I–II*. Magyarságtudomány, 5. évf. (1943) 174–198., 325–373.

galább érintenem kell a kényes politikát, nehogy túlságosan szembetűnő legyen az eltérés az erdélyiek előadása és az enyém között. Ezért rajzoltam valamennyire reális képet.

Professzor Úr megnyugtatóására azonban azt is közlöm, hogy utólag mégis átdolgoztam a szóban forgó részleteket. Amikor a cikkek rövidebbre fogása szükségessé vált, éppen a kritikus hangú részeket húztam ki, illetve módosítottam. Teljesen töröltem a társadalmi bajokat érintő, a nagybirtokrendszerre, a kivándorlásra és az oláhság számszerű szaporodására vonatkozó bekezdéseket; a fejedelmi és a XIX. századi gazdaságpolitika eredményeit mérlegelő mondatokat pedig diplomatikusabban fogalmaztam meg.¹²¹ Így tehát vég-eredményben mindent, amire Professzor Úr figyelmeztetni volt szíves, már előzetesen korrigáltam. A cikk átdolgozott formájában, újból legépelve került Teleki és Hóman őexcellenciáik elé. Semminemű kifogás nem merült fel, sőt úgy hallottam, Hóman kegyelmes úr meg volt elégedve.

Kevéssel előbb, hogy Pestről elutaztam, 7-én vagy 8-án olvastam a jóváhagyott és németre fordított cikk¹²² kefélenyomatát. Elég jól hatott. Hiszem, hogy Professzor Úr is megelégedőnek fogja találni.

Szíves észrevételeit még egyszer köszönöm, s elnézését kérem az új területen való próbálkozás első botlásai miatt.

Minden jót kívánok, s vagyok őszinte, mély tisztelettel hálás tanítványa

Berlász Jenő

VILMOS ERŐS

*Taking Refuge in Silence... and Intellectual History.
Sándor Domanovszky's Views of History and Historical Policy
at the Turn of the 1930s and 1940s*

The paper discusses Sándor Domanovszky's historical and historical political views. After briefly summarizing the literature on Domanovszky, the author focuses on two main problems in his treatment of the subject: on the one hand, Domanovszky's debate with Romanian historian Nicolae Iorga, and his clearance procedure in 1945, in which the so called Tibor Baráth case and the involvement related to the grand prize awarded by the Hungarian Academy of Sciences to Gyula Szekfű in 1943 played a decisive part. According to the author's conclusion, contrary to previous views, it was not positivism but rather a historicism centering on the national problematics as well as intellectual history that primarily influenced Domanovszky's work in the last period of his life.

¹²¹ Lehetetlen itt nem gondolni Foucault azon megállapítására, hogy a fennálló hatalmi-politikai viszonyok és elvárások alkalmanként befolyásolhatják (itt egyenesen és szó szerint átírják) a történetek szövegeit. Ennek vizsgálata, úgy tűnik, a historiográfia egyik feladata. Foucault-hoz lásd például a magyar nyelvű irodalomból: Sutyák Tibor: *Michel Foucault gondolkodása*. Mária-besnyő–Gödöllő, 2007.

¹²² Berlász hasonló tárgykörben ekkoriban megjelent francia nyelvű munkája: Berlász Jenő: *Seigneur hongrois – paysan roumain en Transylvanie*. Revue d'Histoire Comparée, vol. 4. évf. (1946) 225–258.

BARÁTH KATALIN

„Pedig a történet egy és oszthatatlan”*

*Identitásválság és rituális önmeghatározás:
a Történelmi Társulat centenáriumi ünnepe (1967)*

„– Apa, azt ígérted, megmutatod az emlékművet.
– Ott van.
– Mért nem megyünk oda?
– Mert most valakik vannak ott.
– Ők nem a forradalom barátai?
– De igen.
– És akkor mért nem megyünk oda?
– Mert nem tudjuk, kik azok.”
(Szálinger Balázs: Széna tér, október 23.)

Aligha akad honi történétíró, aki a Magyar Történelmi Társulatot kirekesztené a magyar historiográfia történetéből. A Társulat, „a magyarországi történész szakma első professzionális intézménye”¹ jelentősége egybeforr az alapítás évének súlyos dátumával, 1867-tel. Az idestova százötvenedik életévét betöltő testület célja keveset változott az eltelt évtizedek alatt: helyt állni „a történeti vizsgálódásokat hivatásuknak tekintő kutatók és a nemzeti múlt kérdései iránt érdeklődők jóval szélesebb köre társadalmi szervezeteként”.² Nem túlzás tehát, ha a Társulatnak reprezentatív szerepet tulajdonítunk, és a történettudománnyal bíbelődők közösségének egyik arcaiként tekintünk rá. Ebben a kivételes szerepben a testületet csak megerősíti a százötven esztendő folyamatos működés ténye.

E működés azonban korántsem (volt) mentes a nehézségektől, különösen a századik évforduló, 1967 tájékán. „Első és talán legfontosabb problémánk társulatunk társadalmi jellegének a kérdése. [...] Második alapvető problémája társulatunknak, hogy mi legyen a szerepe a történettudomány szervezésében és irányításában. [...] Harmadik alapfontosságú problémája társulatunknak, hogy miként vegyen részt a történettudomány művelésében, milyenek legyenek – legyenek-e egyáltalában – a társulati kiadványok. [...] Negyedik alap problémája társulatunknak, hogy miként vegyen részt a társadalom nevelésében, a társadalom történeti tudatának formálásában, egyszerűbben szólva: a történelmi ismeretterjesztésben.”³ Ha leegyszerűsítjük a felsorolást, egyetlen megállapítással összefoglalhatjuk a ne-

* Az idézet forrása: Ember Győző: *Elnöki zárszó. Századok*, 101. évf. (1967) 6. sz. 1264. A jelen dolgozat a szerző PhD-disszertációjának egyik átdolgozott, kibővített fejezete (Baráth Katalin: *Történelmi identitáskonstrukciók 1947–1968. Egyéni és kollektív önelbeszélések szövegközpontú megközelítései*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2013).

¹ Pók Attila: *A Magyar Történelmi Társulat száznegyven éve – 1867–2007*. Magyar Tudomány, 170. évf. (2009) 2. sz. 130.

² Pók: *A Magyar Történelmi Társulat száznegyven éve – 1867–2007*, 130.

³ Ember: *Elnöki zárszó*, 1262–1264.

hézségeket: a Magyar Történelmi Társulat százévnvi történelemmel a háta mögött elérkezett arra a pontra, hogy képtelen volt számot adni arról, miben is találhatná meg a létjogosultságát, mi is volna az az ok vagy tevékenység, amely kizárólag az ő és csakis az ő feladata, hivatása lenne. Ilyen súlyos identifikációs probléma mutatkozása folytán akár az a lehetőség is nyitva állt a Társulat közössége előtt, hogy felszámolja önmagát. A centenárium alkalmából elhangzott és a *Századokban* megjelent szövegekben, valamint a centenáriumi ünnepségek szervezésének hevében született háttérdokumentumok szerint egy efféle önmegszüntető lépés azonban föl sem merült. Úgy fest, mintha száz év történelem egyszerre kötelezne és adna okot a létezésre; nem könnyen hagyunk elenyészni százévnvi hagyományt, és nem csupán azért, mert nehéz kilépni a kerek évszámok bűvköréből, hanem mert száz év öröksége olyan adottság, amely a közösség aktuális érdekeire nézve remekül kiaknázható.

Az alábbiakban tüzetesebben is megvizsgálom, milyen körülmények közt és pontosan hogyan zajlott a Magyar Történelmi Társulat 1967-ben megrendezett centenáriumi ünnepsége. A vizsgálódást részben a fent idézett identitáskrízis indokolja, hisz talán nem minden tanulság nélkül való a százötvenedik évforduló küszöbén megemlékezni arról, az elődök hogyan igyekeztek tartalommal megtölteni a kollektív emlékezés e rítusát. Különösen, hogy e rítus, mint látni fogjuk, sajátos alkalmat nyújtott az identitáskrízis kezelésére, a magyar történettársulat csoport-identitásának újrakontúrozására. Ugyanakkor a centenáriumi ünnepély, pontosabban az elhangzott megemlékező szövegek egy olyan problémát is nyilvánvalóvá tesznek, amellyel a történettudományos beszéd többé-kevésbé ma is küzd. A magunk történetét elmesélő, önreflexív narratíva ugyanis elkerülhetetlen konfliktusok terepe, útkereszteződés, ahol egyszerre követel elsőbbséget a történeti objektivitás örökön hangoztatott előírása, a vele ugyancsak örökön vitázó, rejtett vagy publikus ideológiai szemszög, valamint a személyes emlékezethez való hűség igénye.

Összességében arra szeretnék választ találni, hogyan próbált identitást építeni a történetész-elit a társulati múlt süllyedő fundamentumára; milyen narratívákat vetett be ennek érdekében, illetőleg hogyan, milyen sikerrel törekedett összebékíteni különböző történeti módszertanokat – vagyis a marxistának nevezett történetírás szakításos alakzatokkal dolgozó elbeszélését a saját történelem folytonosságát megteremtteni igyekvő egyöntetű, a jelen végpontja felé tartó elbeszéléssel.

A korszak történettudománya és a Történelmi Társulat helyzete

Romsics Ignác adatdús összefoglalása pontosan olyan képet fest a Történelmi Társulat hatvanas évekbeli helyzetéről, ami megfelel a Kádár-korszakról alkotott általános ismereteinknek, a korszakkal kapcsolatos elvárásainknak.⁴ Ötvenhat, a hozzá kapcsolódóan elhíresült történetészvita előbb megrendítette a történettudománynak a tudományos hierarchiában elfoglalt helyét, átrajzolta a történetészközösség és vezető történetész önképét és pozícióját, hatalmi átrendeződést idézve elő az ötvenes évek végén. Később a Társulat tagsága gyorsan kezdett, az éves vándorgyűlések és a *Történelemtanárok Nyári Akadémiája* általános népszerűségnek örvendtek, ám a régóta tervezett társulati népszerűsítő folyóiratot, mely végül a *História* nevet kapta, csupán 1979-ben sikerült elindítani. Ha a nagyobb időmetszetet nézzük, az 1956-tal kezdődő „hosszú hatvanas évek” időszaka a történettudomány szempontjából összességében a fellelegzés időszakának tűnik. Mégis könnyelműség

⁴ Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011. 409–411.

volna a szóban forgó évek tudományos teljesítményét egyértelműen felívelőnek, „haladó-nak” vagy akár csak homogénnek tekinteni.⁵ Az a két fejlemény, miszerint a kádárizmus a közvetlen döntéshozatal feladatát mintegy „kiszervezte” a párt központi szerveinek hatásköréből az egyes szakintézményekbe, valamint hogy (összefüggésben Révai József politikai marginalizálódásával, majd halálával) a tömegbefolyásolás kiemelt csatornájának immár nem az irodalmat, hanem elsősorban a sajtót, illetőleg a tudományokat, azokon belül elsősorban a filozófiát és a történettudományt tekintette, a történettudomány érdekei szempontjából mintegy kiegyenlítette egymást.⁶ E kvázi-önigazgatás – amit akár az öncenzúrához való jognak is nevezhetünk – és a hatalomközeliség kettős, nehezen egyeztethető körülményét pontosan visszatükrözik a tárgyalandó identifikációs elbeszélések is.

Ha ugyanis közelebb hajolunk a vizsgálandó korszakhoz és témához, máris észrevehetjük a történelmi helyzet árnyalatait, heterogenitását. A Történelmi Társulat adottságait szemügyre véve feltűnő a légüres tér, amelybe a szervezet a hatvanas években került. Hatalomra kerülése, azaz a fordulat éve után a kommunista ideológiai vezérkar egyik első teendője volt kisajátítani és használatba venni a Társulatot, hasonló módon ahhoz, ahogy a negyvennyolcas centenáriummal tette.⁷ Annak ellenére, hogy a vezető posztokon vitézkedő pártkatonák szinte azonnal és nyilvánosan meg is tagadták a Társulat hagyományait, mégsem mondtak le az általa megtestesített hagyományról, miközben a disziplináris hatalmat gyakorlatilag a Teleki Pál Intézetből kreált akadémiai szervre, a *Történettudományi Intézetre* testálták. A Társulattal mégsem történt meg az, ami a szintén nagy hagyományokkal bíró *Természettudományi Ismeretterjesztő Társulattal*. Ez utóbbit 1948-ban szintén szovjetizálták, ám szerepe az ötvenes évek végétől (1958-ban vette föl a *Tudományos Ismeretterjesztő Társulat*, röviden TIT nevet) sem csökkent, sőt jelentős küldetést bízott rá a tudományok népszerűsítése terén. A TIT e tevékenysége kiterjedt a történettudományra is, olyannyira, hogy míg a Társulathoz évtizedekig csak programszinten létezett a saját népszerűsítő periodika terve, a TIT kiadványai között 1963-tól tizenhárom évfolyamon át szerepelt a *Történelem* című lap.⁸ A TIT és a Történettudományi Intézet, illetve a Történelmi Társulat közötti kommunikációt aligha tette gördülékenyebbé, hogy a TIT élén 1961-ig (az ELTE Tudományos Szocializmus Tanszékének élén pedig haláláig, 1973-ig) *Mód Aladár* állt, akinek a Rákosi-korszaktól eltérően a kádári érában már nemigen termelt babér a tényleges történész-elit köreiben, ráadásul később, az elhíresült nacionalizmus-vitában szakmailag is szembe került az Intézet és a Társulat legbefolyásosabb emberével, az örök túlélő *Molnár Erikkel*.

A TIT helyzetére azért szükséges kitérni, mert a TIT és a Történettudományi Intézet volt az a két intézmény, amely magához ragadta a Történelmi Társulat feladatköreit, és közvetve a centenáriumi identitásválságot okozta. A tudomány, a pozíciók és a kutatás központi irányításának praxisát az Intézet szerezte meg magának (természetesen az akadémiai vezérkar, azon túl pedig az államigazgatás ellenőrzése alatt), míg a népszerűsítés, az ama-

⁵ Vö. Rainer M. János: *A magyar „hatvanas évek” – (politika)történeti közelítések*. In: uő: Bevezetés a kádárizmusba. Budapest, 2011. 149–199.; Gyáni Gábor: *A Kádár-kor a kollektív emlékezetben*. In: uő: Relatív történelem. Budapest, 2007. 167–183.

⁶ Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, 1998. 157–158., 172–174.

⁷ Gerő András: *Bevezető*. In: uő (szerk.): *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma*. Budapest, 1998. 7–21.

⁸ Gazda István (szerk.): *Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. 170 év a társulati elnökök munkásságának tükrében*. Budapest, 2011. 60–68.

tör történeti érdeklődés terepére a TIT nyomult be. Nem csoda hát, hogy a Történelmi Társulat, mire betöltötte a századik életévét, nem egyszerűen identitászavarban, hanem identitáshiányban szenvedett – tulajdonképpen nem maradt más meghatározó jegye, csak a múltja. Ezen pedig az sem változtatott, hogy vezetőségében egymásnak adták a kilincset az egyetemek, az Intézet és a levéltári elit prominensei. 1966 nem csupán e nehézség folytán minősült e százéves történelem egyik legkritikusabb esztendejének, és mert a centenáriumi ünnepség szervezésének terheit róta a társulati tagságra, hanem azért is, mert előbb elhunyt Molnár Erik, a Társulat elnöke, majd távozott főtítkári posztjáról Székely György. A tisztikart rajtuk kívül Fügedi Erik és Kerekes Lajos is elhagyta.⁹

Évfordulós előzmények: 1917 és 1953

Egy évforduló testületi megünneplése azért tökéletes alkalom a közösségi identitás megerősítésére vagy akár újrateremtésére, mert kommemorációs aktusként a *kulturális emlékezet* megnyilvánulásának kitüntetett terepe. A közösség múltjának ünnepélyes formában való felidézése, újramondása és megszilárdítása a kollektív önazonosság biztosítója.¹⁰ Ha ezt a történetet nem sikerül egyöntetűvé tenni, elfogadtatni a közösséggel – netán megtámadja a kommunikatív emlékezet¹¹ –, az a közösség létét fenyegeti. Ezért is jellemző a közös történet felidézése az évfordulós ünnepségeken, a történészek körében hatványozottan, ahogy azt a Történelmi Társulat megemlékezései is igazolják.

Míg az alapítás huszonöt éves évfordulóját a Társulatnak sikerült különösebb gondok nélkül megünnepelnie, a *félszázados* megemlékezés elé egymás után gördültek az akadályok. Először is 1916-ban, az ünnepélyt megelőző évben meghalt a Társulat akkori elnöke, Thallóczy Lajos, kísérteties párhuzamként az 1966-os esztendővel, amikor, mint említettem, az akkori elnök, Molnár Erik hunyt el. Thallóczy helyére Klebelsberg Kunót választották, aki egyik első intézkedésével beszervezte József főherceget a forráskiadások fővédnökének. Mindettől függetlenül a megemlékezés stabil tényező maradt az 1916-os év végén, legalábbis a költségvetés kiadási oldalán, tételesen a *Századok* név- és tárgymutatójának, a jubileumi kiadványnak és a jubileumi ünnepségnek a költsége formájában.¹² Továbbá siker koronázta azt az igyekezetet is, hogy tiszteleti tagok – „közéletünk azon jelesei, kik a Magyar Történelmi Társulat, a hazai történetírás vagy a hazánkat érdeklő történeti kutatások

⁹ Berend T. Iván: *A történelem – ahogyan megéltem*. Budapest, 1997. 1126–1127.

¹⁰ Jan Assmann, a fogalom megteremtője így világítja meg a kulturális emlékezet és a csoportidentitás összefüggéseit: „A kulturális emlékezet a múlt szilárd pontjaira irányul. [...] Úgy is mondhatnánk, hogy a kulturális emlékezet a tényszerű múltat emlékezetes múlttá s így mítosszá alakítja. [...] A történelem az emlékezés által válik mítosszá. Nem elvalótlanodik, hanem épp ellenkezőleg, így válik csak valósággá, lankadatlan normatív és formatív erővé. [...] [A] kulturális emlékezésben van valami szent. Az emlékezés alakzatai vallási értelmet hordoznak, és emlékező megjelenítésük gyakran ölti az ünnep alakját. Az ünnep – sok egyéb funkciója mellett – a múlt jelenvalóvá tételére is szolgál. A múlthoz fűződő viszony megveti az emlékező csoport identitásának alapjait. Saját történelmére emlékezve és az emlékezés sarkalatos alakzatait megjelenítve bizonyosodik meg a csoport a saját identitása felől.” Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, 2004. 53.

¹¹ „A kommunikatív emlékezet a közelmúltra vonatkozó emlékeket öleli fel. Olyan emlékekről van szó, amelyekben az ember a kortársaival osztozik.” Assmann: *A kulturális emlékezet*, 51.

¹² *A Magyar Történelmi Társulat 1917. évi költségvetése. Századok*, 51. évf. (1917) 4–5. sz. 336.

körül különös érdemeket szereztek” – jubiláris megválasztásával, közösségbe vonásával növekedjék a Társulat súlya a tudományos és kormányzó elitben.¹³

„Tisztelt Közgyűlés! A Magyar Történelmi Társulat a múlt esztendővel életének második félszázadába lépett. E forduló azonban, mely nemcsak társulatunk, hanem általában a magyar tudományosság történetében is mérföldjelző esemény, nem zajlott le ünnepélyes keretek közt” – jelentette be immár 1918-ban Lukinich Imre főtitkár, amikor össze kellett foglalnia az 1917-es év társulati működését. Egyúttal megindokolta, miért halasztották el az ünnepséget (amit végül soha nem is tartottak meg). Az okok felsorolása azért is lehet érdekes, mert tükrözi, milyen körülményeket és figyelmet tartott méltónak a történettudományos közösség e kiemelkedő eseményéhez, és így egyben a közösség szerepét, (vágyott) pozícióját is körvonalazza. Az okokból továbbá kiderül, hogy a történetírás helye tudomány és irodalom között ekkor még nem volt eldöntött: „Társulatunk vezetősége abban a meggyőződésben volt, hogy akkor, a midőn a lelkeket a világháború izgalmi és meglepő fordulatokban gazdag eseményei, a politikai élet vajúdásai s a megélhetés nehézségeivel való szakadatlan küszködés tartja lekötve, a magyar társadalom részéről nem várható mélyebb és általánosabb érdeklődés tudományos vagy irodalmi események iránt.”¹⁴ Mint látni fogjuk, ugyanezt a figyelmet követelte magának az ötven évvel későbbi közösség is, csak az ő megemlékező aktusuknak nem kellett leszűkülnie a *Századok*-tartalommutatóra és az ezer példányban kinyomtatott társulattörténetre. Ez utóbbi kiadvány mindenestre jelzi, hogy a megemlékező rítusnak ekkor is kötelező eleme volt a saját történet összefoglalása és megosztása.¹⁵

Az eredetileg 1952-re tervezett, majd 1953 nyarára halasztott *Magyar Történész Kongresszust* részben azért kell megemlítenünk a rituális identifikációs előzmények között, mert a történettudomány ekkor körvonalazott szerepideálja a centenárium idején is eleven. Másrészt az 1967-es konferencia költségvetés-tervezési fázisában is ez az esemény bukkant föl mint gyakorlati példa, hasonló léptékű tudományos összejevetel.¹⁶ A „hasznos lépték” valójában eufemizmus, tekintettel arra, hogy a reprezentációs igény 1953-ban összehasonlíthatatlanul nagyobbak bizonyult bármilyen későbbi, hazai rendezésű történész-felvonuláshoz. A Rákosi-idézetekkel ékes díszletek, a három szovjet vendégtörténész és a kis késéssel befutó kínai küldött jelenléte stb. egy olyan közösségi identitásnak a megteremtésére szolgált, amelynek a paramétereit a megnyitó alkalmával az Akadémia és a Történelmi Társulat nevében egyszerre szónokló Molnár Erik részletezte: „A kapitalista rendszerben a hivatalos magyar történettudomány híven szolgálta az uralkodó osztályok reakciós, sovinsz-

¹³ Klebelsberg Kunó – Lukinich Imre: *A Magyar Történelmi Társulat 1917. évi április hó 26-án d. u. 5 órakor tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*. Századok, 51. évf. (1917) 6. sz. 412. Néhányan a frissiben megválasztott tiszteleti tagok közül: gróf Andrássy Gyula, gróf Khuen-Héderváry Károly, báró Fraknói Vilmos, dr. Károlyi Árpád.

¹⁴ Lukinich Imre: *Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1917. évi működéséről*. Századok, 52. évf. (1918) 5–6. sz. 316.

¹⁵ Lukinich: *Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1917. évi működéséről*, id. mű; Csánki Dezső – Baranyai Béla: *A Magyar Történelmi Társulat 1918. évi május 23-án d. u. 5 órakor tartott ig. vál. ülésének jegyzőkönyve*. Századok, 52. évf. (1918) 7–8. sz. 447. A kanonizációs törekvések jelzése kedvéért még megjegyzendő, hogy a Márki Sándor által írott Horváth Mihály-életrajz is ugyanekkor látott napvilágot.

¹⁶ „Legutóbb 1953-ban rendezett a Magyar Történelmi Társulat kongresszust nemzetközi méretekben.” Székely György társulati főtitkár Kónya Sándornak, 1965. Az MTA II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának iratai, Magyar Tudományos Akadémia Levéltára V. (a továbbiakban: AL) 102/230. (Kónya a II. osztály szaktitkára volt.)

ta politikáját. A nép győzelmével megváltozott történettudományunk társadalmi szerepe. A tudomány a népé lett, a nép érdekeit fejezi ki, a nép harcát támogatja. Fegyver a külső és belső ellenség elleni küzdelemben és nevelő erő, amely népünket igaz hazafiságra, a múlt tanulságainak helyes alkalmazására tanítja. A magyar marxista történetírás a szocialista jövő formálásának fontos ideológiai eszköze.”¹⁷ Tehát a történetírás elsősorban ideológiai eszköz, és – paradox módon továbbra is – az uralkodó osztály érdekeit szolgálja, jelesen a népet. Andics Erzsébet, aki valamiféle munkamegosztás jegyében a kongresszuson a zárzó jogát nyerte el, refrénszerűen ismétli meg a fönti militáns metaforát: „Fegyvernek tekintjük a történelmi tényeket, olyan fegyvernek, amelynek segítségével emelhetjük népünk öntudatát, leleplezhetjük a kizsákmányoló osztályokat, elősegíthetjük népünk és az emberiség haladását.”¹⁸

Ez a célkitűzés, a történettudomány funkcionális természetének a mindennekfölöttisége és az uralkodónak beállított-kijelölt társadalmi réteg kezébe adott eszközszerűsége által behatárolt identitás létrehozása szükségszerűen kitágította a kongresszus kereteit. A kitágítás mind financiálisan, mind a hallgatóság tekintetében értendő: ha összevetjük az 1967-es konferencia költségeit az 1953-as kongresszuséival, némileg csodálkozva tapasztalhatjuk, hogy az utóbbi csaknem tízszerese az előbbinek, nem számolva az inflációval.¹⁹ A sokat emlegetett nép pedig valóban megjelent, hogy megszemlélje, mennyire működőképes a fegyver, amit a kezébe kívánnak adni. A nem nyilvános, ezért valamelyest talán hihető beszámoló szerint az egyhetes rendezvény előadásain legalábbis négyezren jelentek meg – hogy önként vagy némi nyomásra, arról nem szól a fáma –, történelemtanárok, „egyéb párttonkivüliek”, párttömegszervezetek, állami funkcionáriusok, katonai és más tanfolyamok hallgatói stb.²⁰

Ha a számos szempontból tanulságos, ám ezúttal csupán mellékszereplő 1953-as kongresszus kultikus minőségeit próbáljuk meg körülírni, jócskán kezünkre dolgozik az előbb említett kongresszusi jelentés, amely nemcsak azt állapítja meg lakonikusan, hogy a rendezvény „tudományos életünk jelentős eseménye, fejlődő történettudományunk erőpróbája és seregszemléje volt”, hanem reprezentatív-normatív rítusként is feltünteteti az összejövetelt: „[T]ematikájával és ennek általában kielégítő színvonalú kifejtésével előtérbe állította a harcos, mozgósító erejű, igaz hazafiságra és proletár nemzetköziségre nevelő történetkutatás szerepét kulturális forradalmunkban, s megerősítette a kutatók és oktatók többségében a meggyőződést: munkájukat ilyen irányban kell tovább folytatniuk.”

¹⁷ *Magyar Történetész Kongresszus 1953. június 6–13.* Budapest, 1954. 4.

¹⁸ *Magyar Történetész Kongresszus*, 642.

¹⁹ Az 1953-as konferenciának csak a járműköltségeibe (tizenöt külföldi vendég szállítmányozása összesen 22 400 forintért) inflációstul belefért a teljes 1967-es esemény a maga negyven külföldi vendégével, akik közül tizenhárom személy költségeit állták. Néhány további tétel a 180 316 forintot felemésztő 1953-as seregszemle kiadásaiból: külföldi vendégek margitszigeti szállása 34 500 Ft, hét tolmács nyolc napra 300 Ft, fogadás június 7-én 1498 Ft (költségei: darabonként 2,80 forintért 150 db szendvics, 115 db dupla fekete, 20 liter ürmös, edénykölcsonzés). Más estéken komolyzenei produkciókkal szórakoztatták a vendégeket, június 9-én például Fischer Annie és Zathureczky Ede adott elő Beethoven-szonátákat. *Jelentés a Magyar Történetész Kongresszusról*. AL 102/86. (A teljes, 21 670 forint összköltséget feltüntető 1967-es költségvetés részleteit lásd később.) Összehasonlításképpen: 1953-ban 940 Ft volt a havi átlagkereset, 2,80 Ft egy kiló félféher kenyér, egy liter világos sör 5 Ft, egy motorkerékpár (125 cm³) pedig 7000 Ft. Botos János: *A korona, pengő és forint inflációja (1900–2006)*. Budapest, 2006. 232.

²⁰ *Jelentés a Magyar Történetész Kongresszusról*, id. mű

A célként kijelölt közösség ilyesfajta körülírása Victor Turner *communitas*-fogalmai közül egyszerre felel meg a *normatív* és az *ideológiai communitas* meghatározásainak. Míg a normatív *communitas*on belül „az idő nyomásának kitéve az egzisztenciális *communitas* az erőforrások mozgósításának és megszervezésének szükségessége, illetve az e célokat követő csoport tagjai közötti közösségi ellenőrzés nélkülözhetetlensége” szervezi társadalommá, az ideológiai közösség „egyszerre kísérelt arra, hogy leírják az egzisztenciális *communitas* belső élményének külső és látható hatását [...], valamint hogy kifejtsek azokat az optimális társadalmi feltételeket, amelyek között az ilyen tapasztalatok várhatóan fölvirágoznak és megsokszorozódnak”.²¹ Avagy a Magyar Történész Kongresszus céljai szerint nemcsak egy szakmai közösség belépési, tagsági és működési követelményeit írta volna elő, hanem a megcélzott tagság össztársadalmi viselkedésmódjait illetően is erős ajánlásokat tett (nevelő szerep).

Ami az 1967-es konferenciát illeti, narratíváiban szintén nyomát találjuk majd a törekvésnek, hogy e kétféle *communitas* feltételeit egyidejűleg szabja meg, ám az alapvető újdonság az ideológiai háttér újonnan támadt zavarosságában, többszólalóműködésében jelentkezik. Az identitáskonstrukciónak immár egyszerre többféle etika talajában kellett gyökeret vernie.

1967: előmunkálatok és program

Az Akadémiai Levéltárban fellelhető iratok szerint az eredetileg 1967 áprilisára tervezett centenáriumi rendezvény terve már 1965 novemberében elkészült, költségvetéssel együtt. A tervezet az esemény céljaként az általános öngazolást jelölte meg, mely szerint az nem csupán a Történelmi Társulat helyzetével, hanem „történettudományunk felszabadulás utáni fejlődésében elért eredményeivel” is foglalkozna.²² A marxistának nevezett történetírás kritériumai szerint ez a fejlődéstörténet csakis pozitív végkicsengéssel képzelhető el, hiszen egy ilyen történetírás természetszerűen haladó, könnyű vele azonosulni, ami az énkép rekonstrukciója szempontjából lényegi körülmény. Ha ez a cél maradéktalanul teljesül, nem kellett volna szembesülni a Társulat (és a homlokzata mögé hallgatólagos egyetértéssel vizionált mindenkori magyar történetírás) száz évének problémás korszakaival sem.

A kommemorációs szertartás szokásos kellékei a szemtanúk, a „törzs” távolabbi tagjai. Ezért a szervezők a kötelezően meghívandó akadémiai partnerintézmények mellett az európai, de legalább a tömb országaiban tevékenykedő *testvértársulatok* meghívását is megkísérelték a 19 500 forintra taksált költségvetési támogatás terhére.²³ 1966 őszén már kife-

²¹ Turner, Victor: *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra*. Ford. Orosz István. Budapest, 2002. 146.

²² 1967. évi rendezvény. Székely György, a Történelmi Társulat főtítkára a II. osztálynak, 1965.11. 08. AL 102/230.

²³ A korabeli nemzetközi kapcsolatok szempontjából tanulságos lehet, ha felidézzük, milyen vendégeket irányzott elő a tervezet intézmény és név szerint („külföldi résztvevők a mi költségünkön 1-1 fő”), pontosan ebben a sorrendben: Szovjetunió Történettudományi Intézete, Bolgár Történettudományi Intézet, Csehszlovák Történettudományi Intézet, Szlovák Történelmi Társulat (dr. Julius Mesaros titkár), Jugoszláv Történelmi Társulat (prof. dr. Jorjo Tadio), lengyel Történelmi Társulat (prof. dr. Stanislaw Herbst), NDK Történelmi Társulata (prof. dr. G. Schilfert). Román Történettudományi Intézet. Ausztria (prof. dr. Hans-Leo Mikoletzky), Franciaország (Pierre Vilar), Anglia (Seton Watson jn.), Olaszország (F. Venturi), Török Történelmi Társulat. „A TIT ezen kívül meghív az ő költségére egy szovjet történészt a centenáriumra, a Szovjet Ismeretterjesztő Társulat képviselőjében. A meghívások során jelezzük, hogy további résztvevőket saját költségükön szívesen látnunk.” A Századokban (1967. 6. sz.) publikált hozzászólásokból kiderül, hogy számosan eleget is

jezetten sürgették egyéb intézmények (Párttörténeti Intézet, Hadtörténeti Intézet, egyetemek) közreműködését, biztosítandó a megfelelő számú külföldi delegáció ellátásának fedezetét, miközben leszögezték, hogy a konferencia tolmácsra semmiképpen nem fog költeni. Ennek ellenére a költségvetés tartalmaz fordítási és lektorálási tételeket, amelyeket feltehetően a külföldi meghívottaknak előre kiküldött előadásvázlatok és a visszaérkezett hozzászólások fordítása igényelt.

Anélkül, hogy a szervezési munkákat részletesen tárgyalnánk, hasznos lehet az észrevétel, miszerint a programtervezet és a megvalósult program között az előadásokban és a szertartásrendben is különbségek észlelhetők. A tervezet szerint Ember Győző és Pach Zsigmond Pál nyitotta volna a konferenciát a *Történetírásunk fejlődése a felszabadulás óta*, illetve *A hazai marxista történetírás 20 éve* című előadással. Őket másnap Elekes Lajos követte volna a szocialista tudat és a történelmi ismeret kivesézésével, majd Ember Győző Társulat-története és Mátrai László kortárs történetfilozófiai áttekintése került volna sorra, Berend T. Iván főtítkári zárszavával. Feltűnő az akadémiai prominensek nagy száma – feltehetően ez a státuszhalmozás (volt) az egyik oka, hogy a Történelmi Társulat önálló testületként nehezen definiálható. Ember Győző elnökké választása talán éppen egy halvány önállósulási (vagy épp alárendelési?) kísérlet volt, különös tekintettel arra, hogy a levéltáros Ember, a szakmailag a háború előtt szocializálódott Szekfű-tanítvány sokkal inkább képviselte a folytonosságot a Társulat életében, mint a marxista történelemszemlélet *homo novusai*, Molnár Erik és Pach Zsigmond Pál. Amely adottság aztán, mint látni fogjuk, alá is ásta Ember referátumának sikerét.²⁴

A centenáriumi ünnepségsorozat végül a következő rendben zajlott:²⁵

Augusztus 21.

- Molnár Erik emléktáblájának avatása a Történettudományi Intézetben (Pach Zsigmond Pál megemlékező beszédével)

Augusztus 22.

- Mikó Imre emléktáblájának avatása a Mikó utcában (I. kerület)
- Ünnepi közgyűlés Berend T. Iván főtítkári beszámolójával a társulati tevékenységről és tervekről
- A Molnár Erik-emlékérmek kiosztása (kitüntettek: Pach Zsigmond Pál, Léderer Emma, Szabó István)

tettek a meghívásnak. A tervezett költségvetés kiadási oldalán egyébiránt a következő tételek szerepeltek: külföldi vendégek napidíja 6000 Ft (8x5=40 nap à 150 Ft), külföldi vendégek szállásdíja 6000 Ft (8x5=40 nap à 150 Ft), fogadás 2000 Ft, tanulmányút 2800 Ft (Budapest–Visegrád–Esztergom, 100 km à 14 Ft 2 autóhoz), városnézés 360 Ft, helyi gépkocsi-költség 310 Ft, fordítás, lektorálás 50 tolmáccsal 1200 Ft, meghívó nyomtatás 1500 Ft, levélpapír, boríték 500 Ft, postaköltség 600 Ft, dekoráció 400 Ft. A bevételi oldalon 19 500 Ft költségvetési támogatás, a „tőkés országokból” (10 fő à 5 dollár, 1170 Ft összesen) és a „szocialista országokból” (10 fő à 100 Ft, 1000 Ft összesen) érkező vendégek önköltsége szerepel. Ezekből adódott össze a 21 170 forintos összköltség. *A centenáriumi ülésszak tervezete*. AL 102/230.

²⁴ Az önállósulás lehetőségét nem érdemes túlbecsülni, figyelembe véve, hogy a frissen megválasztott társulati főtítkár, Berend T. Iván ugyancsak ilyen *homo novus* volt, igaz, már az újabb, az államszocialista érában kiképzett generáció tagja, lásd: Berend: *A történelem – ahogyan megéltem*, id. mű; Ember Győző életrajza: http://mnl.gov.hu/kozadat/tevekenyseg_mukodes/intezmenytortenet/foigazgatok/ember_gyozo.html (letöltés: 2016. aug. 28.)

²⁵ A rekonstrukció részben elvégezhető Berend T. Iván társulati főtítkárnak a II. osztály osztálygyűlésén, 1968. február 20-án elhangzott *centenáriumi jelentése* gépírásos, 11 oldalas változatából. (AL 102/10.)

- Tisztújítás (Ember Győző elnökhelyettesből elnökké avanszált, L. Nagy Zsuzsa pedig társulati titkárrá)
- A főtitkár ugyanekkor számolt be arról is, hogy a Népköztársaság Elnöki Tanácsa a Munka Érdemrend arany fokozatával tüntette ki az évforduló alkalmából a Társulat volt és jelenlegi tisztviselői közül Ember Győzöt, Elekes Lajost és Székely Györgyöt.
- A nyitási ceremónia része volt még Horváth Mihály, Molnár Erik és Szilágyi Sándor sírjának megkoszorúzása, az utóbbi sírjának rendbehozatalával.
- Idetartozik, hogy a Társulat kérelmezte utcák elnevezését Molnár Erikről a XI. kerületben (sikerrel, bár az illető közterület azóta már a Badacsonyi utca nevet viseli) és Ipolyi Arnoldról a II. kerületben.
- Augusztus 23.
- Délelőtt: Ember Győző: „A Magyar Történelmi Társulat 100 éve” (a megfelelő korreferátumokkal)
- Délután: Pamlényi Ervin: „A magyar történettudomány fejlődése az elmúlt két évtizedben” (plusz korreferátumok)
- Pach Zsigmond Pál Molnár Erik történetírásáról
- Augusztus 24.
- Elekes Lajos: „Történelmi ismeret – szocialista tudat” (korreferátumokkal)
- Augusztus 25.
- Mátrai László: „A művelődéstörténet néhány módszertani problémája” (korreferátumokkal)
- „Kötetlen eszmecsere” a kiegyezésről
- A főtitkári beszámoló ugyan nem kötötte időponthoz, de megemlítette
- a „jól sikerült, végül is nagyvonalú fogadást” a Hungária Étterem különtermében „a külföldi vendégek és a közgyűlés előadójának tiszteletére („2 ezer Ft helyett 5 ezer Ft költséggel”), a programtervezet szerint ez 25-én zajlott.
- Hasonlóképpen az informális kapcsolatépítés malmára hajtotta a vizet az a tihanyi kirándulás, amire „a Közgazdaságtudományi Egyetem által térítésmentesen rendelkezésre bocsátott” autóbusszon utazhatott el a gyülekezet. (26-ára az eredeti tervezet egy visegrádi–esztergomi buszos túrát irányzott elő.)

Végül tehát nemcsak Pach Zsigmond Pál nem szerepelt főreferátummal, de az eredeti tervekhez képest a kortárs történetírásra és történetfilozófiára szánt idő is megcsappant (két előadás helyett egy foglalkozott a „felszabadulás” utáni két évtized történetírásával), illetőleg kevésbé kitüntetett időpontban kerültek sorra. Hogy mindez így alakult, abban természetesen közrejátszott Molnár Erik halála, ami egy másfajta, személyesebb megemlékező aktus programba iktatását tette szükségessé, és Pach szerepcseréjét főelőadóból búcsúztatóvá. A Társulat száz évét áttekintő elbeszélés ilyen úton jutott a nyitóelőadás szerepéhez.

Történész körmenet: a tudományos közösség emlékezeti helyei

Azok az elméleti megközelítések, amelyek a történelemmel vagy a történetírással szemben írnak körül egy instanciát, sajátos módon alkalmazhatók (vagy kérdőjeleződnek meg), ha történészi tevékenységeket szeretnénk leírni velük. Az emlékezet Pierre Nora-féle fölfogása és a történelem egyszerre tartoznak össze és zárják ki egymást: „Az emlékezetet elkerülhetetlenül bekebelezte a történelem, így a történész már nem emlékezet-ember, hanem ő ma-

ga válik emlékezhellyé.”²⁶ A történész mint a nemzet (vagy manapság bármely más közösség) emlékezetét őrző „tárhely”, aki jelentéssel tölti meg a közös teret és az időt, egy bizonyult folyamatban kettőzi meg önmagát, kerül szembe saját emlékezhelyi-mivoltával, amikor „emlékező helyzetbe” kerül. Ilyenkor egyfajta hivatásszerű amnéziának kellene működésbe lépnie, mert a személyes, átélt vagy közvetlenül örökölt, tapasztalati (kommunikatív) emlékezetnek igen problematikus helyet találni a történész elbeszélésében, aki a „mások” vagy a „mi” közösségi emlékezetének a letéteményese. A történész, akihez – ideális esetben, manapság azonban egyre elbizonytalanodóbban – közösségek fordulnak mint emlékezeti helyükhöz, az objektivitás etikája szerint nem engedheti kiáradni a saját emlékezetét, mert azzal fölszámolná saját emlékezhely-funkcióját. Ha mégis hangot ad az emlékezetének, akkor vagy ösztönösen engedi azt fölülírni a kollektív emlékezet narratívájával, vagy ennek a narratívának a képére formálja, ennek a narratívának a hangjával szólaltatja meg – történész-visszaemlékezésekben ezért veszi át olyan gyakran a Történetíró az Emlékező szerepét, illetőleg ezért nehéz kihallani az Emlékező hangját a Történetész álarca mögül. Ugyanez az összebogozódás játszódik le akkor, amikor a történészek a közelmúlt, különösen ha saját közelmúltjuk tényeiből alkotnak elbeszélést, izzadságos erőfeszítésekkel már megszilárdult, kulturális emlékezetnek álcázva a mozgásban lévő, kommunikatív emlékezetet. A folyamat visszafelé is érvényes lehet: a történész által személyesen átélt történelem magának követeli a közösség számára előállított egykorú Történelem súlyát, „igazságát” is, ugyanolyan igaznak, tárgyilagosságnak tűnik.

Személyes és kulturális emlékezet engedéllyel békül össze akkor, amikor a történészek más történészeknek állítanak emléket, amikor – az emlékezés műfajának szabályai szerint – nyilvánosság elé tárják az elhunythoz fűződő személyes emlékeket, de ki is jelölik az elhunyt szerepét a közös történelemben. Az 1967-es társulati konferencia résztvevői (még a külföldi vendégek jelenléte nélkül) ilyen aktusban vettek részt augusztus 21-én: rituális zárandókútra indultak, amelynek első stációja a Történettudományi Intézet volt a Várban, falán a Molnár Erik-emléktáblával. Itt meghallgatták Pach Zsigmond Pál emléktábla-avató beszédét, melynek nyomán szinte kivetült az épületbe az eltávozott vezéralak szelleme, a mondatok megfestették az épület kapuján vagy igazgatói szobája bejáratán ki-besétáló „Molnár Erik elvtársat”, és „mintha most is hallanánk rövid, olykor szinte pattogó, mégis bizalmat árasztó, rokonérzést, meleg emberséget sugárzó szavait”.²⁷ A rétor szövege már-már definitív pontossággal társítja a kőbe vésett névhez az emlékezhelyi funkciót: „Amidőn most emléktábláját avatjuk, nem emlék ő a számunkra, hanem élő valóság. Amikor nevét kőbe vésvé olvassuk, eleven arcát, alakját látjuk. Úgy érezzük, itt van és itt is marad velünk, mint atyai barát, tanácsadó és örök útítárs.” A „velünk” ez esetben a történettudományos testületnek, a *communitas*nak az emlékezésben megszülető teste.

Míg az első rituális aktus a személyes tapasztalatot hordozó kommunikatív emlékezetet hozta mozgásba, hiszen Molnár Eriket a közösség tagjai személyesen ismerhették, a következő kegyeleti mozzanat százéves távlatból idézte meg a Társulat „mitikus kezdetét”: az első elnök, Mikó Imre emléktábláját avatták föl a róla elnevezett utcában. A rövid távú tapasztalati és a hosszú távú, nagyobb részt konstruált memória egybejátszása a konferencia további részére is jellemző maradt, és a kétféle elbeszélés, a szakítás alakzatát preferáló és a hagyomány folytonosságát biztosító narratívák összeházasítása nem is sikerült maradéktalanul, annak ellenére, hogy az elbeszélők látszólag mindent megtettek, hogy elnémítsák az

²⁶ Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Ford. K. Horváth Zsolt. Budapest, 2010. 27.

²⁷ Pach Zsigmond Pál: *Molnár Erik emléktáblája előtt*. Századok, 101. évf. (1967) 6. sz. 1117–1118.

emlékezetüket, és történelmi gyakorlatukhoz méltón az átélte közelmúltat is azonnal a Nagy Elbeszélés elemeként kezelték, a szokásos eltávolítással. A gond a Nagy Elbeszélés fönt emlegetett megkettőződése volt – egyszerre kellett büszkének lenni a polgárinak nevezett korszak történetírására, azonosulni vele, ugyanakkor elhatárolódni tőle.

A kétféle elbeszélés és emlékezet, illetőleg a kanonizációs megerősítés jegyében zajlott a temetőlátogatás is, ahol Molnár Erik sírján kívül Horváth Mihály és Szilágyi Sándor sírmelegénél tették tiszteletüket a történészek, mintegy térben bejárva az időt, összesűrítve a megőrizni kívánt örökséget, ugyanakkor tanújává is válva annak a különbségnek, amely az általuk képviselt hagyományokat elválasztja, már a konkrét távolság révén is, hiszen a sír-emlékek más-más parcellákban – „kontextusban” – tekinthetők meg.²⁸

Az, hogy efféle monumentumok kerültek a történészek zárt közösségén kívülre, és részeivé lettek a városi térpercepciónak, ékesen szimbolizálja, milyen kapcsolatban áll a társadalom a történettudománnyal: igényt tart rá, halottait saját halottjának tekinti, emlékezhelyeit saját tereibe fogadja. Erről a kisajátításról, „igényt tartásról” nemcsak ezek az emlékhelyek tanúskodnak mindenkor, hanem a kormányzat által átnyújtott kitüntetések is.

Egy sikeres önelbeszélés: a „mitikus kezdetek”

„Az olyan »forró« emlékeztetést nevezzük »mitosznak«, amely az időrendi tájékozódás és ellenőrzés instrumentumaként nemcsak kiméri a múltat, hanem a múlthoz fűződő viszonyból meríti a jelen önelképzésének alkotóelemeit, meg támpontokat a reménykedés és a cselekvés céljaihoz. A mítosz – elsősorban narratív módon – a múltra hivatkozik, hogy onnét vessen fényt a jelenre és a jövőre.”²⁹ Mielőtt az újr alapító beszédre, Ember Győző társulati elnök főreferátumára rátérnék, röviden vázolom, hogyan teljesítette be a Társulat megalapításának előzményeit fölelevenítő narratíva, R. Várkonyi Ágnesnek a főreferátumhoz csatlakozó előadása³⁰ a rítusban történő mitizálás feladatát, azaz miként mondta újra azt a történetet, amely az alapítókat példaszerepben feltüntetve volt hivatott visszaállítani a testület történetében a kapcsolatot és folytonosságot. Azért kell egy pillantást vetnünk erre az *enkómiasztikonra*,³¹ mert a főreferátumhoz hasonlóan ez is fölmondta az alapítókat, az ősokeket fölmagasztaló narratívát, ám az utóbbtól eltérően sikerrel kísérelte meg beolvasztani ezt a dicsőítő előzménytörténetet a Nagy Elbeszélés uralkodó változatába. Ráadásul ez a beszéd a *laudation*nak a kommemorációs rítus megkövetelte fordulataitól sem riadt vissza, mintegy megidézve az alapítás idejének beszédhagyományait, egyúttal eltávolodva attól a militáns, programadó, trópus-szegény, az önkritika alakzatát magába foglaló szónoklat-formulától, amivel a Rákosi-korszak történelmi programbeszédei dolgoztak, például az

²⁸ Molnár Erik a munkásmozgalmi díszsorban, Szilágyi Sándor a 28. parcella díszsorában, Horváth Mihály a falsírboltok egyikében nyugszik.

²⁹ Assmann: *A kulturális emlékezet*, 79.

³⁰ R. Várkonyi Ágnes: *A Történelmi Társulat megalakulásának előzményeihez*. Századok, 101. év. (1967) 6. sz. 1185–1189. Az ünnepi konferencián minden hozzászólással és korreferátummal együtt összesen huszonkilenc szöveg hangzott el, amelyek közül az identitásra és a közösségi emlékezetre vonatkozókat vizsgálok meg közelebbről, háttérbe szorítva a módszertani, szűkebben szaktudományos és „kivülről” érkező beszédeket, miközben ezeknek is tulajdonítható jelentőség az identitáskonstrukcióban, mert a rituális esemény részei voltak.

³¹ A bemutató beszéd fajta dicsőítő alosztálya. Adamik Tamás (szerk.): *Retorikai lexikon*. Pozsony, 2010. 142.

1953-as Magyar Történész Kongresszuson. Egyszóval megmutatja, miként lehet meggyőző történetbe integrálni a különböző korabeli elvárasi horizontokat.

A szónok az alapítás aktusát, az alapítást megelőző küzdelmeket, valamint a reformkort és a szabadságharcot a Társulat százéves történetének metaforájaként fogja föl, tükröként, amelyben megpillantható minden erény, „ami a Társulatot életképessé tette, 100 esztendő változásain átsegítette, és a hanyatlás korszakai után újra meg újra felvirágoztatta”. Az alapítók alakjának földézése egyben előírás is, illetőleg rituális ismétlése azoknak a tulajdonságoknak, amelyek a történezt „teszik”: e történetírókat „e negyedszázad nagy történelmi változásai nevelték a nemzeti múlt szeretetére, igazságra törő felelősségérzésre és arra, hogy országuk históriáját egyetemes igényű elhivatottsággal műveljék”.³²

Az elbeszélés sikerének kulcsa már az előbbi idézetben is fölsejlik: bár a szöveg tulajdonképpen az 1850-es és 1860-as évek szerveződéseiről számolt be, e szerveződések történeti háttérül az egyértelműen haladónak minősített *reformkort és forradalmat* mutatta be. Ha a név szerint felsorolt alapítók ehhez az időszakhoz köti, és nem a kiegyezéshez – amelynek az értékelése a magyar történetírás neuralgikus pontja, a kommunista kánon pedig a gyarmati függés kezdődátumának minősítette³³ –, a történetet nem érheti bírálat.

A beszéd egy másik csellel is élt: a Társulat megalakulását erős szálakkal fűzte ahhoz a Természettudományi Társulathoz, amelyből a Történelmi Társulat tevékenységi terepét ekkoriban bitorló TIT kinőtt. Tehát bizonyos mértékben visszafoglalta az ismeretterjesztési terepet, miközben a folytonosságot is őrizte azáltal, hogy a vándorgyűléseknek a Természettudományi Társulat berkein belül akkoriban bevett szokását fölelegeti – a Történelmi Társulat kevés sikerrel működő intézménye közül az egyik éppen az említett vándorgyűlés volt.

Az alapító atyák úgy tűntek föl ebben az elbeszélésben, mint akik „társadalmi elhivatottsággal, haladó történet szemléleti elvek jegyében” keresték „a közös munka formáit”. A főreferátumban és Kosáry Domokos előadásában³⁴ is említett, pozitívnak 1967-ben aligha minősíthető tulajdonság, miszerint a korabeli uralkodóréteg vagy történet szemlélet érdekelt szolgálta volna ez a történettudomány, azáltal szorul háttérbe, hogy R. Várkonyi mintegy álruhás Mátyásnak festette le ezeket „a magvetőket, akik vállalták a munka dandárját, noha öröm és elismerés érte alig jutott”. Az a körülmény, hogy a vándorgyűlések alkalmával e történészek elsősorban a nemesi levéltárak tartalmára voltak kíváncsiak, úgy tűnhetett föl kedvező színben, hogy „hozzájutni”, „bejutni”, „kifürkészni” kellett ezeket a „féltékenyen őrzött”, „a még kiváltságos osztály birtokolta forrásanyagot”. A válogatós levéltári kutatás jelentősége ugyanakkor eltörpült amellet, hogy e vándorgyűlések, illetve a vidéki évfordulók alkalmával a történetírók „rádöbbenhetnek itt, hogy az egyszerű embereket mennyire érdekli a múlt, de arra is, hogy ez az ország szomjas, nem csupán az igazságra, hanem az önbizalomra is”.³⁵

Nehéz volna azt állítani, hogy az így előadott előzménytörténet hamis volna, torzítana. A jelenlévő történészek tényekkel, nevekkkel és forrásdokumentumokkal alátámasztott elbeszélést hallhattak, olyat, amely nem csupán vállalható, de mindnyájuk számára büszkén viselhető múltat tárt eléjük anélkül, hogy közvetlen utalást tett volna a pártra, Marxra, internacionalizmusra vagy más, kötelezően említendőnek vélt ideológiai azonosítóra, elfo-

³² R. Várkonyi: *A Történelmi Társulat megalakulásának előzményeihez*, 1185.

³³ A kiegyezésvitát összefoglalja Romsics: *Clio bűvöletében*, 440–442.

³⁴ Kosáry Domokos: *A Társulat társadalmi bázisa és annak hatása a történelemszemléletre. Századok*, 101. évf. (1967) 6. sz. 1177–1180.

³⁵ R. Várkonyi: *A Történelmi Társulat megalakulásának előzményeihez*, 1189.

gadatósági indexre. A történet ugyanakkor koherens volt, és betöltötte rituális, identitáskriszis-feloldó feladatait is. (Ma egyébként legalább öt társulati előzménytörténet közül lehet választani.³⁶)

Önelbeszélés 2.: a sikertelen történet – narratív disszonancia a főreferátumban

Pamlényi Ervin, aki az 1945 utáni történetírás két évtizedét historizálta, a legkézenfekvőbb módon kivitelezte az előzményekhez való kapcsolódás, illetve az azoktól való elhatárolódás kettős történetírói műveletét: egyszerűen és következetesen alkalmazta a marxista sémát (haladás és maradás dialektikája, avagy a múlt kettéválasztása jó és rossz hagyományra).³⁷ Ez a megoldás működött volna az 1953-as konferencia körülményei között is, igaz, Pamlényinek annyi könnyebb dolga volt, hogy egy már amúgy is marxistának minősített korszak örökségéből kellett kimazsoláznia az elbeszéléséhez használható momentumokat.

Ember Győző társulati elnök azonban másként járt el, amikor főreferátumában a Társulat száz évét foglalta össze: különböző emlékezeteket és elbeszélői hagyományokat igyekezett összefésülni, mindezt súlyosbítva a saját személyes emlékezetével.³⁸ Az első percekben még úgy tűnhetett, sikerült megtalálnia azt a fonalat, amelyre a fabula elemeit fölfűzheti: „Társulatunk történetének egybefonódását az országos történettel nem tekinthetjük a véletlen játékának. Társulatunk társadalmi szerv volt, szervesen kapcsolódott az ország társadalmához, működésével szolgálva az adott uralkodó osztály érdekeit.”³⁹ Azonban amikor arra próbált igazolást keresni, miért és miképp lehet helyes, hogy a történettudomány a politika szolgálatába áll, azonnal kettészálazódik ez a fonal, a tényszerűsége törekvés mint a polgári történettudomány végső kritériuma, illetve a munkásosztály szempontjának szándékosan pártos választása mint a tudományos hitel aktuális és ismét csak kizárólagos forrása két eltérő ethosz marad, így az elbeszélés nem vezet arra a logikusnak látszó következtetésre, hogy csak a marxista történettudomány az igazságot megközelíteni képes tudomány. Ez a lezáratlanság, a szakmai etika duplikációja, a sikeres elbeszélés eltérő feltételrendszerei végig láthatók maradnak. A történetben bizonyos korszakok egyszerre minősülnek pozitívnak és retrográdnak, vagyis az R. Várkonyi-elbeszélésben megfigyelhető mutatóvány kudarcba fullad, a történész-akrobata megbotlik, az ünnepi kórusból kihallatszanak a hamis hangok.

Az alapítást és a korai évtizedeket még meg lehetett menteni olyasféle idézetekkel, amelyek az elbeszélés fő tételét, a társadalmi beágyazottságot támasztották alá. Ráadásul a tagság korán fölmerülő kérdésére – csak professzionális történészek vagy bármely történetbúvár beléphessen-e a Társulatba – adott válasz (bárki beléphet) is mintegy megelőlegezte az identitásválságot átélő 1967-es Társulat számára a helyes utat, amellet, hogy a társadalmiasság képét erősítette meg. Ez a kép azonban nyomban meghasonlott a minap koszorú-

³⁶ Orosz István ennyit említ a Társulat történetét összefoglaló tanulmányában, amelyben kitér R. Várkonyi cikkére is. Orosz István: *A Magyar Történelmi Társulat útja a kiegyezéstől a rendszerváltásig*. Magyar Tudomány, 170. évf. (2009) 2. sz. 132–137. A kollektív történet ismételt fölmondására természetesen egy újabb évfordulón került sor, egészen pontosan a Történelmi Társulat 140. születésnapján.

³⁷ Pamlényi Ervin: *A magyar történetírás fejlődése a felszabadulás óta*. Századok, 101. évf. (1967) 6. sz. 1191–1204.

³⁸ Ember Győző: *A Magyar Történelmi Társulat száz éve*. Századok, 101. évf. (1967) 6. sz. 1140–1169.

³⁹ Ember: *A Magyar Történelmi Társulat száz éve*, 1140.

zott emléktábla ihletőjének, az első elnöknek, Mikó grófnak a személyében, akit egyszerre illetett az elismerés a társadalmiasságot hangsúlyozó és magas szakmai mércét állító elképzelései okán, és kritika a magyar mint egységes politikai nemzet deklarálása miatt.⁴⁰

Az elbeszélés a Társulat hanyatlástörténetét az 1919-ig tartó időszakról szólva szinte problémamentesen hangolta össze az ország történelmével, kivéve, hogy nem mulasztotta el elítélni a Társulat 1918–1919-ben tanúsított magatartását (de a Társulat még ekkor is „Társulatunk”). A klebelsbergi örökség értékelése azonban már, Mikó gróféhoz hasonlóan, nem nélkülözte a kettősséget. A politika, amelyet a szónok Klebelsbergnek tulajdonított, természetes módon nem minősülhetett pozitívnak; ám ugyanez a szónok, a Bécsi Magyar Történeti Intézet egykori ösztöndíjasa arról sem hallgatott, Klebelsberg munkássága milyen pozíciót, anyagi eszközöket, lehetőségeket, alkalmakat teremtett a történettudománynak, nem beszélve a történettudomány „tervszerű” munkájáról – a Horthy-korszakban! A húszas évek már-már virágkornak tűnnek, miközben a Társulat „a ’20-as években nem került szorosabb kapcsolatba a társadalommal, mert célkitűzései csak szűk osztályérdekeket képviseltek”. A harmincas éveket hanyatlásnak illett bélyegezni, még úgy is, hogy a Társulat továbbra is a történettudomány központi szervezete maradt. A Klebelsbergert követő elnök, Hóman Bálint alakja elődeihez hasonlóan mégis ambivalens vázlatot kapott, nem utolsósorban azért, mert olyan célkitűzéseket kapcsolt a Társulathoz („közelférkőzve a magyar társadalom lelkéhez” előmozdítani a társadalom történeti műveltségének gyarapodását), amelyek talán az 1967-es jelenbe is transzportálhatók. „Világos beszéd volt ez, a korszerű nemzetnevelés programja, érteni lehetett belőle, érthetünk mi is, még ha nem is tudnók, hogy akkor hangzott el, amikor Gömbös Gyula vette át az ország kormányát”⁴¹ – kitűnő példa a „hoztam ajándékot, meg nem is” módszerű elbeszélői akrobatikára.

Az elnökök tevékenységének e kettős megítélése Andics Erzsébet 1949-es székfoglaló beszédének fölidézésekor is jellemző maradt: „Kemény szavak voltak ezek. Sok bennük az igazság, még ha nem minden történésünk, nem egész történetírásunk is volt ilyen”⁴² – „igaz is, nem is”, folytatódott a kétszólamú ének.

Akárcsak az ellenforradalomként említett ötvenhat értékelésénél: „Történészeink egy csoportja” ugyan nem tudta „átvenni a vezetést a kommunistáktól”, ám a társulat „vezetésében változás történt”. Molnár Erik került az élre, a pozícióhalmozó, aki hosszú évek óta vezető szerepet játszott a történettudományban – „volt ennek a helyzetnek hátránya is”,⁴³ jelezte lakonikusan a vékony jégen járó szónok, és anélkül tért rá azonnal az előnyökre, hogy a szóban forgó hátrányok mivoltát konkrétan feszegette volna.

És hogy miként került szóba a sokat emlegetett társulati identitásválság? Az Akadémia előnyére bekövetkezett pozícióvesztést illetően „társulatunkat tulajdonképpen nem terheli felelősség”. Ellenben a TIT-nek ezen az Akadémia által dotált konferencián minden további nélkül üzenni lehetett: „Azóta [ti. a TIT megalakulása óta – B. K.] sem sikerült tisztázni, hogy a történelmi ismeretterjesztésben mi a TIT és a mi társulatunknak a dolga. Merthogy feladata a TIT mellett is van ezen a területen, az nyilvánvaló.”⁴⁴

⁴⁰ Nem teljesen haszontalan, ha Ember nyomán felidézzük Horváth Mihálynak a szakmaiságot meghatározó kikötéseit: „...egyik a kútfők megrostálása s megállapítása; másik az anyag hézagosságainak kiegészítése; harmadik az élvezhető s tanulságos élvezetet nyújtó, művészi alakú feldolgozás.” Ember: *A Magyar Történelmi Társulat száz éve*, 1146.

⁴¹ Ember: *A Magyar Történelmi Társulat száz éve*, 1159.

⁴² Ember: *A Magyar Történelmi Társulat száz éve*, 1163.

⁴³ Ember: *A Magyar Történelmi Társulat száz éve*, 1166.

⁴⁴ Ember: *A Magyar Történelmi Társulat száz éve*, 1166.

Kinyílnak az elbeszélés sebei

Ez a kétlelkű identitásnarratíva,⁴⁵ amely nem mellel „az ősök” enumerációjával, a mindenkor tisztikar névsorának időrendi táblázatával végződött, identitás-újraterepítésben csak egy módon lehetett sikeres: ha a közösség a „kéthangú beszéd” engedélyezéseként dekódolta. Vagyis olyan mintaszövegként tekintett rá és fogadta el, amely tükrözte, önmagán modellezte a csoport hasadtságát, egyszersmind irányt mutatott, hogyan kell szólnia ezek után a társulati tagok beszédének.

Hogy a testületi olvasat nem egyöntetűen a fenti módon alakult, azt kiváltképpen két reakció tanúsítja. Az egyik egy nyilvános, programba előzetesen nem iktatott hozzászólás formáját öltötte: Spira György igazította ki Embert – rutinosan némi önkritikát is mellékelve –, aki beszédében a hatalomátvételtől így nyilatkozott: a kommunista történészek „nem zárták ki a munkából a nem kommunista történészeket sem. És történészeink – egy-két kivétellel – örömmel vállalták az új alapon induló munkát.”⁴⁶ Spira anélkül, hogy az állítás lényegét, a Társulat munkaadói szerepének pozitívumait elvitatta volna, másként emlékezett: „Megjegyzendő azonban, hogy a jelentkezők közül sokakat – s részben éppen a Horthy-korszak 1949-ben hallgatással mellőzött, többé vagy kevésbé ellenzéki történetíróinak némelyikét – az elhangzott ígérettel szöges ellentétben egyáltalán nem fogadtak tárt kapuk.”⁴⁷

Míg Spira esetében a kommunikatív, eleven emlékezet már az eseményen a történeti távlat fölébe kerekedett, egy anonim hozzászóló (talán egy lektor?) a konferencia után, 1967. november 8-án a II. osztály titkárának, a konferencia egyik főelőadójának továbbította megjegyzéscsomagját, amelyben Ember narratívájának bizonyos elemeit kifogásolta.⁴⁸ Kommentárjai megértő fülekre találtak, a *Századok*ban megjelent főreferátumból már hiányoztak az inkriminált szövegelemek.

Az egyik törölt szövegrész ugyanakkor világossá teszi, hogy Ember eredetileg egy vállaltan objektivistá ihletésű történetkoncepció szerint alkotta meg a Magyar Történelmi Társulat és vele együtt a magyar történettudomány történetét: „Másik lényeges szempont társulatunk értékelésében a történettudománynak az az általánosan elfogadott elve kell legyen, hogy minden korszakot csak a maga mércéjével mérhetünk. [...] Csak olyan követelményeket támaszthatunk vele [a történetírással – B. K.] szemben, amilyeneket kora támasztott. Nem róhatjuk meg azért, mert nem tett meg olyasmit, amit csak egy későbbi korszak kívánt meg tőle, nem marasztalhatjuk el amiatt, mert nem előzte meg korát. Kora követelményeinek teljesítését viszont szigorúan számon kérhetjük tőle.”⁴⁹

A bíráló biztos kézzel metszette ki a marxista teleológia narratívájától elkanyarodó elbeszélés gerincét: „[H]angsúlyozni kell, hogy a historiográfiai problémák megítéléséhez is

⁴⁵ Kosáry Domokos korreferátumában nem hagyta reflektálatlanul (saját magára nézve sem) a fenti elbeszélésben tetten érhető konfliktust: a haladásra koncentráló történetírásnak a pozitívumokról kell megemlékeznie; a negatívumokat azonban éppen a visszaemlékező, példákat áhító történész-közösség igényli, hiszen elődei botlásaiból tanulhat leginkább. „Nekünk, akik részben még magunk is a régiből érkezünk el az újhoz, úgy kell mérlegre vetnünk és tisztáznunk hagyományt, eredményt, teendőt, tévedést, magunkét és elődeinkét is egyaránt, hogy minél kevesebb teherterellel, minél jobban és ésszerűbben végezhessük el a ma és a holnap tudományos feladatait”. Kosáry: *A Társulat társadalmi bázisa és annak hatása a történetiszemléletre*, 1180.

⁴⁶ Ember: *A Magyar Történelmi Társulat száz éve*, 1164.

⁴⁷ Spira György: *Hozzászólás. Századok*, 101. évf. (1967) 6. sz. 1190.

⁴⁸ *Feljegyzés Mátrai László elvtársnak. 1967. november 8. AL 102/230.*

⁴⁹ Idézi: *Feljegyzés Mátrai László elvtársnak*, 1.

legalább két mérce szükséges: egyrészt a saját korának a mércéje, másrészt a haladáshoz való viszonyítása. Nyilvánvaló, hogy a magyar történetírás 1914 előtt megfelelt a magyar uralkodó osztály által támasztott igényeknek. Bírálni azonban azért kell, mert csak ennek felelt meg.⁵⁰ A történetből tehát éppen az alapvetés tűnt el. Részben ez a fajta „közös szerkesztés”, részben a bíráló által is emlegetett „kettős mérce” eredményezte, hogy az olvasónak úgy tűnik, mintha a szöveg egyszerre legalább két, egymással nehezen összeegyeztethető narratíva mellett kötelezte volna el magát, és ezáltal vesztette el egyöntetűségét. A szöveg kritikájából azonban kiderül, hogy a marxista narratívának továbbra is érvényesülnie kellett, az engedmény legföljebb annyi, hogy végül nem csak az érvényesült.

A bírálat további ellenvetései közül érdemes megemlíteni azt is, amely vitatja azt a pozitív(abb) és az utókor számára figyelmeztetésül szolgáló értékelést, amivel Ember eredetileg táalta Hóman szerepét. Ember így idézett Hómantól: „»Mert a történetíró – mondotta – ha tudományát a napi áramlatoktól független nemzeti és tudományos célok szolgálata helyett korszerű politikai irányzatok és törekvések igazolására használja fel, elveszti hitelét és megingatja a történelem megbízhatóságába vetett bizalmat.« A felismerés kései volt, de a benne foglalt igazság örök.” A névtelen kritikus reakciója: „A háborús bűnös Hóman Bálint szavai 1943-ból nem elég meggyőzőek arra, hogy a történésznek tartózkodnia kell a politikától. Nem kifejezetten időszerű ezt a tételt örökérvényű igazságnak feltüntetni.”

Végszó

„Összegezve a centenáris konferencia hasznosságát, tapasztalatait, tudománypolitikai jelentőségét, megállapíthatjuk: [...] bebizonyította, hogy a Történelmi Társulat tekintéllyel, befolyással rendelkezik a történetkutatók és a történelem-tanárok [sic!] előtt; a centenárium alkalmat adott – bizonyos keretek között – feladataink és erőink felmérésére, s ezután tapasztalatait elkövetkezendő munkánkban nemcsak lehet, de kell is hasznosítanunk. [...]”⁵¹

Hogy a Társulat valóban bizonyította-e tekintélyét és befolyását a történettudomány képviselőinek elit- és szélesebb rétegeiben, azt történetének későbbi évtizedei, jelene tanúsíthatják. Annyi nyilvánvaló, hogy míg az 1953-as reprezentatív, programadó történész-kongresszus egyértelműsíteni volt hivatott a történészársadalom elkötelezettségét a hatalom iránt, és a történetírás helyét az osztályadalmi érdekekkel takart politikai célok szolgáltatásban jelölte ki, a Magyar Történelmi Társulat centenáriumi emlékülése 1967-ben már egy halványan többszólamú, többféle identitásnarratíva hangját megszólaltató közösség sereg-szemléje volt.

Az 1967-es gyűlés legalább látni engedte a csoportot és a narratív ethoszt szabdaló hasadékokat, csakhogy éppen akkor, amikor a kollektív „tekintély” és a „befolyás” felmutatása volt a cél. A társulati zárandokhelyek meglátogatása még biztosíthatta a történeti folytonosságot, és a Társulat egykori nagy alakjai, valamint nemrég elhunyt elnöke között térben és időben is megteremtette a kapcsolatot. Ami viszont az identitás reformjában alapvető öntörténeteket illeti, csak részben beszélhetünk sikerről. Ezek az identitásnarratívák különböző ideológiák, történetsszemléletek, emlékezeti regulák és kánonok összecsapásainak

⁵⁰ Feljegyzés Mátrai László elvtársnak, 2.

⁵¹ Berend T. Iván főtítokár: *Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat centenáriumi rendezvényéről*. AL 102/10. Megemlítendő, hogy a centenáriumi emlékülés után néhány nappal az Akadémián szervezték meg az Országos Történelemtanítási Konferenciát (1967. augusztus 29–31.). A beszámoló a Társulatnak vindikálja az utóbbi konferencia sikerét is, holott a szervezés az Országos Pedagógiai Intézettel közösen zajlott, a felszólalók többsége pedig a gyakorló tanárok közül került ki.

terepeivé válhattak, és részben azzá is váltak, töredezettségükben aligha alkalmasan arra, hogy betöltsék rituális funkciójukat, identitáskonstitúciós, közösségformáló szerepüket. Ezzel együtt képet adtak a korabeli történeti közösség átmeneti helyzetéről.

Az idő egy ötven évvel későbbi pontjáról visszatekintve úgy tűnik, hogy ez az átmenetiség, a történészközösség töredezettsége az eltérő narratívák mentén egy állandósult, már-már természetes állapot. Ez a felismerés azoknak a felismeréseknek az egyike, amelyek sohasem töltik el elégedettséggel a csoport egyes tagjait, hiszen ki tartozik szívesen egy olyan közösséghez, amely képtelen az egységre, ennél fogva tekintélye korlátozott, súlya viszonylagos. Szokás emiatt a politikumhoz való túlságos közelséget kárhoztatni, mellőzve a tényt, miszerint a professzionális, úgynevezett szakszerű történetírás születésétől fogva politikus természetű. Talán ideje volna megbarátkozni a körülménnyel, amit az 1967-es emlékülés is példáz: a történészek előírásosan távolságtartó attitűdje mögött mindig különböző emlékezetek, személyes és csoportideológiák, tapasztalatok és indítatások küzdenek a rivaldafényért; és hogy nagyobb meggyőző erővel, „befolyással” bír ezeket felvállalni, mint a pártatlanság hideg hangján megszólalni. Márpedig a szakszerűségre támaszkodó történetírásnak (különösen manapság) minden meggyőző erejére szüksége van.

KATALIN BARÁTH

“But History is One and Indivisible”. Identity Crisis and Ritual Self-Definition: The Centennial Ceremony of the Historical Society (1967)

In my paper, I discuss the identity crisis of the Hungarian Historical Society to which it was looking for a solution with commemorative acts and by relating its own history. The Society “is the first professional organization of the historian’s trade in Hungary.” Its goal is to gather together in a single society all professional historians, history teachers and the wider community of amateurs interested in history.

The Communist takeover after World War II both made sure that the study of history served their purposes and took control of the Society. One of the ritual demonstrations of the takeover and the new historical narrative created with Marxist-Leninist methodology took place at the Congress of Hungarian Historians (1953).

On the 100th anniversary of its foundation, the Historical Society had to face marginalization: the management of professional research and the “trade” itself was taken over by the Institute of History at the Hungarian Academy of Sciences, while educational activities were monopolized by the Society for the Dissemination of Scientific Knowledge (TIT). Thus the celebration of the centenary was a great opportunity for the members to refill the Society’s identity with content and to make an attempt to regain its lost influence.

On the basis of my reading which analyses the events and the texts of the centennial ceremony of 1967, we can claim that there were already several kinds of narrative norms in the historical narrative of the Historical Society and Hungarian historical science. At the same time, the reconciliation of these parallel identity histories was unsuccessful, and accordingly it could not play a part in the management of the Society’s identity crisis.

KISANTAL TAMÁS

Holokausztirodalom Magyarországon

*Módszertani megjegyzések egy magyar holokausztirodalom-történethez**

Ha a magyar holokausztirodalom történetét szeretnénk megírni, első lépésben számot kell vetnünk néhány elméleti és módszertani kérdéssel. Tulajdonképpen az előző mondat első részének minden szava problémát rejt (talán a „ha” kivételével), vagy legalábbis problematizálható. A névelő, valaminek „a” történetét megírni eleve olyan, mára már kissé elkoptatott kétségeket szül, amelyekről nyugaton főként az 1980–1990-es években, itthon pedig nagyjából egy évtizeddel később folytak le nagy viták: létezik-e „a” (végső, tökéletes, lezárt) történet, vagy csak történetek sokaságáról beszélhetünk? Nem véletlen, hogy az új évezred elején megjelent háromkötetes összefoglaló magyar irodalomtörténeti munka már e tapasztalattal számot vetve a reflexív és óvatos *A magyar irodalom történetei* címet viseli, és a könyv hagyományostól eltérő, alapvetően évszámok és témák köré csoportosuló struktúrájában is igyekszik a lehetséges történetek, megközelítések sokféleségére utalni.¹ E problémát egyelőre ennyiben hagyom (tekintsük végig úgy, hogy az alábbiakban általam vázolt történet nem „a”, hanem „egy” történet), és inkább a következő szavak implikálta módszertani kérdésekre koncentrálok. Van-e magyar holokausztirodalom, amelynek meg lehetne írni a (egy) történetét? Ha van, akkor (egy) története is van – azaz felfűzhető olyan narratívára, amelynek megtalálhatjuk a kezdőpontját, és egyes elemei egymásból következnek? Mennyiben specifikusan magyar az ilyen típusú irodalom, azaz mennyire lehet más országok holokausztirodalmával összekapcsolni, illetve összefüggésbe hozni a (egy) magyar irodalom irányzataival, alakulástörténetével (alakulástörténeteivel)? Alkalmazható-e egyáltalán a magyar fejleményekre a holokausztirodalom kifejezés, amely egy viszonylag későn, nyugaton keletkezett terminus? Az alábbiakban néhány elméleti téma és egy esettanulmány rövid ismertetésén keresztül igyekszem e kérdések némelyikére felelni, vagy legalábbis a problémákat alaposabban körüljárni.

E tanulmány a holokauszt magyarországi irodalmi ábrázolásait vizsgáló könyv készítése során felmerült metodológiai problémákra reflektál. Témája tehát első pillantásra csak mellékesen kapcsolódik a historiográfia tárgyához, mivel egy szűkebb, irodalomtörténeti problémára fókuszál. Azonban úgy vélem, mivel manapság több tanulmány is kimutatta az irodalomtörténet-írás és a modern historiográfia problémáinak párhuzamait,² valamint több történész is reflektált a holokauszt kutatásának olyan dimenzióira, amelyek alapvető-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ *A magyar irodalom történetei*. Főszerk. Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, 2007.

² Lásd például: Szegedy-Maszák Mihály: *Irodalomtörténeti elképzelések a New Literary History című folyóiratban*. In: *Az irodalomtörténet esélye*. Irodalomelméleti tanulmányok. Szerk. Veres András. Budapest, 2004. 215–231.; Szegedy-Maszák Mihály: *Kulcsszavak az irodalomtörténet-írásban*. *Literatura*, 29. évf. (2003) 3. sz. 235–245.

en a művészeti szférát érintik (a fikcionalitás kérdéseire, az ábrázolás etikai és ideológiai dimenzióira stb.),³ így talán egy alapvetően *ábrázolástörténettel* foglalkozó tanulmány historiográfiai jelentősége is legitimálható.

A holokausztirodalom összehasonlíthatósága

Az „összehasonlíthatóság” terminus ebben a kontextusban talán megtévesztő lehet, ugyanis a holokausztdiskurzusban általában magának az eseménynek az „egyediségét”, más történelmi eseményekkel való összevethetőségét jelöli, és e kérdéshez még a holokausztirodalom sajátzerűsége, más irodalmi jelenségekkel való összekapcsolhatósága (vagy annak problematikussága) is járulhat. A fogalom használata itt nem ezekre a problémákra utal, hanem egy másik, specifikusabb kérdéskörre, az irodalmi komparatív szempont érvényesíthetőségére vonatkozik. Ez több szinten is vizsgálható: egyfelől a nemzetközi összehasonlítás legitimitására, másfelől pedig a hazai irodalmi fejleményekkel való összevetés nehézségeire is rámutathat. Az előbbi probléma látszólag egyszerűbbnek tűnhet, illetve első pillantásra a komparatív irodalomtörténet-írás kérdésköréhez kapcsolható. Ám speciálisabb a helyzet, mivel a holokauszt művészi és irodalmi ábrázolásaival kapcsolatban általában már eleve egy nemzetközi diskurzus és kánon érvényesül. Beszélhetünk (és gyakran beszélünk) ugyan például német, francia, angolszász stb. holokausztirodalmakról, de sokkal gyakrabban használatos az egyes szám: azaz általában *a* holokausztirodalom kerül szóba. Ugyanúgy nemzetközi és nemzetek feletti globális irodalmi tendenciáról van szó, ahogy maga a tárgyául szolgáló esemény globális, a nemzeti, nyelvi, adott kulturális kereteken átívelő volt. Emiatt a nemzetközi szakirodalom, bár nem feltétlenül tekint el a közvetlen nyelvi, kulturális kontextusok fontosságának hangsúlyozásától, mégis egyfajta nagyobb, a nemzeti kereteken átívelő, a lokális környezet tendenciáit felülíró jelleget lát a holokausztot tematizáló művek korpuszában, vagy lát abba bele.

Viszonylag pontosan behatárolható az 1970-es évek végére kialakult kánon, amelybe olyan szerzők tartoznak, mint Elie Wiesel, Primo Levi, Jorge Semprun, Tadeusz Borowski, Jerzy Kosinski, Jan Améry, Anne Frank, Sylvia Plath, Paul Celan vagy Nelly Sachs. A lista természetesen nem teljes, inkább jelzésértékű: francia, olasz, spanyol, lengyel, német, holland, angol nyelvű szövegeket egyaránt tartalmaz, túlélők memoárszerű beszámolóit ugyanúgy megtalálhatók benne, mint naplók, esszék, költemények. A szakirodalom is e sokféleség felől vizsgálja a témát. Például az angolszász holokausztirodalom-történetének egy viszonylag korai, klasszikus szövegét, Alvin H. Rosenfeld eredetileg 1980-as (magyarul három évtizeddel később megjelent) *Kettős halál* című művét megnézve szembevető a kötet kánonképző szándéka. A könyv teoretikus fejezeteiben a szerző megfogalmazza e kánon egyes természetének legfőbb indokát: véleménye szerint a holokausztirodalom annyiban sajátos, amennyiben maga az esemény is az volt. Ahogy a holokauszt törést képez, és újraírja a kultúráról, a történelemről és az emberről korábban gondoltakat, úgy a téma irodalma is e kulturális tapasztalatot, valamint a korábbi hagyományra épülő irodalmi nyelv önfelszámolását közvetíti. Ahogy a szerző egy helyütt fogalmaz: „...a holokausztirodalom voltaképpen nem más, mint nyelv a súlyos elapadás és hanyatlás állapotában, ugyanakkor mégis képes hatalmas igazságok kifejezésére – ha semmi másra nem, akkor azoknak az igazságoknak a kifejezésére, amelyek magának az életnek az elapadó és hanyatló állapotát tükrö-

³ Vö. Hilberg, Raul: *I Was Not There*. In: Writing and the Holocaust. Ed. Lang, Berel. New York – London, 1988. 17–25.; Ginzburg, Carlo: „Unus testis”. *A zsidók kiirtása és a valóság elve*. In: uő: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Budapest, 2010. 273–291.

zik.”⁴ Az amerikai kutató ezen irodalomszemlélet alapján elemzi az általa legfontosabbnak tartott műveket: Wieselt, Levit, Kosinskit, Celant; és e kritériumrendszer felől mutatja be a szerinte rossz reprezentációkat: Rolf Hochhuth, Peter Weiss vagy William Styron bizonyos műveit.

Jelen pillanatban nem az a legfőbb kérdés, hogy Rosenfeldnek igaza van-e a holokauszt-irodalom alapvető természetével kapcsolatban, és állításának történetfilozófiai előfeltevéseit sem célozom feltárni.⁵ Inkább a könyv kánonalkotó törekvése és ennek különleges természete érdekes: e kánon nemzeti, nyelvi és elsődleges kontextuális szempontokat kevésbé (szinte egyáltalán nem) vesz figyelembe, összeállításának legfőbb kritériuma az, hogy az adott mű mennyire képes irodalmi nyelvvé tenni a holokauszt tapasztalatát (pontosabban miként jeleníti meg önmagában e nyelvívététel lehetetlenségét). Vagyis a fent emlegetett holokausztirodalmi kánon szerzőinek nyelvi-kulturális háttérével jóval fontosabb a közös élmény, illetve e tapasztalat kifejezésének intenciója. A holokausztirodalom ezen előfeltevése szerint lényegében összefüggésbe hozható az esemény unikalitásával: olyan történelmi tapasztalat, amely egyfajta irodalomfeletti (vagy alatti, de mindenképpen a hagyományostól eltérő) ábrázolásmódot kíván. Emiatt pedig az adott reprezentációt nem annyira saját (történelmi, műfaji, kulturális) kontextusa, sokkal inkább a tárgyához képest felvett pozíciója határozza meg.

Tehát a holokausztirodalom diskurzusa és kánonja kialakulásától fogva nemzetközi, és később is az marad. A holokausztirodalom történetében (vagy legalábbis a viszonylag bevett narratívában) valamikor az 1980-as évek közepétől figyelhető meg erőteljesebb változás, ami szintén globális tendenciaként mutatkozik meg. Ekkortól kezdve látnak napvilágot azok a szövegek, amelyek a korábbi kánon kialakulásához képest, sokszor azzal ellentétben, a szabályokat megszegve ábrázolják a múlt eseményeit és emlékezetüket. Ezzel párhuzamosan maga a kánon is átrendeződik: a hitelesség problémája miatt félig-meddig kicsúszik Kosinski műve, ahogy ugyane miatt okoztak botrányt Helen Demienko (valódi nevén Helen Dale) *The Hand that Signed the Paper* (1993) és Benjamin (Bruno Dössekker) *Bruchstücke* (1995) című munkái is. A korszak és a változás talán legparadigmatikusabb példája Art Spiegelmann híres albuma, a *Maus* (1986; 1991), amely egyszerre testesített meg bizonyos átalakulásokat és járult hozzá a kánon bővüléséhez, illetve átformálódásához: képregényes formája és a másodgenerációs túlélői tapasztalatot problematizáló tartalma bizonyára egyszerre járult hozzá hatalmas sikeréhez.

Nem akarom az utóbbi két évtized holokausztirodalmát és -kánonját röviden felvázolni, hiszen ez még formálódóban van. Valószínűleg kijelölhető lenne néhány sarkalatos, gyakran visszatérő téma, szemléletmód – az 1990-es évektől kezdődő egyre erőteljesebb popularizálódás, a Marianne Hirsch által utóemlékezetnek (*postmemory*) nevezett jelenség gyakori tematizálása és poétizálása,⁶ az áldozatok mellett az elkövetők, illetve a kívülállók előtérbe kerülése stb. – és olyan jelentősnek tekinthető szerző (Marin Amis, W. G. Sebald, Jo-

⁴ Rosenfeld, Alvin H.: *Kettős halál. Elmékedések a holokausztirodalomról*. Ford. Peremiczky Szilvia. Budapest, 2010. 65.

⁵ Rosenfeld könyvének magyarországi megjelenése kapcsán írt kritikámban igyekeztem a mű szélesebb kontextusát bemutatni, bizonyos előfeltevéseire rávilágítani. Vö. Kisantal Tamás: *Kimondani a kimondhatatlant*. Jelenkor, 54. évf. (2011) 3. sz. 345–351.

⁶ Hirsch, Marianne: *The Generation of Postmemory*. Poetics Today, vol. 29. (2008) No. 1. 103–128. Fontos megjegyezni, hogy Hirsch már az 1990-es években az utóemlékezet fogalma segítségével elemezte Spiegelman *Maus*-át. Vö. Hirsch, Marianne: *Family Pictures: Maus, Mourning, and Post-Memory*. Discourse, vol. 15. (1992–93) No. 2. 3–29.

nathan Safran Foer, Laurent Binet stb.) is, akik, amelyek az utóbbi évtizedek holokausztirodalmát alapvetően meghatározzák. Az mindenesetre biztosnak látszik, hogy az utóbbi két és fél évtized gyökeresen formálta át a holokausztirodalmat, nagyban kibővítette, és a korábbi kánont is átalakította.

Tisztában vagyok a fenti irodalomtörténeti narratíva elnagyoltságával, és hogy ez is csupán *egy* holokausztirodalom-történet. Nyilván más tendenciákat is ki lehetne emelni, másfajta kánont és alakulástörténetet is fel lehetne vázolni. De a fenti eszmefuttatásból látható, a holokausztirodalom alapvetően *nemzetközi*, megítélésében, kritikájában sokkal erőteljesebb ez a transznacionális attitűd, mint a szövegek közvetlen, saját kulturális kontextusukhoz képest történő vizsgálata. Tanulságos ebből a szempontból például egy 2002-es, a holokausztirodalomról készített angolszász kézikönyvet, az *Encyclopedia of Holocaust Literature* című munkát megnézni. E kötetben majdnem húsz nemzet képviselői kaptak önálló szócikket, és a könyv igen lazán kezeli a nemzetiség kérdését. A kötet végén lévő egyik függelékben a szerkesztők országok szerint is kigyűjtötték a szereplő holokausztszerzőket, és a listán végigtekintve érheti néhány meglepetés az olvasót. A gyűjtés alapja ugyanis nem a nyelv, nem is egy adott nemzethez tartozás, hanem az, hogy melyik országban született az illető. Például Elie Wiesel a magyarok közt szerepel, holott bár Máramarosszigeten látta meg a napvilágot (amely egyébként Wiesel születésének évében, 1929-ben már – vagy még – Romániához tartozott), de 1945 után nem sokkal emigrált, műveit pedig sokféle nyelven írta: főként franciául, jiddisül és angolul – magyarul egyetlenegy sem, sőt maga Wiesel is többször hangoztatta, hogy nincs magyar identitása. Ezenkívül a lista szerint magyar író még Szenes Hanna, aki 1939-ben kivándorolt Palesztinába (bár kétségtávol kapcsolódik országunk történetéhez, hiszen 1944-ben a brit hadsereg ejtőernyőseként megpróbált hazatérni, de a határon letartóztatták, és Budapesten börtönözték be, majd itt kínozták meg és végezték ki). Szenes Hanna verseit magyarul, illetve héberül írta, ám igen csak kérdéses, hogy költészete mennyiben kapcsolható a holokausztirodalomhoz (persze e kérdést, mondjuk, Anne Frankkal kapcsolatban is feltehetnénk). A nem túl hosszú listában két olyan szerző szerepel csupán, akik a magyar holokausztirodalmi kánonnak is részei: Nyiszli Miklós és Radnóti Miklós. Tanulságos, hogy Kertész Imréről nem esik szó – a kötet anyagának lezárása nyilván megelőzte a Nobel-díj kihirdetését, és a magyar író ekkor még nem volt széles körben ismert az angolszász diskurzusban.⁷

A holokausztszövegek működése, kánonjuk és értelmezéstörténetük nem különíthető el a holokauszt elméleti diskurzusának különböző irányzataitól, fejleményeitől – amely pedig nem választható le az utóbbi fél évszázad legfőbb humán- és társadalomtudományos tendenciáitól. Mindez azzal a következménnyel is jár, hogy a holokausztirodalom műveinek vizsgálatát legalább annyira (ha nem jobban) meghatározza a téma saját kánonja és teoretikus kerete, mint a konkrét nemzeti, kulturális irodalomtörténeti kontextus. Bizonyára ugyanúgy problematizálható például Primo Levi helye a huszadik század második felének olasz prózairodalmában, mint ahogy vizsgálhatjuk, mondjuk, Elie Wieselt a kortárs francia (esetleg jiddis, netán amerikai) irodalom keretében. Sok kutató meg is teszi, ám az is kétségtelen, hogy a holokauszttal foglalkozó művek esetében nehéz lenne kihagyni a nemzetközi kitekintést és a saját kánonhoz képest történő összehasonlítást.

Ha a holokauszt magyar ábrázolásának történetét próbáljuk megírni, felmerülhet tehát a kérdés, hogy milyen kontextusokat kell figyelembe vennünk a téma kutatásakor. Megtehetjük-e azt, hogy a nemzetközi kánon és a holokauszt művészi ábrázolásának elmélete fe-

⁷ *Encyclopedia of Holocaust Literature*. Eds. Patterson, David – Berger, Alan L. – Cargas, Sarita. London, 2002. 227.

lől vizsgáljuk a magyar fejleményeket, és fő mércénkül az ottani kritériumok és művek szolgálnak? Az ilyen megközelítés legfőbb problémája az, hogy e művek jelentős része sokáig nem jelent meg magyarul, illetve rapszodikus sorrendben láttak napvilágot. Semprun *A nagy utazás* című könyvét például már alig egy évvel francia publikálása után, 1964-ben lefordították magyarra, Borowskitól 1971-ben jelent meg novelláskötet, Anne Frank naplója 1958-tól hozzáférhető itthon. Wiesel *Éjszakája* azonban csak 1990-től, Primo Levi memoárja pedig 1994-től olvasható magyarul. Spiegelman *Maus*ának első kötete igen hamar, 1990-ben megjelent, de szinte teljesen visszhangtalan maradt, a mű hazai érdemi recepciója az 1990-es évek közepén kezdődött, a teljes képregény megjelenésére pedig 2005-ig kellett várni. Megjelenések ideje sok szempontból magáról a magyar történetről is árulkodik: nem véletlen, hogy a baloldali szemléletmódú, ellenálló Semprun és a különösebb zsidó identitással nem rendelkező Anne Frank viszonylag problémátlanul beilleszkeszhetett a magyar könyvkiadásba és a hivatalos holokauszt narratívába, míg az amerikai politikában befolyásos szerepet játszó Wiesel műve (amely ráadásul kedvezőtlen színben tünteti fel a korabeli magyar csendőroket) érthető módon nem jelenhetett meg a rendszerváltás előtt. Sőt a hazai szövegek némelyikének recepciója (és hozzáférhetősége) is meglehetősen szórványos: Szép Ernő *Emberszag* című könyve például 1945-ben megjelent ugyan, második kiadására azonban csak 1984-ben került sor (valódi recepciója pedig szintén inkább a 2000-es évekre tehető) – hogy Kertész remekművének megkésett fogadtatásáról ne is beszéljünk. Bizonyos esetekben egy magyar holokausztmű külföldön nagyobb karriert futott be, mint itthon: például Nyiszli Miklós Auschwitz-beszámolójából (*Dr. Mengele boncoló-orvosa voltam*, 1946) már 1951-ben részleteket közölt Jean-Paul Sartre lapja, a *Les Temps Modernes*, a teljes szöveg pedig 1960-ban megjelent angolul, amit a következő évben a francia fordítás is követett.

Persze lehetne érvelni amellett, hogy nemzetközi kánon kiemelt művei esetében sem feltétlenül kell figyelembe vennünk az esetleges egymásra hatást, hanem a fő mércénkül az ábrázolt eseményhez való viszony és a megjelenítés művészi értéke kínálkozik. Kérdés azonban, hogy ez esetben nem válik-e a vizsgálódás történetietlenné, mivel esztétikai, kritikai elemzés lesz irodalomtörténet-írás helyett. A probléma alaposabb körüljárása végett egy témánk szempontjából központi kérdést kell megvizsgálnunk, méghozzá azt, hogy a magyar holokauszt irodalmi ábrázolásainak eddigi recepciója mennyiben azonosítható Kertész Imre recepciójával. A következő alfejezetben azt szeretném bemutatni, hogy a téma eddigi vizsgálatát alapvetően meghatározta Kertész művészte, és eddig jórészt a *Sorstalanság* recepciójában működtetett előfeltevések és kritériumok felől vizsgáltak más műveket is.

Kertész Imre és a magyar holokausztirodalomtörténet-írás

Nem szorul különösebb indoklásra, hogy a magyar holokausztot ábrázoló irodalmi munkák közül miért számít alapvetőnek Kertész életműve és ezen belül a *Sorstalanság*. Kétségtelenül jórészt a 2002-es Nobel-díj hatására Kertész lett a magyar holokausztíró, a *Sorstalanság* pedig az a regény, amit a fiatalabb generációk már közép- (sőt időnként általános) iskolás korukban elolvasnak (vagy kellene nekik). Bár nem mondható egyértelműen, hogy a szerző korábban ne lett volna a magyar irodalmi kánon része, a 2000-es évektől recepciója érhetően ugrásszerűen megnőtt: már a Nobel-díj odaítélését követően rövid időn belül két mo-

nográfia és egy tanulmánykötet is megjelent róla,⁸ amelyeket a következő esztendőktől igen sok cikk, tanulmány és könyv követett.

Némiképp csalóka azonban e kronológia, hisz azt az érzetet keltheti (és azt a mítoszt erősíti), mintha Kertész korábban ismeretlen szerző lett volna, és e tanulmányok gyors megjelentetése a Nobel-díj utáni adósságtörlesztésként funkcionálna. Mindhárom fent említett, Kertész munkásságáról szóló kötet már félig-meddig kész volt, amikor a díjat odaítélték, a magyar író hirtelen világhíre inkább csak kedvező apropót és publicitást biztosított a megjelentetésükhöz. E könyvek és a díj szinkronicitása tekinthető szerencsés véletlennek is, ám tovább is mehetünk, hiszen valószínűleg az már kevésbé esetleges, hogy bár a kötetek szerzőinek szemléletmódja nem teljesen rokon, de bizonyos metodológiai jegyek, elemzési perspektívák hasonlóak. Számos ekkoriban íródott szövegen megfigyelhetők ugyanis azok a hazai diskurzusba a 2000-es évek elején begyűrűzött narratológiai, történelemelméleti szemléletmódok, amelyeket a szerzők a holokauszt ábrázolására alkalmaztak. Az 1990-es évek végétől jelentek meg magyarul azok az alapszövegek, amelyek a történelmi események ábrázolásának nyelvi, narratív dimenzióit vizsgálták, és a különböző (történelmi, irodalmi) megjelenítések hasonló dimenzióira helyezték a hangsúlyt. Nyugaton a történelemelméleti irányzatoknak az 1990-es évek elején éppen a holokauszt kapcsán kellett számot vetniük bizonyos előfeltevéseikkel, valamint jórészt ezen intellektuális tendenciák hatására ekkoriban számos olyan szöveg született, amely a holokauszt eseményét és ábrázolásait ilyen szemszögből vizsgálta. Hayden White nevezetes, a holokauszt cselekményesíthetőségét középpontba állító szövege 1997-ben White első (és mindmáig egyetlen) magyar nyelvű tanulmánykötetében is olvasható. Tanulságos, hogy pár évvel korábban, 1995-ben már megjelent egy, a témát ebből a szempontból vizsgáló magyar könyv, Braun Róbert műve, amely azonban talán némiképp „korán érkezett”: ha nem is maradt visszhangtalan, de a történelemelméleti perspektíva, illetve a poétikai nézőpont történelmi szövegekre (és eseményekre) való alkalmazása csak pár évvel később vált a hazai elméleti diskurzus részévé.⁹ Vagyis az ekkoriban meghonosodott elméleti nézőpontok olyan eszközkészletet kínáltak Kertész elemzésére, amely meghatározta a magyar író műveinek olvasását. Később, a szerzőnek a nemzetközi holokausztirodalomban való kanonizálását követően, Kertész életművének „erős” olvasatai hatására pedig a róla tett megállapítások gyakran más hazai holokausztiszövegekre is visszaolvasódtak.

Szirák Péter például Kertész-monográfiájában a *Sorstalanságot* elemző nagyfejezet végén hosszan értekezik a mű nemzetközi holokausztdiskurzusban való elhelyezhetőségéről. Fontos, hogy az irodalomtörténész alapvetően az 1990-es évek narratív történetfilozófiai elméletei felől, az ekkor meghonosodott fogalomrendszer bázisát (tény és esemény különbsége, a cselekményesítés konstruktív jellege, a történelem megértésének poétikai dimenziója stb.) használja, s e diskurzusban gyakran említésre kerülő példákat (*Maus*, Benigni filmje és a holokauszt humoros ábrázolása stb.) sorol fel.¹⁰ Különösen érdekes, hogy Szirák milyen magyar nyelvű holokausztművel hasonlítja össze a *Sorstalanságot*. Egy évvel Kertész regénye előtt jelent meg Ember Mária elsősorban történész figyelmet felkeltő, de az irodalomtörténeti kánonban sokáig alig ismert munkája, a *Hajtűkanyar*. Mint Szirák kifejti, Ember könyve annyiban mindenképpen rokonítható Kertészével, hogy nem követi a szocia-

⁸ Az értelmezés szükségessége. *Tanulmányok Kertész Imréről*. Szerk. Scheibner Tamás – Szűcs Zoltán Gábor. Budapest, 2002.; Szirák Péter: *Kertész Imre*. Budapest, 2003.; Vári György: *Kertész Imre. Buchenwald fölött az ég*. Budapest, 2003.

⁹ Braun Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Budapest, 1995.

¹⁰ Szirák: *Kertész Imre*, 59–77.

lista időszakban bevett „ellenálló-antifasiszta” holokausztbeszéd normáit. A zsidóságról ekkoriban szinte egyáltalán nem, a holokausztról pedig csupán olyan metanarratíva kontextusában lehetett beszélni, amely a náciizmus ellen (és tágabban a kapitalizmussal szemben) folytatott harc egyik elemévé tette a holokausztot. Mint Szirák megállapítja, Ember könyve ki tudott lépni ebből a beszédmódból, amennyiben a magyar történelem kontextusába helyezi a zsidóüldözést, ám dokumentarizmusa, objektivitásra törekvése révén valamiféle történetírói attitűddel felruházva érteni és megértetni kívánja az eseményeket, míg Kertész azok alapvető megérthetetlenségével szembesít.¹¹

Az Ember művével való összekapcsolás azért szemléletes, mert egyfelől valamiféle kortűnetről árulkodik, amennyiben mindkét mű nagyjából egy időben tudott kilépni egy uralkodó diskurzusból. Másfelől azonban Ember egyfajta dokumentarista szándéktól vezettetve még hisz a történetek közvetíthetőségében és megérthetőségében, tény és fikció interakciója által nála bepillantást nyerhetünk a holokauszt magyarországi mechanizmusába – vagy legalábbis e betekintés illúzióját közvetíti a regény, amelynek legfőbb poétikai megoldása az, hogy a történetet időnként különböző dokumentumok közlése szakítja meg, ezzel mintegy a történeti diskurzusba helyezve át a fikcionális szöveget. Vagyis az összehasonlítás itt Kertész felől való olvasást is jelent: Ember Mária regénye kontextuális párhuzamot kínál, ám Szirák inkább afféle „kontrasztanyagként” használja, hogy rajta keresztül világítson rá a *Sorstalanság* holokausztábrázolásának koncepciójára.

A Kertésszel és a *Sorstalansággal* foglalkozó elemzések gyakorta használják ezt a világ- és holokausztirodalmi perspektívát, ahogy a nyolcvanas és kilencvenes évek narratív elméleteit, a holokauszttal foglalkozó nagy hatású teoretikus műveket is. Vári György például White és Ankersmit munkáit idézi, Menyhért Anna a szélesebb kontextusról értekezve Benignit, a *Maust*, Zbigniew Libera Lego-installációját, Böhm Gábor szintén Benignit és a cselekményesítés koncepcióját (illetve annak gyökereként és a *Sorstalanság* filozófiai párhuzamaként Nietzsche bölcséletét).¹² E szemléletmód a korábbi művek elemzésénél is érvényesül. Az 1945 után közvetlenül megjelent szövegek közül általában kettőt szokás kiemelni, részint irodalmi értékük, részben pedig szerzőik ismertsége miatt: Szép Ernő *Emberszag* (1945), illetve Zsolt Béla: *Kilenc koffer* (folyóiratban 1946–1947, kötetben 1981) című művét. Kálmán C. György *A magyar irodalom története* 1945-ös fejezetében is leginkább e két szerzővel foglalkozik, pontosabban belőlük kiindulva igyekszik szélesebb áttekintést adni a holokauszt magyarországi ábrázolásának esztétikai-poétikai problémáiról. A tanulmány egyik legfőbb kérdése az, hogy milyen irodalmi kritériumok alapján különíthetjük el a holokausztot ábrázoló műveket, melyeket tekinthetünk irodalmilag értékesnek (vagy legalábbis figyelemre méltónak), és melyek bírnak legfeljebb dokumentatív funkcióval. Kálmán C. szerint az elbeszélhetőség problematizálása az egyik olyan jellegzetesség, amely alapján a holokauszt irodalmi feldolgozásai eltérnek a téma korabeli (memoárjellegű, dokumentatív, újságrírói stb.) feldolgozásaitól. Ez az önreflexív, a holokauszt ábrázolhatóságát kérdésessé tévő jelleg a holokausztművek egyik legfőbb sajátága, amely legtisztábban Kertésznél figyelhető meg, de amivel többé-kevésbé Szép és Zsolt művei is számolnak.

¹¹ Szirák: *Kertész Imre*, 71–73.

¹² Vö. Vári György: *Cselekményesítés, történelmi tapasztalat és a fenséges művészete*. In: *Az értelmezés szükségessége*, 119–136. E fejezet teoretikus része egyébként Vári Kertész-monográfiájának néhány lábjegyzetében került át: Vári: *Kertész Imre*, 232–237.; Menyhért Anna: *A kilátástalanság belátása – a belátás kilátástalansága*. *Kertész Imre: Sorstalanság*. In: uő: *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*. Budapest, 2008. 61–101.; Böhm Gábor: *A holokauszt mint esztétikai probléma – Kertész és Nietzsche*. *Literatura*, 38. évf. (2012) 4. sz. 419–427.

A másik fő sajátosság pedig az elbeszélői hang modalitása: Szép Ernőnél az a különös naivitás, amely erőteljes feszültségben áll mind a szituációval, mind pedig a narrátornál többlettudással rendelkező olvasói elvárásokkal, Zsolt Bélánál pedig épp ellenkezőleg, a főszereplő-narrátor egy későbbi pozícióból a teljes tudás illúzióját kelti, ám ezt nem álcázott realizmus, hanem nagyon tudatosan megszerkesztett kompozíció nevében teszi. Az összehasonlítási pont (és a poétikailag legjobb megoldás) itt is Kertész lesz, s Kálmán C. szerint a három mű jól összekapcsolható, amennyiben „Kertész hangját Szép Ernőé prefigurálja: ha a két elbeszélés hasonlít valamiben egymásra, akkor az az értetlenség, a nemtudás, vagy nagyon szűk (mesterségesen leszűkített) tudás hangja, amely egykedvűséggel és beletörődéssel veszi tudomásul a körülötte lévő világot [...] Zsolt nézőpontját viszont annyiban idézi fel a *Sorstalanság*é, hogy az elbeszélői szubjektum [bizonyos pontokon] maga is kérdésessé válik, integritása, önazonossága, állandósága problematikus”.¹³

Hangsúlyoznám, hogy nem azért idéztem e szerzőket, mert módszerüket, a holokausztirodalom Kertész felőli olvasását hibásnak vagy terméketlennek tartanám. Inkább azt gondolom, hogy ezen nézőpontok a *holokausztirodalom* fogalma és (nálunk alapvetően a kerteszi szemléletmód által meghatározott) utólagos perspektívája felől, annak előfeltevéseit mozgósítva vizsgálják a korábbi évek természetét, nagyon sokszor figyelmen kívül hagyva az adott művek saját kontextusát, illetve az ábrázolt téma korabeli felfogását, megítélését. A továbbiakban egy példán, az 1945 után megjelent szövegek befogadásának vizsgálatán keresztül próbálok egy kontextualistább elemzési metódus mellett érvelni.

Holokausztirodalom kontra élményirodalom

Ha az 1945 utáni évek könyvtermésén végigtekintünk, könnyű megcáfolni azt a korábban is említett vélekedést, miszerint a magyar társadalomban sokáig elhallgatott, csak bizonyos körülmények során és szabályok alapján említhető téma lett volna a náci korszak atrocitásai vagy a zsidóüldözés. Csupán mennyiségi adatokat tekintve sokkal inkább az ellenkezője látszik, legalábbis az első pár évben: a kérdéskör ekkor még nemhogy tabunak nem számított, hanem egyenesen könyvkiadási dömping jellemezte a korszakot. 1945 után néhány éven keresztül kifejezetten nagy számban láttak napvilágot a közelmúltról, a háborús tapasztalatokról, az egyéni szenvedésekről és az országot ért sorscsapásokról szóló művek. A megjelent szövegek mennyiségi arányát jól mutatja Geyer Arthúr 1958-ban kiadott, a zsidóüldözésről szóló szövegeket összegyűjtő bibliográfiája, amely több mint kétszáz tételt tartalmaz az 1945 és 1948 közötti időszakból.¹⁴

A műfajok és témák különbözősége mellett a szerzők kulturális és társadalmi pozíciója is erősen eltérő. Pár neves író megírta a maga beszámolóját, amelyek gyakran kanonizálódtak is (legalábbis a többihez képest): ilyen Déry Tibor *Alvilági játékok* című novellafüzére vagy Nagy Lajos *Pincenaplója*, Darvas József történeti-szociográfiai munkája, a *Város az ingoványon*, Tersánszky Józsi Jenőnek néhány évvel későbbi, az ostrom idején játszódó fikciós művei (*III. Bandika a vészben* [1947]; *Egy kézikocsi története* [1949]). Ide sorolhatók Szép Ernő és Zsolt Béla korábban említett könyvei is, bár azok recepciója, ahogy már szó volt róla, jóval későbbi. E művek ismertségének fő oka a szerzők irodalomtörténeti kánonbeli helyzete, bár ez sem jelent feltétlenül garanciát, hiszen Déry ekkor elkezdett

¹³ Kálmán C. György: *A túlélés poétikai problémái*. In: *A magyar irodalom története*. 3. köt. 418–427.

¹⁴ Geyer Arthúr: *A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája 1945–1958*. Budapest, 1958.

drámája, *A tanúk* (1945) sokáig szinte ismeretlen maradt, ahogy például a *III. Bandika* sem tartozik Tersánszky leghíresebb szövegei közé. Számos újságíró és politikus memoárja is napvilágot látott, amelyekben jórészt összekapcsolódott a szenvedések bemutatása és az ellenálló szerep hangsúlyozása. A szerzők többsége ugyanis nem származása, hanem közéleti tevékenysége miatt került lágerbe – ilyenek például Parragi György, Millok Sándor és Buchinger Manó Mauthausen-beszámolói vagy *A toll mártírjai* című gyűjteményes kötet bizonyos szövegei. Rajtuk kívül pedig rengeteg olyan szerző van, akik sohasem tartoztak az irodalmi vagy a közéleti kánonhoz, munkájuk erősen személyes – a korban pedig sokszor inkább amatőr próbálkozásokként emlékeztek meg róluk. Persze ezek eltűnése sem feltétlenül törvényszerű és a szerzőnek az irodalmi mezőn kívüli pozíciójából adódó logikus tény, hiszen, mint láttuk, Nyiszli Miklós például félig-meddig kanonizálódni tudott (igaz, főként külföldön és részben az elbeszélő különleges foglalkozásának köszönhetően).

A korai művek szinte teljes negligálása nem magyar sajáttság. Az utóbbi években többek között David Cesarani kutatásai mutattak rá, hogy a holokauszt irodalmával foglalkozó nemzetközi munkák jórészt tudomást sem vettek a háború után közvetlenül megjelent anyagokról, azt az utólagos narratívát alakítva ki, amely szerint az első éveket (esetleg évtizedeket) alapvetően a csend jellemezte volna, mivel a traumatizált túlélők a felejtésbe menekültek, a különböző országok pedig eltérő társadalmi és politikai okokból ugyan, de egyaránt a történetek szőnyeg alá söprését szorgalmazták. Az angol történész szerint a holokausztdiskurzus kialakulása tényleg későbbi fejlemény, de ez nem jelenti azt, hogy az első időszakban ne születtek volna nagy számban az eseményeket megörökítő munkák. Cesarani a „hallgatás mítoszának” nevezi e később kialakított narratívát, amelynek létrejöttében számos ok játszott közre: történetírói-tudománypolitikai belharcok, konkrét politikai tényezők, utólagos „erős” értelmezések megjelenése stb. Sőt, Cesarani a legfontosabb oknak éppen azt tartja, hogy a korai időszakban túl sok ilyen munka látott napvilágot. Ezek kegyetlen, sokszor indulatos hangnemben mutatták be a háború alatti szenvedéseket, így a brit kutató szerint a közönség egy idő után „megcsömörlött”: a rettenetes közelmúlttal foglalkozó műveket már nem tudta befogadni, igénye is egyre kevésbé mutatkozott rá.¹⁵ Bár a történész ezt nem említi, de bizonyára szerepe volt annak is a hallgatás mítoszának létrejöttében, hogy a holokausztdiskurzus egyik fontos kezdeti irányvonala alapvetően angolszász orientáltságú, a megkésett recepció pedig jellegzetesen az amerikai és az angol diskurzusra jellemző.¹⁶

A Magyarországon kiadott szövegek egységes tárgyalása azért is nehéz feladat, mert szinte minden szempontból rendkívül vegyes munkákról van szó. A műfajilag sokszínű termés közt találhatók memoárok, élménybeszámolók, riportkötetek, történelmi munkák, kultúr- és politikatörténeti könyvek, forráskiadások, szociográfiai esszék, novellagyűjtemények, drámák, illetve néhány regény is. A témák is változatosak, hiszen nem könnyű például a koncentrációs táborbeli beszámolókat összevetni a munkaszolgálatos élményeket leíró könyvekkel, de még nehezebb ezekkel összemérni az 1944 márciusa utáni magyar esemé-

¹⁵ Cesarani, David: *A „hallgatás mítoszának” megkérdőjelezése. Háború utáni reakciók az európai zsidóság pusztulására*. Ford. Gyuris Kata. In: Transznacionális politika és a holokauszt emlékezet-története. Szerk. Szász Anna Lujza – Zombory Máté. Budapest, 2014. 261–287. (itt: 282–283.)

¹⁶ Az amerikai (elsősorban) nem szakmabeli, inkább közéleti holokausztrecepcióról bővebben: Mintz, Alan: *Popular Culture and the Shaping of Holocaust Memory in America*. Seattle, 2001. A korai évek brit helyzetéről és a holokauszt viszonylagos kicsiny publicitásának legfőbb okairól: Holmila, Antero: *Reporting the Holocaust in the British, Swedish, and Finnish Press, 1945–50*. New York, 2011. 21–35.

nyeket, az itthoni zsidóüldözéseket ábrázoló szövegeket vagy a Budapest ostromáról írott különféle megemlékezéseket. Ám elkülöníteni is bajos őket egymástól, hacsak nem szigorúan tematikus alapon akarjuk ezt megtenni, mivel e szövegek a korszakban egymás mellett, nagyjából ugyanazon jelenségcsoport különböző megnyilvánulásaiént léteztek. Jól mutatja ezt például a Müller Károly Könyvkiadó Vállalat nyolckötetes *Magyar Golgota* című, vegyes műfajú könyveket (a riportkötettől – Izsáky Margit *Ország a keresztfán* –, a történeti beszámolókon – Lévai Jenő művei – és memoárokon – többek közt Fóthy János és Vajda Zoltán József kötetei – a regényig – Gyenes István: *Élet a föld alatt*) tartalmazó sorozata, amelyben a sokszínűség mellett valamiféle egységes kiadói koncepció is fellelhető, amennyiben az egyes művek a közös sors, a teljes ország által egyaránt átélt szenvedéssorozat különféle stációit ábrázolják.¹⁷

Történtek már kísérletek a háború befejezte után közvetlenül megjelent művek bemutatására, társadalomtörténeti és historiográfiai vizsgálatukra, osztályozásukra elsősorban Laczó Ferenc és Zombory Máté tollából,¹⁸ illetve érdemes megemlíteni Tibor Szabó Zoltának az erdélyi korai holokausztemlékezetről szóló tanulmányát is.¹⁹ Itt azt szeretném megvizsgálni, hogy mi lehetett az oka e művek gyakorlatilag nyomtalan eltűnésének, a kulturális emlékezetből való teljes kirotálódásuknak. Ugyanis már megjelenésük idején is többnyire hűvösen fogadták őket, már viszonylag korán olyan kritikák jelentek meg a szövegekkel kapcsolatban, amelyek nemcsak kanonizálódásukat akadályozták meg, hanem egyenesen megkérdőjelezték kulturális legitimitásukat is.

A korszak kritikájában gyakran botlunk bele az „élményregény”, illetve „élményirodalom” fogalmaiba. A terminusokat nagyjából azokra a szövegekre alkalmazták, amelyeket ma „holokausztirodalom” címszóval illetünk: főként a túlélői memoárok, munkaszolgálatos és deportált beszámolók tartoznak ide.²⁰ Mint az elnevezés is mutatja, e művek önéletrajzi jellegűek, ábrázolásmódjukban a közvetlen tapasztalat a domináns. A legfurcsább az, hogy az „élményirodalom” legtöbbször negatív kategóriaként, problémás irodalmi irányzatok, szemléletmódok összességeként szerepel. Például az *Új Idők* szeptemberi száma egy Barabás Tibor-vezércikkkel indított, amelyben a szerző egyszerre igyekezett meghatározni a korábbi magyar irodalom legfőbb problémáit és a továbblépés lehetőségeit. A baloldali Barabás, aki a következő évben már a *Szabad Nép* kulturális rovatának vezetője és az Írószövetség főtitkára lett, viszonylag kiegyensúlyozott, ebben az időszakban messze nem radikálisnak számító álláspontot képviselt.²¹ A szöveg vége felé, miután felmérte és kritikával illette

¹⁷ A sorozat háttéréről és a művek által képviselt múltreprezentációs stratégiákról bővebben lásd: Zombory Máté: *Magyar Golgota. Politikai közösség és múltreprezentáció 1945 után*. Szociológiai Szemle, 25. évf. (2015) 1. sz. 66–88.

¹⁸ Laczó Ferenc: *Alvilági társasutazások keresztúti állomásai. A háborús évekbeli üldözöttség korai elbeszéléseiről*. Betekintő, 8. évf. (2014) 3. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2014_3_lacz.pdf (letöltve: 2016. aug. 30.); Laczó Ferenc: *A holokauszt feldolgozásának első hulláma – és ami belőle következik*. Élet és Irodalom, 59. évf. (2015) 1–2. sz. 17.; Zombory: *Magyar Golgota*, id. mű.

¹⁹ Tibor Szabó Zoltán: *A holokausztemlékezet korai erdélyi alkotásai*. In: a Bevésett nevek című konferencia anyaga: http://emlekhely.btk.elte.hu/wp-content/uploads/2015/11/ELTE_BEVESETT_NEVEK_Konferenciakotet_12_176-193_Tibori_Szabo_Zoltan.zip (letöltve: 2016. aug. 30.)

²⁰ Egy 1948-as könyvészeti kiadvány egy francia bibliográfia összeállításá kapcsán felsorolja, mik tartoznak az élményirodalom körébe: „hadifogoly, deportált, résistance stb., továbbá ilyenmű illusztrált könyvek, mint például Budapest ostromát bemutató művek”. Vö.: Corvina, 1948. április 16. 5.

²¹ Vö. Scheibner Tamás: *A magyar irodalom szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei 1945–1953*. Budapest, 2014. 106.

a kortárs irodalmi irányzatokat, a szerző így írt: „Előttünk áll az egész magyar mult s az utolsó, szomorú harminc év. S előttünk a demokrácia jövője. Nem élményirodalomra gondolok. Az az író, aki élményregényt ír, csak a saját sebeit gyógyítja, csak a saját multját vallja meg. Az igazi írónak egy nép sebeit kell begyógyítania.”²² A *Szabad Szó* hasábjain a parasztpárti, kriptokommunista Darvas József a terminus említése nélkül, de egyértelműen a szövegkorpuszra vonatkozóan a következőket írta: „Nap mint nap kettesével-hármasával kapok könyveket ebben a papírszűk világban: egyik a deportálás szörnyűségeit írja le, a másik a munkatáborokét, a harmadik az itthoni borzalmakat, a negyedik... mindegy, hogy mit, – betűmilliók irtózatossá vitustánca rángja körül a közelebbi vagy távolabbi *multat*, mindent és mindenkit elítélve, de a *márról* és a *holnapról* hallgatnak a könyvet írók és nemírók.”²³

Még ennél is radikálisabb a baloldali irodalomkritikus, Czibor János egyik cikkében olvasható vélemény. A szerző a felszabadulás óta megjelent könyveket szemlélve három csoportra osztja az 1945-ös termést: a tudományos, ideológiai művekre (konkrétan nem mondja ki ugyan, de egyértelműen a marxista-leninista szellemű munkákra gondol), a háborús élményirodalomra, valamint a szépirodalomra. Czibor is megjegyzi, hogy a szépirodalom jelenleg kevesebb, de ő ezt nem tartja feltétlenül problémának, mivel némi hurraóptimizmussal azt állítja, hogy azok az írók, akik a múlt rendszerben nem kompromittálódtak, most inkább a konkrét cselekvést választották: „Az írásból tett lett. Forró múzsa a szabadság is, annyira az, hogy toll helyett néha földosztó mércét ad a kézbe”.²⁴ Vagyis a szerző a társadalmi jelentőséggel bíró aktust legmagasabbrendűnek, még a művészi alkotásnál is fontosabbnak tartja. Ezért is lehetséges, hogy szerinte a három kategória közül az első, azaz a tudományos művek megjelentetése a legörvendetesebb, hiszen cselekvő, népnevelő funkciójuk van. Az általa is élményirodalomnak nevezett könyvek nagy számát viszont ellentmondásos jelenségnek tekintette:

„Itt kell aztán rátérnünk a könyvek második csoportjára: a háborús élményirodalom termékeire. Alig jutottunk el oda, hogy ismét működhettek a nyomdagépek, vad burjánzással verték fel a piacot a »deportált-internált«-irodalom remekei, annyira, hogy ma már – a legnagyobb papirhiány idején – mindenképpen hasznosnak látszanék valamiféle korlátozás ebben az irányban.

Igyekezünk azonban megértéssel nézni, mi történik. Utolsó éveink a legrettenetesebb élményeket zúdították az emberiségre, annyit, amennyi máskor egy évszázadnak sem jut. Emberi szempontból is érthető, hogyan [sic!] sokan lázasan igyekeznek elmondani szenvedéseiket, – (bár ez a megértés részünkről nem jelent biztatást.) Inkább szeretnénk, ha azok mondanák el szenvedéseiket, üldöztetésüket, akik nem adták meg magukat a sorsnak, akiknek személye és elnyomás alatti működése az egész nemzet szempontjából fontossá teszi történetük elmondását. Ezek azonban hallgatnak, mert az újjáépítés munkája fontosabb számukra, mint »tökésíteni« az elmúltakat.

Vajon mire számítanak a kiadók, mikor örömmel és sietve adják ki ezeket az »irodalmi eseményeket«? Félős [sic!], hogy a kiadók azért látnak ebben üzleti lehetőséget, mert számításuk szerint – és valóban, – igen sokan vannak, akik személyesen nem vehettek részt az ártatlanok üldözésében, ezeken a könyveken keresztül legalább kiélhetik hajlamaikat.

²² Barabás Tibor: *Irodalmunk válaszútán*. Új Idők, 1945. szeptember 1. 129–131. (itt: 131.)

²³ Darvas József: *Új szobrot a ledőlt helyébe!* Szabad Szó, 1945. augusztus 19. 1.

²⁴ Czibor János: *Az új magyar könyvtermés mérlege*. Valóság, 1. évf. (1945) 2. sz. 67–70. (itt: 67.)

S a közönség? – a közönség korszerűt akar, érdekeset akar, »ha már pénzt ad ki könyvre«, s van-e korszerűbb olvasmány ma egy »Halálút« regénynél?”²⁵

Sok szempontból szimptomatikus Czibor vélekedése. A kritikus a korszakra jellemző és aggasztó jelenségnek tekinti az ilyesfajta szövegek nagyszámú elterjedését. A korban valóban erőteljes papírhány Darvasnál és nála is előkerül mint érv e munkák terjedése ellen. A papír feletti rendelkezés kérdése a korszakban politikai tételt bírt, gyakran még a Kommunista Párt kivételezett helyzetű saját kiadóvállalata is csak ügyeskedések révén tudta papírkészletét biztosítani,²⁶ így a probléma e kontextusbeli emlegetése a háborús élményirodalom más könyvekkel szembeni „haszontalansága” mellett érvel. A szenvedések „tőkésítésének” vádjá kapcsán mintha némi alig burkolt antiszemitizmus is megjelenne, amely így pár mondaton belül egy fiktív közelmúlt- és jelenkortörténetet vázol fel: a passzív szenvedők most (nyilván reflexből) tőkét kovácsolnak múltjukból, míg a társadalmilag felelős, hajdani ellenálló „igazi” írók jelenleg inkább a munkát, mint a művészetet választották. Talán a leg súlyosabb szemrehányás mégis a közönséget éri, hiszen szerinte saját vágyait, hajdan elfojtott szadista hajlamaikat élik ki e művek olvasásában.

Az élményirodalom fogalma gyakorta előkerül a kiadók ajánlóiban is, ám általában ilyenkor is negatív kategóriaként. Például Millok Sándor újságíró, politikus, a *Népszava* egykori munkatársa 1945-ös Mauthausen-memoárját, *A kínok útját* előszó nyitja, amelyben a kiadó reagál az élményirodalom ellen szegezett érvekre, a műfaj szükségességére, majd így mutatja be az új könyvet: „Millok Sándor könyve igazi élményregény, semmit hozzá nem told, semmit el nem vesz a valóságból, valóságos kútforrás a történelmi adagyűjtés számára, mégis tiszta irodalom, vérbeli író mesterműve, melyben az élmény és az irodalom tökéletes egyensúlya adja az igazi mintáját annak, amit a kiadó az »élményirodalomról« elképzelt.”²⁷ A mondat vége némiképp homályos, mintha az „élmény” és az „irodalom” nehezen férne össze egymással, vagy legalábbis a korabeli „átlagos” élményirodalom nem tudná megfelelően összekapcsolni. A terminus első fele leginkább a tényszerűséget, valóságosságot, a második pedig talán a megformáltságot, a hatást, a jellegzetes „irodalmi” élményt jelentheti. Erre engednek következtetni a terminus olyan említései, ahol az „élményirodalom” kapcsán a kétféle, írói és olvasói élmény fogalma állítódik egymással szembe. Ilyen például a *Magyar Nemzetben* megjelent *Új idők új szavai* című rövid cikk, amelynek célja a nemrégiben keletkezett fogalmak magyarázata. A szöszedetben egészen változatos szavakat találunk az „Atombombá”-tól a „Keretlegény”-en és a „Summás”-on át a „Vetkőztetők”-ig. A jórészt ironikus fogalommeghatározás-gyűjtemény így magyarázza az „Élményregény” terminusát: „...sem több, sem kevesebb, mint papírra vetett egyéni történetek, melyek örömet, bánatot, kielégülést talán csak írójának okoznak.”²⁸ Amellett, hogy a szöveg nyilván nem irodalomtudományos egzaktyságra törekedett, retorikája árulkodó: az élményirodalom egyéni és személyes műfaj, amelynek legfeljebb terápiás célja lehet, művészi, irodalmi értéke nincs – így tulajdonképpen felesleges kiadni.

Egy másik könyvnek, Vaszilij Grosszman 1945-ben magyarul kiadott *A treblinkai pokol* című művének a fülszövege szintén az élményirodalommal szemben definiálja a bemutatandó munkát, de némiképp máshogy. A Cserépfalvi Kiadó szerkesztője a következőkkel ajánlja a könyvet: „A német barbárság nyomán egész irodalom keletkezett. A borzalom, a

²⁵ Czibor: *Az új magyar könyutermés mérlege*, 69–70.

²⁶ Scheibner: *A magyar irodalom szovjetizálása*, 51–56.

²⁷ Müller Károly: *A Kiadó előszava*. In: Millok Sándor: *A kínok útja* (Budapesttől – Mauthausenig). Budapest, 1945. 6.

²⁸ Antal Jenő: *Új idők új szavai*. Magyar Nemzet, 1946. március 28. 3.

nagy kollektív tragédia megnyitotta az élményirodalom zsilipjeit. Nem vitatjuk e jelenség szükségszerűségét, de meggyőződésünk, hogy a méltó indulatnak hangot adni, a nagy vádiratot megfogalmazni, a sebeket begyógyítani ma is az írók feladata. Vaszilij Grosszman a legjelesebb orosz írók közé tartozik. Nem élmények, hanem a tárgyi és művészi igazság alapján írott könyve egy szabad szellem vádirata a barbárság, a rabság világa ellen.”²⁹

Mintha e szövegek megítélésénél még nem érvényesülne a holokausztkánon későbbi szabálya, miszerint csak az írjon, aki maga is ott járt, aki megélte az eseményeket. Grosszmannál a tárgyi és a művészi igazság összekapcsolódása adja a szöveg hitelét, azaz a konkrét élmény, maga a tárgyi tényanyag nem elég a jó műhöz. Az „élményirodalommal” kapcsolatban éppen a szövegek megmunkálatlansága merül fel kritikaként, vagyis az, hogy a pusztá élmények rátelepszének az adott műre. Nagyjából e gondolatmenet mentén halad a kiadói előszó Vajda Zoltán József *A lapátos hadsereg* című munkaszolgálatos beszámolójának elején is. Mint olvashatjuk, sokat töprengtek a mű megjelentetésén, mert Vajda nem elég jó író (ahogy fogalmaznak: hiányzik a szöveg „írói hőfoka”), de a beszámoló hiteles, ezért dokumentumértéke van. Egy jó író sokkal jobban meg tudná talán ezt az élményt írni, állítja az előszó, de ilyen szövegek nem születtek, így azt kell kiadni, ami van.³⁰ Valószínűleg éppen az írói szerepből adódóan számíthatott Grosszman munkája magasabb rendűnek, mint a „pusztá” túlélői beszámolók. Hiszen a szovjet író többet tett az *egyedi* élmények leírásánál: szövege *általános* képet ábrázol, a treblinkai borzalmak nem csupán egyvalaki életútja és szenvedése szempontjából fontosak, hanem a náci rend szinekdochéjaként funkcionálnak.

Vagyis az élményirodalom „átlagos” képviselőivel szemben a legfontosabb kifogás éppen az lehetett, hogy műyük *nem több*, mint saját sorsuk, szenvedéseik szubjektív leírása, s mint ilyen, nem képes szintézisre – nem helyezi szélesebb történelmi perspektívába az eseményeket, nem kínál magyarázatot rájuk, alapvetően az érzelmekre kíván hatni, rosszabb esetben egyenesen hatásvadász. Ha valaki passzívan, az eseményekkel sodródva, áldozatként és pusztá túlélőként élte végig a szörnyűségeket, és „mindössze” ezt a történetet tudja megírni, akkor szövege alkalmatlan az irodalom ekkoriban nagyon markánsan megfogalmazódó közösségi funkciójának betöltésére, azaz *nem* irodalom, *csupán* élményirodalom. Az ilyesfajta művek szándéka akceptálható, ahogy azt a legtöbb kritikus igyekszik hangsúlyozni, ám ez legfeljebb egyéni szempontból lehet fontos, az ország és az irodalom jövője szempontjából e szövegek súlya elhanyagolható.

A másik erőteljes vád a művek megformáltságával kapcsolatos. Mint láttuk, gyakran szemet szűrt, hogy mennyire alulírtak, a kor irodalmi színvonalához méltatlanok e könyvek – Déry Tibor egy, a korabeli magyar nyelvről írt cikkében például egyenesen azt állította, hogy az élményirodalomnál „szennyesebb hullám még nem söpört végig a magyar stíluson”.³¹ Azonban nemcsak (és nem is annyira) az írók és munkáik amatőr volta szűrt szemet, sokkal inkább az, hogy e könyvek tobzódnak az erőszakos, brutális, hatásvadász jeleketekben. Czibor János idézett szövegében olyan jellegzetességeket látott e művekben, amelyek miatt egyenesen az *irodalom alatti* regiszterbe helyezte őket: a ponyva és az újságírás (méghozzá a szenzációhajhász zsurnalizmus) diskurzusába. Nagyon gyakran épp az számított dicséretnek, ha egy szöveg nem ilyen, ha visszafogott megoldásokat alkalmaz, ke-

²⁹ Grosszman, Vaszilij: *A treblinkai pokol*. Budapest, 1945. – a könyv hátsó borítóján olvasható kiadói ajánló.

³⁰ *Az olvasóhoz*. In: Vajda Zoltán József: *A lapátos hadsereg*. Egy munkaszolgálatos élete a német és nyilas rémuralmon át az orosz felszabadításig. Budapest, 1945. 2.

³¹ Déry Tibor: *A stílusról*. Új idők, 1946. március 23. 205.

rüli a véres és borzongató jelenetek nyílt elbeszélését. Igen érdekes például, hogy az 1945-ös könyvnapon megjelent kötetek címlapjait vizsgálva a *Magyar Nemzet* újságírója, Fedor Ágnes dicsérően említi, hogy „ötletesen kerül ki a rémregénystílus fenyegető lidércét *Bánó Endre*, egy élményregény-sorozat címlaptervezője, tárgyilagos, száraz és egykedvű rajzmódorával”.³² A sorozat minden bizonnyal a *Magyar Golgota*, és Bánó címlapjai kétségkívül sokkal visszafogottabbak a legtöbb élményregény borítójánál. Nem elhanyagolható szempont ez, hiszen ahogy az olvasástörténész, Roger Chartier egy helyütt megfogalmazta: a szerzők nem könyveket, hanem szövegeket írnak, e szövegekből különböző technikai műveleteken keresztül válnak könyvek – az olvasók pedig már e könyvekké formált, adott kulturális mezőben értelmezendő szövegeket vehetik kezükbe.³³

A háborút ábrázoló művek címlapja olykor valóban kifejezetten harsány, figyelemfelkeltő, már képi ábrázolásukban hatásosságra törekvő borítók – még a Fedor által dicsérően emlegetett Bánó Endre-félék is. Sz. Palkó Vilma könyvét például fekete alapon barnás színű, vicsorgó (vagy vigyorgó) halálfejek borítják, Izsáky Margit *Ország a keresztfán* című riportkötetének elején a romokkal körülvett Országházat láthatjuk, előtte temető, amelyből egy hatalmas, félig eldőlt kereszt emelkedik ki. Még látványosabb Királyhegyi Pál memoárja, a *Mindenki nem halt meg* borítója, amelyen egy szétszakadt szögesdrót mellett halott vagy legalábbis legyőzött német katona fekszik, aki előtt egy szakadt ruhás kisfiú kezzeit az ég – és az alapvetően sötét tónusú festmény háttérében ragyogó fény – felé emeli. A címlapon lévő jelenetnek gyakorlatilag semmi köze a könyvhöz, sem a kép hangulata, sem az általa ábrázoltak nem jellemzők a műre. A borító Sebők Imre munkája, ahogy a könyv illusztrációi is tőle származnak. Sebők, aki később képregényrajzolóként ismert, ebben az időszakban főként füzetes regények, krimik, kalandtörténetek címlapjait készítette, és a könyv illusztrációi sokkal tragizálóbbrak, mint maga a szöveg.

Ahogy a címlapokon látszik, a könyvek kiadói nagyon gyakran a populáris regiszterbe pozícionálták e műveket. Ez olykor a címadáson is érezhető: Szűts László *Bori garnizon* című műve például egyértelműen utal Markovits Rodion első világháborús beszámolójára, az 1930-as évek egyik legnagyobb könyvsikerére – miközben a két mű szemléletmódja egészen más. Királyhegyi művének fülszövege szintén igencsak „reklámízű”. Mint olvashatjuk: „Nemcsak az derül ki a [...] regényből, hogy a német gyilkosok nem tudtak megölni mindenkit, hanem az is, hogy még a borsón is lehet szépet álmodni, hogy volt humor és volt öröm még a legszörnyűbb német haláltáborokban is. Szerelem, izgalom, száguldó események, derű és borzalom váltakozik Királyhegyi Pál regényében, amely a magyar kiadással egyidejűleg jelenik meg angol, német, francia és olasz nyelven.”³⁴ Nem találtam semmilyen adatot arról, hogy Királyhegyi műve tényleg megjelent volna az adott nyelveken, ez inkább hirdetési fogásnak tűnik, jelzendő, hogy a könyv „világhírű”, vagy legalábbis az lesz. A külföldi fordítás és megjelenés mint reklámfogás és a könyv „bestseller” jellegének hangsúlyozása más könyveknél is előfordul, például már 1945 telén a *Magyar Nemzet*ben hírként szerepelt, hogy publicistájuk, Parragi György Mauthausen-memoárja nemcsak az őszi magyar könyvpiac egyik legnagyobb sikere volt, hanem Amerikában is olvassák, a *Szabadság*

³² Fedor Ágnes: *Könyvcímlapok a könyvpiacra*. Magyar Nemzet, 1945. július 19. 4.

³³ Chartier, Roger: *A világ mint reprezentáció*. Ford. Czoch Gábor és Kila Noémi. In: Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem. Szerk. Kisantal Tamás. Budapest, 2009. 35–54.

³⁴ Királyhegyi Pál: *Mindenki nem halt meg*. Budapest, 1947.

című helyi, magyar nyelvű lap folytatásokban közli, és készül az angol fordítás is³⁵ (szintén nem tudok róla, hogy Parragi könyve később megjelent volna angol nyelven).

Nemegyszer maguk a művek is reflektálnak az „élményregény” tematikájának populáris regiszterbe helyeződésére – általában sajátosan negatív módon. Az újságíró Sós Endre memoárja például nagyon tudatosan használja ki ezt az oppozíciót, az „élményirodalom” összekapcsolódását a populáris kultúrával:

„Amit írok, nem irodalom. Nem is akarom, hogy az legyen.

Tudom, hogy a modern tömegvilkosságok és tömegvándorlások korszakának *Re-marque*-jai, *Markovics* Rodionjai és *Arnold Zweig*-jai talán csak századunk ötvenes éveit körül jelentkezhettek, amikor már réges-régen feledés homályába merültek azok a percéleltű, a nagy élményeket aprópénzre felváltó riportkönyvek, amelyeket a ma emberei készítettek sebtiben – a tegnap »kalandjainak« irodalmiatlan lerögzítésével – nem a holnap, hanem csupán a ma számára.

Nem akartam – akaratlanul is – detektívregényhez hasonlót írni; ezért tartózkodtam attól, hogy nyilvánosságra hozzam könyvalakban 1944-es odisszeáim stációit – a hírhedt »Rökk«-től, a rabbiszemináriumba telepített koncentrációs tábortól a győri katonai ügyészség pincebörtönéig. Ennek az odisszeájának az állomásai egyelőre csak a lelkemben »égnek« és testi sérülésekben, kivert fogakban mutatkoznak.

Deportálási detektívregényre nincs szükség! De igenis szükséges – sőt, nagyon szükséges! – *tanuvallomások sorozatával lerögzíteni a fasizmus minden rémségét*, hogy eljövendő idők tisztáblelkű emberei tudva-tudják: mi az, aminek sohasem lehet megismétlődnie!”³⁶

Különös paradoxonról ad hírt a szöveg, amelyet nevezhetnénk akár forma és ideológia összeférhetetlenségének is. Mint az idézett rész második bekezdéséből látható, Sós is első sorban a tanúságtétel etikájában határozza meg szövege (és minden ilyesfajta mű) fő funkcióját. Mindez még hangsúlyosabb, ha a szerző korabeli helyzetét, zsidóságát és baloldali újságírói identitását figyelembe vesszük.³⁷ A *Magyar Nemzet* és a *Népszava* baloldali publicistájaként önmagát itt nem első sorban zsidóként, inkább baloldali értelmiségi újságíróként határozza meg, aki a korábbi rendszerrel szemben álló, a nácizmus bűnei ellen harcoló magyar intellektuális elit tagja, sorsa pedig egy nagyobb metanarratívába (haladás kontra fasizmus; ellenállók kontra passzív áldozatok) illeszthető. Csakhogy, és itt a probléma, Sós szerint nincs olyan adekvát forma, amelyben e történet leírható. Hiszen ha csak a tényekre szorítkozik, akkor is óhatatlanul átcsúszik a detektívregény ábrázolásmódjába – a szerző itt nyilván nem a krimiszűzsére, hanem a filléres bűnügyi és kalandregények erőszakos jeleneit, kendőzetlen brutalitására gondol.

A hányattatásait leíró alig négyoldalas mű is szikár hangnemben íródott, alapvetően az eseményközlésre és rabtársainak bemutatására, a velük való beszélgetések témáinak ismeretetésére szorítkozik. Egészen a végéig, amikor a kecskeméti táborból való deportálást megelőző éjszakához ér:

„A deportálás előtti éjszakán körülbelül hetvenen követtek el Kecskeméten öngyilkossági kísérletet.

³⁵ Parragi György *„Mauthausen” című könyvének sikere Amerikában*. Magyar Nemzet, 1945. december 6. 2.

³⁶ Sós Endre: *Zöldi Márton poklában*. In: A toll mártirjai. Összeállította: Mester Sándor. Budapest, é. n. [1947] 136–139. (itt: 136–137.)

³⁷ Sós korábbi és későbbi, jóval dicsegtelenebb tevékenységéről, zsidóságkonceptióiról bővebben lásd: György Péter: *Az ismeretlen nyelv. A hatalom színrevitele*. Budapest, 2016. III. fejezet. 65–247.

Tizenhárom koraszülés is történt. A piszkos földön, vagy – legjobb esetben – a piszkos téglákon.”

Ám ezután a szöveg gyorsan megtorpan, és az utolsó, hatodik rövid fejezet már csak néhány mondatból áll:

„Nem folytatom ezt a mesét... Félek – akaratom ellenére – detektívregény lesz belőle... Pedig – esküszöm – keserves, véres *valóságregény*...”³⁸

Vagyis Sós olyan dilemmával került szembe, amely tulajdonképpen magát a diskurzust, pontosabban annak megítélését jellemzi. Az üldözés, a táborbeli élet és a deportálás megírása morális és politikai kötelesség, amelyhez azonban a megfelelő nyelv és forma nem áll rendelkezésre. Nem a borzalmak leírhatatlanságának problémájáról van itt szó, amely a későbbi holokausztdiskurzus egyik alapvető állítása. A tét inkább az, hogyan lehet egyszerre lokális, a borzalmakat kendőzetlenül leíró, illetve globális, azokat történelmi távlatba helyező szöveget alkotni. Sós szerint az előbbi szükségképpen felszámolja az utóbbit: a szörnyűségek ábrázolása a szenzációhajhász zsurnalizmus és/vagy a ponyvaregények nyelvhasználatát, műfajiságát hozza be, amely pedig ellentétes a téma komolyságával, valóságigényével és történetiségével.

Mint Sós szövege jól mutatja, a két szempont – az élményregények lokalitása és tömegirodalomba való pozicionálásuk – összekapcsolható, és olykor expliciten össze is kapcsolódott. Az utóbbi persze nemcsak a szövegekkel szembeni kritika eredménye, hanem, ahogy például a címlapokkal kapcsolatban is láttuk, kiadói stratégiák eredményeképp is formálódott. A téma iránti érdeklődés, a könyvek eladhatósága magával hozhatta a hatásvadász címlapokat és fülszövegeket, illetve azt is, hogy a sokszor amatőr, elsőkönyves szerzők nem mindig jól megírt (és valószínűleg gyorsan, különösebb kontroll nélkül kiadott) művei sajátos, „irodalom alatti” regiszterbe pozicionáltak az élményregényeket.

Mindehhez pedig még egy nyíltabban politikai szempont is társult. Már 1945-től kezdve egyre erőteljesebb feszültség figyelhető meg a háború alatt itthon maradt írók és egyéb közéleti figurák, valamint a deportálásból visszatérők között, amit természetesen még erőteljesebben kiélezett a harmadik, egyre nagyobb hatalommal bíró kör, a Moszkvából hazaérkezett magyar kommunisták csoportja. Sokan érezték úgy, hogy a deportált, koncentrációs táborokat megjárt személyek szenvedéseikből tőkét akarnak kovácsolni: legyen ez kulturális és politikai tőke vagy konkrét előny. Mindez sok szférában megnyilvánult: az időszakban rengeteg újságcikk tematizálta a hazatért hajdani deportáltakkal szembeni ellenségesség érzését – hol azért, mert a deportáltak, munkaszolgálatosok lassan, de folyamatosan haza kerülnek, de a hadifoglyok még nem, hol pedig amiatt, hogy a koncentrációs táborokból hazatérők szerették volna visszakapni ingó és ingatlan vagyontárgyaikat, amelyek közben gyakran már gazdára találtak. Esetenként azzal vádolták a hajdani deportáltat, hogy a koncentrációs táborbeli raboskodás „mártírpozícióba” helyezte az adott illetőt, amit aztán saját érdekeinek érvényesítése céljából kihasználhatott. Nagyjából ezért kényszerült védekező és visszatámadó pozícióba Darvas József *Vissza a néphez!* című, híres-hírhedt, 1945. augusztus végén elhangzott beszéde után Parragi Györggyel szemben.³⁹ Darvas itt nemcsak a zsidó sérelmek felhánytorgatásának problémáját, hanem a megtevesztett „kisnyilasoknak” való megbocsátás szükségességét is hirdette, amelyre Parragi a *Magyar Nemzet* hasábjain több vezércikkben is élesen reagált. A vita során egyik cikkében Darvas, érezve az egykori mauthauseni rab Parragi kulturális pozíciójának súlyát, visszavágásában saját hányattatá-

³⁸ György: *Az ismeretlen nyelv*, 139. [Kiemelések az eredetiben.]

³⁹ Darvas József: *Vissza a néphez!* Szabad Szó, 1945. augusztus 28. Egy részlete újra kiadva: *Kirekesztők. Antiszemita íráskor 1881–1992*. Szerk. Karsai László. Budapest, 1992. 146.

sait, szenvedéseit hangsúlyozta, kiemelve, hogy a kettő igenis párhuzamba állítható. „Én, véletlen szerencse folytán, nem jártam meg Mauthausent – állítja Darvas –, de megjártam a magyar élet minden mélységeit. A legszegényebb, az ezer év óta legnyomorultabb rétegből, a parasztságból származom. Mindig értük emeltem szót: értük jártam meg Budapest összes börtöneit, jónéhányszor a toloncházatot, értük lettem író és értük vagyok ma politikus.”⁴⁰ Egy évvel később a Kommunista Párt lapja, a *Szabad Nép* támadta Parragit. A meglehetősen éles és durva bírálat szempontunkból egy mondat, de még inkább egyetlen szócska miatt példaértékű. A lap meg nem nevezett cikkírója e szavakkal kelt ki Parragi ellen: „...van-e ennek az úriembernek morális joga foghegyről bírálni a demokráciát, és uszítani a demokrácia leghűbb támaszai, a kommunisták ellen? Talán Mauthausen ad erre neki jogot? Eh, internálótáborba vittek a németek csirkefogókat is. Ez magában véve nem jogcím.”⁴¹ A kiemelt mondat retorikája és főként a mintegy foghegyről odavetette „eh” jól jelzi, hogyan igyekezett a cikkíró súlytalanítani a koncentrációs tábor jelentőségét – ahova, hangsúlyozandó, Parragi nem származása, hanem újságírói tevékenysége miatt került. Fontos az is, hogy az ekkor a Kisgazda Párthoz tartozó Parragi cikkei alapján szemmel láthatóan valóban igyekezett kihasználni hajdani deportált múltját, mi több, válaszcikkében a kommunisták magatartásával kapcsolatban egyenesen új Mauthausenről vizionált.⁴²

Összefoglalva: az 1945 utáni évek háborús, deportált, munkaszolgálatos és a koncentrációs táborok világát bemutató szövegeinek – vagyis az élményirodalomnak nevezett korpusznak – tulajdonképpen kezdettől fogva ellentmondásos fogadtatás jutott. Ahogy a kritikák és a könyvkiadási kedv mutatja, kezdetben erős közönségigény jelentkezett rájuk, a piacon kifejezetten kelendőnek bizonyultak. Mindez paradox módon azzal is járt (és annak a következménye), hogy a kiadók megpróbálták meglovagolni a sikerhullámot, hatásvadász címlapokkal, fülszövegekkel, elsőkönyves szerzők gyorsan kiadott műveivel üzleti szempontokat is figyelembe véve propagálták a trendet. E jelenség azonban kontraproduktív hatással is bírt, hiszen sok szerző és bíráló eleve gyanús piaci és műfaji kódokat látott a jelen-

⁴⁰ Darvas József: *Nem vita és nem védekezés*. Szabad Szó, 1945. szeptember 8. 1.

⁴¹ Parragi úr. Szabad Nép, 1946. június 18. 1. [Kiemelés – K. T.]

⁴² Parragi György: „Parragi úr” válasza a Szabad Népek. Magyar Nemzet, 1946. június 19. 3. A Magyar Nemzethez közelálló Szabad Száj című vicclap több szövegében is gúnyolódott a Szabad Nép cikkén. Az egyik, „Dévaj József” ferdített névvel ellátott írás (bizonyára nem véletlenül rímelt a név Darvas Józsefre) így „érvel”: „Őszintén szólva, nekem már rég gyanús ez a Parragi úrfi. Már a náciuralom alatt sem fért a bőrébe, mialatt más fiatal emberek szép csendesen, de halálmegvető bátorsággal titkos ellenállásról sugdolóztak a hónapos szobák rejtett mélyében, vagy merő félrevezetésből behódoltak a nyilas banditáknak, Parragi úrfi gyávasága leleplezése céljából cikkek százait ontotta a hitlerizmus ellen és a szociális eszmék mellett. Most persze azt hiszi, hogy mert nem volt bátorsága hallgatni, és naponta többször is kockára tette az életét, és végül is egy kicsit elhurcolták, eh, Mauthausenba, ezzel már jogot szerzett ahhoz, hogy ma is elmondhassa a véleményét”. Parragi úrfi. Szabad Száj, 1946. június 29. 1. Egy másik cikk éppen a fent említett „eh” szócskán ironizál: „Eh, álljunk meg egy percre ennél a mondatnál” – írja a szerző. „Eddig ugyanis eh, úgy tudtuk, hogy a csirkefogókat a németek az SS és a Gestapo, valamint a náci kormányzat magasabb pozícióiban helyezték el és eh, éppen azokat a tisztességes és ártatlan embereket hurcolták el, akik nem hódoltak be nekik, de lehet, hogy tévedünk. Egyáltalában, úgy tűnik, hogy ez az egész Mauthausen egy olyan eh-dolog. Eh, hagyjuk már. Eh, bagatell. Bizonyára belátják ezt a bajt ama lelkes olvasók is, akiknek szüleit, testvéreit és gyermekeit, eh Mauthausenben, eh kínozták, eh halálra. És hogy el ne felejtjük: nemcsak Mauthausenben, hanem eh, Auschwitzban is...” Kádé: *Napjaink, lapjaink, napjaink*. Uo. 3. (A monogram bizonyára a főszerkesztőt, Király Dezsőt takarja, aki a Magyar Nemzetben is meglehetősen ironikus hangnemben támadta a Szabad Népet és kelt Parragi védelmére.)

ségben, és a közönség „rémregényigényét” kielégítő szövegeknek vagy szenzációhajhász zsurnalizmusnak tekintették az élményirodalmat. Emellett olyan politikai és irodalompolitikai tényezők is közre játszhattak e szövegek kulturális pozíciójának kérdésességében, mint a hazatért deportáltakkal kapcsolatos ambivalens érzések (aminek egyszerre volt kísérőjelensége és következménye a háború után újra szárnyra kapó antiszemitizmus is), valamint az a képviselési irodalomeszmény (és annak baloldali verziója), amelybe e művek nem fértek bele.

Utóhang – néhány megjegyzés

A fenti elemzés azt hivatott illusztrálni, hogy ha annak a szövegtörzshöz az előtörténetét kutatjuk, amit ma holokausztirodalomnak nevezünk, alapvetően nem a mai irodalmi terminusainkat és előfeltevéseinket kell mozgósítanunk. A holokausztirodalom preconcepcióinak, esztétikai és poétikai normáinak visszaolvasása olykor bizonyos kijelentések reflektálatlan átvételével jár – például a világháború utáni hallgatásnak, a közelmúlt azonnali tabusításának hangoztatásával vagy a keletkezett művek egyedüli forrásértékének kiemelésével. Első lépésben a korszak és a benne keletkezett szövegek *idegenségét* kell tudatosítanunk,⁴³ és azokat a különböző esztétikai, politikai, gazdasági diskurzusokat elemeznünk, amelyek e szövegek befogadását meghatározták, és érdemi recepciójukat megakadályozták. Kérdésfeltevésünk alapvetően nem irodalmi, azaz nem e szövegek kanonizálására teszünk kísérletet. Ez valószínűleg azért is lehetetlen lenne, mert *mai* szemléletünk, a holokauszt kortárs felfogásának esztétikai, morális és ideológiai alapvetései nem zárhatók teljesen ki. Magyarul, nemcsak azzal kell számot vetnem, hogy Királyhegyi, Parragi, Szűts László vagy Sós Endre szövegei idegenek, hanem azzal is, hogy nem tudom őket nem Kertészen és a kortárs holokausztirodalmon keresztül átszűrve olvasni. Azonban, amennyire csak lehet, meg kell próbálnunk azokat a diszkurzív folyamatokat, esztétikai normákat, kiadás- és befogadás-politikai tényezőket feltárni, amelyek lehetővé tették azonnali eltűnésüket – ahogy ismerjük már azokat a történeti tényezőket, amik például Kertész kései recepcióját és a *Sorstalanság* esztétikájának erőteljes irodalomtörténeti pozícióját elősegítették.

TAMÁS KISANTAL

Holocaust Literature in Hungary. Methodological Comments for a History of Hungarian Holocaust Literature

The paper discusses the methodological challenges of the historical study of Hungarian Holocaust literature. It mainly examines the specific methodological questions that arise when we want to historically analyze a text corpus the interpretation of which is greatly determined by a major discourse, which only emerged relatively late. As, from the 1970s, certain preconceptions as well as aesthetic and ethical norms were crystallized around the Holocaust, the entirety of which we may call Holocaust discourse. In Hungary, all this happened later, and it mostly got linked to the reception of Imre Kertész in the study of Hungarian literary developments, thus the harsh interpretation and description of the Holo-

⁴³ Az irodalmi szöveg történeti idegenségével és az irodalomtörténésznek az antropológushoz hasonló elidegenítő látásmódjával kapcsolatban lásd: Takáts József: *Antropológia és irodalomtörténet-írás*. BUKSZ, 11. évf. (1999) 1. sz. 38–47.

caust that appears in his works influenced the reading of previous works as well. In my paper, through a case study, the examination of the reception of works published immediately after 1945, I argue in favor of the necessity of contextual analysis. At the time, these works belonged to an independent genre category within the field of literature called “experience literature”. By describing the debates about the concept of experience literature as well as the ideological and aesthetic discussions I make an attempt to explore how the discourses surrounding the contemporary descriptions of sufferings in World War II worked.

SZABÓ SZILÁRD

Az Informationsbüro*

*A császári és királyi közös külügyminisztérium
polgári hírszerző szolgálatának átszervezése a Kiegyezés után*

Az Osztrák–Magyar Monarchia alkotmányos átalakulásának szerves következménye lett az egykori birodalmi rendőrminisztérium megszüntetése. Erről és az osztrák–magyar polgári hírszerzés kiegyezés utáni változásairól pontos képet kaphatunk Ress Imre nagyszerű tanulmányából. „Az egész birodalomra kiterjedő kompetenciával működő egységes államrendőrség rendvédelmi és rendészeti igazgatási feladatait a két országos kormány, tehát a megfelelő ciszlajtán és magyar szakminisztérium vette át. A közös külügyminisztériumba kerültek viszont ennek a megszűnő birodalmi hatóságnak a különleges ügykörei, elsősorban a Monarchia egészét illető állambiztonsági tevékenység, a fennálló titkos informátori hálózat irányítása, továbbá külföldi és a hazai sajtó befolyásolására szolgáló rendelkezési alap kezelése. E két ügykör a külügyminiszter közvetlen irányítása alá tartozó elnöki osztályon kapott helyet, ahol a második ügyosztály az állambiztonsági, a harmadik pedig a sajtó referatúrát jelentette.”¹ Friedrich Ferdinand Graf von Beust közös külügyminiszter 1867. július 27-én nyújtotta be előterjesztését a „birodalmi kancellária” (*Reichskanzlei*) átszervezéséről. A javaslat szerint ide kerültek volna azok az ügyek, amelyek szigorúan véve sem a külügyekhez, sem a „ciszlajtán országok” ügyeihez nem tartoztak, viszont az „összbirodalom” (*Gesamtreich*) lényeges politikai ügyeinek számítottak.² Az előterjesztés d) pontja rendelkezett az állam-, illetőleg titkosrendőrségről.³ Az eredeti előterjesztés e) pontja alá tartozott az addig külön szervezetet alkotó kódfejtő és fordító osztály (*Ziffer- und translatorische Arbeiten*). Később a javaslat ezen pontját megváltoztatták, így a kódfejtő és fordító osztály végül nem került a birodalmi kancellária szervezetébe. Az előterjesztést az uralkodó július 31-én jóváhagyta.

1867. október 6-án zajlott le az a megbeszélés, ahol elhatározták, hogy az „*haute police*” (*Staatspolizei*) kikerül a minisztertanács elnöksége (*Ministerratspraesidium*) hatásköréből, és a birodalmi kancellária egysége lesz Departement II. néven.⁴ Ennek megfelelően a *Ministerratspraesidium* hivatalnokai közül néhányat áthelyeztek a birodalmi kancellária

* A tanulmány elkészítéséhez a bécsi Collegium Hungaricum 2015. évi ösztöndíja nyújtott segítséget.

¹ Ress Imre: *Andrássy Gyula és a közös külügyminisztérium hírszolgálatának változásai 1867–1872. Az információszerzés összpontosítása a közös külügyminisztériumban a kiegyezés után.* Történelmi Szemle, 52. évf. (2010) 4. sz. 523.

² Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Ministerium des Aeußern, Sonderreihe, Nachlässe, Nachlaß Erb, Karton 5.

³ „*Staatspolizei, beschränkt auf den eigentlichen geheimen Polizeidienst.*” HHStA Nachlaß Erb, Karton 5.

⁴ HHStA Nachlaß Erb, Karton 5.

állományába. Az erről szóló előterjesztést az uralkodó 1867. december 23-án hagyta jóvá.⁵ Az előterjesztés 2. pontja tartalmazta a birodalmi kancelláriát alkotó egységeket. Ez alapján a Departement II. foglalkozott az „*haute police*”, vagyis a titkos információszerzés ügyeivel. Az ügyosztály feladata volt az ügynökökkel való bizalmas jellegű kapcsolattartás bel- és külföldön egyaránt, az ügynökök instruálása, valamint az uralkodó bizalmas információkkal való ellátása. Emellett állandó érintkezésben állt a sajtóosztállyal (Departement III.). Az ügyosztály saját rejtjelkulccsal rendelkezett.⁶ A két ügyosztállyal kapcsolatban Beust kijelentette, hogy azok ügyeit egységesen kell vezetni, a feladataik ellátásához szükséges pénzt pedig a delegációktól kell kérni. A később egyszerűen csak *Präsidialsektion*nak nevezett birodalmi kancellária II. ügyosztályaként működő iroda vezetője a *Ministerratspraesidium* rendőrségi osztályát (*Polizei-Abteilung*) vezető Josef Ritter Protmann von Ostenegg lett.⁷

Az átalakítást megkönnyítette, hogy „a külügyminisztériumnak már korábban is voltak titkos információszerzéssel foglalkozó egységei”.⁸ A titkos információk közvetlenül a külügyminisztériumon keresztül jutottak el az uralkodó asztalára. A (közös) külügyminiszter és az uralkodó közötti kapcsolattartás egészen az első világháború végéig közvetlenül folyt, abba az uralkodó kabinetirodáját nem vonták be.⁹ Ferenc József minden nap rendszeresen átolvasta a diplomáciai jelentéseket, majd a következő nap visszaküldte azokat.¹⁰ Ehhez a szokásához az uralkodó hosszú időn át ragaszkodott: ha nem volt délután kettő órára a jelentés az asztalán, a Ballhausplatz – a közös külügyminisztérium székhelye – előtt megjelentek a Burg csendőrei (*Burggendarm*), hogy emlékeztessék az épület birtokosát elmaradhatatlan teendőjére.¹¹ 1867/1868 fordulóján Belgrádból, Berlinből, Brüsszelből, Bukarestből, Korfuról, Firenzéből, Frankfurtból, Galatiból, Iaşiból, Münchenből, Párizsból, Pétervárról, Rómából, Svájcól, Törökországból és Varsóból érkezett „*Mitteilungen polizeilicher Natur*”.¹²

Beust 1869-ben megbízta Leopold Friedrich Freiherr von Hofmann közös külügyminisztériumi osztályfőnököt, hogy dolgozzon ki egy olyan tervezetet a minisztérium szerve-

⁵ Punktationen zum organischen Statute der Präsidialsektion des mit Ungarn gemeinsamen Ministerium der auswärtigen Angelegenheiten (Reichskanzlei). HHStA Nachlaß Erb, Karton 5.

⁶ „Die Reichskanzlei zerfällt nach der Natur der Geschäfte in folgende Abteilungen: [...] Departement II. Auswärtige Polizei (*haute police*); Leitung des Konfidenten (Agenten)–wesens im In- und Auslande, Instruierung der Agenten, vertrauliche Korrespondenzen; Revue für den Kaiser, Wechselverkehr mit Departement III (Staatssicherheitszwecke).” HHStA Nachlaß Erb, Karton 5.

⁷ HHStA Nachlaß Erb, Karton 5. Ress: Andrassy, 525.; Rumpler, Helmut: *Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Aussenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918*. In: *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*, Band VI/1. Herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Wien, 1989. 71.

⁸ Ress: Andrassy, 523.

⁹ „Der Verkehr zwischen dem Minister des Aeußeren und dem Kaiser erfolgte bis zum Ende der Monarchie nicht durch die Kabinettskanzlei.” Reinöhl, Fritz: *Geschichte der k. u. k. Kabinettskanzlei*. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, herausgegeben von der Generaldirektion, Ergänzungsband VII, Wien, 1963. 223.; Ress: Andrassy, 524.

¹⁰ „Er las jeden Tag die ihm unterbreiteten diplomatischen Berichte und Weisungen mit großen Pünktlichkeit und sandte sie am nächsten tag zurück.” Bittner, Ludwig: *Das österreichisch-ungarische Ministerium des Aeußern, seine Geschichte und seine Organisation*. Berliner Monatshefte, Jg. 15. (1937) 831.

¹¹ „Kaiser Franz Joseph hatte offenbar seit Beginn seiner Regierungszeit täglich schön kalligraphierte Geheimberichte des Informationsbüros erhalten.” Dumba, Constantin: *Dreibund- und Entente-Politik in der Alten und Neuen Welt*. Zürich–Leipzig–Wien, 1931. 246.

¹² HHStA Nachlaß Erb, Karton 5.

zeti felépítésének átalakítására, amely jobban igazodik a dualista rendszerhez. Hofmann azzal érvelt a tervezetben, melyet 1869. március 30-án nyújtott be a közös külügyminiszternek, hogy létre kell hozni egy „Präsidial-Bureau” elnevezésű irodát, melyben egyesíteni kell az államrendőrségi (*Staatspolizei*), illetve a kódfejtő és fordító osztályt.¹³ Ekkor kerül először egy szervezeten belülről e két osztály. Feltehetőleg 1871-ben látták el az információs irodát a *Präsidial-Bureau* – más néven *Cabinet des Ministers* – szervezetén belül a II. ügycsoport 'A' jelzéssel (II. *Geschäftsgruppe A*).¹⁴ 1871 nyarán Protmann nyugállományba vonult, utódja az Informationsbüro élén Karl Ritter (később Freiherr) von Wolfarth lett.¹⁵

Az Informationsbüro végleges kialakulása és szervezeti változásai

Az Informationsbüro közös külügyminisztériumbeli jogállását, felépítését, szervezetét és hatáskörét tulajdonképpen kétféle forrástípusból ismerhetjük meg. A levéltári forrásokban „*Geschäftseinteilung*” megnevezéssel szereplő dokumentumok mindig a minisztérium belső szervezeti felépítését tartalmazzák, a közös külügyminisztérium osztályait felsoroló egyfajta belső ügyrendi szabályzatok, míg a „*Kanzleiverordnung*” nevű iratok a miniszter, illetve ritkábban az első osztályfőnök által a minisztérium tisztviselői számára kibocsátott egyedi belső rendelkezések, utasítások voltak. Minden kétséget kizáróan 1872-ben már „*Informationsbureau und die damit verbundenen Geschäftsgebarung*” volt az iroda elnevezése, így azt a továbbiakban az egyszerűség kedvéért IB elnevezéssel jelöljük.¹⁶ Az 1877. március 25-én kibocsátott „*Geschäfts-Eintheilung des Ministerium des kaiserlichen Hauses und des Aeußern*” alapján már „*Staatspolizeiliches Informationsbureau*” elnevezéssel illették az irodát, mely kikerült a *Cabinet des Ministers* szervezetéből, és az I. *Geschäftsgruppe* 4. osztályaként (Departement 4.) működött tovább.¹⁷ A szervezeti szabályzat alapján az IB a minisztérium adminisztratív ügyeket ellátó szervezeti egységeihez került, és a *Präsidial-Bureau* korábbi II. államrendőrségi osztálya, valamint az V. osztály hatáskörét vette át.¹⁸ 1877-től az iroda neve mellé odakerült az „I. B.” rövidítés is.¹⁹ Azt, hogy az IB a közös külügyminisztérium adminisztratív ügyekkel foglalkozó osztályaihoz tartozott, az 1882-ben lezajlott újabb átszervezés során külön ki is emelték. Az IB ekkor újabb névváltozáson esett át. Az 1882. január 22-i 1538. számú belső utasítás (*Kanzleiverordnung*, a továbbiakban: KV) szerint „*Dep. 4. Staatspolizei und*

¹³ HHStA Politisches Archiv (a továbbiakban: PA) XL Interna Karton 326.; Rumpler: *Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen*, 70–71.

¹⁴ Sajnos a levéltári forrás az időpont tekintetében nem egyértelmű, az érintett dokumentum hátoldalán kérdőjellel szerepel az 1870-es év mint keletkezési dátum. Más forrás azonban ezt a dátumot nem támasztja alá. Lásd: Stropp, Robert: *Die Akten des k. u. k. Ministeriums des Aeußern. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, Bd. 20. (1967) 395. Az iroda számozása megmaradt a Departement II. formánál, míg a kódfejtők osztálya számozás nélkül illeszkedett a *Präsidial-Bureau* szervezetébe. HHStA Administrative Registratur (a továbbiakban: AR) Fach 4 Karton 401.

¹⁵ HHStA AR Fach 4 Karton 384, 416.

¹⁶ HHStA AR Fach 4 Karton 456.

¹⁷ Biztosan állítható, hogy ekkor nevezték át az irodát, mivel egy 1877. január 1-jei szervezeti szabályzat még a korábbi elnevezést tartalmazta. HHStA AR Fach 4 Karton 416. Stropp: *Die Akten*, 396.

¹⁸ „*In Folge der neueren Geschäftseintheilung des Ministeriums des Aeußern hat das Departement 4 die Agenden der vormaligen Staatspolizeiliches Departements II der Präsidialsection und des früheren Departements V des Ministerium des Aeußern zu umfassen.*” Nr. 750 Amtserinnerung. HHStA AR Fach 4 Karton 452.

¹⁹ „*Unter der fortlaufenden Geschäftsnummer wird die Bezeichnung I. B. angebracht.*” Nr. 750 Amtserinnerung. HHStA AR Fach 4 Karton 452.

administrative Polizei”, Stropp szerint „*Administrative Angelegenheiten. Departement 4. Staatspolizei mit einer Unterabteilung für administrative Militärangelegenheiten (Informationsbüro)*”.²⁰ Az IB 1882-től bizonyosan, de nagy valószínűséggel már 1877-től a közös külügyminisztérium első osztályfőnöke irányítása alatt működött, vagyis az osztály mindenkor vezetője az ő beosztottjaként végezte tevékenységét.²¹ Az első osztályfőnök hatáskörébe tartozott az elvi természetű vagy nagyobb politikai jelentőséggel bíró ügyekben született fogalmazványok, tervezetek jóváhagyása. Az illetékes osztályfőnöknek ez a hatásköre az első világháború alatt sem változott, sőt Leopold Graf Berchtold közös külügyminiszter kifejezetten megtiltotta, hogy a referatúrák és osztályok vezetői rendelkezzenek ezzel a hatáskörrel. A háborús állapotok még akkor sem adtak elég okot a hivatali ügymenet ilyen nagymértékű átalakítására, ha azzal biztosan megkönnyítették volna a megnövekedett munkateherrel küszködő osztályfőnökök helyzetét.²²

Az IB 1886-ban újabb kisebb névváltozáson esett át: „*Staatspolizei mit einer Unter-Abtheilung für administrative Polizei und Militaria*”. Továbbra is az első osztályfőnök látta el az IB feletti felügyeletet, és ő rendelkezett összegből képzett tartalék felett is.²³ 1890. december 31-én a kifejezetten katonai jellegű ügyek (*Militaria*) átkerültek az újonnan alapított 11. osztály szervezetébe.²⁴ Az IB neve 1891-ben „*Informations-Bureau. Staatspolizei*”. Azonban az intézkedés minden bizonnyal nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mivel pontosan két év elteltével az átadott katonai ügyek visszakérültek a 4. osztályhoz.²⁵ Helmut Rumpler szerint feltehetőleg a hadvezetés és a közös külügyminisztérium közötti jobb kommunikáció szándéka vezette az átalakítást, azonban a minisztérium adminisztratív osztályainak „erőviszonyaiban” nem figyelhető meg jelentős hangsúlyeltolódás.²⁶ 1892 után a kibocsátott belső utasítások mindig különbséget tettek a 4. osztály (Departement 4.) és az annak részét képező *Informationsbüro* (Departement 4 I. B.) között.²⁷ 1900. szeptember

²⁰ HHStA AR Fach 4 Karton 450.; Stropp: *Die Akten*, 397.

²¹ HHStA AR Fach 4 Karton 452.; Geschäfts und Personal-Eintheilung im k. und k. Ministerium des Aeußern, HHStA AR Fach 4 Karton 416.

²² „In letzter Zeit wurde wiederholt die Bemerkung gemacht, daß von der den politischen Referenten und Departements-Chefs eingeräumten Befugnis zur selbständigen Expedierung von Konzepten in zu ausgedehnten Maße Gebrauch gemacht wird. Ich sehe mich daher veranlaßt darauf aufmerksam zu machen, daß diese Befugnis sich nur auf laufenden Angelegenheiten bezieht, wogegen die Konzepte, in welchen Angelegenheiten prinzipiellen Natur oder solche von größerer Bedeutung behandelt werden, unbedingt dem vorgesetzten Sektions-Chefs (Leiter der Sektion) zur Genehmigung vorzulegen sind.” Berchtold közös külügyminiszter utasítása. 1914. október 20. KV Nr. 85488 HHStA AR Fach 4 Karton 452. 1918. augusztus 1-jén kibocsátott utasításában egyébként Ludwig Freiherr von Flotow első osztályfőnök az osztályok vonatkozásában továbbra is fenntartotta ezt az utasítást, vagyis a közös külügyminisztérium osztályainak azon fogalmazványai és tervezetei, melyek politikai jellegűek voltak, továbbra is az illetékes osztályfőnök jóváhagyását igényelték. KV Nr. 72804. 1918. augusztus 1. HHStA AR Fach 4 Karton 452.

²³ Geschäfts- und Personal-Eintheilung im k. und k. Ministerium des Aeußern, Departement 2. Geheimfonds des Ministerium. Verwaltung und Evidenthaltung des gesamten Dispositionsfonds und der aus dessen unverbrachten Geldern sich ergebenden Reserve. HHStA AR Fach 4 Karton 456.

²⁴ KV Nr. 35501. 1890. 12. 30. HHStA AR Fach 4 Karton 416.

²⁵ KV Nr. 51149. 1892. 12. 31. HHStA AR Fach 4 Karton 416.

²⁶ Rumpler: *Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen*, 77.

²⁷ HHStA AR Fach 4 Karton 456. „Die Geschäftsstücke des eigentlichen Informations-Bureau fahren jedoch wie bisher mit der Bezeichnung '4. I. B.' versehen zu werden, und tritt in der Behandlung derselben keine Aenderung ein.” HHStA AR Fach 4 Karton 416.

22-én Wolfarth ötvenöt év szolgálati viszony után nyugállományba vonult, amiből több mint huszonkilenc évet az IB élén töltött. Utóda Heinrich Ritter Müller von Roghoj lett.²⁸

Az Informationsbüro története legnagyobb jelentőségű átalakítása Alois Lexa Freiherr von Aehrenthal közös külügyminiszter hivatali ideje alatt következett be. Az átszervezés olyan mértékű volt, hogy a források egy része nem is átalakításról vagy átszervezésről, hanem az IB megszüntetéséről tudósít. 1908. szeptember 26-án a közös külügyminisztérium arról értesítette az uralkodó katonai kabinetirodáját, hogy az IB már nem létezik, ügyeinek „információs része” az újonnan létrehozott V. referatúrához került.²⁹ Még az IB akkori vezetője, a görög bevándorló vállalkozó családból származó Constantin Theodor Dumba is szinte ujjongva és lelkesedve számolt be visszaemlékezésében arról, milyen óriási jelentőségű tett volt számára ezt a Metternich idejéből származó, ósdi, elavult intézményt végérvényesen megszüntetni („völlige Auflösung”).³⁰ Stropp szintén arról ír, hogy 1908-ban megszüntették az IB-t. Bittner tanulmányában az Informationsbüro fennállását szintén az 1877–1908 közötti időintervallumra tette.³¹ Rumpler viszont éppen ellenkezőleg, azt hangsúlyozza, hogy az IB nemhogy fennmaradt, hanem éppenséggel ezután kezdődött csak el igazi virágkora.³²

Az ellentmondás azonban csak látszólagos és könnyen feloldható. Aehrenthal közös külügyminiszter 1907. január 5-én egyidejűleg nevezte ki Dumbát az IB és az ekkoriban a német és orosz ügyekkel foglalkozó III. referatúra élére. Régóta, még a szentpétervári időkből jól ismerték egymást, amikor Dumba 1886–1890 között követségi titkár, Aehrenthal pedig ugyanott követségi tanácsos volt 1888–1894 között.³³ Aehrenthal pontosan azért nevezte ki barátját az IB élére, hogy átalakítsa azt, mert az iroda rosszul és alacsony hatékonysággal működött. Dumba annak rendje s módja szerint elő is terjesztette javaslatát az IB *felosztásáról* („Auflösung”), és érezhető büszkeséggel tudósít arról, hogy javaslata mind Aehrenthal, mind Ferenc József tetszését elnyerte, évente százezer koronát spórolva meg ezzel a közös külügyminisztérium számára.³⁴

A történetnek ez azonban csak az egyik olvasata. Ha alaposan megvizsgáljuk a vonatkozó – egyébként meglehetősen csekély mennyiségű – levéltári forrást, kiderül, hogy az IB korántsem szűnt meg, legfeljebb más néven, más formában, a külügyminisztérium más szervezeti egységeként folytatta tevékenységét. A vonatkozó források az IB kapcsán egyér-

²⁸ HHStA AR Fach 4 Karton 456 és 384.

²⁹ „Das k. u. k. Ministerium des Aeußern beehrt sich der löbl. –erg. (sic!) mitzuteilen, dass das h. o. Informationsbureau nicht mehr besteht und dass der informatorische Teil seiner Agenden von neugeschaffenen Referate V übernommen wurde.” HHStA AR Fach 4 Karton 451.

³⁰ „Das Informationsbüro war eine sehr merkwürdige, ganz veraltete Institution, waren die Traditionen des Metternichschen Polizeistaates noch immer festgehalten wurden. [...] Ich entschloß mich im zweiten Jahr meiner ministeriellen Amtstätigkeit zur völligen Auflösung des Informationsbüros dieses veralteten Instituts.” Dumba: *Dreibund- und Entente-Politik*, 243.; 246.; Bittner: *Ministerium*, 834. Dumba egyébként a könyve tartalomjegyzékében is csak Metternich korából itt maradt ősközületként aposztrofálta az IB-t. „Das Informationsbüro, ein antiquirtes Überbleibsel der Metternichschen Staatspolizei.” Dumba: *Dreibund- und Entente-Politik*, 476.

³¹ Stropp: *Die Akten*, 399. A Bittner által az IB alapítási éveként feltüntetett dátum nyilvánvalóan téves. Erre vonatkozóan lásd: Ress: *Andrássy*, 525. 11. jegyzet.

³² Rumpler: *Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen*, 83.

³³ KV Nr. 1104. 1907. 01. 05. HHStA AR Fach 4 Karton 451.; Dumba: *Dreibund- und Entente-Politik*, 243.; Rumpler: *Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen*, 83.

³⁴ Dumba: *Dreibund- und Entente-Politik*, 246.; Rumpler: *Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen*, 83.

telmően az átalakítás, átszervezés jelentésű „*Umgestaltung*” kifejezést használják, nem pedig a feloszlítás, megszüntetés értelmű „*Auflösung*” főnevet. Az is egyértelmű, hogy ahol ténylegesen megszüntettek egy osztályt, ott viszont pontosan ez utóbbi kifejezést, vagyis az „*Auflösung*” formát használták, például az IB átszervezésével egyidejűleg megszüntetett 11. osztály esetében.³⁵ A szintén megszüntetést jelentő „*Auflassung*” kifejezés csak az IB irodáját érintő változás kapcsán bukkan fel a forrásokban.³⁶ Az 1908. április 22-én kibocsátott 30 738. számú utasítás melléklete pedig úgy fogalmaz, hogy az IB a *jelenlegi állapotában* szűnik meg, de *új formájában* továbbra is működni fog. Megállapíthatjuk tehát, hogy az IB *de iure* megszűnt, *de facto* azonban megmaradt.³⁷

Az 1908. április 22-én kibocsátott 30 738. számú utasítás tehát egyértelműen az IB átszervezéséről és nem megszüntetéséről rendelkezett. Az utasítás mellékletében szerepel egy rövid indoklás az átszervezés okairól. Eszerint az IB olyan sokféle, legfontosabb feladathoz, a politikai információszerzéshez csak többé-kevésbé lazán kapcsolódó adminisztratív tevékenységgel is foglalkozott, hogy az már akadályozta tulajdonképpeni fő feladatának ellátását. Az IB legfontosabb funkciójának pedig egyértelműen a politikai hírszerzést tekintették.³⁸ Az átalakítás egyik legfontosabb következménye az IB közös külügyminisztériumban betöltött szervezeti pozíciójának megváltozása lett, mivel kikerült az adminisztratív feladatokat ellátó *osztályok* közül, és a kifejezetten politikai döntések előkészítésével, tervezésével foglalkozó *referatúrák* közé sorolták. Az is komoly szerepet játszott az átszervezés céljai között, hogy jobban együtt tudjon működni a közös külügyminisztérium többi referatúrájával.³⁹ Az ily módon átszervezett IB élére nem bürokratát, vagyis minisztériumi állományban szolgálatot teljesítő hivatalnokot, hanem diplomáciai szolgálatban tapasztalatot szerzett szakembert kellett állítani, akinek beosztottja szintén kifejezetten a balkáni viszo-

³⁵ „Im Zusammenhange mit dieser Umgestaltung des Informationsbureaus sind noch zwei organische Veränderungen in Aussicht genommen, und zwar die Teilung des Justiz-Departements in drei Departements und die Auflösung des gegenwärtigen Departements 11 an dessen Spitze der kürzlich in der Ruhestand übernommene Hof- und Ministerialrat Ritter von Plason gestanden ist.” KV Nr. 30738. melléklete. HHStA AR Fach 4 Karton 451.

³⁶ Übergangsbestimmungen anlässlich der Auflassung der Kanzlei des Departements 4/IB. HHStA AR Fach 4 Karton 451.

³⁷ „Es ist daher ins Auge gefaßt, das staatspolizeiliche Departement in seiner jetzigen Gestalt aufzulassen und dafür ein neues Referat zu gründen, welches sich ausschliesslich mit der Einziehung politischer Informationen und der Verfassung der Revue zu beschäftigen hätte, während die bisher im erwähnten Departement laufenden administrativen Angelegenheiten nach sachlichen Gesichtspunkten unter die übrigen Departements aufgeteilt würden.” KV Nr. 30738. melléklete. HHStA AR Fach 4 Karton 451.

³⁸ „Dem staatspolizeilichen Departement 4/I. B. sind gegenwärtig nebst den informativen Agenden und der Verfassung der einschlägigen Revue für Seine Kaiserliche und Königliche Apostolische Majestät noch mannigfache administrative Angelegenheiten zugewiesen, die mit dem Informationsdienste in mehr oder weniger losem Zusammenhange stehen. Diese Vereinigung verschiedenartiger Agenden hat sie jedoch für die politische Informative Tätigkeit als einigermaßen hinderlich erwiesen, so das es höchst wünschenswert ist, dieselbe von dem Ballast administrativen Geschäfte zu befreien.” KV Nr. 30738. melléklete. HHStA AR Fach 4 Karton 451.

³⁹ „Die Umgestaltung des Informationsbureaus in ein politisches Referat wäre umso empfehlenswerter als hindurch der so notwendige Kontakt diese Dienstzweiges mit der übrigen politischen Referaten sich bedeutend inniger gestalten würde.” KV Nr. 30738. melléklete. HHStA AR Fach 4 Karton 451.

nyokat jól ismerő és szerteágazó helyi kapcsolatokkal rendelkező konzuli tisztviselő kellett hogy legyen.⁴⁰

Az új V. referatúra a *„Politische Informationen. Korrespondenz über die prinzipiellen Fragen hinsichtlich der Bekämpfung des Anarchismus”* nevet kapta, vezetését Dumba, majd legkésőbb, 1909 januárjától Richard von Oppenheimer látta el.⁴¹ Az első világháború kirobbanásáig az IB helyzete már nem változott: a közös külügyminisztérium I. politikai részlege tagjaként mint politikai hírszerzéssel és az uralkodó számára készítendő *„Revue”* szerkesztésével és összeállításával foglalkozó referatúra működött.⁴² Az átalakítás nemcsak az IB közös külügyminisztériumban betöltött helyzetét, szerepét és funkcióját érintette, hanem az IB ügynöki hálózatát is.⁴³ Az átalakítás kapcsán ugyanis megfogalmazódott egy olyan törekvés is, hogy az addigi állandó díjazás ellenében alkalmazott ügynököket legalábbis részben fel kellene, hogy váltsák olyanok, akik csak speciális, egy bizonyos meghatározott területre vagy ügykörre kiterjedő hírszerző feladatokat végeznének, és csak a valóban elvégzett munkájuk alapján részesülnének díjazásban.⁴⁴

Egy nappal azt követően, hogy a Monarchia hadat üzent Szerbiának, Leopold Berchtold gróf közös külügyminiszter 61 002. számú utasításával létrehozta az I/S elnevezésű politikai referatúrát „a háború idejére, az azzal összefüggő politikai kérdések kezelésére”. Az 'S' Szerbiára utalt. A referatúra vezetője Alexander Freiherr von Musulin, helyettese Franz Freiherr von Matscheko lett.⁴⁵ 1915. november 6-án az V. referatúra új nevet nyert, miután a 17. osztálytól megkapta a „külföldi osztrák–magyar közösségekben felbukkanó politikai szervezkedések” elnevezésű ügykört. Az átszervezés azzal járt, hogy a téma felügyeletét ellátó Eduard Otto is átkerült az V. referatúra szervezetébe.⁴⁶ Az 1916. április 6-i 36 124. számú utasítás az egész minisztériumi apparátus szempontjából felülvizsgálta, és újjászervezte a referatúrák és osztályok háborúval összefüggő legfontosabb ügyköreit. Az információszer-

⁴⁰ „Es ist daher beabsichtigt, diesem referate, an dessen Spitze ein Gesandter stehen würde, einen Konsularbeamten zuzuteilen, welcher besondere die Balkanländer und Albanien durch eigene langjährige Erfahrung gründlich kennt und dort weitverweigte Verbindungen besitzt.” KV Nr. 30738. melléklete. HHStA AR Fach 4 Karton 451.

⁴¹ Stropp: *Die Akten*, 399.; HHStA AR Fach 4 Karton 456. Dumba 1909. március 21-től már a Monarchia stockholmi követe volt. Matsch, Erwin: *Der auswärtige Dienst von Österreich (-Ungarn) 1720–1920*. Wien–Köln–Graz, 1986. 116. Richard von Oppenheimer azon kevés külügyminisztériumi tisztviselőhöz tartozott, aki a Monarchia felbomlása után az Osztrák Köztársaság idején is szolgált az immáron csak osztrák külügyminisztériumban. Rumpel: *Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen*, 87.

⁴² KV Nr. 71981. 1911. november 4. KV Nr. 80060. 1911. december 6. HHStA AR Fach 4 Karton 451. KV Nr. 72152/2. 1913. október 21. HHStA AR Fach 4 Karton 452.

⁴³ A HHStA anyagaiban 1868-tól 1908-ig vannak ügynöki jelentések, több mint 500 doboz (karton) terjedelemben Informationsbüroakten 1868–ff jelzet alatt. Ezt követően a HHStA PA I. Allgemeines. Personalia 1908–1918 jelzet alatt találhatók az átalakítást követő ügynöki jelentések. Stropp: *Die Akten*, 401.

⁴⁴ „Der informative Dienst als solcher soll auch insoferne eine Reorganisation erfahren, als das System des ständigen, mit fixem Honorar angestellten Konfidenten teilweise aufgegeben werden und an dessen Stelle eine fallweise Verwendung von Konfidenten zu bestimmten Zwecken und gegen nach dem Werte ihrer Einzelleistungen zu bemessene, Bezahlung platzgreifen wird.” KV Nr. 30738. melléklete. HHStA AR Fach 4 Karton 451.

⁴⁵ „Die Behandlung der mit dem Kriege im unmittelbaren Zusammenhange stehenden politischen Fragen für die Dauer dasselben.” HHStA AR Fach 4 Karton 452.

⁴⁶ Az V. referatúra eddigi elnevezése kiegészült az „Agenden, welche sich auf politische Umtriebe im Schoße unserer Kolonien im Auslande beziehen” mondattal. HHStA AR Fach 4 Karton 456.

zéssel és feldolgozással összefüggő ügyek az I/S és az V. referatúra szervezetében maradtak. Az I/S referatúra ezt követően egyfajta általános, hadi referatúrává („*Kriegsreferate*”) vált, amely a politikai titkosszolgálat és a katonai titkosszolgálati szervekkel való kapcsolattartás legfontosabb szerve lett a közös külügyminisztériumban – megelőzve bizonyos tekintetben a korábbi fő információszerző V. referatúrát is.⁴⁷ Miután Musulin bárót 1917. január 24-én iberni követte nevezte ki az uralkodó, a referatúra vezetését 1917. január 21-től Ludwig (?) von Callenberg vette át.⁴⁸ 1918. június 26-tól Ludwig Freiherr von Flotow első osztályfőnökhöz került az I/S referatúra felügyelete, míg az V. referatúráát gróf Széchényi Lajos második osztályfőnök látta el ettől az időponttól kezdve. 1918. november 5-től pedig Flotow már mint a Monarchia utolsó közös külügyminisztere vette át az I/S operatív irányítását is – az utolsó néhány napra.⁴⁹

Az Informationsbüro hatásköre

Az IB alapvető feladata a rendőri/rendőrségi, illetve politikai – vagyis nem katonai jellegű – információszerzés volt.⁵⁰ Nemcsak magával az információ megszerzésével foglalkozott, hanem annak kiértékelését és elemzését is az IB végezte. A közös külügyminisztérium osztályai, így 1908-ig az IB is elsődlegesen adminisztratív feladatokat láttak el, ami az IB esetében azt jelentette, hogy információval látta el a döntéshozó hatáskörrel rendelkező referatúrákat, segítették és előkészítették azok munkáját.⁵¹ Az IB közös külügyminisztérium szervezetében betöltött helyzetéből adódóan mintegy „megörökölte” azt a titkos informatori hálózatot, amely nemcsak külföldön, hanem a Monarchia országaiban is működött, így a metternichi államrendőrség hagyományait követve a Monarchia országaiból is kapott jelentéseket.⁵² Ezt a fajta tevékenységet, megkülönböztetve a külföldről, más államok politikai és katonai helyzetéről akár titkos, akár nyilvános forrásokból szerzett információgyűjtéstől, „*haute police*”, „*Staatspolizei*” vagy „*administrative Polizeiangelegenheiten*” elnevezésekkel illették.⁵³

⁴⁷ HHStA AR Fach 4 Karton 456. Matsch: *Der auswärtige Dienst*, 102. szöveghűen közli 209–214.

⁴⁸ HHStA AR Fach 4 Karton 456. Matsch: *Der auswärtige Dienst*, 137. Az általam átnézett levéltári forrásokban csak a „von Callenberg” nevet találtam, Ludwig von Callenberg 1907. február 26. és 1909. március 21. között württembergi követ volt, így elképzelhető, hogy ő volt az említett referatúra vezetője. Matsch: *Der auswärtige Dienst*, 40.

⁴⁹ HHStA AR Fach 4 Karton 456.

⁵⁰ Bittner: *Ministerium*, 834.

⁵¹ „...alle Staatspolizeilichen Angelegenheiten ebenso wie früher, referriert behandelt werden und zwar in jener Abtheilung des neuen Departements 4, welche die Bezeichnung Informations-Bureau führt. Die Geschäftsstücke dieses Bureaus werden von der Kanzlei desselben protokolliert und expediert.” Nr. 750 Amtserinnerung HHStA AR Fach 4 Karton 452.

⁵² „Der ganze, mit großen Kosten aufrechterhaltene Geheimdienst verfolgte einen doppelten Zweck: einerseits die Überprüfung und Vervollständigung der Berichterstattung der offiziellen Vertreter im Auslande, [...] anderseits die Überwachung der inneren Verwaltung, ja selbst der Minister, also eine direkte Reminiszenz an Metternichs Geheimpolizei.” Dumba: *Dreibund- und Entente-Politik*, 243–244.

⁵³ Punktationen zum organischen Statute der Präsidialsektion des mit Ungarn gemeinsamen Ministerium der auswärtigen Angelegenheiten (Reichskanzlei). HHStA Nachlaß Erb, Karton 5. „Alle administrativen Polizeiangelegenheiten und die Militärsachen welche früher in das Departement V gehört haben, werden in der [...] Abtheilung des neuen Departements 4 behandelt.” Nr. 750 Amtserinnerung. HHStA AR Fach 4 Karton 452.

Az IB 'adminisztratív' tevékenysége fennmaradt az 1908. évi átalakításig, ahogy ez a már említett, 1908. április 22-én kibocsátott utasítás mellékletéből kiderült. Dumba az átszervezés okaként egyértelműen az IB feladatának a (titkos) információszerzésre való összpontosítását jelölte meg.⁵⁴ A melléklet tartalmazta azokat az ügyeket, amelyekre az IB hatásköre addig kiterjedt. A már említett államrendőrségi ügyeken kívül az IB foglalkozott a császári és királyi képviselők, kiküldetésen lévő hadihajók, valamint az osztrák–magyar katonai attasék jelentéseinek értékelésével, és ellátta az osztrák–magyar katonai attasék személyzeti ügyeivel kapcsolatos teendőket. Az IB foglalkozott a saját és idegen katonai attasék számára adott *agrément*, illetve a Monarchia országaiban tartózkodó idegen katonatisztek ügyeivel, osztrák–magyar katonai létesítményekben tett látogatásaikkal, valamint a császári és királyi közös hadsereg valamely egységéhez történő esetleges beosztásukkal is. Emellett az IB információkat szerzett a fegyver- és lőszerforgalom alakulásáról és exportjáról, valamint a lovak kiviteléről. Hatáskörébe tartoztak a veteránügyek és részben a határsejtésekkel kapcsolatos teendők is.⁵⁵

Az első világháború kitörése után létrehozott I/S referatúra részben átvette az IB addigi hatáskörei egy csoportját, amelyek közvetlenül a háborúval álltak összefüggésben. Ennek következtében a nem katonai információszerzéssel kapcsolatos ügyek megoszlottak az V. referatúra és az I/S referatúra között. Az I/S hatáskörébe tartozott a katonai állomáshelyek politikai tartalmú információkkal való ellátása és a politikai természetű ügyekben a legfontosabb katonai szervekkel (haderő-főparancsnokság, vezérkari főnök, Délnyugati Front parancsnoksága, haditengerészeti részleg, a katonai hírszerzés és elhárítás központja, vagyis az *Evidenzbureau*, Hadfelügyeleti Hivatal) való kapcsolattartás. A referatúra feladata volt továbbá a katonai kommunikációval való foglalkozás, egyrészt a saját kommunikáció kiadása, másrészt az ellenséges kommunikáció elemzése és adott esetben cáfolat kiadása. Idetartozott a bizalmas politikai megbízottak kiküldetése és bizalmas küldemények továbbítása is. Az V. referatúra tájékoztatta az általuk megszerzett katonai jellegű információkról a különféle katonai állomáshelyeket, továbbította az osztrák–magyar katonai attasék táviratait a katonai állomáshelyekhez, főleg a haderő-főparancsnokához, figyelemmel kísérte az államellenes tevékenységeket külföldön, valamint a Bécsi Egyetem neves professzora, Hans Uebersberger segítségével feldolgozta, és kivonatokat készített az orosz sajtó anyagaiból.⁵⁶ 1917. augusztus 10-én minden ukrán politikai ügy az V. referatúra hatáskörébe került, az ügykör addigi vezetőjével, Gróf Csáky Imrével együtt.⁵⁷

Az IB személyi állománya igen csekély volt. Az 1890-es években általában négyen teljesítettek szolgálatot, nem számítva az alacsonyabb beosztásban, általában ideiglenes jelleggel és főként adminisztratív ügykörben szolgálatot teljesítő hivatalnokokat.⁵⁸ 1909-ben az átszervezés után mindössze öten dolgoztak ebben a referatúrában, beleértve az IB vezetőjét

⁵⁴ „...der ganze Apparat viel zu kostspielig war und daß es endlich kaum mehr dem Begriffe eines modernen, liberalen Grundsätzen huldigenden Staates entspricht, einen Zweig der Regierung durch einen anderen überwachen zu lassen.” Dumba: *Dreibund- und Entente-Politik*, 246.

⁵⁵ Zusammenstellung über die Einteilung der administrativen Departements des Ministeriums des Kaiserl. und Königl. Hauses und des Aeußern. KV Nr. 30738. melléklete. HHStA AR Fach 4 Karton 451.

⁵⁶ KV Nr. 36124. 6. IV. 1916. Übersicht über die Einteilung der hauptsächlichsten Kriegsagenden. HHStA AR Fach 4 Karton 456. Szöveghűen közli Matsch: *Der auswärtige Dienst*, 209–210.

⁵⁷ HHStA AR Fach 4 Karton 456. Gróf Csáky Imre (1882–1961) diplomata, politikus, magyar külügyminiszter 1920-ban. Részt vett a breszt-litovszki és bukaresti béketárgyalásokon. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC02469/02574.htm>. (letöltés: 2015. dec.)

⁵⁸ HHStA AR Fach 4 Karton 416.

is. 1910. február 18-án még ennél is kevesebb, összesen négy munkatársa volt az egységnek. Egy év múlva, 1911. január 12-én a személyi állomány 7 alkalmazottra nőtt, azonban közülük egy alkalmazott az első referatúra és a 8. osztály állományába is be volt osztva. 1912-ben heten tartoztak az IB állományába. A háború kitörését követően kevesebben, mindössze hatan dolgoztak az IB-ban, ráadásul egy-egy fő a *Kriegsüberwachungsamt*, az első referatúra és a 15. osztály állományába is tartozott, egy fő pedig harctéri szolgálatot teljesített. Az I/S referatúra állományában 1914-ben heten, 1918-ban pedig mindössze hárman teljesítettek szolgálatot, így megállapíthatjuk, hogy a katonai hírszerzés és elhárítás központi szervével, az *Evidenzbureau*val ellentétben az IB létszáma a háború ideje alatt egyáltalán nem növekedett.⁵⁹

⁵⁹ HHStA AR Fach 4 Karton 451.

VÁRI LÁSZLÓ

Eastern Star káptalan Magyarországon

Magyarországon a szabadkőműves női, illetve vegyes páholyok megjelenése elég kései, hiszen 1991-ben alakult meg a Tolerancia és Testvériség¹ nevű páholya a Droit Humain² nemzetközi vegyes rendnek, 1992-ben pedig a kizárólag nőket befogadó Napraforgó páholy,³ amely a Francia Női Nagypáholyhoz⁴ kapcsolódik.

Előzmények

A szabadkőművesség egész története során vitatott volt az az előírás, mely szerint csak férfiakat vettek fel. Így némelyek Magyarországon is kritizálták ezt, sőt néhány esetben ezzel ellentétes gyakorlati lépéseket is tettek. Abafi Lajos⁵ beszámol például arról, hogy Heinzeli Márton, az Erényes utazóhoz címzett eperjesi páholy vezetője 1778-ban felavatott három nőt⁶ szabadkőművesnek,⁷ akik szerettek volna még több nőt felvenni és külön női páholyt alapítani, de ezt Heinzeli bécsi feljebbvalói megtiltották. A következő nevezetes eset az volt, amikor Hadik-Barkóczy Ilonát 1875-ben felvették szabadkőművesnek Magyarország Nagy-Oriensének Ungváron működő Egyenlőség nevű páholyában. Felvételét bürokratikus hiányosságokra hivatkozva azonban érvénytelenítették, bár támogatója Pulszky Ferenc, a Magyarországi Jánosrendi Nagypáholy nagymestere volt.⁸ Apraxin Júliát ugyan Madridban vették fel 1880-ban az Ibéria Testvérisége nevű szabadkőműves páholyba,⁹ de ő orosz nemzetisége mellett magyarnak is vallotta magát, mivel fiatal kora óta Magyarországon nevelkedett. Nevelőapja Eszterházy József gróf, első férje Batthyány Arthúr gróf volt. Lelkes na-

¹ <http://www.droit-humain.org/hungaria/> (letöltés: 2016. júl. 4.)

² <http://droit-humain.org/web/> (letöltés: 2016. júl. 4.)

³ <http://napraforgopaholy.hu/> (letöltés: 2016. júl. 4.)

⁴ <http://www.glff.org/> (letöltés: 2016. júl. 4.)

⁵ Abafi Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Budapest, 1993. (Reprint) 228.

⁶ Jellemző hogy e nők neveit nem jegyezték fel, csak annyit tudunk, hogy Pottornyai Imre, Berzevich Imre, Kapy József és Krasznecz Imre feleségei közül hármat avatott fel Heinzeli. Lásd: http://szk.referata.com/wiki/Három_magyar_szabadkőműves_nő (letöltés: 2016. júl. 4.)

⁷ „Néhány tag felesége szándékozott szabadkőművessé lenni, s Heinzeli 1778-ban fel is avatta őket az 1. fokba.” Abafi: *A szabadkőművesség története*, 228. Lásd: http://szk.referata.com/wiki/Heinzeli_Márton (letöltés: 2016. júl. 4.)

⁸ Az eset részletes ismertetését lásd: Vári László: *Hadik-Barkóczy Ilona és a szabadkőművesek*. Aetas, 27. évf. (2012) 3. sz. 49–62. https://www.academia.edu/2422794/Hadik-Barkoczy_Ilona_es_a_szabadkomuvesek_Helene_Hadik-Barkoczy_and_the_Freemasons (letöltés: 2016. júl. 4.)

⁹ Vári László: *És még szabadkőműves is*. (Kézirat)

cionalista honleány lett, a hazai magyar színjátszás anyagi támogatásával és (nem túl maradó) színdarabokkal és regényekkel írta be magát a magyar kultúrtörténetbe.

Eddigi ismereteink szerint ezen túlmenően Magyarországon semmilyen szervezett formában nem kapcsolódtak nők a szabadkőművességhez. Esetenként úgynevezett nővérmunkákon¹⁰ részt vehettek, elkísérhették férjüket nyilvános rendezvényekre, de páholyalakításról szó sem lehetett. Ezért is különleges az a felfedezés, hogy 1948-ban nők szabadkőművesekkel közösen Eastern Star káptalant alakítottak Budapesten.

Az Eastern Star Rend

A Rendet 1850-ben alapította az USA-ban Rob Morris. Tagjai mesterfokú szabadkőművesek és szabadkőműves mesterekkel közeli rokoni kapcsolatban levő nők (feleség, özvegy, leánygyermek, testvér, anya stb.) lehetnek. Szertartásai bibliai alapokra épülnek, szervezeti felépítése hasonlít a szabadkőműves páholyokra és azok magasabb egységeire. Működése emlékeztet a 18. századi francia dolgozó adopcións páholyokra, mivel itt is kötelezően szabadkőművesek felügyelik a páholy (itt káptalan, *chapter*) tevékenységét. A káptalan vezetői az Érdemes Főnővér (*Worthy Matron*) és elnöktársa, az Érdemes Pártfogó (*Worthy Patron*), valamint helyetteseik, a Társ Főnővér (*Associate Matron*) és Társ Pártfogó (*Associate Patron*). A káptalan számos többi tisztségét a nők már önállóan is betölthetik. A rend a világ több mint húsz országában működik, ma mintegy félmillió taggal.

Szervezetük hazai létrehozásának ötlete – mint később látni fogjuk – Supka Géza fejében született meg. Supka Géza (1883–1956) régész, művészettörténész, író, újságíró, az MTA levelező tagja, 1945 után a Polgári Demokrata Párt egyik alapítója, vezetője, valamint szabadkőműves nagymester volt. Nevét ma már leginkább mint a könyvnap, könyvhét létrehozójaként emlegetik. Sokirányú tevékenységét és eredményeit méltató írásokban rendre hiányolják munkásságának monografikus feldolgozását, s ennek okát abban jelölik meg, hogy nincs enciklopédikus tudásának minden területéhez értő tudománytörténész.¹¹ A Corvin Mátyás szabadkőműves páholyba 1910-ben vették fel. Rendkívül aktív volt, számos páholy- és nagypáholy tisztségre megválasztották. A szabadkőműves páholyok 1945 utáni újjáélesztésének – 1920-ban betiltották a szervezetet – egyik motorja. 1946 elején már az ideiglenes vezetőségnek is tagja volt, majd március 10-én első helyettes nagymesterré választották; a nagymesteri tisztelet akkor még nem töltötték be, 1946. szeptember 1-jétől 1949. februári lemondásáig azonban tényleges nagymesterként dolgozott.¹² Visszavonulása ellenére aktív maradt páholyában és a betiltás után is, haláláig „kőműves”-nek tartotta magát. Hegedűs András kormányfósága idején, Supka halála előtt egy héttel adták át a betegágyá-

¹⁰ Olyan munka (szabadkőműves összejövetel), amelyen nővérek, a szabadkőművesek közeli nőrokonai is részt vehetnek.

¹¹ Lásd: Horváth Tibor: S. G. – Jakabffy Imre: *Supka Géza régészeti vonatkozású munkássága*. Archaeologiai Értesítő, 84. köt. (1957) 1. sz. 76–77.; Szalai Imre: *Adalékok Supka Géza portréjához*. Irodalomtörténet, 58. évf. (1976) 1. sz. 159–164.; Sós Aladár: *Emlékezés Supka Gézára*. Új Írás, 28. évf. (1988) 12. sz. 104–106.; Bándi Gáborné: *Supka Géza (Magyar múzeumi arcképcsarnok)*. Budapest, 2002. 809–810.; *In memoriam Supka Géza*. Felelős szerk. Kertész Róbert. Supka Géza művei bibliográfiájával. (Tudományos füzetek 1. A Szolnoki Művésztelep kiadványai) Szolnok, 2003.

¹² Berényi Zsuzsanna Ágnes: *Budapest és a szabadkőművesség*. Budapest, 2005. 256.

ban fekvő tudósnak a Munka Érdemrend arany fokozatát, s ekkor is kőművességéről beszélt.¹³

Supka Géza szabadkőműves nagymesterként tartott 1948. november 21-i oktató előadásában így ismertette az Eastern Start: „...az amerikai szkesség [szabadkőművesség] súlyt helyez arra, hogy a szkesi [szabadkőművesi] lélek a családi életet is betöltse. Érthető hát, ha a nővéreket is bizonyos szertartásos formák között kívánja a szkesi [szabadkőművesi] lélekkel megismertetni. Ezért teremttették meg Amerikában az ún. Eastern Star női szervezetet, amelynek persze csupán annyi a formális kapcsolata a szkességgel [szabadkőművességgel], hogy az Eastern Star csak akkor tarthat érvényes munkát, ha azon legalább egy szkes [szabadkőműves] tv. [testvér] van jelen. Szertartásuk egyébként teljesen eltér a szkesi [szabadkőművesi] rituálétól, de nekik is vannak jelvényeik, ismertető jeleik szóban és érintésben. Az egész szervezet rendkívül finom költői alkotás, és ma már az egyébként annyira konzervatív Angliába is behatolt.”¹⁴

A magyar káptalanok és a főkáptalan megalakulása

Az interneten, a Vatera online aukciós portálon 2010. december 21-én megjelent egy tétel „Szabadkőműves (angol nyelvű) levél és jkv 1947-48.” címmel. Mivel első pillantásra is érdekesnek találtam, letöltöttem, aztán megfedeztem róla. Évekkel később fedeztem fel, hogy milyen rendkívüli ritkaság került hozzám – legalábbis fénykép formájában. A levél Arthur H. Keil számára íródott, de töredékes volt.

Arthur H. Keil, magyarosan Keil Artúr 1904-ben született Toporcson izraelita családban, amint ez az eperjesi evangélikus kollégium névsoraiból kiderül.¹⁵ 1927-ben rövidáru kereskedőként működött a pabianicei Népbank jubileumi kiadványa szerint.¹⁶ 1928-ban vándorolt ki az Egyesült Államokba.¹⁷ Ott kereskedelmi cége és női ruha gyártó üzeme volt.¹⁸ 1981 májusában hetvenhét évesen hunyt el.¹⁹ Az USA-ban lett szabadkőműves (1936), s pályafutása során számos fontos pozíciót betöltött. (A New-York-i Ehlers páholy főmestere, a Royal Arch kiválasztott mestere, a skót rítus New-York-i konzisztóriumának tagja, az American Lodge of Research tagja, Grand Steward, Member of: Allied Masonic Degrees; Grand College of Rites; SRCF; Knight Masons; Philalethes Society.²⁰) A magyar

¹³ Vadász Ferenc: Első és utolsó találkozásom Supka Gézával, a szabadkőművesek nagymesterével, Tekintet, 2002. 4–5. sz., 176–182., online: http://www.terasz.hu/terasz.php?id=egyeb&page=cikk&cikk_id=1555&Rid=179 (letöltés: 2016. júl. 4.)

¹⁴ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt) Fond 31/114. Rónay Mária hagyatéka

¹⁵ Lásd például: *A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1914–1915. tanévről*. Eperjes, 1914. 118.

¹⁶ 25 sprawozdanie jubileuszowe Banku Ludowego w Pabianicach Spółdzielni z o. o. za okres 1902–1927, [Pabianice: s. n., 1927], 60. oldal, online: http://bc.wbp.lodz.pl/Content/52142/Sprawozdanie_jubileuszowe_Banku_Ludowego_w_Pabianicach_syg70_336PRa.pdf (letöltés: 2016. júl. 4.)

¹⁷ Hegedűs Nándor: Washington és Kossuth szobránál, Haladás, 1948. jún. 10. 24. sz. 4. oldal, online: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Haladas_1948/?pg=195&layout=s&query=keil%20art%C3%BAr (letöltés: 2016. júl. 4.)

¹⁸ Rónay Mária: Két „amerikás” magyar Budapesten. Nyomdai korrektúra, OSZK Kt. Fond 31/165.

¹⁹ familytreenow.com. US Social Security Death Index [online], online: http://www.familytreenow.com/record/WTx1r6ZKcc_R5mJXS-ZvqQ (letöltés: 2016. júl. 4.)

²⁰ George Washington Masonic Memorial Collections, N65-97; Coin, honorary, Hungary <http://gwm.lunaimaging.com/luna/servlet/detail/GWM~43~43~784~1972>. (letöltés: 2016. júl. 4.)

nagypáholy támogatásának amerikai megszervezésében múlhatatlan érdemei voltak. 1948-ban az amerikai szabadkőművesség küldöttségként hazalátogatott, állami vezetőkkel tárgyalt, s a centenáris ünnepségek keretében megkoszorúzta Kossuth és Washington, a két nagy szabadkőműves szobrát.²¹ 1952-ben ő szervezte meg a Kossuth szabadkőművességbe való felvételének 100. évfordulójáról megemlékező ünnepséget New Yorkban. Az '56-os menekültek támogatására létrehozta a Magyarországnak Nyújtott Szabadkőműves Segély bizottságát.²² Az amerikai kutatópáholy folyóiratában közzé tett két tanulmánya a magyarországi szabadkőművesség történetéről olyan nagy érdeklődést keltett, hogy különlenyomatként is terjesztették.²³ 1971-ben az USA-ban található Kossuth levelek fotokópiáit ajándékozta az Országos Széchényi Könyvtárnak.²⁴

Az Eastern Star szervezet hazai megalapításáról szóló jegyzőkönyv szerencsére teljes egészében olvasható. Tartalma a következő: Az alapító gyűlésre 1948. június 17-én került sor az M. S. Np. házában, amely a Podmaniczky utca 45-ös szám alatt volt. Részt vettek az alapításban a következő mester fokú szabadkőművesek: Balló Rudolf dr., Gerő Andor, Gerő Imre dr., Keil H. Arthur, Supka Géza dr., Tímár Gyula. A nővérek közül Dr. Balló Rudolfné, Babsányi Béláné, Bálint Imréné, Fehér Pálné, Dr. Gerő Imréné, Dr. Görgey Mihályné, Dr. Horváth J. Tamásné, Kepes Ferencné, Karpely Kálmánné, Dr. Kőszegi Imréné, László Ferencné, Dr. Pogány Imréné, Rada Istvánné, Dr. Rappaportné Étsy Emilia, Rónay Mária, Rózsa Pálné, Dr. Simonyi Jenőné, Szász Miklósné, Dr. Szalay Tiborné, Szabó Józsefné, Szirtes Ödönné és Dr. Temesváry Miklósné volt alapító tag. Először Supka Géza nagymester ismertette az Eastern Star Rend szervezetét, törvényeit, szimbólumait, majd Arthur H. Keil, a New-Yorki Ehlers páholy és az Eastern Star rend ezzel megbízott tagja feleskette a jelen levő szabadkőműveseket és nővéreket Eastern Star tagokká. Ezután öt káptalant alakítottak, majd ezek együttesen létrehozták a Főkáptalant. Azonnal ülést tartottak, amelyen megválasztották Rónay Máriát főtitkárnak, és testvéri üdvözlőket küldték a New York-i Főkáptalannak.

Ez a dokumentum a megalakulási jegyzőkönyv fogalmazványa vagy indigóval készült gépirásos másolata lehet, aláírások és pecsétek nem találhatók rajta. Elképzelhető, hogy angolul is megírták. Amint felfedeztem, lázas keresésbe kezdtem a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára szabadkőműves iratai között, hogy a véglegesített változatot megtaláljam. Sajnos sikertelenül, viszont találtam egy meghívót²⁵ a káptalan megalapítására:

²¹ *A centenáris év, A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy Főtitkári jelentése az 1948. évről.* Budapest, 1949. A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy kiadása.

²² Berényi Zsuzsanna Ágnes: *Az Ehlers páholy története.* Kelet, 46 évf. (2003) 3. sz. 55–70.

²³ *The story of freemasonry in Hungary: XVIII century*, [New York], [1968], különlenyomat a *Transactions of the American lodge of research*, Vol. 10/3. számából; *The story of freemasonry in Hungary: XIXth century*, [New York], [1970], különlenyomat a *Transactions of the American lodge of research*, Vol. 11/2. számából.

²⁴ Katalógus bejegyzés: OSzK Kézirattár / Arcképgyűjtemény 1277.

²⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) P 1083 Magyarországi Symbolikus Nagypáholy, 1886-1950/258 /2/250.

T.

Gorzó Nándor urnak
B u d a p e s t

Szer.; Tv.em

Az amerikai Eastern Star női rend bpesti csoportját f. hó 17-én csütörtök d.u. pontosan 4 órakor kívánjuk megalakítani VI. Podmaniczky u. 45. szám alatti székházunkban, amerikai magas vendégünk, Arthur H. Keil jelenlétében. – Kérem szíves megjelenésedet.

Tv.:i sziv.: üdv.:

Budapest. 1948. június. 11.

Gorzó Nándor²⁶ nem szerepel az alapítók között, tehát vagy nem ment el az összejövetelre, vagy el sem küldték neki a meghívót, mert már biztosított volt elég szabadkőműves a káptalanok megalapításához.

Még egy kapcsolódó rekvizitum található a Nemzeti Múzeum gyűjteményben, egy Eastern Star zászló. Mivel ezelőtt és ezután nem működött Magyarországon Eastern Star szervezet, nagy valószínűséggel Arthur H. Keil hozhatta ezt magával a káptalanok megalapításához. Feltételezhető, hogy éppen az ezen ábrázolt képeket használta Supka Géza a káptalan szimbólumainak, berendezésének ismertetésekor.

Ha konkrét adatok és források az eddigieken kívül nem is állnak rendelkezésre, a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy működésének és Supka Géza nagymester tevékenységének számos olyan mozzanatát ismerjük, amely megerősíti az alapítás tényét és magyarázza azt.

Az Eastern Star női rend hazai bevezetésének előtörténete

1945 februárjában Budán még harcok folytak, amikor a Podmaniczky utcai nagypáholyházban megkezdődött az 1920-ban betiltott szabadkőművesség újjászervezése. Az újrakezdés problémáit Ideiglenes Intézőbizottság, Ideiglenes Szövetségtanács és egyéb bizottságok igyekeztek megoldani. Nehézségekbe ütközött a nagymester személyének kiválasztása, az egyik potenciális jelölt, Benedek Marcell ugyanis még nem tartózkodott Budapesten, Supka Géza pedig politikai szerepvállalása²⁷ miatt vonakodott a nagymesterségtől. Végül ideiglenesen nem töltötték be a nagymesteri posztot, és a két helyettes nagymester egyikeként Supka Géza vette kezébe az irányítást. Az 1946. szeptember 1-i választási Nagygyűlés végül hivatalosan is megerősítette Supka vezető szerepét, őt választva nagymesternek.²⁸

Supka Géza a hazai problémák kezelése mellett nagy súlyt fektetett a nemzetközi szabadkőműves kapcsolatok újjászervezésére. Ezzel egyrészt a szabadkőműves világban legalizálni akarta a Magyarországi Symbolikus Nagypáholyt, másrészt anyagi támogatást is re-

²⁶ Bilkei Gorzó Nándor (1890-1969), politikus (a PDP alelnöke), művelődéstörténész, levéltáros. Lásd: Névpont, <http://www.nevpont.hu/view/9471>, és Ständeisky Éva: Szerzetestanár, kormánybiztos, autókereskedő, költő, tápszergyáros, forradalmi bizottsági elnök és még sok más. 2000, Irodalmi és Társadalmi havi lap, 2004. április, 56–68. <http://ketezer.hu/2004/04/szerzetestanar-kormanybiztos-autokereskedo-kolto-tapszergyaros-forradalmi-bizottsagi-elnok-es-meg-sok-mas/> (letöltések: 2016. júl. 4.)

²⁷ A Polgári Demokrata Párt egyik alelnöke volt, s többször képviselő is.

²⁸ A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy Főtitkári jelentése az 1946. évről, Budapest, 1947. A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy kiadása.

mélt az újjáépítéshez, mind a romos nagypáholyház rendbehozatalához, mind a tagság befolyásos fiatalokkal való felfrissítéséhez és az öregek és özvegyek segélyezéséhez. Ennek a nemzetközi szabadkőműves kapcsolatrendszernek az építése során azzal szembesült, hogy az európai úgynevezett reguláris nagypáholyok,²⁹ élükön az angol nagypáhollyal (UGLE) nem voltak hajlandók elismerni a magyar nagypáholyt. Az UGLE által irregulárisnak minősített Francia Nagyoriens (GODF) viszont az elsők között vette fel a kapcsolatot a magyar nagypáhollyal. A (korlátozott) kitörést az elszigetelődésből az USA reguláris nagypáholyainak elismerése jelenthette, jelentette.³⁰

Ennek a kapcsolatfelvételi, kapcsolatépítési munkának fennmaradtak a dokumentumai, a magyar nagypáholy vezetőinek levelezése a külföldi nagypáholyokkal s azokkal az emigrációban élő magyar szabadkőművesekkel, akik vállalták a közvetítő szerepét.³¹ Ezeknek a leveleknek majd mindegyikében – akár Supka írta személyesen, akár más vezetők, de nyilvánvalóan az ő intenciói alapján – rendre arról is érdeklődtek, hogy az adott ország szabadkőművességében elismerik-e a nők szabadkőművességét, működnek-e női szabadkőműves szervezetek. A válaszokból egyértelműen kiderült, hogy vagy nem léteztek ilyen szervezetek, vagy a reguláris szabadkőművesség tiltotta a velük való kapcsolatot. Egyedül az USA-ban működő, nem szabadkőműves, de kapcsolt szervezet, az Eastern Star rend jöhetett szóba. Supka európai kudarcait és amerikai támogatását figyelembe véve logikus lépés volt az Amerikában élő magyar szabadkőműves, Arthur H. Keil felkérése a női rend hazai megalapítására. Ez egyébként is beleillett az amerikai magas fokú szervezetek irányába tett lépések sorába.³²

Mi motiválhatta Supkát a női szabadkőművesség hazai létrehozására? Három tényezőt vélek felfedezni: A huszonöt évi betiltás alatt és a második világháború következtében töredékére csökkent a szabadkőművesek létszáma. A szabadkőművesség filantróp tevékenységének folytatására, különös tekintettel az idős, beteg régi szabadkőművesek, az elhunytak özvegyeinek és árváinak támogatására egyszerűen nem volt elegendő kéz. Szükség volt a nővérek segítségére. Másrészt Supkát mint „felvilágosult” gondolkodót s mellesleg szabadkőművest zavarhatta az elavultnak tekintett hagyomány, a nők diszkriminálása. Erről több előadásában is beszélt, és másokat is ebbe az irányba orientált. Végül pedig saját szűkebb környezetében is talált olyan nőt, aki minden tekintetben megfelelt a szabadkőművesség még oly szigorú kívánalmainak, Rónay Mária újságírónőt, Supka lapjainak, a *Literatúra*-nak majd a *Világ*-nak a második emberét, a lap szürke eminenciáját. Aki nem mellesleg Supka szerelme volt, s akivel haláláig viszonyt folytatott.

Rónay Mária (1899–1968) 1926-ban lett újságíró, 1927-től 1939-ig a *Literatura*, 1945–1949 között pedig a *Világ* szerkesztője volt Supka Géza mellett. Számos sikeres ifjúsági re-

²⁹ Angol(szász) irányzatú szabadkőművességnek vagy reguláris szabadkőművességnek nevezik mindazon nagypáholyok összességét, amelyek magukra nézve kötelező érvényűnek tekintik az Angol Egyesült Nagypáholy (UGLE) által írásban 1929-ben lefektetett Alapelveket (*Basic Principles*), illetőleg meg is felelnek azoknak. Ezek tömören: a hit a Világegyetem Nagy Építőmesterében; a nagypáholy és a páholy tagsága kizárólag férfiakból állhat; a páholyokon belül a vallási és a politikai kérdések megvitatása szigorúan tilos. Az UGLE ezen feltételek általa elbíralt nem teljesülése esetén irregulárisnak minősít más nagypáholyokat, és megszakítja velük a kapcsolatot.

³⁰ Részleteiben lásd: Vári László: Vissza a magasfokokhoz, Supka Géza kitörési kísérlete a nemzetközi szabadkőműves elszigeteltségből 1946–1948. (Kézirat)

³¹ MOL NL P 1083 Magyarországi Symbolikus Nagypáholy, 1886-1950/273/40 Supreme Council Washington; P 1083 Magyarországi Symbolikus Nagypáholy, 1886-1950/273/36 Kentucky Grand Lodge (Cowles); P 1083 Magyarországi Symbolikus Nagypáholy, 1886-1950/258/1 Gerő Andor levelezése stb.

³² Lásd Vári: Vissza a magasfokokhoz, id. mű.

gényt írt,³³ de „felnőtt” irodalmi kísérletei³⁴ nem arattak tetszést a kritikusok között.³⁵ A nők történelemben játszott szerepéről írt „történeti karcolatait” napjainkban újra kiadták.³⁶ A már nős Supka mint irodalmár, tudós és férfi egyaránt lenyűgözte.³⁷ Együtt élt vele, nem törődve azzal, hogy Supka nem vált el feleségétől. Supka lánya, Supka Magdolna és annak férje, Fėja Géza rosszállása³⁸ ellenére is Supka haláláig kitartott mellette. Levelezése alapján kiderül, hogy egy második családi otthont, baráti kört tartott fenn Supka részére.³⁹ Ő volt az egyetlen, aki nem feleségként szerepelt a szabadkőműves nővérek között. Aktivitása, szervezőképessége⁴⁰ nagy nyereség volt a nagypáholy rendezvényeire nézve,⁴¹ bár eredményes működését nyilvánvalóan a nagymesteri hátszél is segítette.⁴² Egészen haláláig bibliográfiai kutatómunkát folytatott (Jankó János oeuvre katalógus, a Feministák Egyesületének levelezése stb.) hazai és külföldi megbízások alapján. Megírta a *Literatúra történetét*, A két Jankó János életregényét és saját visszaemlékezéseit is.⁴³ Ő őrizte meg Supka Géza szabadkőműves előadásainak kéziratait.⁴⁴

A magyar nagypáholy akkori tevékenységében jelentős segítséget jelentett a nővérek, a szabadkőművesek nőrokonainak, gyakorlatilag a feleségeknek a közreműködése. Részt vettek a betegek, özvegyek és árvaik istápolásában, közreműködtek műsoros rendezvényeken, adományok gyűjtésében és kiosztásában. Mikulás és karácsony esteket szerveztek és bonnyolítottak le közmegelegedésre. A nagypáholy páholyközi Nővérbizottságot⁴⁵ hozott létre munkájuk koordinálására.⁴⁶ A nővérek modern elvek alapján kartotékrendszert állítottak

³³ A drága iskola, Mimi naplója. Budapest, 1928.; *Országjáró V. b.* A Felvidéken és a Kárpátalján. Budapest, é. n.; Nyári élmény – *Országjáró VI. B.* Erdélyi kaland. Budapest, 1941.; *Országjáró VII. b.*, A Dunántúlon. Budapest, 1942.; *Érettségi után – Országjáró VIII. B.* Budapesten, 1943.; *Repülő sárkány.* Budapest, 1945.

³⁴ Éva két éjszakája. Budapest, é. n.

³⁵ Illés Endre: *Éjszakák*, 1. Éva két éjszakája. Nyugat, 23. évf. (1930) 13. sz. 63–65. online: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00493/15318.htm> (letöltés: 2016. júl. 4.)

³⁶ Szoknya a történelem kulisszái mögött. Budapest, 1944. 2015.

³⁷ Rónay Mária: Filmkockák egy öreg újságíró élményeiből. Kézirat. OSZK Kt. Fond 31/6. doboz.

³⁸ Fėja Géza (FG): „Jellemző, hogy ő, aki elfogadja feleségének szeretetét és gondoskodását, együtt él vele, ugyanakkor állandó és régi szeretője van.” Supka Magdolna (SM): „A Mariska persze nyüzsög körülötte, nélkülözhetetlenné akarja magát tenni, most, hogy beteg. Piszok k.” FG: „Csak az a Mári ne volna körülötte, azt hiszem, a tőle való megszabadulás nagyon jól tenne.” 114., 230., 295. Forrás: *Lélekben társak. Supka Magdolna és Fėja Géza levelezése 1937–1976.* Budapest, 2013.

³⁹ OSZK Kt. Fond 31.

⁴⁰ Rónay Mária volt az egyik szervezője az 1932-es nagyon sikeres balatoni íróhétnek.

⁴¹ „És ha ami jelentésünkben szokatlan is, fel kell említenem néhány olyan nővér nevét, kinek munkásságát itt meg kell öröközni az utókor számára. Az akció vezetését Rónay Mária nővérünk vállalta. Nagyszerű munkát végeztek...” Forrás: *A centenáris év*, 59.

⁴² Supka Géza 1949. februári lemondását követően már nem említi nevét a szabadkőműves dokumentumokban.

⁴³ Mindezek Rónay Mária hagyatékában találhatók, OSZK Kt. Fond 31

⁴⁴ Előadás nővérmunkán; Marie Antoinette levele; Pápaság és szabadkőművesség; Nővér rituálé; Előadássorozat, OSZK Kt. Fond 31/113.

⁴⁵ Vezető: Rónay Mária. Tagok: Balló Rudolfné, Beck Dezsőné, Bokor Mihályné, Görgey Mihályné, Horváth Tamásné, Kepes Ferencné, László Ferencné, Leimdörfer Ferencné, Lenkei Gyuláné, Lukács Bernátné, Vida Gyuláné, Somogyi Györgyné, Székely Dezsőné és még sokan mások. Lásd: *A centenáris év*, 58.

⁴⁶ A Könyves Kálmán páholyban saját Nővérbizottságot működtettek. Lásd: A Könyves Kálmán páholy tagnévsora, 1949.

össze a támogatandókról és a potenciális támogatókról is, feltüntetve, hogy kinek mire lenne szüksége, és ki mivel tud ehhez hozzájárulni. A Reform páholyban – amelyik elkötelezett támogatója volt a nők szabadkőművességének – a Felvételi (szűrő) bizottság tagja volt Forschner Jánosné is, aki éppen a hagyományok betartásán örködő szertartásmester felesége volt.⁴⁷ (A bizottsági munka persze rituális keretek nélkül folyt.)

A nagypáholy *Kelet* című folyóiratában megjelent egy híradás a Kazinczy-páholy nővérmunkájáról: „A közép-műhely teljesen megtöltő nővérek és testvérek előtt folyt le a Kazinczy-páholy nővérmunkája. [...] Dr. Egyedi Dávid »A nő és a szabadkőművesség« c. előadásában nővéreinknek a szabadkőművességbe való intenzív bekapcsolása mellett tört lándzsát. [...] Ezután a nők bevonásának különböző lehetőségeit tárgyalta, majd hangsúlyozta, hogy a Nagypáholy mai vezetősége élén Supka Géza dr. nagymesterrel komolyan foglalkozik a kérdéssel és alkalmas pillanatban hozzáfog ennek komoly előkészítéséhez. [...] A főmester előadásához dr. Balló Rudolfné nővérünk szólott hozzá. [...] Az új zászlót Rózsa Pálné szalagozta fel, [...] A vakolás⁴⁸ ünnepi szónoka dr. Supka Géza nagymester testvér volt. A nő fontos szerepét ecsetelte a világtörténelem távlatából.”⁴⁹ [Kiemelés – V. L.] Vegyük észre az általam kiemelt részben a káptalan alapítására való közvetlen utalást! A cikk megjelenésének dátuma 1948. június 1., a nővérek felvétele az Eastern Star rendbe és a káptalanok, főkáptalan létrehozása pedig június 17-én zajlott le, s azon Balló Rudolfné és Rózsa Pálné is részt vett.

A nagypáholy 1948. november 21-i oktatási munkáján Supka Géza nagymester a szabadkőművesség úgynevezett szimbolikus fokainak (inas, legény, mester) magyarázatán túl ismertette a magas fokok szimbolikáját, és kitért a nők szerepére is: „Teljesen tisztában vagyok vele, hogy a mai körülmények között még arra sincs elég erőnk, hogy az elaggult, kenyerüket vesztett ttveinken [testvéreinken] és özvegyeinken akár csak megközelítően is segíthessünk. És mégis, ebben az elesettségünkben is csodát tud kicsiholni a nincstelenség kemény sziklájából is az a melegen özönlő energia, amelyet a nővérek jelentenek szövetségünk számára. Nagymesterségem idején tudatosan helyeztem nagy súlyt a nővérek bekapcsolására, mert éreztem, hogy nem nélkülözhetjük a női szívnek leleményességét, minden jóra való lelkesültségét. Tudtam, és ma is tudom, hogy a szkesség [szabadkőművesség] férfi-intézmény; de azt is tudtam és tudom, hogy Franciaországban és Amerikában, de még az annyira izolált Angliában is megtalálták a módját annak, hogy a nőket bizonyos ritualisztikus formában bekapcsolják a szkesség [szabadkőművesség] művébe. Lehet, hogy a 18. században, amikor a »Régi Kötelezettségeket«⁵⁰ Írásba foglalták, a nő még egészen kívül állott a társadalmi munkán. Ámde ma, amikor még az angol parlamentben és kormányban is vannak nők, s amikor Amerika is női nagyköveteket nevez ki külföldre – emlékezzünk csak rá, minő vihart váltott ki még csak harminc éve is, amikor Szovjetországnak nemcsak a brestlittowski béketárgyalásokra küldött ki nőt, hanem még Stockholmba is női nagykövetét, Kollontai asszonyt küldte ki – ma már oktanal volna részünkről ez az elzárkózás a nővérek elől. Ma is él bennem a meggyőződés, hogy – ha természetesen nem is kapcsoljuk be őket a szkes [szabadkőműves] rituáléba, viszont – átvesszük számukra a Kelet csillaga nevű intézményt, amelynek megvan a maga külön rituáléja, s amely alkotmányszerűen szkes [szabadkőműves] mesterek patronátusa alatt működik.”⁵¹

⁴⁷ A Reform páholy tagnévsora, 1949.

⁴⁸ Vakolás vagy vakolási munka, a rituális páholy munka utáni ünnepélyes közös étkezés.

⁴⁹ Kelet, 33. évf. 6. sz. 1948. június 1., 2.

⁵⁰ Régi Kötelezettségek vagy Régi Kötelmek (*Old Charges*): a szabadkőművesség eredetileg írásba nem foglalt hagyományainak, szabályainak gyűjteménye.

⁵¹ OSzK Kt. Fond 31/114.

Hogy elősegítse a nők bevonását a szabadkőművesek munkájába, Supka rímekbe szedett Nővér rituálét írt, amelyben a szabadkőműves szertartásokhoz hasonló tevékenységek és szövegek szerepelnek. Egy példa:

„Templomőrző testvérem, mondd, biztos ez a műhely?

Templomőr

*Mindannyian benn vagyunk már, akit vártunk szívvel;
s biztonságunk záloga, hogy kapunk nincsen nyitva
csak annak, kinek a lelke és a szíve tiszta*⁵²

Az Eastern Star Rend első budapesti főkáptalanja

Supka és szabadkőműves férfitársai (Balló Rudolf dr., Gerő Andor Gerő Imre dr., dr. Tímár Gyula) nyilvánvalóan az öt káptalan Érdemes Pártfogói lettek. Az, hogy az egyes káptalanok Érdemes Főnövérei kik voltak, sajnos nem derül ki a jegyzőkönyvből, de az, hogy Rónay Mária lett a főtitkár, Supka választása lehetett – mintegy saját nagymesteri hierarchiájának szintjére emelte a szeretett nőt. A többi nővér a szabadkőműves elithez tartozók felesége volt: a 22 főből 3 nő férje nagypáholy tisztségviselő, 15 nőé pedig páholy tisztségviselő.

A hazai káptalanok megalapítása alapos előkészítés alapján zajlott le, ezt a New-York-i Eastern Star főkáptalannal és annak akkori vezetőjével, Annie M. Ponddal fenntartott rendszeres kapcsolatok bizonyítják. Az 1947. december 7-én az Ehlers páholy szervezésében a magyar szabadkőművesség támogatására rendezett New York-i hangverseny – melynek egyik sztárja Székely Mihály volt – üdvözlésére felolvasott táviratok között az Eastern Star Rend által küldött is ott volt – számos más amerikai szabadkőműves szervezet üdvözlétével együtt. Amikor 1947 májusában Tildy Zoltánné,⁵³ a köztársasági elnök felesége az USA-ba látogatott, szintén az Ehlers páholy szervezésében találkozott az Eastern Star Rend vezetőivel is.⁵⁴ Az Eastern Star is csatlakozott az amerikai szabadkőműves szervezetek akciójához, amellyel a magyar szabadkőművesség céljaira (a páholyház rendbehozatala, élelmiszer- és ruhasegély stb.) anyagi támogatást nyújtottak. Közvetlen levelezés nyomaira eddig azonban még nem bukkantam.

Hogy a sikeresen lebonyolított avatások és a káptalanok, majd főkáptalan létrehozása után miért tűnt el mindennek nyoma, az rejtély. Elképzelhető, hogy az Eastern Star Rend amerikai főhatóságának jóváhagyásáig nem akarták nyilvánosságra hozni az alapítást, s az valami miatt elhúzódtott, közben Supka nagymester lemondott,⁵⁵ s utódának, Benedek

⁵² OSzK Kt. Fond 31/113.

⁵³ Tildy Zoltánné, született Gyenis Erzsébet több szálon is kötődött a szabadkőművességhez. Apja, Gyenis Antal a kaposvári Berzsenyi szabadkőműves páholy tagja volt, István testvérét és vejét, Csornoky Viktort 1945 után vették fel szabadkőművesnek.

⁵⁴ Az O.E.S.N.Y. (Order of Easter Star of New-York) vezetője, Worthy Matronja Annie M. Pond volt 1915–1966 között. Lásd: Pond Chapter #853, <http://pondoes.org/> A találkozóról amerikai források alapján részletesen beszámoló volt olvasható Supka lapjában, a *Világ* 1947. május 25-i számának 3. oldalán „Az amerikai szabadkőművesek küldöttséget indítanak Magyarországra a segélyezés tanulmányozására.”

⁵⁵ Supka Géza 1949 elején lemondott nagymesteri tisztségéről, és visszavonult a politikai szerepléstől is. Ezt más, komolyan vehető indoklás híján azzal vélem magyarázni, hogy 1948 végén kémkedés vádjával elítélték és kivégezték Csornoky Viktort, Tildy Zoltán államelnök vejét, Supka Corvin Mátyás páholybeli szabadkőműves páholytársát politikai célokból – Tildy lemondatása érdekében.

Marcellnak már nem volt szíviügye a nővérek szabadkőművességhez való szorosabb kapcsolása. Ezt a szabadkőműves titkot feltehetőleg csak Arthur. H. Keil és az Order of the Eastern Star State of New York iratanyagának kutatásával lehetne kideríteni, hacsak elő nem kerül itthon újabb dokumentum az ügyről.

A kutató szerencséje kiszámíthatatlan. Az előző bekezdéssel zárult volna ez a tanulmány, amikor váratlanul a kezembe került Gerő Imre 1960-ban Torontóban megjelent broszúrája a magyar szabadkőművesség második világháború utáni történetéről, amely kis példányszáma miatt gyakorlatilag elérhetetlen. Egy bekezdés foglalkozik az esettel: „Szervezetebb formában is bekapcsolódtak a nővérek a jótékonyági munkába azután, hogy Tildy elnök felesége amerikai útja során az ottani szabadkőművesség részéről is meleg fogadtatásban részesült, és megismerkedett az Eastern Star nevű női szervezettel is, mely a szabadkőművesekkel azonos célkitűzésekkel amerikai nőket egyesít magában. Az ő kívánságára Arthur H. Keil magyarországi látogatása során megkísérelte megalapítani ezt a női szervezetet a nők soraiból, azonban az első néhány formális munkán kívül, mint szervezet ez a kísérlet elaludt és kötetlen formában történt a nővérek munkája.”⁵⁶ Ez a beszámoló nyilvánvalóan hiteles, hiszen a szerző, a felesége és az édesapja (Gerő Andor, a nagypáholy főtitkára) is részt vettek az Eastern Star rend megalapításában.

Az mindenesetre megállapítható, hogy 1948-ban Magyarországon a legnagyobb titokban, de létrejött az első s egyelőre utolsó Eastern Star főkáptalan, amelynek főtitkára Rónay Mária volt. Létezett tehát szabadkőművességhez kapcsolódó női szervezet a rendszerváltozáskor létrejövő női és vegyes páholy megalakulása előtt is.

KÉPEK

1. kép:

Rónay Mária igazolványképe 1945-ből.

Forrás: OSZK Kt Fond 31.

Lásd: Palasik Mária: *Tildy Zoltán eltávolítása a hatalomból*. Társadalmi Szemle, 51. évf. (1996) 8-9. sz. 152–160.

⁵⁶ Dr. Gerő Imre: *A magyar szabadkőművesség története a második világháború után*. Toronto, 1960.

Dr. BALLÓ RUDOLF
h. Nagymester

Dr. SUPKA GÉZA
Nagymester

Dr. BÁRDOS GYÖRGY
h. Nagymester

2. kép:

*Balló Rudolf helyettes nagymester, Supka Géza nagymester,
Bárdos György helyettes nagymester 1948-ban.*

Forrás: A centenáris év, A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy Főtitkári jelentése az 1948. évről. Budapest, 1949. kép a 24. és 25. oldal között.

3. kép:

Arthur H. Keil a dolgozószobájában.

Forrás: OSzK: Portrégyűjtemény/1277

MELLÉKLET

<i>Mester tagok/Nővér tagok</i>	<i>Nővérek adatai</i>	<i>Nővérek párja</i>	<i>Felvétele</i>	<i>Páholya</i>	<i>Páholytisztisége</i>	<i>Születés / halál</i>	<i>Foglalkozás</i>
Keil H. Arthur ¹				Ehlers páholy, New York	Főmester	1904–1981	Női ruha gyáros, üzletember
Balló Rudolf dr.							
Gerő Andor ²			1912	MSzNP, Balassa páholy	Főtitkár	1882–1962	Parkett vállalkozó
Gerő Imre dr.							
Supka Géza dr.							
Tímár Gyula ³				MSzNP, Corvin Mátyás páholy	Főgazda		Nyugalmazott repülő vezérőrnagy, Tildy Zoltán államelnök szárnysegédje ⁴

Bálint Imréné ⁵ (Stréer Szabina)	Tisztviselő	Bálint Imre ⁶	1945 után	MSzNP, Eötvös páholy	II. főfelügyelő, A Világ szerkesztője		Újságíró
Balló Rudolfné ⁷	Feminista?	Balló Rudolf dr. ⁸	1945 előtt	MSzNP, Corvin	Helyettes nagymester	1884–1969	Vegyész, tanár, gyártulajdonos
Bazsányi Béláné ⁹	Szakácsnő	Bazsányi Béla ¹⁰	1946	Corvin Mátyás páholy	Kisegítő testvér	1906–?	Vendéglős
Fehér Pálné ¹¹		Fehér Pál ¹²		Demokratia páholy	Titkár, szónok		Fűtőtechnikus
Fehér Pálné ¹³	Zongoraművész	Fehér Pál ¹⁴		Eötvös páholy		1900–1959	Operaénekes
Gerő Imréné		Gerő Imre dr. ¹⁵	1946	MSzNP, Balassa páholy	Fővizsgáló	1914–2000	Tisztviselő
Görgey Mihályné		Görgey Mihály dr. ¹⁶		Balassa páholy	II. felügyelő	1919–1977	Ügyvéd, később jogtudós

Horváth J. Tamásné		Horváth J. Tamás dr. ¹⁷	1947	Deák páholy	Helyettes szónok		Okleveles közgazdász
Kerpely Kálmánné		Kerpely Kálmán ¹⁸		Libertas páholy	Helyettes főmester, titkár	1894–1959	kohómérnök
Kepes Ferencné		Kepes Ferenc ¹⁹		Kazinczy páholy	Kardhordó	1899–?	Rendőrnnyomozó őrnagy
Kőszegi Imréné		Kőszegi Imre dr. ²⁰		Eötvös páholy	Helyettes szónok	1903–1995	Újságíró, majd író
László Ferencné		László Ferenc ²¹		Balassa páholy	Szónok, A Kelet szerkesztője	1896–1951	Újságíró
Pogány Imréné ²²		Pogány Imre dr. ²³		MSzNP, Petőfi	Np ítélőszék bírása		Ügyvéd
Rada Istvánné		Rada István ²⁴	1945 után	Könyves Kálmán páholy	Helyettes titkár		Gépészmérnök
Rapaportné Étsy Emilia ²⁵	Színésznő, 1884–1964	Rapaport Sámuel dr. ²⁶	1948	Reform páholy		1888–1970	Idegorvos, pszichoanalitikus
Rónay Mária ²⁷	Újságíró, író, 1899–1968	Supka Géza dr. ²⁸	1910	MSzNP, Corvin Mátyás páholy	Nagymester	1883–1956	Történész, író
Rózsa Pálné		Rózsa Pál ²⁹		Kazinczy páholy	I. helyettes felügyelő		Iparművész
Simonyi Jenőné		Simonyi Jenő ³⁰	1946	MSzNP, Reform	Főgazda		OTI főorvos
Szabó Józsefné		Szabó József ³¹		Eötvös páholy	II. helyettes felügyelő		Hírlapíró
Szalay Tiborné		Szalay Tibor dr. ³²		Sas páholy	II. helyettes felügyelő	1900–1980	Földtani intézet igazgató, geológus
Szász Miklósné		Szász Miklós ³³		Balassa páholy	Szertartásmester		hangversenyrendező
Szirtes Ödönne		Szirtes Ödön ³⁴	1946	Kazinczy páholy	Helyettes kincstáros		festék, vegyiáru kereskedő
Temesváry Miklósné		Temesváry Miklós dr. ³⁵		MSzNP	Főkardtartó	1899–1948	kórházi igazgató-főorvos

- ¹ Adatait lásd a tanulmányban.
- ² Berényi Zsuzsanna Ágnes: *Budapest és a szabadkőművesség*. Budapest, 2005. 180.
- ³ A Corvin Máttyás páholy tagnévsora, 1949.; *A centenáris év, A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy Főtitkári jelentése az 1948. évről*. Budapest, 1949. 32.
- ⁴ Sőregi Zoltán: *Adalékok a marseille-i merénylet hátteréhez, Jankapuszta története*. Archivnet, 13. évfolyam (2013) 4. sz., online: http://archivnet.hu/hadtortenet/adalekok_a_marseillei_merenylet_hatterezhez.html (letöltés: 2016. júl. 4.); Moys Péter: *Timár Gyula repülő vezérőrnagy katonai életútja*. Katonaújság, (2012) 5. sz. 14–19.
- ⁵ A Polgári Demokrata Párt (PDP, Supka pártja) képviselőjelöltje. Lásd: Világ, 1947. 08. 17. 664. sz. 5.; 1944-ben a Libertás Irodalmi és Lapkiadó-vállalat Kft. ügyvezetője. Lásd: Központi Értesítő, 69. évfolyam, 1944. 05. 25. 21. sz. 655.
- ⁶ Az Eötvös páholy tagnévsora, 1949.; *A centenáris év*, 32.
- ⁷ A PDP nőgyűlésén előadó Lásd: Világ, 1947. 08. 06. 655. sz. 4.; Isola Művek RT igazgatósági tagja, Lásd: Központi Értesítő, 72. évf. (1947) 39. sz. 1059.; Rádióelőadása: Megemlékezés Glücklich Vilmárról, Lásd: Szabad Nép, 6. évf. (1948) 12. sz. 4.; Szirmay Oszkárné (Reinitz Irma), a Feministák Egyesületének egyik titkára irathagyatékának kezelője 1959-ben, Lásd: <https://lnyr.elevetar.hu/mnlquery/detail.aspx?ID=3736>. (letöltés: 2016. júl. 4.)
- ⁸ A Corvin Máttyás páholy tagnévsora, 1949; Oktató, kutató, az Isola Művek RT. vegyi üzem alapítója és tulajdonosa, Lásd: BME Vegyészmérnöki és Biomérnöki Kar / Kiválóságaink / Balló Rudolf (1884–1969), <https://www.ch.bme.hu/page/282/> (letöltés: 2016. júl. 4.)
- ⁹ „Ilonka nővérünk gastronomiai művészetével [...]”, Lásd: *A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy Főtitkári jelentése az 1946. évről*. Budapest, 1947. 15., 29.
- ¹⁰ A Corvin Máttyás páholy tagnévsora, 1949; Berényi Zsuzsanna Ágnes: *Budapest és a szabadkőművesség*. Budapest, 2005. 143.
- ¹¹ Nem sikerült kideríteni, hogy melyik Fehér Pálné volt a káptalan tagja.
- ¹² A Demokratia páholy tagnévsora, 1949.; *A centenáris év*, 80.
- ¹³ Fehér András zeneszerző édesanyja, lásd: [https://hu.wikipedia.org/wiki/Fehér_András_\(zeneszerző\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Fehér_András_(zeneszerző)) (letöltés: 2016. júl. 4.)
- ¹⁴ Az Eötvös páholy tagnévsora, 1949; *A centenáris év*, 44., 49.; <http://operavilag.net/in-memoriain/110-eve-szuletett-feher-pal/> (letöltés: 2016. júl. 4.)
- ¹⁵ A Balassa páholy tagnévsora, 1949.; Gerő Andor fia a magyar szabadkőművesség történetéről hézagpótló publikációkat közölt, lásd: Berényi: *Budapest és a szabadkőművesség*, 180.
- ¹⁶ A Balassa páholy tagnévsora, 1949.; Névpont / Görgey Mihály, <http://www.nevpont.hu/view/8914> (letöltés: 2016. júl. 4.)
- ¹⁷ A Deák páholy tagnévsora, 1949.
- ¹⁸ A Libertas páholy tagnévsora, 1949.; Kerpely Kálmán, krassai lovag, mezőgazda, növénytermesztő fia: Kerpely Kálmán, ifj. (1894–1959) kohómérnök, lásd: Névpont / Kerpely Kálmán, <http://www.nevpont.hu/view/8914> (letöltés: 2016. júl. 4.)
- ¹⁹ A Kazinczy páholy tagnévsora, 1949.; 1945-ben igazolták, lásd: <https://lnyr.elevetar.hu/bflquery/detail.aspx?ID=2628809> (letöltés: 2016. júl. 4.)
- ²⁰ Az Eötvös páholy tagnévsora, 1949; Kortárs magyar írók 1945–1997 bibliográfia és fotótár / Kőszegi Imre, <http://mek.oszk.hu/00000/00019/html/k/i007455.htm> (letöltés: 2016. júl. 4.)
- ²¹ A Balassa páholy tagnévsora, 1949.; Névpont / László Ferenc, <http://www.nevpont.hu/view/8862> (letöltés: 2016. július 4.)
- ²² Nincs bizonyítva, de lehetséges, hogy ő az a Pogány Imréné Weiss Irén (1885–1974) tanár, aki 1918-ban Győrben a Nemzeti Tanács és a Nők Tanácsának tagja volt, és számos népművelési feladatot is ellátott a Tanácsköztársaság idején. Lásd: http://kisfaludy.gyorikonyvtar.hu/?page=evfordulonaptar/2015/evfordulo_8 (letöltés: 2016. júl. 4.)
- ²³ A Petőfi páholy tagnévsora, 1949. Nincs bizonyítva, de lehetséges, hogy ő az a Pogány Imre (1881–1960), aki 1918-ban a győri Nemzeti Tanács elnöke volt. Lásd: http://kisfaludy.gyorikonyvtar.hu/index.php?page=evfordulonaptar/2010/evfordulo_2 (letöltés: 2016. júl. 4.) Erre utalhatnak páholybeli előadásainak címei: Hit és szocializmus, Történelmi materializmusról, Magyar dolgozók és a mi szövetségünk, lásd: *A centenáris év*, 102–103.
- ²⁴ A Kőnyves Kálmán páholy tagnévsora, 1949.

- ²⁵ Magyar színházművészeti lexikon / Étsy Emília, <http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/szo6/181.html> (letöltés: 2016. júl. 4.)
- ²⁶ A Reform páholy tagnévsora, 1949.; Lengyel András: *József Attila első analitikusa (A pszichoanalitikus Rapaport Samuról)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 99. évf. (1995) 2. füzet, 163–189. http://epa.oszk.hu/00000/00001/00383/pdf/itk_EPA00001_1995_02_163-189.pdf (letöltés: 2016. júl. 4.)
- ²⁷ Adatait lásd a tanulmányban.
- ²⁸ Adatait lásd a tanulmányban.
- ²⁹ A Kazinczy páholy tagnévsora, 1949.
- ³⁰ A Reform páholy tagnévsora, 1949.
- ³¹ Az Eötvös páholy tagnévsora, 1949
- ³² A Sas páholy tagnévsora, 1949.; *Szalay Tibor 70 éves*. Földtani Közlemények, (1971) 4. sz. 449.; *Szalay Tibor 75 éves*, Földtani Közlemények, (1976) 1. sz. 84–86.
- ³³ A Balassa páholy tagnévsora, 1949.
- ³⁴ A Kazinczy páholy tagnévsora, 1949.
- ³⁵ *A centenáris év*, 24., 33. 64.; Temesváry Miklós kórházi igazgató-főorvos (Weiss Alice) igazolása, <https://lnyr.eleveltar.hu/bflquery/detail.aspx?ID=2948617> (letöltés: 2016. júl. 4.)

TAKÁCS ÁDÁM

Újjászületés komplikációkkal

Az esemény kérdése a közelmúlt történeti és filozófiai diskurzusainak erőterében

Az esemény történettudományos „újjászületése”: be nem váltott ígéretek?

„Eltűnés” és „visszatérés” – ezek az emblematisz kifejezések jó eséllyel fordultak elő azon kutatók szótárában, akik a történeti esemény kérdéskörének jellemzésére vállalkoztak az elmúlt évtizedekben. Az esemény „eltűnése”, amennyiben a gazdaság- és társadalomtörténet 1945 utáni európai és tengerentúli felfutásáról s ezzel összefüggésben a strukturalista történeti megközelítések elterjedéséről vagy a marxista történetírás bizonyos népszerűségéről esik szó; és az esemény „visszatérése”, ha a történészeknek a narratív leírások és magyarázatok iránt az 1970-es évektől megnövekedő új érdeklődését, a társadalmi cselekvéseknek és cselekvőknek szentelt figyelmet és a történeti kontextusok újfajta eseményszerű felfogását jellemzik. E historiográfiai fejlődés illetén leírása mára már szinte kanonikus formát öltött, és olyan, egyébként sok tekintetben különféle álláspontot elfoglaló kutatók jóváhagyására számíthat, mint Paul Veyne, Pierre Nora, Reinhart Koselleck, Lawrence Stone, Paul Ricoeur, Jacques le Goff, Peter Burke, Jacques Revel, Jörn Rüsen és François Dosse. Így aztán nem véletlen, hogy a „visszatérés” vagy „újjászületés” kifejezés számos, a történeti esemény tematikájára közelmúltban reflektáló írás címválasztásának ihletője lett.¹ Ebben a keretben a történeti esemény visszatérésének ábrázolása sokaknál maga is egyfajta intellektuális eseménytörténet formáját öltötte: a történész és az ő egyik becses tárgya elvesztésének, majd szerencsés újra megtalálásának történetét.

Ez a történet persze nem nélkülözi a sajátos fordulatokat. Különösen azért nem, mert valamennyi előbb említett szerző egyetért abban, hogy a történeti esemény újonnan elsajá-

¹ Lásd: Nora, Pierre: *Le retour de l'événement*. In: Le Goff, Jacques – Nora, Pierre (dir.): *Faire de l'histoire*. Paris, 2011. 283–306.; Ricoeur, Paul: *Le retour de l'Événement*. *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Italie et Méditerranée*, vol. 104. (1992) No. 1. 29–35.; Le Goff, Jacques: *Visszatérések a mai francia történetírásban*. BUKSZ, 12. évf. (2000) 2. sz. 192–197.; Revel, Jacques: *Visszatérés az eseményhez: historiográfiai áttekintés*. Korall, 15–16. (2004) 22–36.; Stone, Lawrence: *Az elbeszélés újjászületése*. *Megjegyzések a régi-új történetírásról*. In: Gyurgyák János – Kistantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II*. Budapest, 2006. 900–919.; Burke, Peter: *Az eseménytörténet és az elbeszélés újjászületése*. In: Gyurgyák–Kisantal (szerk.): *Történelemelmélet II*. 934–946.; Bertrand, Michel: « *Penser l'événement* » en histoire : mise en perspective d'un retour en grâce. In: Marc Bessin et al (éds.): *Bifurcations. Les sciences sociales face aux ruptures et à l'événement*. Paris, 2009. 39–50.; Dosse, François: *Renaissance de l'événement. Un défi pour l'historien: entre sphinx et phénix*, Paris, 2010. E kérdéskörhöz lásd még: Sahlins, Marshall: *The Return of the Event, Again. With Reflections on the Beginning of the Great Fijian War of 1843–1855 Between the Kingdoms of Bau and Rewa*. In: Sahlins: *Culture in Practice. Selected Essay*. New York, 2000. 293–352.

tított fogalma szinte csak nevében hasonlít ahhoz az esemény-koncepcióhoz, amit történészek korábbi generációja feledésre ítélt. Az eltűnés és visszatérés közötti történeti átmenetben pontosan a történeti esemény *jelentése* változott meg. Az *Annales* iskola vagy a strukturalista megközelítés hívei számára az eseményről való lemondás a lineáris vagy kauzális sémákba rendezett „drámai” politikai történesek elsőbbségének kétségbevonását jelentette a történeti leírásokban és magyarázatokban.² Az esemény közelmúltbeli történészi rehabilitációja viszont éppenséggel nem egy politikai eseménytörténet-centrikus történetíráshoz való visszatérést jelentett. Ezt a váltást inkább a tisztán strukturális vagy szeriális megközelítéseket kikezdeni vagy megkerülni képes újszerű történeti magyarázati modellek kialakításának igénye motiválta. Ennyiben az esemény kérdéskörének előtérbe kerülése szorosan összekötődött a történeti narratívák szerepének újfajta történészi felértékelésével, illetve a történeti cselekvők és cselekvési kontextusok eddig nem látott értelmezési kereteinek kialakításával. Röviden tehát a történeti esemény iránti érdeklődés újjászületése elválaszthatatlanul kötődött a narratív fordulat, a történeti antropológia és a mikrotörténelem szempontjainak az 1970-es évektől kezdődő, bár korántsem egysíkú és egyirányú tematikai és módszertani térnyeréséhez a nyugat-európai és amerikai történetírásban.

Pontosan ennek a kontextusnak a hátterében érdemes azonban rákérdezni arra, hogy voltaképpen miben is áll e közelmúltbeli történeti megközelítések újdonsága a *történeti esemény* kérdésének tekintetében. Más szavakkal mondva, ha belátható, hogy a történeti elbeszélés problematikájához való visszatérés és a történeti antropológia vagy a mikrotörténelem eredményeivel való számvetés sok tekintetben radikálisan átalakította a történeti reprezentáció, magyarázat, időkezelés és tapasztalat történettudományos felfogását, akkor vajon elmondható-e ugyanez a történeti esemény fogalma kapcsán is? Egyszerűbben fogalmazva: másként értik és alkalmazzák-e kutatásaikban a mai történészek az esemény fogalmát, mint tették azt akár ötven évvel ezelőtt? Paul Ricoeurnek bizonyára igaza van nem csak abban, hogy az esemény a történetírás „kiiktathatatlan kategóriája”, de abban is, hogy ez a fogalom elválaszthatatlan a történeti konstrukció fogalmától.³ Kétségtől nehéz volna tagadni, hogy az esemény tematikája centrális helyet foglal el azokban a mára már évtizedes vitákban, ahol a történeti konstrukció problémája a narráció, reprezentáció és időtapasztalat kérdései kapcsán kerül terítékre.⁴ Ám ez a helyzet továbbra is nyitva hagyja azt, hogy vajon az esemény kérdése a történeti konstrukció változatos problematikája által kialakított történészi vitáknak és megközelítéseknek csupán járulékos eleme-e, vagy *önálló elméleti és alkalmazási* tartománnyal is rendelkezik a történettudományos kutatás, illetve a történetírás számára.

A továbbiakban annak az álláspontnak szeretnék hangot adni, és ezt elemzésekkel alátámasztani, hogy ha a történészek ma másként tekintenek a történeti eseményekre, mint azt kollégáik tették mintegy félévszázaddal ezelőtt, azt kevésbé saját tudományterületük rendezett *elméleti* belátásainak köszönhetik, mint inkább a körülöttük lévő *kultúra és társadalmi* érzékenység megváltozásának. E változások alatt elsősorban a 20. századi történelmi események természetének és társadalmi felfogásmódjának átformálódását, illetve ezek modern média általi közvetítését kell értenünk. Mint azt Hayden White megfogalmaz-

² Vö. Braudel, Fernand: *Écrits sur l'histoire*. Paris, 1969. 22.

³ Ricoeur: *Le retour de l'Événement*, 31.

⁴ E vitákhoz lásd: Szeberényi Gábor: *Lehet-e az esemény tudományos kategória? Az esemény-fogalom történetelméleti megítéléséről*. In: Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. Budapest, 2002. 197–205.; Gyáni Gábor: *A történelmi esemény fogalma*. Magyar Tudomány, 172. évf. (2011) 11. sz. 1324–1332.

ta: „A történelmi esemény fogalma radikális változáson ment keresztül a századunkban történt olyan események miatt, amelyek hatóköre, léptéke és mélysége elképzelhetetlen volt a korábbi történészek számára.”⁵ Ehhez szerinte feltétlenül társulnak azok az új kulturális folyamatok, melyek a „modern médiának az események reprezentációja feletti hatalmát” tanúsítják.⁶ Álláspontom szerint az elmúlt évtizedekben a történeti esemény kérdése kapcsán a történettudományban elsősorban nem *elméleti igényű szemléletváltás*, hanem *társadalmi igényű profilváltás* zajlott le, miközben ezzel párhuzamosan más területeken – mindenekelőtt a filozófiában – az esemény tematikájának valódi elméleti forradalma érzékelhető.

Ezzel összefüggésben fontos látni azt is, hogy a történeti események társadalmi észlelésének és kulturális közvetítésének megváltozása pontosan egyike volt azoknak a fő szempontoknak, melyek az eseményhez való történészi „visszatérés” már az 1970-es évek elején meghatározták. Pierre Nora e tekintetben programadó cikke erőteljesen hangsúlyozta nem csupán azt, hogy az esemény elsősorban a jelenkor történésze számára tartogat kihívást, de azt is, hogy mindebben a modern tömegmédiának hatásának meghatározó szerepe van.⁷ Ebben a szereposztásban az esemény mint a kortárs vagy „közvetlen” történelem (*histoire immédiate*) tárgya és mint kulturálisan közvetített jelenség az *Annales* iskola ekkori elméleti profiljának szerves részévé válhatott.⁸ Együttal azonban ez a fajta „visszatérés” az eseményt nem mint primér *társadalmi kategóriát* vagy *tapasztalati adottságot*, hanem elsősorban mint a kulturális reprezentáció produktumát kínálta fel a történészi érdeklődésnek. Ennyiben az is világos, hogy ez a megközelítés messze nem konkurálni kívánt az *Annales* iskola ekkori védjegyének számító, hosszú időtartamú és strukturális-szeriális modellek szerint artikulált történeti kutatásokkal, mint inkább ebbe a keretbe beilleszteni igyekezett egy a jelenkortörténet számára mérvadó aktuális történeti jelenséget.

Természetesen nem mehetünk el szó nélkül azon elméletileg valóban tisztázó történészi viták mellett, melyekben mégiscsak a történeti esemény fogalmáról volt szó az 1970-es évektől kezdve. E viták jelentős részét azonban az jellemzi, hogy egyrészt olyan kategóriák mentén artikulálódtak, melyek főként a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet strukturális vagy szeriális megközelítéseinek szótárát örökölték, másrészt éppen emiatt e viták tétje és hozadéka már az eseményhez való deklarált „visszatérés” előtt sem lehetett ismeretlen az elméletileg hangolt történészek számára. Itt mindenekelőtt a *történeti struktúra*, illetve *konjunktúra* és a *történeti esemény* közötti viszonyra gondolhatunk.⁹ Ebben a keretben, mint azt Krysztóf Pomian emblematikusan megfogalmazta, „a struktúrák és konjunktúrák tanulmányozását a végsőig feszítve bukkanhatunk valami olyasmire, aminek szokás szerint az esemény nevet adjuk”.¹⁰ Az esemény újdonságát itt az adja, hogy egyfajta „diszkontinuitást” vezet be a hosszú időtartamot átfogó történeti modellek szintjén. Ám

⁵ White, Hayden: *A modern esemény*. Ford. Scheibner Tamás. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között*. Budapest, 2003. 272.

⁶ White: *A modern esemény*, 272.

⁷ Nora: *Le retour de l'Événement*, 283–286.

⁸ Lásd ehhez például M. Vovelle és J. Lacoutume cikkeit a programadó *La Nouvelle Histoire* című kötetben, melyek egyaránt elemzik az eseményhez való „visszatérés” motívumát. Vovelle: *L'histoire et la longue durée*, Lacoutume: *L'histoire immédiate*. In: Jacques Le Goff (éd.): *La Nouvelle Histoire*. Paris, 2. édition. Éditions Complexe, 1988. 77–108., 229–254.

⁹ E kérdéshez lásd, Gyáni Gábor: *Történelmi esemény és struktúra: kapcsolatuk ellentmondásossága*. Történelmi Szemle, 53. évf. (2011) 2. sz. 145–161.

¹⁰ Pomian, Krysztóf: *L'Ordre du temps*. Paris, 1984. 32.

épp emiatt a történeti esemény ilyenfajta strukturális felfogásában kevés az igazán vado-natú elem. Itt inkább olyan egyoldalúságok kiküszöböléséről van szó, melyek a történeti idősíkok braudeli elméletét jellemezték.¹¹ Ezzel kapcsolatban Michel Vovelle egy a *longue durée* problematikáját elemző írásában már 1976-ban azt a megjegyzést tette, hogy az „el-múlt hús évben kutatások egész sorozata szerveződött a rövid és hosszú idő, az események játéka és a hosszú időtartam dialektikája szerint”.¹² Vagyis a történeti esemény kérdésének tárgyalását nem ítélte összeegyeztethetetlennek az *Annales* iskola bevett elméleti irányult-ságával. Ezt alátámasztja Jacques Revel egy későbbi megállapítása is, mely szerint Emma-nuel le Roy Ladurie vagy Georges Duby egyszerre eseménycentrikus és strukturális törté-neti megközelítése *A Languedoc-i parasztok* (1966) és *A Bouvines-i vasárnap* (1973) című komoly figyelmet keltő munkákban „kevésbé tért el az akkoriban uralkodó historiográfiai modellektől, inkább azokat gazdagította egy újabb változattal”.¹³

Érvelni lehetne amellett, hogy még az ekkoriban valóban új elméleti utakat kereső Reinhart Koselleck történeti esemény felfogása is végeredményben ebbe a problémakeret-be illeszkedik. Koselleck megközelítésének újdonságát ugyanis nem az adja, hogy megha-ladni igyekszik a struktúra – esemény szembeállítás, hanem az, hogy e kategóriákat a tör-téneti *tapasztalat feltételeinek* tekinti az *Annales* iskolára jellemző tisztán *modellcentrikus* felfogással szemben. Ahogy fogalmaz: „Az események és a struktúrák időbeli kiterjedése [...] a történelmi mozgások tapasztalati terében különbözik, hosszukat a tudományként fel-fogott történelem külön is tárgyalja [...] A két sík, az események síkja és a struktúrák síkja egymásra van utalva, és egyik sem oldódik fel a másikban.”¹⁴ A történeti struktúra és ese-mény tapasztalatelméleti felfogása kétségtől jelentős újítás. Különösen a történeti ese-mény kérdését tekintve ez a megközelítés megnyitja az utat a társadalmi szereplők sajátos tapasztalati dinamikájának és jellemzőinek elemzéséhez. De mind keletkezési idejét, mind irányultságát figyelembe véve Koselleck erőfeszítései mégsem haladták meg radikálisan a strukturalista magyarázatok hatékonyságáról és hatáiról szóló egykorú történeti, társada-lomtudományos és filozófiai viták szintjét.¹⁵ Az esemény nála is alapvetően a struktúra ka-tegóriájának kontrasztjában került meghatározásra. Ez azonban azt is jelenti, hogy saját elméleti kereteinek kialakításához Kosellecknek nem kellett „visszatérnie” az esemény kér-

¹¹ Megjegyzendő, hogy Braudel esetenként maga is megengedően nyilatkozott a hosszú időtartam képlékenységét illetően, például mikor így fogalmazott: „minden hosszú időtartam megtörik egy napon, soha nem egy csapásra, soha nem teljes egészében, de igenis történnek szakadások.” Idézi: Leduc, Jean: *A történések és az idő. Elméletek, kérdések, írásmódok*. Ford. Novák Veronika, Po-zsony, 2006. 47. E kérdés részletes vizsgálatához lásd: Boutier, Jean: *Fernand Braudel als Historiker des Ereignisses*. In: Sutter, Andreas – Hettling, Manfred (Hrsg.): *Struktur und Ereignis*. Göttingen, 2000. 138–157.

¹² Vovelle: *L'histoire et la longue durée*, 97. Vovelle az ilyen kutatásokra példaképpen Paul Bois, Maurice Agulhon és a saját történeti munkáit említi. E kérdéshez lásd még Emmanuel le Roy Ladurie írását, aki szintén az esemény kérdésének beilleszthetőségét tárgyalja – Paul Bois példáján – a strukturális történetírás keretei közé: *Événement et longue durée dans l'histoire sociale: l'exemple chouan*. In: Le Roy Ladurie: *Territoire de l'historien*. Paris, 1973. 169–186.

¹³ Revel: *Visszatérés az eseményhez: historiográfiai áttekintés*, 26–28. Ford. Czoch Gábor.

¹⁴ Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán – Szabó Már-ton. Budapest, 2003. 169.

¹⁵ Fontos ebből a szempontból, hogy Koselleck elméletét a történeti struktúra és esemény viszonyá-ról az 1960 és 1970-es évek fordulóján dolgozta ki azoknak a szisztematikus eszmecseréknek kö-zönhetően, melyeket ekkoriban egyebek mellett a német hermeneutikai és befogadás-esztétikai iskolák képviselőivel folytatott. Vö. Koselleck, Reinhart – Stempe, Wolf-Dieter (Hrsg.): *Geschichte – Ereignis und Erzählung*. München, 1973.

déséhez, mert ez a problematika a számára releváns történetelmélet szintjén bizonyos módon mindig is terítéken volt.

E problémakörrel szemben a történetírás narrativista felfogásai sok tekintetben valóban új elméleti tételeket hoztak fogalomba az 1970-es évek végétől kezdve. A források adottságainak és a történész gyakorlatának „szövegként” való felfogása, a cselekményesítés és a történeti magyarázat közös nevezőre hozása, a reprezentáció kérdésének a nyelvi jelek tartományára való korlátozása mind olyan motívumok, amelyekkel ezek a megközelítések túlléptek a korábbi struktúra – esemény kategóriapár alkalmazásában rögzített elméleti pozíciókon. A történészi gyakorlatban a narráció perdöntő alapponását hirdető elméletek ennyiben joggal nevezhetők gyökereikben „poszt-strukturalistának”.¹⁶ Sajátos módon azonban az „elbeszéléshez való visszatérésben” legtöbbször éppen a történeti esemény jellegzetességeinek szentelt elméleti figyelem sikkadt el. Lawrence Stone vagy Peter Burke e tekintetben mérföldkőnek tekintett és sokat hivatkozott cikkei alig-alig említik az esemény kérdését.¹⁷ Ugyanígy Hayden White *Az elbeszélés kérdése a mai történelemelméletben* című összefoglalónak szánt írásában egyáltalán nem tesz említést az esemény „újjászületéséről”. Ehelyett világossá teszi, hogy a történeti eseményt olyan adottságnak tekintti, melynek jelentését kizárólag a narratív cselekményesítés és történetalkotás szabályai határozzák meg. Mit írja, „bármely valóságos eseménysor számtalan módon fűzhető cselekménnyé, számtalan történetfajtában mesélhető el. [...] Ezért az eseményeket a történettípus kiválasztása és annak alkalmazása ruházza fel jelentéssel.”¹⁸ Ez a lépés a narrativista álláspont egyik alap-elemének tekinthető. Mindez azonban egyértelművé teszi azt is, hogy ebben a keretben az eseménynek juttatott szerep valójában nem több annál, mint hogy a nyelvi jelentés és ábrázolás egyik lehetséges narratív referenciapontja legyen. Ennyiben itt nem az válik lényegessé, hogy történeti értelemben mi is számít „eseménynek” – vagyis milyen környezeti, társadalmi, tapasztalati és kulturális jellemzők avatnak egy eseményt valós történeti létezővé –, hanem az, hogy milyen figuratív-narrációs műveleteknek köszönhetően ábrázolható a történeti diskurzusban. Azáltal viszont, hogy így az esemény kérdését lényegében függővé teszi a nyelvi reprezentáció tematikájától, a narrativista történetelméletek inkább a történeti esemény problémájának *semlegesítéséhez* járultak hozzá, mintsem elméleti újraértékeléséhez.¹⁹

A fentebb elemzett folyamatok miatt egyáltalán nem tűnik okafogyottnak a kérdés felvetése, hogy végeredményben miben is áll az esemény „újjászületésének” önálló elméleti, módszertani hozadéka a történeti kutatások szempontjából. Vajon nem az-e a helyzet, hogy dacára látványos belépőjének mintegy negyven évvel ezelőtt a történetírás és a történetelmélet színterére, az esemény rehabilitációja valójában messze elmaradt saját elméleti lehetőségei mögött, és alig-alig váltotta be az ide kapcsolható tudományos ígéretek? Itt azonban nem arról van szó, mintha az utóbbi évtizedekben a történészek ne álltak volna elő idő-

¹⁶ Kellner, Hans: *Narrativity and History: Post-Structuralism and Since*. History and Theory, vol. 26. (1987) 1–29.

¹⁷ Vö. Stone: *Az elbeszélés újjászületése*, illetve Burke: *Eseménytörténet és az elbeszélés újjászületése*, id. művek.

¹⁸ White, Hayden: *Az elbeszélés kérdése a mai történelemelméletben*. In: uő: *A történelem terhe*. Budapest, 1997. 180. Ford. Berényi Gábor.

¹⁹ Tüneteszerű ebből a szempontból, hogy a *History and Theory* folyóirat a „történeti események reprezentációja” témának szentelt 1987-es számában valamennyi írás a történeti narratívák kérdését tárgyalta, miközben ezek közül kizárólag John Passmore néhány oldalas cikke reflektált valamelyest a történeti esemény kérdésére. Vö. *History and Theory*, vol. 26. (1987) December.

ről-időre invenciózus elméleti megközelítésekkel a történeti esemény kérdése kapcsán. Ilyen megközelítésekre számos példa akad.²⁰ Ám az ezek közötti elméleti vagy módszertani kapcsolatok vajmi kevéssé rajzolják ki egy olyan felfogás körvonalait, mely alapot adna arra, hogy a történeti esemény fogalmát teoretikus szempontból kidolgozottnak vagy modellértékűnek tekintsük. Ha például az amerikai történész William H. Sewell sokat hivatkozott elméletében a történeti események sajátosságát a „társadalmi struktúrák átalakításának” kitüntetett pillanataiban (mint a Bastille bevétele) ragadja meg,²¹ akkor ez az elképzelés alig-alig rezonál az olyan megközelítésekkel, melyek a történeti esemény fogalmát inkább az egyedi és egyszeri társadalmi cselekvések és emóciók mikro-szintű történéseivel hozták összefüggésbe.²² Az is belátható, hogy a strukturalista paradigmán túl a történeti esemény kérdése saját jogán sokáig alig-alig keltette fel a történészek elméleti érdeklődését.²³ A narratív fordulat ebből a szempontból inkább elmaszkírozta, mintsem kidolgozta a történeti esemény elméletét. Az egyes társadalomtudományok és különösen az antropológiai elméletek történettudományos hatása valamennyire kompenzálta ezt a hiányt.²⁴ Ám a feladat, hogy az interpretatív antropológia által kínált *esetfelfogást* történeti *eseményelméletté* alakítsák, a legtöbbször itt is inkább követelmény maradt, mintsem megvalósított lépés.²⁵ Mindezt átfogalmazva: ha Paul Ricoeur és Jacques Revelt idézve elmondhatjuk, hogy a történészek eseményfogalma „szélsőségesen kétértelmű”,²⁶ illetve hogy a történeti esemény kapcsán fellángolt évtizedes vitákban „a használt fogalmak ma még nem stabilizálódtak”,²⁷ akkor vajon nem annak bizonyítéka-e ez, hogy az esemény kérdése mindeddig nem volt

²⁰ Lásd például: Boureau, Alain: *L'histoire et le stigmat de l'événement*. In: Jean-Luc Petit (éd.): *L'événement en perspective*. Paris, 1991. 141–156.; Suter: *Histoire sociale et événement historique*, id. mű; Ozouf Marignier, Marie-Vic – Verdier, Nicolas: *L'événement: un objet historique à emprunter*. Espace géographique, vol. 29. (2000) No. 3. 218–223.; Farge, Arlette: *Penser et définir l'événement en l'histoire*, Terrain, No. 38. (2002) 67–78.; Sewell, William H.: *Historical Events as Transformations of Structures: Inventing Revolution at the Bastille*. In: uő: *Logics of History*. Chicago, 2005. 225–270.; Jay, Martin: *Historical Explanation and Event: Reflections on the Limits of Contextualization*. New Literary History, vol. 42. (2011) 557–571., illetve a *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Italie et Méditerranée* periodika a történeti esemény kérdésének szentelt tematikus számát (vol. 104. No. 1. (1992)), valamint a következő gyűjteményes köteteket: Dolan, Claire (éd.): *Événement, identité et histoire*. Sillery, 1991.; Sutter (Hrsg.): *Struktur und Ereignis*, id. mű.

²¹ Sewell: *Historical Events as Transformations of Structures*, 228.

²² Vö. Farge: *Penser et définir l'événement en l'histoire*, id. mű.

²³ Különös módon az olyan munkák, melyekben a 1960–1970-es években a történeti esemény elméletének nem strukturális kifejtéséről volt szó, csekély hatást váltottak ki. Lásd például a francia területen Charles Morazé *La logique de l'Histoire* (Paris, 1967.) című művét, vagy még inkább Paul Veyne *Comment on écrit l'histoire?* kötetét. Veyne-t szokás a narratív fordulat képviselőjeként emlegetni. Elméletileg kétségtől eltekintve ehhez az állásponthoz áll legközelebb, miközben időben megelőzi annak kialakulását. „Nominalista” álláspontja ugyanakkor sok fontos kérdésben távolságot tart a későbbi narratív történetelméletektől. A nyelvi képződmények kizárólagos privilegizálása helyett Veyne például történészi „vágy”, „kíváncsiság” és „választás” fontosságát is hangsúlyozza a történeti események leírásában. Veyne, Paul: *Comment on écrit l'histoire? Essai d'épistémologie*. Paris, 1971. 50–85. E fejezet részleteit magyarul lásd: Veyne: *Kommentár a történetírásról*. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet I.* Budapest, 2006. 218–231.

²⁴ Itt különösen Clifford Geertz és Marshall Sahlins elméleteire gondolhatunk.

²⁵ Kivételként lásd: Sewell, William H.: *Theory of Event*. Marshall Sahlins „Possible Theory of History”. In: uő: *Logics of History*, 197–224.

²⁶ Ricoeur, Paul: *Temps et récit*. Vol. 1. Paris, 1983. 288.

²⁷ Revel: *Visszatérés az eseményhez: historiográfiai áttekintés*, 35.

képes elméletileg megalapozott és fogalmilag kidolgozott formában színre lépni a történeti diskurzus terepén. Hasonlóan nem tanulságok nélküli, bár némiképp túlzó William H. Sewell egy közelmúltbeli megjegyzése, mely szerint „egészen mostanáig az eseményről való írás a történészeket nem vette rá arra, hogy az eseményről mint elméleti kategóriáról gondolkodjanak”.²⁸ Akárhogy is van, a tény, hogy kifejezetten a történeti esemény kérdésének szentelt historiográfiai-elméleti munka csak néhány évvel ezelőtt látott napvilágot történész tollából,²⁹ megerősítheti benyomásunkat: az elmúlt évtizedek európai és amerikai történetírásában az esemény fogalmát és alkalmazási lehetőségeit ténylegesen kidolgozó elméleti erőfeszítések messze elmaradtak az esemény „újjászületését” hirdető historiográfiai deklarációk mögött. E kérdés feldolgozása meg sem közelítette azt a teoretikus színvonalat, amelyet a történészek korábbi generációi például a *longue durée*, a történeti struktúrák vagy a szeriális modellek kidolgozásában elértek. Mindehhez pedig hozzátehetjük: az esemény értelmezése kapcsán a legjelentősebb elméleti újításokat az 1960-as évektől leginkább a filozófiai megközelítéseknek köszönhetjük. A filozófusok viszont ezen a terepen kezdettől fogva egészen más pályákon mozogtak.

Az esemény filozófiai: a beváltott ígéretek

A tény, hogy az elmúlt évtizedekben az esemény „visszatérését” a történetírás bevett tárgyai közé igencsak rapszodikus elméleti munka kísérte, kiegészíthetjük egy másik, nem kevésbé sokatmondó körülménnyel. Nevezetesen arról van szó, hogy pontosan ugyanazokban az évtizedekben, amikor az esemény kérdése újra felkeltette a történészek érdeklődését, e tematika egyúttal máig tartóan a legváltozatosabb filozófiai megközelítések kiemelt tárgyává vált Európában és az angolszász államokban.³⁰ Egyúttal elmondható, hogy ez a látványos elméleti konjunktúra szinte teljesen hidegen hagyta a történészeket. Ez a közömbösség fejtörést okozhat. Mert ha csak a kontinentális filozófia területére korlátozzuk is a figyelmünket, akkor sem tűnik túlzónak Alain Badiou kijelentése, mely szerint mára az esemény „a legtöbb kortárs filozófus közös terminusává vált”.³¹ Badiou szerint ez annak köszönhető, hogy ez a fogalom képes volt arra, hogy a filozófiai terepen napirenden tartsa a politikai forradalom, a szexuális felszabadítás, a művészi performansz és az episztemológiai törés motívumait.³² Akárhogy is értékeljük ezt a diagnózist, kétségtelen, hogy az esemény problémája olyan egymástól nagyban különböző filozófiai hagyományokban vált alapkérdéssé napjainkra, mint a legkülönbözőbb strukturalista és poszt-strukturalistának nevezhető áramlatok, a fenomenológiai filozófia és a Badiou vagy Slavoj Žižek képviselte poszt-marxista tradíció. Ha az első csoportra tekintünk, akkor láthatjuk, hogy az 1960-as évektől kezdve bizonyos strukturalista elméletek, majd az évtized végétől a strukturalizmus kritikájából kinövő filozófiai kezdeményezések egész sora avatta az esemény kérdését kitüntetett

²⁸ Sewell: *Theory of Event*, 198. Lásd Andreas Suter hasonló irányú megjegyzéseit az Annales iskola eseményhez való „visszatérése” kapcsán: *Histoire sociale et événement historique. Pour une nouvelle approche*. Annales. HSS, vol. 52. (1997) No. 3. 552–553.

²⁹ Vö. Dosse: *Renaissance de l'événement*, id. mű.

³⁰ Az esemény kérdéséhez az angolszász-analitikus filozófiai hagyományban, mellyel itt külön nem foglalkozom, lásd: Casati, Roberto – Varzi, Achille: *Events*. In: The Stanford Encyclopedia of Philosophy, <http://plato.stanford.edu/entries/events/> (letöltés: 2016. aug. 20.); Sohajda Ferenc: *Eset és esemény. A konkrétum történeti vizsgálatának lehetőségei és jelentősége*. In: Szereres (szerk.): *A történész szerszámosládája*, 186–190.

³¹ Badiou, Alain: *Logiques des mondes. L'Etre et l'événement 2*. Paris, 2006. 403.

³² Badiou: *Logiques des mondes*, 403.

értelmezési és elemzési problémává. Itt mindenekelőtt Louis Althusser, Michel Foucault, Jacques Derrida, Gilles Deleuze, Paul Ricoeur, Jean-François Lyotard és Jean-Luc Nancy munkáira gondolhatunk.³³ A fenomenológiai hagyományban elsősorban Martin Heidegger *Ereignis* fogalma teremtett alapot ahhoz, hogy az esemény fogalma a kortárs francia fenomenológiában kulcsterminussá váljon például Jean-Luc Marion, Marc Richir, Claude Romano és mások műveiben.³⁴ Az 1980-as évek végétől kezdve pedig Alain Badiou nagyszabású ontológiai kezdeményezése állította újra csak a filozófiai érdeklődés középpontjába az esemény fogalmát³⁵, melyet legutóbb Slavoj Žižek is témává tett.³⁶

Bármennyire eltérőek is az említett filozófiai vállalkozások alapállásukat, módszereiket és fogalmiságukat tekintve, a közöttük lévő összhang az esemény kérdésének juttatott ki-tüntetett szerepet illetően már-már *paradigmatikusnak* tekinthető. Fontos közös szempont az is, hogy Ricoeur kivételével mind elutasítják az esemény narratív felfogását vagy e kérdésnek a nyelvi reprezentáció tematikájába való beágyazását. Így aztán egyáltalán nem tűnik kudarcra ítélt lehetőségnek, hogy némiképp absztrakt módon kiemeljük az esemény fogalmának néhány olyan jellegzetességét, melyeket az említett filozófiai elméletek többé-kevésbé mind osztanak, úgy, hogy közben időlegesen figyelmen kívül hagyjuk a közöttük lévő lényeges különbségeket. Négy ilyen közös aspektusról lesz szó:

1. Egy esemény lényegét tekintve az *alakulás* vagy *keletkezés* jegye. Ez egyrészt azt jelenti, hogy az esemény egy helyzet vagy állapot átalakulását jelöli, amennyiben valamely ott korábban nem létező vagy nem megmutatkozó adottság egy csapásra vagy fokozatosan létezővé vagy megmutatkozóvá válik. Eseményszerű tehát az, ha egy adott helyzetet vagy állapotot egy eddig abban nem jelenlévő jelenség felbukkanása átalakít. Másrészről, és ezzel összefüggésben, az esemény mindig új értelem vagy jelentés-összefüggés kialakulásával jár. Ebből a szemszögből az eseményt úgy kell felfogni, mint egy időben meghatározott tö-

³³ Csak a legfontosabb munkákra szorítkozom: Althusser, Louis – Balibar, Étienne: *Lire le Capital I*. Paris, 1968. 112–149. (magyarul részletek: Althusser, Louis: *Marx – az elmélet forradalma*. Budapest, 1968. 146–177.); Derrida, Jacques: *Marx kísértetei*. Pécs, 1995.; Derrida Jacques et al: *Dire l'événement, est-ce possible?* Paris, 2001.; Derrida, Jacques – Habermas, Jürgen: *Le « concept » du 11 septembre*, Paris, 2003 (magyarul részlet: *Szeptember 11. „fogalma”*. 2000, 18. évf. (2006) 6. sz. 3–12.); Deleuze, Gilles: *Logique du sens*. Paris, 1969.; Deleuze, Gilles: *Le Pli. Leibniz et la baroque*. Paris, 1988.; Foucault, Michel: *A diskurzus rendje*. In: uő: *A fantasztikus könyvtár*. Budapest, 1998. 50–74.; Ricoeur, Paul: *Temps et récit*. Vol. I. Paris, 1983. 137–172., 287–312.; Ricoeur, Paul: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. 2000. Paris, 307–338., 574–592.; Lyotard, François: *L'Inhumain: Causeries sur le temps*. Paris, 1988.; Nancy, Jean-Luc: *Le surprise de l'événement*. In: uő: *Etre singulier pluriel*. Paris. 1996. 185–202.

³⁴ Marion, Jean-Luc: *Étant donné. Essai d'une phénoménologie de la donation*. Paris, 1997. 225–250.; Marion, Jean-Luc: *L'événement ou le phénomène advenant*. In: uő: *Du surcroît. Études sur les phénomènes saturés*. Paris, 2001. 37–66.; Richir, Marc: *Du sublime en politique*. Paris, 1991; Richir, Marc: *Narrativité, temporalité et événement dans la pensée mythique*. Annales de Phénoménologie, No. 1. (2002) 149–165.; Romano, Claude: *L'événement et le Monde*. Paris, 1998.; Romano, Claude: *L'événement et le Temps*. Paris, 1999.; Romano, Claude: *Il y a : essais de phénoménologie*. Paris, 2003.; Romano, Claude: *L'Aventure temporelle: trois essais pour introduire à l'herméneutique événementiale*. Paris, 2010. Lásd még: Marquet, Jean-François: *Singularité et événement*. Grenoble, 1995.; Dastur, Françoise: *Dire le temps*. Paris, 1994.; Mensch, Dieter: *Was sich zeigt. Materialität, Präsenz, Ereignis*. München, 2002.

³⁵ Badiou, Alain: *L'Etre et l'événement*. Paris, 1988.; Badiou: *Logiques des mondes. L'Etre et l'événement 2.*, id. mű; Badiou, Alain: *Le réveil de l'histoire*. Paris, 2011.

³⁶ Žižek, Slavoj: *Event: A Philosophical Journey Through a Concept*. London, 2014.

rést és történést, mely nem egyszerűen változás, hanem éppen az, aminek köszönhetően a változás felfogható, megérthető vagy utólag detektálható lesz. Egyúttal ez az, ami az időbeli változást egyszerre egyedivé és hatásossá teszi.

2. Egy eseményt nem lehet meghatározni vagy levezetni sem egyetlen okból, sem az okok csoportjából. Vagyis értelmezésük nem rendelhető alá kauzális magyarázatoknak. Ez nem azért van, mintha az események ok nélkül történnének, hanem azért, mert ezek épenséggel az ok-okozati viszony egy új rendjének felbukkanását idézik elő a kauzálisan meghatározott viszonyok egy adott rendszerében. Más szavakkal, az események a történések úgynevezett bifurkációs vagy elágazási pontjait hozzák létre vonatkozási terepeiken. Következésképpen az eseményeket nem lehet sem megjósolni, sem előrelátni. Alapjegyük az, hogy meglepetést okoznak. Ennyiben viszont meghatározásuk vagy értelmezésük lehetetlen pusztán az őket lehetővé tévő rendszerek adottságaira vagy terminusaira támaszkodva.

3. Az események *szingularitások*, egyediségek, ami azt jelenti, hogy lehetetlen, hogy bármikor is azonos módon ismétlődjenek. Az események csakis saját magukhoz viszonyítva bírnak az identitás jellemzőjével, ezért ha megtörténnek, ontológiai értelemben múlhatatlanná és időben rögzítetté válnak, azaz nem tehetők meg nem történtté. Ennélfogva az időbeli változás kiemelt nyomait alkotják. Mi több, egy adott rendszeren belül bifurkációs pontokként pontosan az egymástól elváló vagy széttartó létsíkok kialakítását érik el. Az események megteremtik saját lefutásuk idejét és terét. Ez azonban azt is jelenti, hogy a történések, amelyeket az események megjelenítenek, szigorúan szólva a realitás és nem a reprezentáció rendjébe tartoznak. Vagyis az események értelmezése a történések és történeti valóság ontológiailag pregnáns fogalmait implikálja, mielőtt még lehetővé válna különféle nyelvi jelentéseik és reprezentációik helyzeti és időbeni szóródásának számbavétele.

4. Egy esemény mindig egyszerre *több alany* vagy *cselekvő* jelenlétét szükségszerűsíti, mert még akkor is feltételezi megtörténtének át- és továbbadhatóságát, ha csak egyetlen tanúja van. Ugyanakkor mégsem értelmezhetők pusztán úgy, mintha közösségi vagy kollektív történések esetei lennének. Az esemény megtörténte inkább az a mód, amelynek köszönhetően egyes közösségek vagy társadalmi csoportok történetileg ki- vagy átalakulnak. Következésképpen az eseményt nem lehet a mindenkori cselekvők egyéni vagy társadalmi szempontjából egyszerűen levezetni. Ehelyett arról van szó, hogy egy eseményt saját ágenciája vagy hatóképessége teheti alkalmassá arra, hogy kialakítsa a cselekvés új lehetőségeit, vagy eddig nem látott értelmet adjon a cselekvés vagy interakció közösségi aktusainak.

A történések idegenkedése vagy távolságtartása ezektől a filozófiai elgondolásoktól nagyon is érthető, ha azokat a fogalmi kereteket vesszük alapul, melyek kontextusában az esemény kérdése itt kidolgozásra kerül. Kétségtelen, hogy az a lényegét tekintve ontológiai és tapasztalatelméleti szempontrendszer, amely a legtöbb esetben e koncepciókban teret nyer, nem egykönnyen engedi át magát a történet- vagy társadalomtudományos feldolgozásnak. Ráadásul nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy az egyes említett filozófiai elméletek irányultsága és fogalmisága egymástól nagyban eltérő értelmezési keretekre és hagyományokra épít. Míg a fenomenológiai megközelítések általában a német filozófiai hagyomány fogalmilag zártabb kontextusait hozzák játékba, addig Derrida, Deleuze, Lyotard vagy Nancy elgondolásai módszertanilag képlékeny és társadalomtudományos szemszögből némiképp ezoterikus nyelvezetet kínálnak, mellyel élesen szemben áll például Badiou-nak a marxizmus politikai szótárát a modern halmazelmélet matematikai formulával ötvöző elemzésmódja. Kétségtelen az is, hogy ezekben az elméletekben az esemény általában vett filozófiai kérdése és a történeti esemény sajátos tartománya közötti összefü-

gés vagy különbség kérdése gyakran elsikkad. Ugyanakkor messzemenőig túlzónak tűnik François Dosse megjegyzése, mely szerint az esemény filozófiai „kudarcot vallanak” abban, hogy „számot adjanak az esemény történeti természetéről”.³⁷ Épp ellenkezőleg, feltűnő, hogy az esemény említett filozófiai koncepcióiban az időbeliség *történeti és társadalmi* referenciái gyakorta kiemelt vonatkoztatási pontoknak számítanak. Vagyis ezekben az elméletekben az esemény kérdése mint a keletkezés, okozatiság, egyediség és kollektivitás ontológiai koncepciója számos esetben közvetlenül utat talál a történelem kérdéséhez.

A kortárs fenomenológiában az esemény és a történelem kérdésének felvetését már maga az a hagyomány is plauzibilissé teszi, melyre a francia fenomenológusok a legtöbbször építenek. Saját problematikájuk szintjén e kapcsolat tisztázása már Heidegger vagy Husserl számára is fontos kérdésként jelentkezett.³⁸ Ezt azonban messze meghaladja az a mód, ahogyan például Marc Richir a történeti-politikai tapasztalat és eseményképződés kérdését részben a Francia Forradalom egyes történeti olvasatait (Jules Michelet, Edgar Quinet) értelmezve fejti ki a *Du sublime en politique* című könyvében.³⁹ Az eseményt ebben a kontextusban a belga fenomenológus szerint az definiálja, hogy egy társadalom egy adott történeti (forradalmi) pillanatban radikálisan magára marad saját szimbolikus univerzumának meghatározásában. Az ilyen történeti pillanatok jellemzéséhez ráadásul Richir a „fenséges” kanti fogalmát hívja segítségül, mely fogalom a kortárs történelemelméletben újabban a figyelem előterébe került.⁴⁰ A történeti esemény kérdésköre ezen túlmenően megjelenik mind Jean-Luc Marion, mind Claude Romano írásaiban. Kétségtelen, hogy ezekben a koncepciókban elsősorban nem a történetírás műveletei által kidolgozott történelem fogalomról van szó. Az esemény fogalma e szerzőknél inkább arra szolgál, hogy általa – a fenomenológiai megközelítés elveihez híven – a történeti értelemképződés *tapasztalati* aspektusai kerüljenek megvilágításra. Ám épp ezért azt állítani – mint azt Dosse teszi –, hogy e szerzők arra törekednének, hogy „abszolutizálják a fenomenológiai és történeti regiszterek közötti különbséget”, félreértésnek tűnik.⁴¹ Marionnál például a történeti esemény fogalma kifejezetten a tapasztalatilag kimeríthetetlen – úgynevezett telített (*saturé*) – vagyis racionálisan felmérhetetlen és teljesen sohasem objektíválható tapasztalati adottságok egy válfajaként jelentkezik.⁴² Romanonál pedig arról van szó, hogy az események mint előre át nem látható történések megnyitják egy történet és ezen keresztül egy történelem lehetőségét az emberi tapasztalat dimenziójában.⁴³ Kétségtelen, hogy a francia fenomenológusok kísérletet sem tesznek arra, hogy koncepcióikhoz a történeti diskurzusok tárházában keressenek támpontokat vagy ellenpéldát. Ez azonban nem ad kellő alapot arra, hogy elgondolásaikat alkalmatlannak nyilvánítsuk a történeti használat számára.⁴⁴ Egyes kommentátorok például egészen a történeti gyakorlattal való konkrét összehasonlí-

³⁷ Dosse: *Renaissance de l'événement*, 133.

³⁸ E kérdéshez lásd: Gerhard Funke: *Phenomenology and History*. In: Natanson, Maurice (ed.): *Phenomenology and the Social Sciences*. Vol. 2. Evanston, 1973. 3–101.

³⁹ Richir: *Du sublime en politique*, id. mű.

⁴⁰ Vö. Ankersmit, Frank R.: *Sublime Historical Experience*. Stanford, 2005.; Ankersmit, Frank R.: *A történelmi tapasztalat*. Budapest, 2004. Ankersmit egyébként nem hivatkozik Richir művére. Elméletének értelmezéséhez lásd: Simon Zoltán: *Tapasztalat, jelenlét, történelem*. Aetas, 28. évf. (2013) 1. sz. 160–177.

⁴¹ Dosse: *Renaissance de l'événement*, 96.

⁴² Marion: *Étant donné*, 225–228.

⁴³ Romano: *L'événement et le temps*, 292–303.

⁴⁴ Amint azt Marlène Zarader teszi. Zarader: *L'événement entre phénoménologie et histoire*. Tijdschrift voor Filosofie, vol. 66. (2004) No. 2. 287–321.

tásokig elmentek Marion és Romano koncepcióinak értelmezésében, sőt ezen a terepen az alkalmazás konkrét javaslatára is van példa.⁴⁵

Az esemény filozófiai kérdése Derrida, Deleuze vagy Badiou írásaiban sem marad elválasztható a történelem kérdéskörétől. Olyannyira nem, hogy Derridánál e problematika kidolgozásának egyik markáns megfogalmazása kifejezetten a történetiség kontextusára tekintettel történik. Francis Fukuyama elhíresült, az államszocialista rendszerek összeomlását és a liberális demokráciák térnyerését a „történelem végével” azonosító tételével szemben Derrida az esemény tematikáját szegezi szembe a *Marx kísértetei* című könyvében. Ebben a használatban az esemény azonban nem pusztán a történések megszokott menetének megtörését vagy valamilyen új jelenség felbukkanását jelenti. Inkább még alapvetőbben a történetiség lehetőségét fenntartó jövőre való kalkulálhatatlan nyitottságról és társadalmi szinten a dolgok másképp történésében rejlő radikális alteritás eshetőségéről van szó. Derrida számára ebben az értelemben az általában vett történelem megértéséhez szükséges az, hogy megértsük az esemény eseményszerűségét, mely utóbbi a meglepetés, egyediség és „a várakozási horizont nélküli várakozás”⁴⁶ formáiban jelentkezik. Gilles Deleuze elméletében – aki saját állítása szerint „valamennyi művében az esemény természetét kutatatta”⁴⁷ – a történeti szempontrendszer eleve meghatározó: a francia történész és író Charles Péguy és az 1968-as májusi események hatása döntő módon járult hozzá koncepciójának kialakításához. Ha Deleuze igyekszik is szembeállítani eseményt és történelmet egymással, ez azért történik, hogy kiemelje az alakulás és keletkezés (*devenir*) jelentőségét az eseményszerű létezés kialakításában. Ezzel azonban épp azt éri el, hogy az eseményt a történeti módon való létezés generikus elemévé avatja.⁴⁸

Alain Badiou hasonlóan alapvető jelentőséget tulajdonít a történeti esemény fogalmának, amelyben a precedens nélküli, illetve az adott kereteket gyökeresen kikezdeni képes társadalmi történések archetípusát látja. Badiou szerint a történelem dimenzióját alapvetően az anormális, instabil, szabálytalan jelenségek lehetősége alakítja ki, s ezen a kereten belül az események mint lokális és szinguláris történések adják annak értelmét és diktálják ritmusát.⁴⁹ A Francia Forradalom vagy 1968 májusa mellett Badiou olyan történeti eseményeket elemez ebből a nézőpontból, mint az 2011-es arab tavasz felkelései. Az esemény ebben az értelmezési keretben az, ami lehetővé teszi, hogy a társadalmi szintén mindaddig nem létezőnek tekintett cselekvők és történések (például az érintett arab országok városi népessége és azok térfoglalása) egy csapásra maximális jelentőségre tegyenek szert.⁵⁰ Az így definiált esemény jelentőségét az iránta tanúsított cselekvési hűség tartja fent, s egyút-

⁴⁵ Vö. Gschwandtner, Christina: *Degrees of Givenness. On Saturation in Jean-Luc Marion*. Bloomington. 2014. 25–50.; Greisch, Jean: *L'événement et ses traces*. Transversalités, No. 96. (2005) 39–52.; Jay: *Historical Explanation and Event*, id. mű.

⁴⁶ Derrida: *Marx kísértetei*, 181. Derrida és a történelem kérdéséhez lásd: Sim, Stuart: *Derrida és a történelem vége*. Pécs, 2002.

⁴⁷ Deleuze, Gilles: *Pourparlers*. Paris, 1990. 194.

⁴⁸ A deleuze-i eseményfogalom értelmezéséhez lásd: Moldvay Tamás: *E mint Esemény*. Tiszatáj, 70. évf. (2016) szeptember, 46–59., Zourabichvili, François: *Deleuze. Une philosophie de l'événement*. Paris, 1994.

⁴⁹ Badiou: *L'Être et l'événement*, 193–198. A történelem és esemény kérdéséhez Badiou-nál lásd: Meillassoux, Quentin: *Histoire et événement chez Alain Badiou*, ftp://ftp2.marxau21.fr/marxau/reserve/Meillassoux_Paris-fevo8.pdf (letöltés: 2016. aug. 2.)

⁵⁰ Badiou: *Le réveil de l'histoire*, 85–90.

tal ez a jellemző az, ami Badiou szerint megnyitja az idővel való társadalmi kalkulálás új lehetőségeit, vagyis az idő „felfedezését” és a történelem „ébredését”.⁵¹

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Louis Althusser, Michel Foucault vagy Paul Ricoeur munkáiban már az 1960-as évek vége óta az esemény kérdésének olyan tematizálásáról volt szó, amely kifejezetten közel kívánta magát tudni a történettudomány által felvetett elméleti kérdésekhez, akkor a történeszek majdnem teljes érdektelensége az esemény filozófiai megközelítései iránt már-már konokságnak tűnik. Althusser erőteljes elméleti kezdeményezése a történelem elméletének marxista megalkotására oly módon igyekezett kidolgozni a történeti tényszerűség és eseményszerűség strukturális elméletét, hogy azt közvetlen összefüggésben hozta a történeti idő problematikájával, s ebben a munkában kritikusan kitekintett az ezen a téren mérvadó történészi elképzelésekre is.⁵² Ezzel egy időben Foucault a strukturalista örökségtől való eltávolodásában már *A tudás archeológiája* című művében egy olyan történeti diskurzuselemzést javasolt, amelynek alapanyaga az „események populációja a beszéd (*discours*) általános terében”.⁵³ Vagyis annak vizsgálatát javasolta, hogy miért és hogyan jelenik meg egy adott történeti pillanatban és helyen, majd él tovább ismétléseiben és átalakulásaiban egy adott tudományos, filozófiai, politikai kijelentés a maga eseményszerű ritkaságában és egyediségében. A „beszédesemények” leírásának ez a programja kifejezett történettudományos vonatkozásokat is kapott Foucault *A diskurzus rendje* című, a Collège de France-ban tartott 1971-es székfoglaló előadásában,⁵⁴ hogy azután az esemény tematikája változatos módon bukkanjon fel későbbi előadásaiban is, például az igazság problematikája kapcsán.⁵⁵ Ricoeur számára szintén a strukturalizmus kritikája jelentette a kiindulópontot,⁵⁶ innen azonban az esemény kérdése nála már az 1970-es évek legelején utat talált a történetiség, cselekvés és narrativitás összefüggéseinek hermeneutikai elemzéséhez.⁵⁷ E koncepció a *Temps et récit* című trilógia első kötetében nyerte el legkiforrottabb formáját, ahol Ricoeur annak a tézisnek a bizonyítására vállalkozott, mely szerint a „történeti esemény fogalma nem különbözik radikálisan a narratív cselekményszöveés kialakította eseményektől”.⁵⁸ Ez az álláspont Ricoeur számára végig alapvető maradt, még ha utolsó nagy történetelméleti munkájában a történetírói „műveletek” kérdését a dokumentálás, valamint a magyarázat és megértés szintjein bizonyos módon elválaszthatónak ítélte is a narratív cselekményesítés problémájától.⁵⁹

⁵¹ Badiou: *Le réveil de l'histoire*, 105–106.

⁵² Lásd Althusser meghatározását a történeti tényről és eseményről mint amely „változást idéz elő a fennálló strukturális viszonyokban”, illetve kitekintését az Annales iskola történészeinek időfogalmára, Althusser–Balibar: *Lire de Capital I*. 127., 119–120. (magyarul részlet: Althusser: *Marx – az elmélet forradalma*, 153.)

⁵³ Foucault, Michel: *A tudás archeológiája*. Budapest, 2001. 38. Ford. Perczel István.

⁵⁴ Foucault: *A diskurzus rendje*, 66–67. Ford. Török Gábor.

⁵⁵ Foucault, Michel: *Le pouvoir psychiatrique. Cours au Collège de France, 1973–1974*. Paris, 2003. 237–238. Az esemény problematikájáról Foucault-nál lásd: Farge, Arlette: *L'instance de l'événement*. In: Dominique Franche et al (éds.): *Au risque de Foucault*. Paris, 1997. 19–29.; Dosse: *Renaissance de l'événement*, 145–150.

⁵⁶ Ricoeur, Paul: *La structure, le mot, l'événement*. In: uő: *Le Conflit des interprétations*. Paris, 1969. 80–97.

⁵⁷ Ricoeur, Paul: *Événement et sens*. Archivio di Filosofia (Rivelazione e storia), vol. 41. (1971) No. 2. 15–34. Újra kiadva in: Petit (éd.): *L'événement en perspective*, 15–34.

⁵⁸ Ricoeur: *Temps et récit*, vol. 1. 289.

⁵⁹ Ricoeur: *La mémoire, l'histoire, l'oublié*, 167–174.

Történetírás, filozófia és az esemény: az elmaradt újjászületés

Tagadhatatlan, hogy a filozófiai elgondolások és érvek jó ideje már rossz hírnévnek örvendenek a történészek körében. Erősen kritikus vagy akár elutasító magatartással viseltetni a történelemfilozófiával szemben pedig szinte szervesen hozzátartozik sok mai történész szakmai hitvallásához. E helyzet kialakulásának magyarázata hosszas eszme-, tudomány- és intézménytörténeti kutatásokat követelne.⁶⁰ Bizonyosnak látszik, hogy a 20. század domináns történelemfilozófiai áramlatai közül a fenomenológiai hagyomány erősen tudományellenes attitűdje, illetve a hegeli-marxi vonalat követő filozófiai vállalkozásoknak a történeti kutatást ideológiai szempontokkal ötvöző gyakorlata joggal idegeníthette el a történészi szakma képviselőit az ilyen típusú elméleti munkáktól. Azonban az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy a történészekre jellemző filozófiaellenesség sokkal kevésbé volt radikális a gyakorlatban, mint az elméleti deklarációk szintjén. A francia *Annales* iskola esetében például a történelem filozófiai megközelítéseivel szembeni deklarált elutasítás a kezdetektől szinte paradigmatisz formát öltött. De még ebben az esetben is kimutatható, hogy ha konkrét történészi kutatásokhoz kötődő elméleti kérdésekről volt szó, akkor a filozófiai elgondolásokkal szembeni nyitottság adott esetben integráns részévé tudott válni a történetírói szakmai munkának.⁶¹

Ezért még ha a történészeknek sok esetben jó okuk volt is arra az elmúlt évtizedekben, hogy idegenkedjenek a történelem filozófiai megközelítéseitől, ez az attitűd sem történeti, sem episztemológiai szempontból nem tekinthető modellértékűnek. Gérard Noiriel érvelése, mely szerint a filozófiával való kacérkodás inkább szétzilálja, mintsem felpozsztítja a történetírás szakmai kereteit,⁶² csak abban az esetben volna konkluzív megállapításnak tekinthető, ha a filozófiai elméletek történészi használatának csak egyfajta módját tartanánk elképzelhetőnek. Valójában a filozófia elméleti túlsúlya akkortól érvényesül jó eséllyel nyomasztóan a történeti terepen, mihelyt kizárólagos vagy markánsan normatív álláspontok forrásaként tekintünk rá. Semmi nem akadályozza meg azonban azt, hogy a filozófiai elgondolásokat *használati* vagy *heurisztikus* szemszögből vegyük tekintetbe, és ezen a címen próbáljunk belőlük profitálni a konkrét történeti kutatásokban. Ha például Georges Duby konstruktív módon volt képes használni a filozófus Cornelius Castoriadis „társadalmi képzelet” (*imaginaire sociale*) fogalmát a középkori európai mentalitásokról szóló nagy munkájában,⁶³ akkor a filozófia ehhez hasonló használata nagyon is elképzelhető és indokolt lehet más esetekben, akár a történeti esemény kapcsán is. Az egyes filozófiai fogalmak modellértékű használata pedig megnyithatja az utat afelé, hogy az ebből leszűrt elméleti következtetések beépüljenek a történetírás saját teoretikus eszköztárába. Mindenesetre furcsa felfogása volna a diszciplináris nyitottságnak – mely Reinhart Koselleck szerint a történetírás elméleti szükségletének egyik döntő jellemzője⁶⁴ –, ha a filozófiai megfontolá-

⁶⁰ Egy részben ilyen ambíciójú kutatásra példaként lásd: Noiriel, Gérard: *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig*. Budapest, 2001.

⁶¹ E kérdés részletesebb elemzéséhez lásd tanulmányomat: Takács Ádám: *Barát vagy ellenség? A filozófia, az Annales iskola és a kortárs tanulságok*. In: Erdősi Péter – Klement Judit (szerk.): *Vis-à-vis: Tanulmányok az Atelier fennállásának 25. évfordulójára*. Budapest, 2015. 27–49.

⁶² Noiriel: *A történetírás „válsága”, 147–149.*

⁶³ Duby, Georges: *Les trois ordres ou l'imaginaire de féodalisme*. Paris, 1978. 166., 203., 424. Az elmélet, illetve a filozófia történészi használata egyik fontos témája Duby és a filozófus Guy Lardreau beszélgetéseinek, Duby, Georges – Lardreau, Guy: *Párbeszéd a történelemről*. Budapest, 1993.

⁶⁴ Koselleck, Reinhart: *Zeitschichten. Studien zur Historik*. Frankfurt am Main, 2000. 298.

sok eleve partvonalon kívülre kerülnének azon a történeti munkaterepen, ahol az újszerű antropológiai vagy szociológiai koncepciók hagyományosan szinte mindig elméleti érdeklődésre tarthatnak számot.

A történeti esemény kérdését a történetírás és filozófia kapcsolatának historiográfiai és eszmetörténeti kontextusába helyezve fontos tanulságok levonására nyílhat alkalom. Mindenekelőtt arról van szó, hogy az eseményhez való „visszatérés” időszakában, azaz az 1960-as és 1970-es évek fordulóján a történészek korántsem mutatkoztak feltétlenül érzéketlennek a filozófiai megfontolások iránt. E kérdés kapcsán dialógushelyzetek legalábbis kialakultak. Az azóta híressé vált 1966-os „The Languages of Criticism and the Sciences of Man” címmel a baltimori Johns Hopkins egyetemen megrendezett interdiszciplináris konferencián például az esemény kérdése több hozzászólásban is terítékre került.⁶⁵ Jacques Derrida azóta szintén híressé vált „Struktúra, jel és játék az embertudományok diskurzusában” című szövege mellett⁶⁶ a francia történész Charles Morazé is tárgyalta e kérdést az „L'invention littéraire” című előadásában.⁶⁷ Mi több, a Derrida előadásáról folyó vitában Morazé rámutatott arra, hogy hasonlóan a mitológiák nyelvtanának Claude Lévi-Strauss által javasolt elgondolásához, az „események nyelvtana” is megalkotható volna, majd hozzátette: „Azt gondolom, hogy a következő hónapokban, a következő években elkezdjük majd megtanulni, hogy miként is volna kialakítható az események e nyelvtana vagy inkább nyelvtanainak halmaza.”⁶⁸ Ugyanebben a vitában a filozófus Jean Hyppolite szintén amellett érvelt, hogy szükséges „a történetiséget az esemény formájában egyenesen a struktúra megvalósításának középpontjába integrálni”.⁶⁹

Az ehhez hasonló példák szaporíthatók. A francia filozófus Gilles Gaston Granger az 1960-as években több szövegében is foglalkozott a történetírás episztemológiájával s ezen belül az *Annales* iskola gyakorlatával.⁷⁰ Ez utóbbi kapcsán mutatott rá Granger arra, hogy a francia történészek „strukturálista attitűdje” valójában szintetikus összefüggésben áll az „esemény tapasztalatával”.⁷¹ Ez a koncepció pedig egyértelmű hatással volt a történeti esemény fogalmát a történetírói gyakorlat piedesztáljára emelő Paul Veyne 1971-es *Comment on écrit l'histoire?* című munkájára, melyet a szerző egyebek mellette Grangernak ajánlott.⁷² Ugyanebben az évben Michel Foucault „A diskurzus rendje” című előadásában már arról

⁶⁵ Maga a konferencia egyébként páratlan módon hozta össze a francia társadalomtudományok és filozófia olyan ekkori kiválóságait, mint René Girard, Charles Morazé, Lucien Goldmann, Tzvetan Todorov, Roland Barthes, Jean Hyppolite, Jacques Lacan, Jacques Derrida, Paul de Man és Jean-Pierre Vernant. Lásd: Macksey, Richard – Donato, Eugenio (eds.): *The Structuralist Controversy. The Languages of Criticism and the Sciences of Man*. Baltimore–London, 1972.

⁶⁶ Vö. Derrida, Jacques: *Struktúra, jel és játék az embertudományok diskurzusában*. Helikon, 40. évf. (1994) 1-2. sz. 21–34.

⁶⁷ Morazé, Charles: *Literary Invention*. In: Macksey–Donato (eds.): *The Structuralist Controversy*, 22–33. Érdemes megjegyezni, hogy Morazé ez idő tájt az *Annales ESC* folyóirat egyik főszerkesztője és az *Annales* szellemiségét megtestesítő Masion des Sciences de l'Homme intézet egyik alapítója.

⁶⁸ Macksey–Donato (eds.): *The Structuralist Controversy*, 269. Részben egy ilyen történeti eseményelmélet kidolgozására vállalkozik Morazé 1967-es *La logique de l'Histoire* című könyvében.

⁶⁹ Macksey–Donato (eds.): *The Structuralist Controversy*, 266.

⁷⁰ Granger, Gilles-Gaston: *L'histoire comme analyse des oeuvres et comme analyse de situations (1961)*. In: uő: *Formes, opérations, objets*. Paris, 329–342.; Granger, Gilles-Gaston: *La pensée formelle et science de l'homme*. Paris, 1967.

⁷¹ Granger: *La pensée formelle et science de l'homme*, 209.

⁷² Veyne: *Comment on écrit l'histoire?* id. mű.

értekezett, hogy „a történettudomány, ahogy ma gyakorolják, nem fordul el az eseménytől”, inkább az események „szabályszerűségeit, felbukkanásuk valószínűségi határait [...] görbéjének változásait, kanyargását, lendületét” teszi szisztematikus vizsgálati tárgyává az egyes esetek vagy struktúrák vizsgálata helyett.⁷³ Foucault mindebben egyúttal az esemény vizsgálatának új filozófiai kiindulópontját is látta, melyet a „történeszek tényleges tevékenysége” bocsát a filozófusok rendelkezésére.⁷⁴ Paul Ricoeur szintén 1971-ben tette közzé azt a tanulmányát, melyben első ízben kerül szóba az „esemény visszatérésének” motívuma.⁷⁵ Ricoeur ebben a szövegében egyúttal arra is vállalkozott, hogy az *Annales* iskola és közelebből Braudel példáján mutassa be a történeti esemény, illetve a narratív cselekményesítés kérdésének jelentőségét még a magukat az eseménytörténet ellenében pozicionáló történeti vállalkozások terepén is. És végül a filozófusok és történeteszek a történeti esemény kérdése apropóján folytatott dialógusa a Rajna túloldalát sem kerülte el. A németországi „Poetik und Hermeneutik” kutatócsoport 1972-ben Koselleck szerkesztésében kiadott *Geschichte – Ereignis und Erzählung* című vaskos kötete⁷⁶ nemcsak e dialógus fontosságára, de arra is felhívta a figyelmet, hogy az esemény természetéről szóló vitákban a történetírói és irodalomtudományos kontextusok mellett a német filozófiai hagyomány képviselőinek (Hegel, Heidegger, Gadamer, Blumenberg) belátásai is kamatoztathatók.

Az esemény kérdésének e konjunktúrája kapcsán feltétlenül megjegyzést érdemel, hogy – legalábbis a francia kontextusban minden kétséget kizáróan – az 1968-as májusi események hatása döntő módon esett latba abban, hogy ez a kérdés a társadalomtudományos és filozófiai figyelem középpontjába került. Abból a 180 (sic!) könyvből, ami Franciaországban már 1968 végére a májusi események elemzése kapcsán napvilágot látott, a legfontosabb munkák olyan filozófusok és szociológusok tollából születtek, mint Raymond Aron, Henri Lefebvre, André Glucksmann vagy Alain Touraine.⁷⁷ A történeteszeket ezen a listán Michel de Certeau nem kevésbé fontos könyve képviselte.⁷⁸ Ezen túlmenően nehezen mérhető az a hatás is, amit 1968 májusa olyan gondolkodók munkájára gyakorolt, mint Deleuze, Derrida, Foucault vagy Lyotard.⁷⁹ Ezek a fejlemények azért is jelentősek, mert világossá teszik, hogy miként válhatott az „esemény” fogalma egy csapásra, mondhatni eseményszerűen, különböző társadalomtudományos és filozófiai megközelítések közös nevezőjévé. Példaértékű ebből a szempontból az a munka, melyet Claude Lefort, Cornelius Castoriadis és Edgar Morin publikált 1968 kapcsán.⁸⁰ Mert túl az itt közölt elemzések történeti-politikai tartalmán, e kötet szerzői közül kettőnek is az esemény kérdéséről vallott elgondolásai túlmutatnak 1968 májusának közvetlen jelentőségén. Lefort-nak az egyes történeti és társadalmi eseményeket a filozófiai elemzés centrális tárgyának tekintő elgondo-

⁷³ Foucault: *A diskurzus rendje*, 66.

⁷⁴ Foucault: *A diskurzus rendje*, 67.

⁷⁵ Ricoeur: *Événement et sens*, 15–16. Ricoeur-nek ez a szövege négy különböző kiadványban is megjelent 1971-ben franciául és olaszul. Vö. Vansina, Frans (éd.): *Paul Ricoeur. Bibliographie primaire et secondaire*. Leuven, 2000. 109.

⁷⁶ Koselleck–Stempe (Hrsg.): *Geschichte – Ereignis und Erzählung*, id. mű.

⁷⁷ *Les idées en France 1945–1988. Une chronologie*. Paris, 1989. 252.

⁷⁸ De Certeau, Michel: *La Prise de parole*. Paris, 1968.

⁷⁹ Ehhez a kérdéshez lásd Peter Starr monográfiáját: *Logics of Failed Revolt. French Theory after May '68*. Stanford, 1995.

⁸⁰ Coudray, Jean-Marc [Lefort, Claude – Morin, Edgar – Castoriadis, Cornelius]: *Mai 68: La brèche*, Paris, 1968.

lásai az 1960-as évek elejére nyúlnak vissza,⁸¹ míg Morin lényegében 1968 hatására javasolja majd az esemény kérdéséhez való társadalomtudományos „visszatérést”, ami ebben a formában nem marad hatás nélkül a francia történészekre sem.⁸²

Mindezen sokrétű és gazdag intellektuális fejleményeknek a fényében a történészeknek az esemény kérdésével való konfrontációja erős hiányérzetet kelthet. Nehéz szabadulni a benyomástól, hogy ahelyett, hogy megfelelték volna az itt kirajzolódó kihívásnak, a történetírás legtöbb elméleti igényű képviselője az 1970-es évektől kezdve inkább immunissá vált az esemény kérdésével és főként ennek filozófiai interpretációival szemben. Pierre Nora 1972-es, részben programadónak szánt cikke szinte semmit sem vett át az addigra már forgalomban lévő elméleti tétekből.⁸³ Emmanuel Le Roy Ladurie egy évvel későbbi, a Collège de France-ban elhangzott székfoglalójában már úgy fogalmazott, hogy „nem akarjuk tagadni az esemény újító szerepét, bár túlzásnak tartjuk Seignobos-féle rehabilitációját, amit az elmúlt öt évben egy álforradalmi történetírás javasolt”, egyértelműen Althusser és valószínűleg Veyne és Foucault munkáira is utalva ezzel, s emellett érvelve, hogy az esemény csak „eredeti kontextusába visszahelyezve” bír történeti jelentőséggel.⁸⁴ A 1970-es évek közepén François Furet-nek az „elbeszélő-történetírást” a „probléma-történetírással” konfrontáló írása minden további nélkül megismételte az esemény fogalmának hagyományos, az *Annales* iskolából származó kritikáját, fel sem vetve a kérdést, hogy vajon nem volna-e lehetséges a történeti esemény újszerű elemzése egy „problémacentrikus történetírás” keretein belül.⁸⁵ Még egy olyan filozófiai affinitással rendelkező történész, mint Pierre Vilar is elutasította a történeti esemény Althusser által javasolt rehabilitációját, mondván, „egy marxista történész, bár bizalmatlanul tekint az elmúlt negyven év történészi gyakorlatát átformáló »eseményellenes« visszahatás túlzásaira, az elvet tekintve hű marad hozzá, hiszen Marx is ezt vallotta”.⁸⁶

Fontos megjegyezni, hogy ezeknek a kérdéseknek a tárgyalásától nem függetlenül az olasz mikrotörténetírás kétségkívül számos elméleti újdonsággal rukkolt elő az 1970-es évektől kezdve. Azonban látni kell azt is, hogy ez az irányzat nem annyira a történeti esemény kérdése tekintetében hozott újat, hanem a társadalmi cselekvők és tapasztalataik megragadásának és leírásának elméletét forradalmasította, amely adott esetben esemény-

⁸¹ Lásd Lefort megfogalmazását az esemény kérdése kapcsán: „A filozófusnak nem áll hatalmában kivonnia magát az események kíváncsalmá alól, hatalma inkább abban áll, hogy hagyja magát megérinteni általuk. Az esemény megérinti, mert átadja neki gondolkodását. Ez adja az eddig még nem elgondoltat, mely megrendíti a már elgondolt igazságát. Külső eseményekről van szó, amelyek talán teljességgel előreláthatatlanok, és ugyanennyire belső eseményekről is, hiszen az esemény joggal találja meg helyét egy történelem szívében, amelyet innentől már elválaszthatatlan, és amely bizonyos módon éppen e történelemben az, ami.” Lefort, Claude: *La politique et la pensée de la politique* (1963). In: uő: *Sur une colonne absente. Écrits autour de Merleau-Ponty*. Paris, 1978. 60. Lefort és az esemény kérdéséhez lásd tanulmányomat: Takács Ádám: *Claude Lefort, a politikum filozófusa*. Századvég, 10. évf. (2005) 37. sz. 123–129.

⁸² Morin, Edgar: *Le retour de l'événement*. Communications, vol. 18. (1972) No. 1. 6–20. Morin hatásáról a korabeli francia történettudományra lásd: Revel: *Visszatérés az eseményhez*, 24–26.

⁸³ Nora: *Le retour de l'événement*, id. mű.

⁸⁴ Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Mozdulatlan történelem*. Ford. Gelléri Gábor. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Budapest, 2007. 378.

⁸⁵ Furet, François: *De l'histoire-récit à l'histoire-problème*. In: uő: *L'Atelier de l'histoire*. Paris. 1982. 73–90.

⁸⁶ Vilar, Pierre: *Marxista történelem – egy megalkotásra váró történelem*. Ford. V. Kovács Zsolt. In: Benda–Szekeres (szerk.): *Az Annales*, 333.

szerű történesek újszerű történeti konstrukciójának és reprezentációjának is alapjául szolgálhatott.⁸⁷ Így aztán, még ha az esemény és az elbeszélés „visszatérése” a későbbiekben nagymértékben hozzájárult is a mikro-történetírás népszerűségének növekedéséhez, e két irányzat közös nevezőre hozása messze nem indokolt.⁸⁸ Az utóbbi inkább szándéka ellenére nyitotta meg az utat ahhoz, hogy a történeti esemény problémája a történeti elbeszélhetőség kérdése kapcsán újra széles körben vitatottá váljon. Ezzel szemben az angolszász történetírás területén – mint erről már volt szó – pontosan a narratív fordulat tette újra szalonképessé a történeti esemény fogalmát. Ez azonban együtt járt azzal, hogy e kérdés önálló elméleti jelentősége háttérbe szorult a szövegszerűség, cselekményesítés és reprezentáció változatos történetelméleti problémái mögött. Valójában úgy tűnik, hogy a történettudomány terepén mindeddig egyedül Reinhart Koselleck és talán William E. Sewell eseményelméletei bizonyultak időtálló vállalkozásoknak.⁸⁹ Ezeknek az elméleteknek az időtállóságát pedig nagy valószínűséggel éppen az eredményezi, hogy e szerzők továbbra is egy olyan struktúra – esemény viszony keretében gondolkodnak, melynek közegében a nyelvi képződmények sohasem lehetnek azonosak a történeti események sorozatával, a nyelvi artikuláció inkább az eseményekre való olyan közvetlen vagy utólagos reakcióként tekintendő, mely mindig inadekvát marad tárgyához képest.⁹⁰ Ezzel azonban ezek azt elméletek bizonyos módon továbbra is nyitva hagyják a történeti események *nem strukturális* megközelítésének a kérdését.

Dacára annak, hogy az esemény történettudományos visszatérése, illetve a történészek és filozófusok e kérdés kapcsán folytatott dialógusa az elmúlt évtizedekben messze nem hozott a történetírás számára is mérvadó elméleti újjászületést, nehezen volna állítható, hogy ez a problémakör elvesztette időszerűségét. Sokkal inkább úgy látszik, hogy mind a strukturalizmus, mind a narratív hullám keltette történelemelméleti viták elcsitulása után a történeti esemény elmélete továbbra is változatlanul őrzi aktualitását. Jobb híján és sajátos módon kidolgozva, az esemény történeti elmélete újabban olyan tudományágak területén jelenik meg, mint a régészet, az antropológia vagy a szociológia.⁹¹ De a történetírás elméleti

⁸⁷ E kérdéshez lásd: Revel, Jacques: *A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása*. Ford. Sújtó László. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp*. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években. Debrecen, é. n. 51–70.

⁸⁸ Giovanni Levi egyenesen „félreértésről” beszél a mikrotörténelem és az esemény, illetve elbeszélés visszatérésének azonosítása kapcsán. Levi, Giovanni: *Microhistory and the Recovery of Complexity*. In: Fellmann, Susanna – Rahikainen, Marjatta (eds.): *Historical Knowledge*. In Quest of Theory, Method and Evidence. Newcastle, 2012. 121–122.

⁸⁹ Nem szükségtelen megjegyezni, hogy Koselleck elmélete Franciaországban a 1990-es évekig, az *Elmúlt jövő* francia fordításának megjelenéséig jószerivel ismeretlen volt az itteni történészi szakma képviselői számára (lásd Jacques Guilhaumou recenzióját a könyvről az *Annales*-ban, vol. 46. (1991) 6. sz. 1499–1501.). Koselleck recepciója pedig még inkább eltolódott az Egyesült Államokban, ahol fő elméleti művei csak a 2000-es években jelentek meg angol fordításban. Sewell eseményelmélete esetében pedig fontos, hogy recepciója jószerével a 2000-es évekre esik.

⁹⁰ Lásd ehhez: Koselleck, Reinhart: *Linguistic Change and the History of Events*. *The Journal of Modern History*, vol. 61. (1989) 4. sz. 649–666.

⁹¹ Lásd például: Bolender, Douglas (ed.): *Eventful Archeologies. New Approaches to Social Transformation in the Archaeological Record*. Albany, 2010.; Gilmore, Zackary – O'Donoghue, Jason M. (eds.): *The Archaeology of Events. Cultural Change and Continuity in the Pre-Columbian Southeast*. Tuscaloosa, 2015.; Meinert, Lotte – Kapferer, Bruce (eds.): *In the Event. Toward an Anthropology of Generic Moments*. New York – Oxford, 2015.; *Pensée plurielle*, No. 13. (2006) 3. « La notion d'événement: une nouvelle perspective en sciences humaines et sociales? »; Bessin,

szükségeit szempontjából ez azt is jelentheti, hogy a filozófiai megfontolások tekintetbe vétele szintén megőrzött valamit időszerűségéből. Az amerikai esztétikustörténész Martin Jay újabban amellett érvelt, hogy az események magyarázata kapcsán a történeti eszköztár megújításához elengedhetetlen volna bizonyos filozófiai elméletek tanulságainak kamatoztatása, melyek a kontextualizáció határait mutatnak rá, s melyek közül kiemeli Claude Romano fenomenológiai elméletét.⁹² Hasonlóan, nem lehet nem észrevenni, hogy Andreas Suter-nek vagy Arlette Farge-nak a történeti esemény megragadására vonatkozó újabb erőfeszítései, túl azon, hogy támaszkodnak Koselleck, Foucault, Ricoeur és mások elgondolásaira, hasonló elméleti jellemzőkkel dolgoznak – az esemény sajátos időbelisége, egyedisége, értelem- és cselekvésteremtő ereje –, mint a kortárs filozófiai eseményelméletek.⁹³ S említést érdemelhet az is, hogy François Dosse a történeti esemény kérdésének szentelt összefoglaló historiográfiai munkája elsősorban a filozófusokat (fenomenológia, Foucault, Deleuze, Ricoeur) avatja a történészek vitapartnerévé, még ha Dosse sokszor szkeptikus is a közöttük lévő konstruktív dialógus illetően.⁹⁴

A történészek és filozófusok közötti dialógus lehetősége azonban nem dönthető el pusztán historiográfiai eszközökkel. Itt csak a konkrét elemzésekhez kötődő elméleti munka, vagyis a filozófiai elgondolások, fogalmak és érvek történeti kutatásban való hasznosítása lehet a mérvadó szempont. Erre számos példa adódik a közeli rokon tudományokban.⁹⁵ Semmi nem zárja ki, hogy történeti munka saját empirikus terepéről kiindulva tegyen szert a történeti esemény olyan koncepciójára, amely megfelel a legmagasabb elméleti követelményeknek. Mint ahogy az sem lehetetlen, hogy éppen a fogalmi és tapasztalati elemzésekre érzékeny filozófiai elméletek tekintetbevétele segíthet egy ilyen pozíció kialakításában. Ha igaz, hogy az esemény az az „ideális terep, ahol »a mélyen ható történelmi tendenciák összekapcsolódása« elemezhető”,⁹⁶ akkor a történészeknek jó okuk van arra, hogy ezt a kérdés szenvedélyesen napirenden tartsák. Az itt kibontakozó elemzési felület azonban a hétköznapi „mikro-események” szintjéről⁹⁷ a jövő bizonytalanságát a társadalmi szinten maximálisan játékba hozó „szeizmikus eseményekig”⁹⁸ terjedhet. A történeti esemény kérdésével kapcsolatban ezért egy olyan elméleti munka, amely messze túlmutat a levéltári kutatások tapasztalatán, nehezen látszik megspórolhatónak. Így aztán lehet, hogy a történeti esemény valódi újjászületéséhez arra volna szükség, hogy a történész- és filozófusszakma legyőzzön bizonyos történetileg kialakult kulturális beidegződéseket és intézményes kényszereket.

Marc et al (éds.): *Bifurcations. Les sciences sociales face aux ruptures et à l'événement*, Paris, 2010.

⁹² Jay: *Historical Explanation*, 563–567.

⁹³ Suter: *Histoire sociale et événement historique*, id. mű; Farge: *Penser et définir événement en histoire*, 67–78.

⁹⁴ Dosse: *Renaissance de l'événement*, id. mű.

⁹⁵ Lásd például azt a módot, ahogyan az esemény értelmezése kapcsán egyes történeti-szociológiai megközelítések támaszkodnak Gilles Deleuze eseményelméletére, Bensa, Alban – Fassin, Eric: *Les sciences sociales face à l'événement*. Terrain, No. 38. (2002) mars, 5–20., és ennek történeti átvétele, Gobille, Boris: *L'événement Mai 68. Pour une sociohistoire du temps court*. Annales HSS, vol. 63. (2008) No. 2. 325–326.

⁹⁶ Ginzburg, Carlo: *Bizonyítékok és lehetőségek*: Natalie Zemon Davis Martin Guerre visszatérése című művének margójára. Ford. Kamrás Orsolya. *Helikon*, 49. évf. (2003) 3. sz. 191.

⁹⁷ Revel, Jacques: *Történelem földközélből*. In: Levi, Giovanni: *Egy falusi ördögűzés és a hatalom*. Budapest, 2001. 5–35.

⁹⁸ Derrida: *Marx kísértetei*, 183.

„...a nagy nemzeti narratíváktól eltávolodva”

Beszélgetés Olga Khavanovával

Olga Khavanova az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének főmunkatársa, igazgatóhelyettese. Fő kutatási területe a 18. századi magyar nemesség oktatásügye, hierarchiája és politikai kultúrája. Legfontosabb művei: *Нация – отечество – патриотизм в венгерской политической культуре: движение 1790 г.* (2000); *Заслуги отцов и таланты сыновей: венгерские дворяне в учебных заведениях монархии Габсбургов, 1746–1784* (2006); *Born or brought up to be a Hungarian aristocrat? Count Antal Károlyi educates his son József* (2009); *„Die enge Einverständnuß beider kaiserlichen Höfe“: österreichische Botschafter in Sankt-Petersburg in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts* (2013); *„Kitűnő tehetséggel ellátott, különböző nyelveket tudó, jogok tudásával rendelkező...” Hivatalnoki pályafutások a Magyar Kamaránál a felvilágosult abszolutizmus idejében* (2014); *Eine universitäre Lehrveranstaltung als universales Instrument: Joseph von Sonnenfels und die administrative Elite der Habsburgermonarchie* (2015).

Kérlek, foglald össze az olvasók számára személyes éleutad kezdeteit!

Moszkvában születtem 1967-ben, magyar rokonságom egyáltalán nincsen, sőt bölcsészek sem találhatók a családukban, a szüleim, nagyszüleim, rokonom inkább mérnökök, műszaki egyetemi oktatók. Hogy én miért lettem történész, azt nehéz megmondani. Már gyermekként érdeklődtem a humán tudományok iránt, sokat olvastam. Élt bennem az az általános elképzelés, hogy jó dolog lehet történésznek lenni. A szüleim nagyon meglepődtek, amikor beszámoltam erről nekik, mivel azt hitték, én is valamelyik műszaki egyetemre fogok járni. Ennek ellenére támogattak, s 1984-ben első nekifutása sikerült beiratkozni a Moszkvai Lomonoszov Egyetemre, amihez szerintem nagy szerencse is kellett, mert nagyon nagy volt a verseny. Nálunk csak egyszakos képzés folyik, történelmet tanultam. A második év végén kellett kiválasztani, hogy melyik tanszéken írom a diplomadolgozatomat. Az egyetemes és az orosz történelemmel foglalkozó tanszékek aránya körülbelül fele-fele volt, sokan specializálódtak egyetemes történetre, én a nyugat-európai középkort választottam.

Mikor és milyen hatások eredményeképp fordult az érdeklődésed Magyarország története iránt?

Még a középiskolában leveleztem egy magyar lánnyal, ahogy az a szocialista időkben szokás volt. A levelezőkapcsolat rokonok és ismerősök hosszú-hosszú láncolatának közreműködésével jött létre. Szerencsémre a lány édesapja, Reviczky Béla a Corvina Kiadónál dolgozott, s a magyar kultúrával, történelemmel és művészettel foglalkozott. Az általuk küldött, jobbra orosz, de alkalmanként akár angol és német nyelvű könyvekben is találkoztam először a magyar történelemmel. A levelező partnerem édesanyja orosz és német nyelvet tanított a

Műszaki Egyetemen, később kiderült, hogy tulajdonképpen a leveleket nem is annyira a lány, mint inkább a mama írta. Később magyar nyelven ők voltak az én első levelező partnereim, persze sok félreértéssel és hibával fogalmaztam, s kértem őket, hogy javítsák ki, erre kis elemzéseket kaptam. Ez a kapcsolat egyébként a mai napig tart, s ha találkozom ennek a barátnőmnek az édesanyjával, nagynénjével, most is tanácsokat adnak, hogy a magyar nyelv jelenlegi normái szerint mi stimmel, mi nem stimmel, hogyan lehetne még pontosabban fogalmazni, és így tovább. Nekem ez a tanári ösztönük nagyon sokat segített.

Az egyetemen kezdtem el magyarul tanulni úgynevezett második nyelvként egy óraadó tanártól, aki elsősorban szakirodalom olvasására készítette fel bennünket. Hibásan beszéltem, de megtanultam, hogyan kell szakirodalmat olvasni, jegyzetelni és megérteni.

Amikor az orosz történelem helyett európai történelmet választottam diplomamunkám témaként, összetalálkoztam a történelem iránti érdeklődés és ez a magyar vonal. Szerencsémre a középkori tanszéken későbbi tudományos témavezetőm, a Magyarországon is jól ismert kutató, Tatyjana Guszarova¹ tanított, aki vállalta a szakdolgozatom vezetését. Ebben az évben ketten voltunk nála, ketten tanultunk magyarul és latinul is. A másik személy, Mihail Juraszov jelenleg kollegám az Orosz Tudományos Akadémia Oroszországi Történettudományi Intézetben, akkoriban a tatárjárásról írta szakdolgozatát. Én, talán mivel még keveset tudtam a magyar történelemről, Mátyás királyt választottam, így alakult ki azután végleges témaként Mátyás király képe a történetírásban és a szépirodalomban a 15–17. században, Bonfiniól Zrínyi Miklósig. Egyébként a moszkvai nagy könyvtárakban, az akkori Lenin Könyvtárban vagy az Egyetemi Könyvtárban tanulmányozhattam az olasz humanista munkákat is tartalmazó, két világháború között kiadott magyar forráskiadványokat. A legfrissebb szakirodalom sem teljesen hiányzott, akkoriban még léteztek cserekapcsolatok a magyarországi és szovjetunióbeli könyvtárak között, s ennek köszönhetően például Klanciczay Tibor munkáit még szintén Moszkvában forgathattam.

Az egyetemi nyelvtanulásnak köszönhetően, amikor 1988 őszén ötödévesként öt hónapos részképzésre először Magyarországra jöttem, már alapvető nyelvtudással rendelkeztem, s próbáltam az emberekkel kommunikálni. Óriási tapasztalat volt ez az első találkozás azzal az országgal, amit korábban csak könyvek alapján ismertem. Sok szabad időnk volt, mivel az ELTE-n összesen egy kurzust kellett hallgatnunk. Szerencsés voltam, mivel konzulensként Fügedi Erikhez kerültem, tőle kapni tanácsokat szerény szakdolgozatomhoz igazán sokat jelentett nekem.

1989 tavaszán mindketten megvédtük szakdolgozatunkat, s utána engem felvettek az Szovjet (1991-től Oroszországi) Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetébe aspirantúrára, ami lényegében PhD kurzust jelentett. Az intézet interdiszciplináris jellegű volt: történészek, nyelvészek, irodalomárok és művelődéstörténészek dolgoztak itt, akkor és most is körülbelül százötvenen. Diákkoromban a legjobb magyar irodalmi műveket orosz fordításban olvastam, például szinte valamennyi Mikszáth Kálmán regényt – még nem volt elég jó a magyar tudásom, másrészt pedig gyönyörűek ezek a fordítások, melyeket többek között az intézet munkatársai is készítettek. Ez az idősebb generáció még ma is nagyon aktív, modern, akár kortárs mai magyar irodalmat is fordítanak, és találhatók ifjabb

¹ Műveiből lásd például: *Город и деревня в Италии на рубеже позднего средневековья*. Москва, 1983.; *A Szepesi Katara vezető képviselői 1646–1672. Századok*, 137. évf. (2005) 3. sz. 653–672. (társ szerző: Gecsenyi Lajos); *Vármegyei követek a magyar országgyűlések alsótábláján a 17. században (társadalmi kép)*. In: Dobszay Tamás – Forgó András – Ifj. Bertényi Iván – Pálffy Géza – Rácz György – Szijártó M. István (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon: A kezdetektől 1918-ig*. Budapest, 2014. 123–143.

vállalkozók is Moszkvában és Szentpétervárott. Az 1990-es évek végétől azután eltűnt az intézet nevéből a Balkanisztika, de maradt a tudományos jelleg. Itt olyan légkörbe kerültem, ahol a magyar szó teljesen megszokott volt a magyar kultúrával foglalkozók között.

1996-tól több mint tíz éven keresztül oktattam a híres Moszkvai Fizikai és Műszaki Intézet (Állami Egyetem) Humántudományi Tanszékén is, ahol a kilencvenes évek közepén igen jó programot alakítottak ki. A hallgatók egy éven keresztül egyetemes történetet, majd egy éven keresztül orosz történelmet hallgattak. Utána lehetett tudománytörténetet, művelődéstörténetet, filozófiát tanulni. Minden tanárnak egy kurzust kellett ajánlania, s annak alapján választottak a hallgatók. Én például egy évig a Német-római birodalom történetét adtam elő, majd a Habsburg Monarchia történetét 1526-tól. Ezt követően pedig a nacionalizmus-elméletekről volt egy kurzusom, ahol konkrét 19. századi európai nemzeti történelmeken teszteltük, hogy „működnek-e” az elméletek. Az utóbbi években azonban egyre szűkülte a humán program ebben az intézményben, ezért is hagytam ott abba az oktatást. Jelenleg csak az intézetünkön belül tartok előadásokat a doktoranduszoknak.

Hogyan formálódott kutatói érdeklődési területed?

Tudományos vezetőm az intézetben a Magyarországon szintén ismert Tofik Iszlamov² volt, aki 19. századi történelmet kutatott, de olyan osztályt vezetett, amelyik a késő 18. századtól kezdve az első világháború végéig foglalkozott Közép-Európa történelmével. Tulajdonképpen az ő ötlete volt, hogy 18. századi történelemre térjek át. Egyrészt nem volt senki azon az osztályon, aki magyarországi 18. századi történelemmel foglalkozzon (akkoriban rajtam kívül még öten kutatták Magyarország történetének különböző időszakait, köztük a Magyarországon ismert középkorász Vlagyimir Susarin is), de általában véve is kevés figyelmet kapott ez a század. S az is emellett szólt, hogy tudtam latinul. Egyébként teljes szabadságot adott a témaválasztásban, talán annyit mondott: „...mondjuk, legyen valami olyasmi, mint a rendi alkotmány”. Én pedig azt gondoltam, hogy akkor legyen a téma a politikai kultúra. A „rendiség”, „nemzet”, „rendi nemzet” fogalmak jelentették a kiindulópontot, melyekkel akkor ismerkedtem. Előkaptam Kosáry Domokos könyvét a 18. századi magyarországi művelődésről, s azt olvastam reggeltől estig, abból merítettem ötleteket.

Még a doktori képzésen belül 1992-ben sikerült egy félévre ösztöndíjat kapnom Budapestre az Európa Intézetbe. Ennek az intézménynek majd többször is voltam ösztöndíjasa, ott ismerkedtem meg például Pál Judittal, illetve a Magyarországon elismert bolgár kutatóval, Penka Pejkovskával. 1992-ben az 1780 és 1790 között megjelent politikai irodalmat: röpiratokat, sajtót olvastam a Széchényi Könyvtárban. Az aspirantúrámat lezáró, nálunk kandidátusi disszertációnak nevezett értekezésem témája az 1790. évi nemesi mozgalom lett, de persze vizsgáltam a II. József előtti viszonyokat, illetve a magyar társadalom reakcióit is a hazafiságukat sértő felvilágosult reformokra. Ez a témaválasztás illeszkedett az osztályon folyó kutatásokhoz, mivel idősebb kutatók még az 1970-es években elkezdtek foglalkozni a nemzeti öntudat kialakulásával – marxista fogalmakkal, de igen progresszív kutatásokat

² Műveiből lásd például: Венгерское восстание 1956 г. в отечественной историографии. Вопросы истории, (1997) No. 11. 42–55.; Империя Габсбургов: становление и развитие. XVI-XIX вв. Новая и новейшая история, (2001) No. 2. 4–10; magyarul lásd: *Politikai küzdelmek Magyarországon az első világháború előtt: 1906–1914.* Budapest, 1976.; *Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt.* Múltunk, 6. évf. (1994) 1-2. sz. 17–50; angolul lásd: *From natio hungarica to Hungarian nation.* In: Rudolph, Richard – Good, David (eds.): *Nationalism and empire: the Habsburg Monarchy and the Soviet Union.* New York, 1992. 159–171.

folytattak a cseh történész, Miroslav Hroch által kidolgozotthoz hasonló módszerekkel. Munkáik mostanáig élő historiográfiai hagyományt jelentenek a fiatal orosz kutatók számára. Legfontosabb munkájuk címe: *Az Osztrák Birodalom népeinek felszabadító mozgalmai*³ nem volt éppen szerencsés választás, csupán a címe alapján biztos nem sokan veszik kézbe a kötetet, pedig strukturalista munka, összehasonlították a teljes társadalmakkal és a csonka társadalmakkal rendelkező nemzeti csoportok nemzetépítő folyamatait, majd megvizsgálták, hogy egyes fontos időmetszetben (1848 vagy 1867) melyik nemzeti csoport a modern nemzet kialakulása felé vezető út mely stádiumában járt. Az 1990-es években az orosz történészek számára is nagy felfedezést jelentett a szociológia és a politikatudomány, Ernest Gellner, Anthony Smith vagy Benedict Anderson munkái. Az ezekről folyó vitákon még doktoranduszként részt vehettem, ami igen inspiráló volt számomra, próbáltunk az elméletből ihletet meríteni az empirikus történeti kutatások számára.

A disszertációmban olyan kulcsfogalmak használatát és különböző kontextusait vizsgáltam a forrásokban, mint „haza”, „hazafiság”, „nemzet”, hiszen más-más társadalmi csoportok más-mást értettek e fogalmak alatt. Elemeztem a kontextusokat, s azt, hogyan találkoznak eltérő értékrendszerek; egy adott konfliktussal terhelt kontextusban mit tartottak fontosabbnak: a haza vagy a király iránti lojalitást. Kihez is volt hűsége a nemes? Ezek az elemzések az oroszországi szakirodalomban mindenképpen újdonságot jelentettek. 1993-ban védtem meg a dolgozatomat, de csak 2000-ben jelent meg könyv formájában, mivel még átdolgoztam. Ennek a könyvnek Magyarországon nem volt számottevő recepciója, mivel később nem volt időm arra, hogy az eredményeimet magyarul is publikáljam.

A védést követően is az intézetben maradtam, jelenleg főmunkatárs és igazgatóhelyettes vagyok, 2013-ben alakult egy kicsi, egyelőre négyfős kutatócsoportom „A soknemzetiségű Osztrák Monarchia története” elnevezés alatt. A cél az, hogy fiatal kutatói generációk bevonásával a nagy nemzeti narratíváktól eltávolodva vizsgáljuk ezt a nagyon sokszínű államalakulatot, bemutatva, hogy nem fekete-fehér, hanem többretegű folyamatokkal van dolgunk, kikerülve a „magyar elnyomók” és „jó szlávok” leegyszerűsítést. A fiatal kutatók egy-egy ország, nemzet specialistájaként hagyják el az egyetemet. Ennek megfelelően van a kutatócsoportom munkatársai között egy szlovenista, Zseliczky Csilla pedig a Kossuth-emigrációval, illetve Eötvös Józseffel foglalkozik; egy doktoranduszom a szerbek történetét kutatja (doktori témája a szerb politikai pártok és irányzatok viszonyulása a kiegyezéshez), a negyedik, szintén doktorandusz tag pedig a határörvidéknek a horvát politikai elit államkoncepcióiban betöltött szerepét elemzi. Egyelőre mindenki a saját témájára koncentrálni, de remélem, idővel nagyobb közös projekteket is elindíthatunk.

Kik alkothatják a Magyarország 18. századi történetéről orosz nyelven megjelent publikáció célközönségét?

Közép-Kelet-Európát illetően továbbra is él érdeklődés Oroszországban, hiszen ott mindig történik valami izgalmas dolog. A cseh vagy a lengyel nyelvet sokan tanulják, de inkább az üzleti szférában fogják hasznosítani tudásukat, ritkábban tudományos kutatásban. A Balkán iránti érdeklődésnek is nagy hagyománya van. Az utóbbi években kevesebben lettünk,

³ Фрейдзон, Владимир (отв. ред.): *Освободительные движения народов Австрийской империи: Возникновение и развитие. Конец XVIII в. – 1849 г.* Москва, 1980; Фрейдзон, Владимир (отв. ред.) *Освободительные движения народов Австрийской империи: Период утверждения капитализма.* Москва, 1981.

akik Magyarország történetét kutatjuk, általában véve kevesebben tanulnak magyarul, ez igaz.

Távolról sem én vagyok az egyedüli magyar szakértő az intézetünkben, s a nemzeti és egyetemes történet összefonódásának köszönhetően kutatásaim iránt érdeklődnek a 18. századi oroszországi történettel foglalkozó kollégák is, hiszen például a nemesség oktatását össze lehet hasonlítani, s a módszertani problémák is lehetnek hasonlóak. Így bár persze igaz, hogy manapság Magyarország sokkal kisebb figyelmet kap Oroszországban, mint a szocialista blokk idején, mégis viszonylag széles olvasóközönségem van ebben a piac által diktált világban is. Egyébként pedig az idősebb generáció tagjai nagyon szerették Magyarországot mint kutatási témájukat, s ezt nekem is átadták. Megtanultam tőlük, hogy a lehető legrészletesebben kell vizsgálni a választott tárgyat, hogy milyen fontos a szakmai kapcsolatépítés és kapcsolattartás, s hogy milyen nagy szükség van az empátiára.

Milyen szálakon keresztül szőtted ezt a kapcsolati hálót Magyarországon, illetve más országokban?

Ha három személyt kellene megnevezni, akik nagyon fontos szerepet játszottak a magyarországi szakmai kapcsolataim kiépítésében, akkor ők Fügedi Erik, Hanák Péter és H. Balázs Éva. Hanák Péterrel az Európa Intézet ösztöndíjasaként kerültem kapcsolatba, s utána ő hívott meg 1992–1993-ban a CEU magiszteri programjára. Neki köszönhető, hogy a 18. század mellett a 19. század iránt is felébredt bennem a szakmai érdeklődés. Mindig nagyon lelkes volt kutatási témái iránt. S rajta keresztül jutottam el H. Balázs Évához is. De előtte tréfásan mondta, hogy komolyan kell készülődni a vele való találkozásra, mert ha ő alkalmatlannak talál e pályára, akkor el kell hagyni a 18. századi kutatási témát. Fogadott is H. Balázs Éva, tanítványa nem voltam, de konzulensként többször hajlandó volt tanácsot adni. S tanítványaival, Ring Évával, Poór Jánossal vagy Kontler Lászlóval kezdve Kulcsár Krisztináig és Krász Lilláig sikerült szintén jó kapcsolatokat kiépíteni.

A Mária Terézia korabeli nemesi oktatási rendszer kutatását mint témát is H. Balázs Éva ajánlotta. Amikor 1992-ben először Bécsbe mentem egy hónapra, ő kötötte a lelkemre, hogy a Theresianumról információkat kellene gyűjteni, hiszen olyan sok magyar járt oda. Nem sokat találtam, de amikor visszatértem, beszámoltam neki az eredményekről, s ezután támogatta kutatási terveimet e területen. Egészen véletlenül fedeztem fel kutatási témaként azt az ösztöndíjrendszert, amivel a fizetős hallgatókon kívül a bécsi udvar bizonyos családokat támogatott azzal, hogy a gyermekek alapítványi pénzből tanulhattak tekintélyes iskolákban. Ez nyitotta meg előttem annak a rendszernek a megértését, hogy egy családtag örökölhető érdemeket szerezhetett, majd azokat továbbadhatta a család következő generációjának, ami az uralkodóház iránti lojalitás pragmatikus alapját is képezte. S ennek a viszonyrendszernek az oktatás csupán egy szegmensét jelentette. Így tárult eléem az a rendi társadalom (és annak diszkurzív gyakorlatai), amelynek a megismerésére annak idején Tofik Iszlamov ösztönzött.

2006-ban készült el nagydoktori disszertációm, ami megjelent oroszul „Apák érdemei és fiak tehetsége” címmel. A Theresianum történetének elején, 1746-tól ugyanis elsősorban a szülők érdemei számítottak, de évtizedek folyamán ráébredtek, hogy emellett a fiak tehetsége legalább annyira fontos tényező. Ezt az átalakulási folyamatot vizsgáltam 1784-ig, az intézmény átmeneti megszűntetéséig. A könyv legfontosabb következtetéseit az orosz nyelvű könyv megjelenése után magyar és német nyelvű cikkekben is összefoglaltam.

Az Európa Intézet ösztöndíjasaként persze Glatz Ferencen keresztül a Történettudományi Intézet munkatársaival is kapcsolatba kerültem, Pók Attila volt a nemzetközi kapcsola-

tokért felelős munkatárs, és sokat segített a gyakorlati nehézségek megoldásában is. Az Intézetnek nagyon hálás vagyok, Fodor Páltól, Pók Attilától vagy Balogh Margittól mindig kapok szakmai támogatást. Péter Katalint külön is ki kell emelnem, hiszen témaötleteimről kikérhetem véleményét, szakirodalmakat ajánl, őszinte érdeklődésére mindig támaszkodhatom. Pálffy Géza és Soós István szakmai támogatását szintén meg kell említenem. Seres Attila korábban négy évig dolgozott a moszkvai Magyar Kultúrintézetben, több projektben is részt vettünk közösen. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen Sziójártó István hívott meg szemináriumokra és konferenciákra, ahogy Forgó András is a Pázmány Péter Katolikus Egyetemre. Mindezek mellett a Nemzetközi Magyarstudományi Társaságot, ennek egykori főtitkárát, Jankovics Józsefet vagy szervezőtitkárát, Nyerges Juditot sem hagyhatom ki a sorból. Először még doktoranduszként vettem részt a hungarológiai kongresszuson 1991-ben Szegeden, 2006-ban pedig a választmány tagjává is megválasztottak, ami fontos kapcsolatrendszerrel jelent számomra. A Magyar–Orosz Történész Vegyesbizottság további fontos kerete volt a kapcsolatépítésnek. Nagyon boldog ember vagyok, mert azoktól a kutatóktól kapok visszajelzéseket, hogy számukra is érdekes, amit csinálok, akik nekem szakmailag fontosak, akiknek a munkáiból sokat tanulok. Igazán meg lehetek elégedve munkáim magyarországi recepciójával.

A kapcsolatépítésre és a kutatásra nagyszerű alkalmat jelentett 2001–2002-ben a Collegium Budapest junior ösztöndíja, számos egyhónapos „Domus Hungarica” alapítvány ösztöndíjai, illetve a Habsburg Intézet 2004-ben elnyert ösztöndíja, mely utóbbi során a nagydoktori dolgozatom lehetséges továbbfejlesztésével foglalkoztam, a képzettség jelentőségét vizsgáltam a nemesi társadalomban.

De szakmai kapcsolataim természetesen nem korlátozódtak Magyarországra. 1994-ben a Soros Alapítvány támogatásával Oxfordban tölthettem egy tanévet a Brasenose College-ban, R. J. W. Evans irányítása alatt, nagyon hálás vagyok neki, s azóta is tartjuk a kapcsolatot. Akkor különféle premodern nemzetkonceptciókkal foglalkoztam: a 18. századi lengyelektől a britekig, támpontokat kerestem a nemzetépítéssel kapcsolatos későbbi kutatásaimhoz.

Ausztriában a legfontosabb szakmai partnerem Grete Klingenstein, akivel H. Balázs Éván keresztül ismerkedtem meg. Ő minden tekintetben lelkesen támogatott, több alkalommal közös projekteket terveztünk, nagyon sokat tanultam tőle. Amikor 2007–2009 között a bécsi székhelyű *Fond zur Förderung der Wissenschaftlichen Forschung* alapítvány Lise Meitner ösztöndíjával két évet tölthettem Bécsben az akkori *Historische Kommission* akadémiai intézetben, Klingenstein volt az osztrák együttműködő partnerem. Kutatási programként ekkor – némileg tréfásan fogalmazva – a 18. század hivatali karrieristáiról szóló könyvön dolgoztam. Elsősorban hivatalos kérelmeket elemeztem történeti forrásként s hasznosítottam életutak rekonstruálásához. Azt kerestem, mit is jelentett sikeres hivatali karriert befutni a 18. századi Ausztriában és Magyarországon, s mi volt ebben például a patrónus-kliens viszony szerepe. A könyv eddig nem jelent meg, egy fejezet még hiányzik a hivatalnokok többnyelvűségéről, de remélem, 2016-ban vagy 2017-ben készen leszek vele.

Klingensteinen keresztül kerültem kapcsolatba az amerikai kutatóval, William Godsey-val, aki az akadémiai *Institut für Neuzeit- und Zeitgeschichteforschung* intézetben (Bécs) az én szakmai érdeklődésemhez igen közel álló tematikát kutat az ausztriai nemesség és arisztokrácia, a rendek és a bécsi udvar közötti viszony ismert szakértőjeként. Közös kutatási tervként majd a bécsi és az orosz udvar közötti diplomáciai kapcsolatok jellegét szeretnénk kutatni a legfelsőbb szinttel, az uralkodók rövid találkozásával kezdve, a különböző diplomáciai szinteket vizsgálva és összehasonlítva. Mivel azonban moszkvai elfoglaltságaim miatt a hosszabb külföldi ösztöndíjas tartózkodások most kizártak, ezt a tervet csak később

valósíthatjuk meg. Hogy lesz-e ebből majd valami intézményesített projekt, most nehéz előrelátni.

A bécsi egyetemen három embert kell még említenem, egyrészt Iskra Schwarzot, aki a 17–18. századi orosz történelmet oktatja, továbbá Thomas Wallnigot, a katolikus (kolostori) felvilágosodás alapos, inspirációt adó kutatóját, akihez bármilyen szakmai kérdéssel fordulhatok, valamint Petr Maťat, a cseh és osztrák nemesség, rendiség kiváló szakértőjét, akivel egyidőben voltunk Lise Meitner ösztöndíjasok, és azóta szakmai és baráti kapcsolatban állunk. Az ausztriai szlavisták gazdag együttműködési múltja köt Gertraud Marinelli-Könighöz, aki a *Vormärz* bécsi sajtójának ismerője, és széles műveltségű szakember.

Hogyan szólnak jelenlegi kutatási terveid?

Jelenleg a „MTA kiemelkedő vendégkutatói program”-nak köszönhetően tartózkodom fél évig Magyarországon. A Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézete, illetve azon belül a Pálffy Géza vezette Lendület Szent Korona Kutatócsoport a fogadóintézményem. A koronaőr gróf Esterházy Miklós szentpétervári nagykövet oroszországi követi tevékenységét (1753–1761) kutatom. Eredeti jelentései persze Bécsben vannak, de azok másolatai megtalálhatók a hagyatékában itt, Budapesten. Nagyon érdekes karakter ő, az első magyar főúr, aki húsz évig hivatásos diplomataként tevékenykedett. Korábban legfeljebb egyedi megbízásokban vettek részt magyar nagyurak. Az ő unokatestvére, herceg Esterházy Pál Antal később majd szintén erre a pályára lépett, néhány évig Nápolyban képviselte a Habsburg Birodalmat. A munkám kísérlet annak bemutatására, hogyan lehet személyes források hiányában (mindössze két édesapjához szóló magánlevelét sikerült megtalálnom) hivatali jelentésekből, gazdasági iratokból megrajzolni egy személyiség képét. Egyelőre tanulmányok írását tervezem e témából, könyv publikálásához szükség lesz majd az oroszországi levéltárakban őrzött források feldolgozására is.

Köszönöm a beszélgetést.

Budapest, 2016. január 14.

Az interjút készítette: DEÁK ÁGNES

Olga Khavanova válogatott művei

Könyvek

Нация – отечество – патриотизм в венгерской политической культуре: движение 1790 года. Москва, 2000.

Заслуги отцов и таланты сыновей: венгерские дворяне в учебных заведениях монархии Габсбургов, 1746–1784. Санкт-Петербург, 2006.

Cikkek

Миклош Форгач: штрихи к портрету харизматического лидера. In: Стыкалин, Александр (отв. ред.): Центральная Европа в новое и новейшее время. Москва, 1998. 69–86.

Истоки венгерского национализма в политической культуре XVIII в. Вопросы истории, (1998) No. 6. 65–75.

Венгерская историческая наука и государственная политика в межвоенный период: новый взгляд на XVIII век. Стыкалин, Александр (отв. ред.): Культурная политика в странах Центральной и Восточной Европы, 1920–1950-е годы. Москва, 1999. 46–83.

Просвещенные монархи Екатерина II и Иосиф II: опыт сопоставления. In: Лещиловская, Инна (отв. ред.): Век Екатерины II: Россия и Балканы. Москва, 1999. 24–39.

A magyar történelem tanulmányozása Oroszországban 1989 és 1999 között. Regio, 11. évf. (2000) 2. sz. 207–236. (társszerző Miller, Alekszei).

Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта в 50-е годы XVII в. In: Флоря, Борис (отв. ред.): Русско-украинская дипломатия в Евразии: в 50-е годы XVII века. Москва, 2000. 133–150.

Elite education and politics: Hungarian nobles at the Viennese Theresianum in the eighteenth century. Sic itur ad astra, 11. évf. (2000) 4. sz. 77–90.

Hungarian applicants to noble academies of the Theresian age: background, motivations, career opportunities. Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich: Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, 16 (2001) 53–59.

Ungarn mit russischen Augen gesehen. Berichte des Botschafters Fürst Dmitrij Golizin aus Wien, 1761–1792. In: Jahn Brandenstein, Maria (hg.): Die Vision von Mitteleuropa. Stephan Széchenyi (1791–1860) und seine Reformideen. – Tausend Jahre Lebensgemeinschaft in Mitteleuropa. Wien, 2002. 375–382.

Этничность, нация, «любовь к стране» в Европе раннего Нового времени. Политическая наука, (2002) No. 4. 5–26.

«Хунгарская» и «мадьярская» проекции венгерской нации в общественной жизни и системе образования в конце XVIII века. Славяноведение, (2003) No. 4. 3–13.

К знаниям и национальному единству поверх политических границ. Трансильванские дворяне в учебных заведениях монархии Габсбургов в XVIII в. In: Стыкалин, Александр (отв. ред.): Венгры и их соседи по Центральной Европе в средние века и Новое время. Москва, 2004. 162–181.

Longing for modern education, or desire of social prestige? Hungarian nobles in Vienna, 1750s–1780s. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai. 2. köt. Budapest, 2004. 918–925.

Materinská starostlivosť a šľachtické vsdelávacie inštitúcie. In: Lengyelová, Tünde (vyd.): Žena a právo: právne spoločenské postavenie žien v minulosti. Bratislava, 2004. 244–255.

The „omitted emperor”: Joseph II and the Hungarian Millennium. In: Павлова, Нина – Павленко, Ольга (отв. ред.): Модерн. Модернизм. Модернизация: По материалам конференции „Эпоха ‘модерн’. Нормы и казусы в европейской культуре на рубеже XIX–XX вв. Россия, Австрия, Германия, Швейцария”. Москва, 2004. 417–426.

Образ „другого” в историческом опыте народов Австро-Венгрии в контексте творчества К. Миксаты. In: Виноградова, Екатерина – Вагапова, Наталия (отв. ред.): Художественная культура Австро-Венгрии, 1867–1918. Санкт-Петербург, 2005. 176–185.

„Az arai érdemeket a fiúkban jutalmazni...” Az iskoláztatás privilégiuma Mária Terézia uralkodása idején. Századok, 139. évf. (2005) 5. sz. 1105–1129.

- Official policies and parental strategies of educating Hungarian noblemen in the age of Maria Theresa.* In: Cerman, Ivo – Velek, Luboš (hg.): *Adelige Ausbildung. Die Herausforderung der Aufklärung und die Folgen.* München, 2006. 95–116.
- Hazafiság a lojalitás jegyében: A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar.* Századok, 140. évf. (2006) 6. sz. 1503–1518.
- Адальберт Барич: от студента в Вене до профессора в Загребе.* In: Славянский альманах. 2006. Москва, 2007. 434–446.
- Школа как государственное дело: реформа образования в монархии Габсбургов в XVIII веке.* In: Гришина, Ритта (отв. ред.): *Человек на Балканах. Социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах (середина XIX – середина XX в.).* Москва, 2007. 66–87.
- Венгерский Миллениум 1896 года: между „потемкинской деревней” и „градом Китежем”.* In: Тишков, Валерий – Шнирельман, Виктор (отв. ред.): *Национализм в мировой истории.* Москва, 2007. 375–407.
- Сутана и мундир: К вопросу о карьере экс-иезуитов в монархии Габсбургов.* In: Российско-австрийский альманах: исторические и культурные параллели. Вып. 3. Москва–Ставрополь, 2007. 32–39.
- Egy magyar úrfi a bécsi Tereziánumban.* Desseffy István szellemi világa és mindennapi gondolatai. In: Krász Lilla – Oborni Teréz (szerk.): *Redite ad cor.* Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Budapest, 2008. 387–394.
- A kérelemírás mestersége és hivatalnoki pályafutások a XVIII. századi Habsburg Monarchiában.* Századok, 142. évf. (2008) 5. sz. 1249–1266.
- Born or brought up to be a Hungarian aristocrat? Count Antal Károlyi educates his son József.* In: Haug-Moritz, Gabriele – Hye, Hans-Peter – Raffler, Marlies (hg.): *Adel im „langen” 18. Jahrhundert.* Wien, 2009. 73–88.
- Государство, нация, язык в монархии Габсбургов второй половины XVIII века.* In: Szvák Gyula (szerk.): *Государство и нация в России и Центральной Европе / State and Nation in Russia and Central Europe.* Budapest, 2009. 184–194.
- Der ungarische Adel am Wiener Theresianum im 18. Jahrhundert: die sozialen und kulturellen Grenzen einer politischen Nation (A magyar nemesség a 18. századi bécsi Theresianumban: egy politikai nemzet társadalmi és kulturális határai).* In: Újváry Gábor (szerk.): *Österreichisch-ungarische Beziehungen auf dem Gebiet des Hochschulwesens – Osztrák-magyar felsőoktatási kapcsolatok.* Székesfehérvár–Budapest, 2010. 107–122.
- Königliche Stipendien als Instrument der Sozialpolitik im Ungarn des 18. Jahrhunderts.* In: Bahlcke, Joahim – Winkelbauer, Thomas (hg.): *Schulstiftungen und Studienfinanzierung. Bildungsmäzenatentum im Spannungsfeld von Konfession, Landespatriotismus und frühmodernen Nationsgedanken in den böhmischen, österreichischen und ungarischen Ländern 1500–1800.* Wien, 2011. 351–369.
- Men of letters between profession and vocation in the eighteenth-century Habsburg Monarchy.* In: Heppner, Harald – Urbanitsch, Peter – Zedinger, Renate (eds.): *Social Change in the Habsburg Monarchy: The Era of Enlightenment.* Bohum, 2011. 251–266.
- Aufstieg in die ungarische Elite: der Fall der Freiherren Redl von Rottenhausen und Rastina.* In: Suppan, Arnold (hg.): *Auflösung historischer Konflikte im Donauraum, Festschrift für Ferenc Glatz zum 70. Geburtstag.* Budapest, 2011. 255–263.
- Граф Печевич и неговият български произход.* Родознание, 17 (2012) 1–2. 199–208.
- Обращение в католичество как аргумент в монархии Габсбургов во второй половине XVIII века.* In: Чубарьян, Александр – Лучицкая, Светлана (отв. ред.): *Одиссей: человек в истории.* 2010/2011: Школа и образование в Средние века и Новое время. Москва, 2012. 299–318.
- Австрийский просвещенный абсолютизм и доступ к образованию для «достойных юношей» из «отдаленных областей королевства».* In: *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Слов'янська культура та писемність: минуле і сучасність» 24–25 травня.* Ужгород, 2012. 354–361.
- Пострадать от Ракоци... (из истории взаимоотношений венгерских подданных с верховной властью).* In: Хаванова, Ольга (отв. ред.): *Освободительная война 1703–1711 гг. в Венгрии и дипломатия Петра I.* Москва – Санкт-Петербург, 2013. 199–205.
- Женщины-просительницы в контексте отношений патронажа и корпоративной этики в монархии Габсбургов XVIII в.* In: Адам и Ева. Альманах гендерной истории. No. 21. Москва, 2013. 121–149.

„Die enge Einverständnuß beeder kaiserlichen Höfe“: österreichische Botschafter in Sankt-Petersburg in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Barth-Scalmani, Gunda – Rudolph, Harriet – Steppan, Christian (hg.): Politische Kommunikation zwischen Imperien. Der diplomatische Aktionsraum Südost- und Osteuropa. Innsbruck, 2013. 193–209.

Поиск общего знаменателя заслуг в монархии Габсбургов в XVIII веке: орден св. Стефана. Славяноведение, (2014) No. 3. 3–13.

Имперский посол граф Миклош Эстрехази – страницы биографии и этапы дипломатической карьеры. In: Российско-австрийский альманах: социальные и культурные параллели. Вып. 4. Ставрополь, 2014. 3–14.

„Kitűnő tehetséggel ellátott, különböző nyelveket tudó, jogok tudásával rendelkező...” hivatalnoki pályafutások a Magyar Kamaránál a felvilágosult abszolutizmus idejében. Századok, 148. évf. (2014) 5. sz. 1209–1228.

„Más hírrel most nem udvarolhatok...” Kliensi levelek témái és toposzai a 18. századi Magyarországon. Aetas, 30. évf. (2015) 2. sz. 5–16.

Eine universitäre Lehrveranstaltung als universales Instrument: Joseph von Sonnenfels und die administrative Elite der Habsburgermonarchie. In: Wendehorst, Stephan (hg.): Die Anatomie frühneuzeitlicher Imperien: Herrschaftsmanagement jenseits von Staat und Nation: Institutionen, Personal und Techniken. Berlin, 2015. 103–120.

Пребывание цесаревича Павла Петровича в Вене в 1781–1782 гг.: „умное” путешествие просвещенного цесаревича. In: Лескинен, Мария – Хаванова, Ольга (отв. ред.): Романовы в дороге: путешествия и поездки членов царской семьи по России и за границу. Москва – Санкт-Петербург, 2016. 94–109.

Чиновничество в монархии Габсбургов XVIII в.: сочетания и конфликты идентичностей. In: Диалог со временем. Вып. 54. 2016. 266–290.

Die Rezeption der Werke von Fritz Valjavec und Eduard Winter in den ungarischen Geisteswissenschaften. In: Fillafer, Franz Leander – Wallnig, Thomas (hg.): Josephinismus zwischen den Regimen. Eduard Winter, Fritz Valjavec und die zentraleuropäischen Historiographien im 20. Jahrhundert. Wien–Köln–Weimar, 2016. 240–258. (társszerző Forgó András).

Fordítások

Райнер М. Янош: Имре Надь – премьер-министр венгерской революции 1956 года. Политическая биография. Москва, 2006.

Секфю Дюла: После революции. Москва, 2011.

OLGA KHAVANOVA

Búcsú Szentpétervártól

*Gróf Esterházy Miklós elhagyja az orosz fővárost**

Gróf Esterházy Miklós (1711–1764) – Esterházy Ferenc (1715–1785) magyar kancellár és Esterházy Károly (1725–1799) egri püspök bátyja – az elhanyagolt történelmi személyiségek közé tartozik, annak ellenére, hogy ő volt talán az első magyar főúr, aki karrierdiplomataként húsz éven át, 1741 és 1761 között több európai udvarnál képviselte a Német-Római Birodalmat és az Osztrák Házat. Az életrajzi adatok róla főként azokra a sorokra korlátozódnak (néhány hibával, melyeket az alábbiakban javítottunk), amelyeket neki utóda, a család genealógusa, Esterházy János szánt: „A birodalmat, mint nagykövet, különböző országokban képviselte, úgymint: Németalföldön, Nagy Britanniában, Portugáliában, Francia-, Lengyel-, Szász- és Spanyolországban; mint spanyol követ 1751-ben koronaőr lett, megengedtetvén neki, hogy távollétében testvéröccse, Ferenc, ekkor Moson-megyei főispán tehesse le helyette az esküt. Továbbá Sáros-megye főispánja, kamarás, belső titkos tanácsos és 1763-ban aranygyapjas vitéz volt. Szent-Pétervár létében, 1753-ban, nagy tevékenységet fejtett ki, a midőn Erzsébet császárnét, valamint a kormány tagjait sikerült a poroszelleni szövetség megkötésére megnyerni, megbénítván az angol befolyást. Még elébb, 1755. november 30-án nyerte, mint orosz nagykövet, Szent-Pétervárot, a sz. András-rend nagykeresztjét [...] Meghalt 1764 jún. 27-én.”¹

Elhanyagoltságának egyik oka az lehet, hogy személyes levéltára a huszadik század nagy háborúiban és forradalmaiban elpusztult. Magyarországon – néhány apjához címzett magánlevélén kívül – csak egy tucat másolati kötet található, amelyek titkárok által előkészített jelentések és érkezett utasítások átírásait tartalmazzák (nagyjából éppen az oroszországi kiküldetésre vonatkozóan). Ezeket kiegészíti az Osztrák Állami Levéltárban őrzött gazdag államkancelláriai gyűjtemény,² illetve öccsének, gróf Esterházy Ferencnek Pozsonyban, a Szlovák Nemzeti Levéltárban található levéltára. A jövő feladata lehet a külföldi levéltárakban lévő Esterházyra vonatkozó iratok feltárása.³ Ego-dokumentumok hiányában a hivatalos jelentések válnak a róla megismerhető személyes adatok fő forrásává, rendkívül tartalmas anyagot kínálnak a kutatók számára. Ebben a tanulmányban azt rekonstruáljuk,

* A tanulmány azokat a kutatási eredményeket foglalja össze, amelyekhez a MTA kiemelkedő vendégkutatói program ösztöndíjaként jutottam a „Gróf Esterházy Miklós szentpétervári küldetése, 1753–1761” projekt keretében. Ezúton köszönöm az MTA Bölcsészettudományi Központnak és a Szent Korona Lendület Kutatócsoportnak, hogy fogadóintézményként támogattak.

¹ Esterházy János: *Esterházy család*. H. n., é. n. [Budapest, 1901.] 160–161.

² Sedláč, František: *Panstvo Šintava – Čeklis (1252) 1498–1938*. Bratislava, 1981.

³ Kurucz György alapvető munkájából ismerjük a brit levéltárak releváns állagait, lásd: Kurucz, György: *Guide to documents and manuscripts in Great Britain relating to the Kingdom of Hungary from the earliest times to 1800*. London, 1992. 580.

milyen körülmények között hagyta el örökre az orosz fővárost gróf Esterházy Miklós 1761 szeptemberében.

Előre kell bocsájtanunk, hogy diplomáciai karrierje során Esterházy kiküldetései nem egyszer példátlan körülmények között zajlottak, és szokatlan végét értek. 1741-ben Lisszabonba való érkezése után már hónapok múlva távoznia kellett az osztrák örökösödési háború (1740–1748) kitörése és a szomszéd Spanyolországnak az ellenséges tábor oldalán való háborúba lépése miatt. A több évnyi drezdai tartózkodása 1747-ben váratlanul ért véget egy diplomáciai botrány miatt: a választófejedelem leányának esküvője idejére Esterházy követi rangját nagykövetre emelték, ami III. Ágost számára megalázónak tűnt.⁴ Azután 1750-ben nagy diadalként tervbe vett madridi kiküldetése (feladata szövetségesi szerződés aláírása volt) végződött majdnem tragédiával, mivel a helybeli víz vagy a város higiéniai állapota folytán gyomorfertőzés a halál küszöbére sodorta a magyar főurat.⁵ Meggyógyulva arról értesült, hogy Madridba a helyére már egy másik diplomatát neveztek ki. A betegség azonban, amely örökre tönkretette az egészségét, nem törte derékba pályáját. Új megbízás várt Esteházy Miklósrólra.

Oroszországi küldetése nyolc évig (1753–1761) tartott, és a leghosszabbnak bizonyult, nem csak a magyar gróf pályafutásában, hiszen azt megelőzően egyik birodalmi követ sem szolgált ilyen hosszú ideig az orosz fővárosban. Édesapjához címzett leveléből tudjuk, hogy maga a császárnő a kiküldetés időtartamát három évre korlátozta, és ennek eltelte után „ilendő és az érdemeimnek megfelelő viszonzást” ígért számára az udvarnál.⁶ Erre az ígéretre majd nem egyszer hivatkozott jelentéseiben Esterházy.⁷ A megígért jutalom reményében nekiindult a távoli Oroszországba. Az osztrák diplomácia azonban az örök ellenségével, Franciaországgal való szerződéskötésen dolgozott. Ez a lépés (a brit–porosz közeledés mellett) majd olyan nagy mértékben befolyásolta az európai nagyhatalmi egyensúlyt, hogy az „1756. évi diplomáciai forradalom” elnevezést kapta.⁸ Gróf Wenzel Anton Kaunitz (1711–1794) államkancellár nem titkolta, hogy ilyen időkben Szentpétervárott bármiféle személycsere hátrányos lenne, és ott olyan tapasztalt, az udvar bizalmát élvező és a tényleges összefüggésekről teljes tudomással rendelkező diplomatát akarnak látni, mint gróf Esterházy Miklós.⁹ Miközben Esterházy nagykövet 1756 áprilisában már a lehetséges utód személyén

⁴ Sächsisches Staatsarchiv, Dresden, 10026 Geheimes Kabinett, Nr. Loc. 02887/01.; lásd: Matzke, Judit: *Gesandtschaftswesen und diplomatischer Dienst Sachsens 1694–1763*. Ph.D. Dissertation, Philosophische Fakultät der Technischen Universität Dresden, 2007. 297–298.

⁵ Lásd a Magyar Országos Levéltárban őrzött madridi jelentések másolatait a betegség által előidézett szvenvedések részletes leírásaival. Például: Esterházy Miklós jelentése Mária Teréziának, Madrid, 1751 aug. 7. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 218. Családi Levéltárak, Esterházy család tatai ága, Esterházy Miklós, 1. tétel, Madridi követségével kapcsolatos követi utasítások, jelentésfoglalmazványok (1751–1752).

⁶ Esterházy Miklós levele Esterházy Ferencnek, Bécs, 1753. márc. 15. MNL OL P 197. Esterházy család tatai ága, Familiaria, 20. cs., 67. fasc., 2. sz. Ezt az audienciát az udvari ceremóniális jegyzőkönyv is megemlíti, lásd: Österreichisches Staatsarchiv (Wien, a továbbiakban: ÖStA), Haus- Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Obersthofmarschallamt (a továbbiakban: OMeA), Zeremonialprotokolle (továbbiakban: ZA-Prot.), Bd. 24, fol. 12v.

⁷ Lásd például: Esterházy Miklós jelentése Wenzel Anton Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1760. jan. 7. ÖStA, HHStA, Staatenabteilungen (a továbbiakban: StA), Russland II, Kt. 42, Berichte Jänner–März, fol. 47r–49v.

⁸ Lásd például Lothar Schilling monográfiáját: Schilling, Lothar: *Kaunitz und das renversement des alliances. Studien zur aussenpolitischen Konzeption Wenzel Antons von Kaunitz*. Berlin, 1994.

⁹ Kaunitz utasítása Esterházyknak, Bécs, 1756. febr. 11. MNL OL P 218, 6. k. Uralkodói és kancelláriai utasítások (1754. okt. 14. – 1756. febr. 11.), 304.

gondolkodott – gróf Ludwig Zinzendorf (1721–1780), gróf Georg Stahremberg (1724–1807) párizsi követ vagy Florimund Mercy d’Argenteau (1727–1794) torinoi követ –, május 1-jén Versailles-ban új osztrák–francia szerződés lépett érvénybe.¹⁰ Esterházy új feladatot kapott: vonja be Oroszországot is ebbe a szövetségbe.

A minél hamarabbi nagykövetség Esterházy romló egészségi állapota sürgette, a bécsi udvar azonban arra kérte a diplomatát, hogy Oroszországban töltsön még egy telet. Ősszel azután kirobbant a hétéves háború (1756–1763).¹¹ 1757 nyarán arról értesítette Mária Terézia a magyar grófot, hogy nála jobban senki sem biztosíthatja a két udvar közötti kommunikációt, s a hadiállapot Csehországban amúgy sem tenné lehetővé, hogy Esterházy a karlsbadi gyógyvizeket igénybe vehesse.¹² A nagykövet így további öt évre maradt az orosz udvarnál. Csak 1760 elején – II. Frigyes nagy kunersdorfi kudarca¹³ után, amikor egy békekonferencia nagyon közeli lehetőségnek tűnt¹⁴ – folyamodott ismét visszahívásáért. Hét éve nem látta Bécsben élő feleségét és három gyermekét, édesapja haláláról is csak levelekből értesült.¹⁵

Esterházy Szentpétervárra való érkezésekor az orosz–osztrák szövetség már huszonhét éves múltra tekintett vissza: 1726-ban írták alá először,¹⁶ 1746-ban pedig megújították.¹⁷ A két ifjú nagyhatalom egymásban tökéletes diplomáciai partnerre talált, mivel nem volt sem lényeges ellentét köztük, sem érdekkülönbség, s területi igényt sem támasztottak egymással szemben. Az Oszmán Birodalom volt a közös ellenségük.¹⁸ 1742-ben a jövődő porosz- és törökellenes közös akciók érdekében az Osztrák Ház nehezen, de elismerte az orosz cárok császári címét. A két udvar politikai kultúrája közötti eltérések és diplomáciai botrányok¹⁹ ellenére retorikájukban hangsúlyozták az egymás iránti barátságot, egyetértésüket és a szövetséges kötelezettségek szentségét. A magyar gróf érdemeihez tartozik, hogy biztosította az orosz udvar csatlakozását a frissen kötött osztrák–francia szövetséghez 1756-ban és Oroszország belépését a hétéves háborúba Poroszország ellen. Ennek érdekében 1760-ban Esterházy túl is lépett a neki adott utasítások keretein, és még mielőtt megérke-

¹⁰ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1756. ápr. 22. MNL OL P 218, 13. k. Követi jelentések másolatai (1755. jan. 7. – 1756. febr. 24.), 77–78.

¹¹ Az új feldolgozások között lásd: Анисимов, Максим: *Семилетняя война и российская дипломатия в 1756–1763 гг.* Москва, 2014.

¹² Rescriptum caesareo-regium, Bécs, 1757. jún. 5. MNL OL P 218, 8. k. Uralkodói és kancelláriai utasítások (1756. nov. 13. – 1757. jún. 5.), 260.

¹³ 1759. augusztus 12-én a sziléziai Kunersdorf (Kunovice, Lengyelország) mellett az osztrák–orosz sereg súlyos vereséget mért a II. Frigyes vezette porosz erőkre.

¹⁴ 1760-ban a bécsi udvar már a békekonferenciát tervezte Augsburgban, de II. Frigyes új győzelmei áthúzták ezeket a terveket. Lásd: ÖStA, HHStA StA, Friedensakten, Kt. 1761. Kongress von Augsburg: Beilagen zur Instruktion Herrn Grafen von Seilern, fol. 43r–44v.

¹⁵ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1754. dec. 3. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 36, Berichte Juli – Dezember 1754, fol. 213r–v.

¹⁶ Steppan, Christian: *Akteure am fremden Hof: Politische Kommunikation und Repräsentation kaiserlicher Gesandter im Jahrzehnt des Wandels am russischen Hof (1720–1730)*. Göttingen, 2016. 313–354. (Schriften zur politischen Kommunikation, 22). 313–354.

¹⁷ Martens, Friedrich (Fedor) (dir.): *Recueil des traités et conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères. Tome 1. Traités avec l’Autriche, 1648–1762*. St.-Petersbourg, 1874. 28–44.

¹⁸ Нелипович, Сергей: *Союз двуглавых орлов: русско-австрийский военный альянс второй четверти XVIII века*. Москва, 2010. 31–32.

¹⁹ 1742 októberében az osztrák követ, Antonio Botta d’Adarno (1688–1774), akit a lebuktatott és letartóztatott kiskorú VI. Iván cár (1740–1764) érdekében való szervezkedéssel vádoltak, nagy botrány közepette hagyta el az országot, miután egy ideig a két udvar közötti viszony láthatólag elhidegült.

zett volna udvarának felhatalmazása, aláírta a még nem egyeztetett szövetségekötés szövegét.²⁰ Ezek után úgy érezte: „...sem én, sem utódom az itteni udvarnál többet nem tud elérni”,²¹ fáradtnak, betegnek, fizikailag és lelkileg leépültnek érezte magát.

Más diplomatakhöz hasonlóan Esterházy is telekben mérte oroszországi kiküldetése időtartamát. A következő században Nyikolaj Gogol orosz író így ír a „Köpönyeg” című elbeszélésben: „Van Pétervárott egy kérlelhetetlen ellenség [...] nem más, mint az északi hideg, bár egyébként azt mondják, hogy a hideg nagyon egészséges. Reggel kilenc órakor, éppen amikor az utcák tele vannak hivatalba igyekvőkkel, olyan csípős, erős fricskát osztogat válogatás nélkül mindenkinek az orrára, hogy szegény hivatalnokok határozottan nem tudják, hová tegyék az orrukat.”²² A 18. században sem volt egy diplomata se, aki ne panaszkodott volna a kemény hideg orosz éghajlatra. A szentpétervári osztrák misszió titkára, Philipp von Eichenfeld, aki az Orosz Birodalomban négy évtizedet töltött el, büszke volt magára: „Annak idején itt szolgált vagy mostanáig itt tartózkodó külföldi miniszterek minden alkalommal engem csodáltak, hogy bírok én annyi időt ebben az elviselhetetlen klímában élni.”²³

1761 márciusában Esterházy sem titkolta Kaunitz államkancellár előtt: „Ezen a rendkívül durva éghajlaton való hosszú tartózkodásom eredményeképpen az epe a véremben oly mennyiségben halmozódott fel, hogy attól a testemen itt, ott, amott skorbutos foltok jelennek meg, ráadásul még ízületi gyulladásban is szenvedek, mitől az ülőideg érzékenysége igen kellemetlenné vált.” Az orvosok egyenesen megmondták Esterházynak, hogy még egy orosz telet nem él túl. Ezért nagyon reménykedett, hogy még „a jó időn belül, hogy több tartalék napja is legyen”, el tudja hagyni Oroszországot, hogy a Bécs melletti Badenbe siessen,²⁴ amelynek gyógyvizei éppen a 18. században váltak nevezetessé.

A klíma mellett a politikai kultúra volt az, ami zavarta a magyar grófot: az udvar és az államigazgatás lassú gépezete, amikor egy audienciáért, egy határozatért, egy megoldásért napokig, hetekig kellett várakoznia, a szimbolikus kommunikáció kifinomult szabályai iránti érzéketlenség, a pompa és luxus túlzott szeretete. 1754-ben például minden ok, de minden rosszakarat nélkül többheti várakozásra kényszerült, hogy végre átadhassa a Bécsből küldött ajándékokat: négy darab kődomborművet Toscanából és több üveg tokaji bort Magyarországról. Az elkeseredett nagykövet így írt Bécsbe: „Egyébként le sem lehet írni, hogy mennyire nehéz itt az ügyeket intézni [...] aki az itteni viszonyokat saját szemével nem látta, nehezen tudja elképzelni.”²⁵ Az évek múltával sem javult a diplomata véleménye az orosz bánásmódról vagy a cári udvarról. 1761-ben így nyilatkozott: „Csak Oroszország volt és marad [...] más hatalmaktól eltérő! Seholy sem nehezebb helyes és józan döntés hozni.

²⁰ Esterházy Miklós szentpétervári tartózkodásáról a bécsi és kopenhágai levéltárak alapján írt az orosz történész, Jevgenyij Scsepin (1860–1920), akinek alapvető munkája teljesen ismeretlen Oroszországon kívül. Щепкин, Евгений: *Русско-австрийский союз во время семилетней войны, 1746–1758 гг.* Санкт-Петербург, 1902.

²¹ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1760. jan. 7. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 42, Berichte Jänner–März 1760, fol. 49r.

²² Gogol, Nikolaj: *Köpönyeg*. Lásd: <http://mek.oszk.hu/00300/00397/00397.htm>. Ford. Makai Imre.

²³ Philipp von Eichenfeld levele gróf Rudol Colloredonak, Sz.-Pétervár, 1763. márc. 29. ÖStA, HHStA StA, Russland I, Kt. 39, 1763, fol. 323r–326v.

²⁴ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1761. jan. 14., PStum 2dum. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 43, Berichte Juli 1760 – März 1761, fol. 29v.

²⁵ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1754. szept. 10. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 36, Berichte Juli – Dezember 1754, fol. 83r–v.

mint itt, ahol állandó ellentmondások nagyban és kicsiben köznapi szokássá váltak.”²⁶ A végleges hazautazása végül majd attól függött, mikor lesz hajlandó Erzsébet cárnő búcsúaudienciát adni számára. Ebben a tekintetben kénytelen volt megjegyezni egyik jelentésében: „Itt igyekeznek mindent lassan intézni, és ez különösen igaz a búcsúaudienciákra.”²⁷

A késelelem igazi oka azonban ekkor nem az orosz udvar szokásos lassúsága volt, hanem a cárnő súlyos betegsége. A birodalmi és osztrák nagykövet úgy figyelt minden hírt, amely a cárnő egészségi állapotáról érkezett, mint senki más. 1760 decemberében Esterházy tudósította az államkancellárt: „Ő császári felségének egészsége nemrég komolyan rosszabbodott, egyre gyakrabban vannak idegrohamai, lábán nyílt fekélyek jelennek meg, amelyek erős fájdalmakat okoznak járás közben, és skorbutos vérzések. [...] Elaggása melankóliához vezet. Minden nappal egyre inkább fél meghalni, különösen váratlanul, s ennek következményeképpen az állami ügyeket elhanyagolja. Ez azt jelent, hogy Ófelsége senkit sem akar látni, még saját minisztereit sem, úgyhogy a kancellár úr [gróf Mihail Voroncov] néha nyolc nap alatt egyszer sem részesül a kegyben a szeme előtt megjelenhetni.”²⁸

Nagy Péter kedvenc leányát, Erzsébet cárnőt (1741–1761/62²⁹), aki egy államcsíny révén került édesapja trónjára, Európában az egyik legszebb uralkodónőnek tekintették.³⁰ Gróf Esterházy pedig sohasem tartozott a rajongói közé. Egyáltalán nem hasonlított Mária Teréziára: az álarcos bálokat és szánkózásokat, ruhát és ékszereket kedvelte, alacsony származású szeretőjét, Alekszej Razumovszkijt (1709–1771) államférfivá tette. Az osztrák császárnővel csak egy közös vonása volt: a mély, szinte túlfűtött vallásosság. Alig egy év elteltével így jellemezte az orosz uralkodónőt az osztrák nagykövet: „Közismert, hogy az orosz császárnőt az ifjúkortól kezdve csak az foglalkoztatja, hogy mind jobban ki tudja elégíteni emberi gyengeségeit [...] Ez a nő hajnali órákban feküdt le, és délig vagy délutánig marad az ágyban, estig cicomázza és éjjel elkényezteti magát játékkal, pompával és szerelmi ügyekkel [...] Az a baj, hogy minden alkalommal jellegzetes utálatot mutat aziránt, ami legkisebb szorgalmat követelne [...] Rádásul nem szabad elfeledkezni arról, hogy minden ügyben ingatagságát, sőt hálatlanságát és kétarcúságát bizonyítja, ennek következtében egyik alattvalója sem képes sokáig kedvében járni, és áldozatául esnek változékony természetének.”³¹

Nem tudjuk, mennyire saját tapasztalatain alapult Esterházy véleménye, illetve mennyire a mások szavait vagy elterjedt pletykákat tükrözte. Minden ellenszenv vagy távolságtartás ellenére Esterházy jól tudta, hogy ha sikerül bizalmas viszonyt kiépítenie a cárnővel,

²⁶ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1761. júl. 16. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 44, Berichte Juli – September 1761, fol. 4r.

²⁷ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1761. jan. 14. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 43, Berichte Jänner – März 1761, fol. 30r.

²⁸ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1760. dec. 7. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 43, Berichte Oktober – Dezember 1760, fol. 120r-v.

²⁹ Az orosz történetírásban a halál napját a Juliánusz-féle naptár szerint közlik – 1761. dec. 25., a nemzetközi szakirodalomban pedig a Gergely-naptár szerint 1762. jan. 5. szerepel.

³⁰ Lásd például: Лиштенан, Франсина Доминик: *Елизавета Петровна. Императрица, не похожая на других*. Москва, 2012. 7. Lásd az eredeti francia változatot: Liechtenhan, *Francine-Dominique: Elisabeth Ire de Russie*. Paris, 2007.

³¹ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1754. júl. 10. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 36, Bericte Juli – Dezember 1754, fol. 6v. A hasonló tartalmú és ugyanazon a napon kelt jelentést Mária Terézia részére lásd: Voltz, Gustav Berthold – Küntzel, Georg (Hrsg.): *Preußische und österreichische Acten zur Vorgeschichte des Siebenjährigen Krieges*. Bd. 74. Leipzig, 1899. 673–677.

az diplomáciai sikerének legfőbb jele lesz. Ezért lassan megváltozott jelentéseinek hangja. 1756-ban például nagy izgalommal írta Bécsbe: „Az orosz császárnő a vacsora előtt és után számos jelenlévő nem kis meglepetésére bizalmasan és kegyesen beszélt velem mind a kormányáról, mind a családjáról.” Többek között arra panaszkodott, hogy a főkancellárja, Besztuzsev „legtöbbször részeg”, a trónörökös nagyherceg Péter pedig „a korához képest nagyon gyerekes”.³² Így nem csoda, hogy Esterházy a küldetése vége felé már büszkén közölte: „Álarcos bálokon, úgymint más udvari ünnepségek alkalmából többször is beszélgettem a cárnővel, aki engem különösen kedvel, és kivételes bizalmát tanúsította nemcsak az ügyekben, hanem mindenben, ami a hatalma nagyságához és uralkodónője dicsőségéhez tartozik.”³³

Az osztrák nagykövet és az orosz császárnő közötti viszony több szempontból példátlan és kivételes maradt, amit minden bizonnyal a két birodalom közötti korabeli viszonyra is kiterjeszthetünk. Esterházy nem titkolta az orosz udvar előtt kínos gyomorbetegségét, és a cárnő saját orvosait küldte hozzá (ezeket az ismeretségeket majd arra használta, hogy friss híreket szerezzen az orosz uralkodónő egyre súlyosbodó egészségi állapotáról). Először az orosz történelemben Erzsébet saját nyári kúriáját bocsájtotta a magyar gróf személyében egy idegen diplomata rendelkezésére Sztrelna nevű faluban, mivel annak környékén volt egy gyógyvízforrás.³⁴ 1756-ban még egy alkalommal megtisztelte a birodalmi és osztrák nagykövetet: amikor Esterházy nagy bált rendezett Pál nagyherceg születése alkalmából, akinek szimbolikus keresztszülei Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc voltak, Erzsébet cárnő is megjelent, és a hajnali órákig táncolt.³⁵ Az udvari bálokon és fogadásokon számtalanszor hívta meg Esterházyt az asztalához, a társaságában kártyát játszani és kötetlenül beszélgetni.

Az orosz udvar, társadalom, maga az ország és politikai kultúrája sem érdeklődést, sem rokonszenvet nem ébresztett a magyar gróf szívében. Ez az önkényuralomnak mint egy olyan rendszernek az elutasítása volt, amely nem ismeri el és nem tűri hatalmának korlátozását rendi intézmények formájában. Bécsből érkező utasításokban arra figyelmeztették, hogy mindenütt és minden alkalommal a főkancellár és a cárnő kegyét élvező főurak társaságát és bizalmát kell keresnie. Kiküldetése elején kénytelen volt a nagykövet magát azzal mentegetni, hogy „az udvari ünnepléseken és fogadásokon túl egy külföldi diplomata előtt nincsenek más utak, hogy bárkivel közelebbi viszonyba kerüljön, mivelhogy az oroszok, a cárnő haragjától tartva, nagyon óvatosak a külföldiekkel”.³⁶ Bizonyos idő elteltével informátorok és jóakarók hálózatát alakította ki, így kiküldetése zárása előtt már bátran adott tanácsokat mind Kaunitz államkancellárnak, mind gróf Rudolf Colloredo (1706–1788) birodalmi alkanellárnak, hogy milyen jutalomban részesüljenek az orosz udvarnál egymást cserélő osztrák tábornokok, és nemcsak több orosz államférfi számára kérte birodalmi grófi

³² Esterházy jelentése Mária Teréziának, Sz.-Pétervár, 1756. febr. 25. MNL OL P 218, 13. k., 12.

³³ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1760. dec. 7. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 43, Berichte Juli 1760 – März 1761, fol. 122v.

³⁴ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1754. júl. 10. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 36, Berichte Juli – Dezember 1752, fol. 20r–21v.

³⁵ Esterházy jelentése Colloredonak, Sz.-Pétervár, 1755. márc. 31. ÖStA, HHStA StA, Russland I, Kt. 36, Berichte 1755, fol. 211r–212v.

³⁶ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1754. júl. 10. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 36, Berichte Juli – Dezember 1754, fol. 19v.

cím adományozását, hanem saját felesége rokonairól sem feledkezett el. Igen bölcs szavai szerint „egy olyan országban, mint ez, a barátok száma sohasem lehet elegendő”.³⁷

Esterházy és gróf Alekszej Besztuzsev (1693–1766) főkancellár között, kinek kétarcúságát, cselszövő természetét, megvesztegethetőségét és részegségét mindenki jól ismerte az orosz fővárosban, kezdetben semmiféle kapcsolat sem alakult ki. Az orosz államférfi, aki a legbuzgóbb osztrákbarátok közé tartozott, szót sem volt hajlandó váltani az új nagykövettel, ami nem kis mértékben zavarta Esterházyt. Erről részletes beszámolókat küldözgetett Bécsbe, ahonnan szintén hosszú, nyugtató hangú utasítások érkeztek. Mária Terázia megparancsolta: „Mutass a főkancellár irányában a továbbiakban is minden vigyázatot, figyelemességet és barátságot, és ne adj neki okot panaszra, rosszkedvre és féltékenységre, hanem jóval inkább igyekezz meggyőzni őt tisztességes gondolkodásmódokról és töretlen bizalmadról.”³⁸ Egy idő után a diplomata és az orosz államférfi viszonya javult, de amikor 1758-ban a cárnő kegyét elvesztett Besztuzsev³⁹ helyére helyettese, Voroncov került, Esterházy megkönnyebbült.

Gróf Mihail Voroncov (1714–1767) semmiben sem hasonlított az elődére. Tartózkodott az intrikáktól, nem táplált hatalmi ambíciót, nem volt pénzéhes sem. Amikor 1756-ban gróf Esterházy próbálkozott egy szép pénzösszeggel megajándékozni őt (Bécsben ezt az igen gyakori szokást „megtisztelés”-nek hívták), Voroncov alkancellár szerényen (vagy álszent módon) visszautasította. A meglepett Kaunitz a nem kevésbé meglepett Esterházynak írta: ebben a gesztusban nincs semmi megszégyenítő, a hatezer aranyat legközelebb a cárnő jelenlétében ünnepélyesen is át lehet adni számára a legmélyebb tisztelet jeléül.⁴⁰ Annak elenére, hogy Voroncov poroszbarát hírében állt, a két államférfi jól érezte magát egymás társaságában. Esterházy arról írt, hogy nagyon hízelgő számára a kancellár bizalma és kegye, még elképzelni sem szeretné, milyen lenne, ha még mindig Besztuzsev állna a kormányánál.⁴¹ Bizalmas viszonyuk odáig terjedt, hogy Voroncov közvetlenül közölte az osztrák diplomatával: Péter nagyherceg (II. Frigyes buzgó rajongója) „fejben teljesen eszeveszett”.⁴²

Az osztrák nagykövet és az orosz kancellár közötti barátság külön fejezetét képezi báró Alekszandr Sztroganov (1733–1811) kiküldetése Bécsbe 1761-ben. A két udvar fontos eseményekre külön küldötteket menesztett egymáshoz, így történt József főherceg trónörökös parmai Izabellával tartott esküvője alkalmával is. Voroncovnak nem volt nehéz a követi posztra saját vejét beprotezsálni az uralkodónőnek, hiszen leánya a cárnő unokahúga volt. Sztroganov ősei iparosok és kereskedők voltak, akiknek 1722-ben Nagy Péter bárói címet adományozott. Bőséges tőkéjüket művészetbe és műpártolásba fektették. Az ifjú báró már

³⁷ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1760. febr. 26. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 42, Berichte Jänner – März 1760, fol. 148v.

³⁸ Mária Terézia leirata Esterházynak, Bécs, 1754. okt. 14. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 162, Expediton nach Russland, Juli – Dezember 1754, fol. 68r.

³⁹ Az új államcsíny előkészítésével vádolt Besztuzsevet megfosztották rangjaitól és kitüntetésaitől, vagyonának egy részét elkobozták, és száműzetésbe küldték Goretovo faluba. Esterházy válogatott jelentéseit ebben az ügyben lásd: Schaefer, Arnold: *Geschichte des Siebenjährigen Krieges. Bd. 2. Vom Anfange des Jahres 1758 bis zur Eröffnung der Feldzüge von 1760.* Berlin, 1870. 544–546.

⁴⁰ Kaunitz utasítása Esterházynak, Bécs, 1756. febr. 11., PStum 3tium. MNL OL P 218, 6. k., 320.

⁴¹ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Szentpétervár, 1759. szept. 18. PStum 1um, ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 42, Berichte September – Dezember 1759, fol. 34r.

⁴² „dass er in Kopf ganz verrückt sei”, Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1759. dec. 11, PStum 2dum, ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 42, Berichte September – Dezember 1759, fol. 131r.

járt Nyugat-Európában, beszélt idegen nyelveken. Esterházy azonban más szemmel látta a dolgot: Szerinte Sztroganovnak csak *Kammerjunker* rangja volt (a Nagy Péter által bevezetett Rangsor első udvarképes lépcsőfoka), tapasztalatlan az udvari ceremóniákban, fiatal felesége szintén járatlan. Elképzelhető, hogy Esterházy túlzott, és saját szerepét akarta hangsúlyozni, de jelentései szerint a Bécsben tartózkodó és az udvari viszonyokban járatos felesége adott leckéket az ifjú párnak, amivel megmentette missziójukat.⁴³

A két birodalom védelmi szövetsége arra kötelezte Esterházyt, hogy tegyen jelentéseket az orosz hadsereg állapotáról, a parancsnokok szakmai képzettségéről. Ő pedig nem látott dicsőítésre méltó személyt, sem jelenséget. Erzsébet cárnő azzal a jelszóval jutott hatalomra, hogy megszabadítja Oroszországot az elődei alatt vezető pozíciókhoz jutott külföldiek-től. Így sok tehetséges katonatiszt elhagyta az országot és más udvaroknál keresett szerencsét.⁴⁴ Leghíresebb közülük talán Ernst Laudon (1717–1790) volt, a hétéves háború hőse, aki hozzájárult a porosz hadsereg felett aratott győzelmekhez Kolinnál (1757. június 18.), Kunersdorfnál és Landeshutnál (Kamienka Góra, Lengyelország, 1760. június 23.). A diplomata többször kifejtett véleménye szerint az orosz hadseregben nem volt egyetlen tehetséges tábornok sem.⁴⁵ Az öregedő Alekszandr Buturlinről (1694–1767) megjegyezte, hogy ő maga is tisztában van saját tehetetlenségével, a fiatal és ambiciózus Petr Szaltikovról (1700–1772) pedig azt írta, hogy a többiekhez képest ő tapasztaltabb és értelmesebb, de hiányában van a hadiparancsnoknál szükséges kvalitásoknak.⁴⁶ Ezek után nem véletlen, hogy a hétéves háború mint az első kísérlet Bécs és Szentpétervár együttműködésére, keserűséget hagyott maga után. Az orosz katonatisztek az osztrákok szemére hányták, hogy gögösek, az osztrákok pedig dilettantizmussal vádolták az orosz tábornokokat. 1761 szeptemberében, már hazafelé indulva Szentpétervárról, Esterházy keserűen összegezte tapasztalatait Kaunitzknak: „Mennyire kevésbé lehet az orosz tábornoki karra kritikus pillanatokban támaszkodni, mennyire kevésbé következetesen kombinált operációk végrehajtására lehet számítani.”⁴⁷

A sikerebb együttműködés egyik akadálya az volt, hogy a cárnő halála esetén az új cárnak nem volt kedve tovább harcolni osztrák oldalon, és nem titkolta, hogy azonnal békeszerződést fog kötni II. Friggyessel. Ilyen légkörben az orosz fő hadiparancsnokok sem mutattak nagy hajlandóságot rá, hogy területeket szerezzenek az Osztrák Háznak.⁴⁸ Esterházy jelentéseiben ismétlődik az „ima”: adjon Isten az orosz uralkodónak életet és egész-

⁴³ Esterházy jelentése Colloredonak, Sz.-Pétervár, 1761. jan. 29., ÖStA, HHStA StA, Russland I, Kt. 36., fol. 10v; Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1761. jan. 29., PStum 4um, ÖStA, HHStA StA, Russland II, Berichte Jänner – März 1761, fol. 61r–v. Az orosz kancellárnak és feleségének az ifjú bárónőhöz címzett leveleit lásd: *Архив князя Воронцова*. Т. 4. Санкт-Петербург, 1872. 459–479.

⁴⁴ Brückner, Alexander: *Die Europäisierung Russlands*. Gotta, 1888. 344.

⁴⁵ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1759. okt. 10., ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 41, Berichte Oktober 1759, fol. 33r–v. Ebből indult ki a császárnő, amikor szó szerint ismétli ezt a véleményyt. Lásd Mária Terézia leiratát Esterházyknak, Bécs, 1760. máj. 24. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 166, Weisungen Jänner – Mai 1760, fol. 247r.

⁴⁶ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1754. júl. 10., ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 36, Berichte Juli – Dezember, fol. 15r, 16r.

⁴⁷ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Mittau, 1761. szept. 24. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 45, Berichte Juli – September 1761, 222v–223r.

⁴⁸ Szabo, Franz A. J: *The Seven Years War in Europe, 1756–1763*. London, 2008. 274–275.

séget legalább addig, ameddig a háború véget nem ér.⁴⁹ 1760. nyár végén Bécsben már nagyon tartottak attól, hogy Erzsébet cárnő beteges állapota nemcsak a nagykövetszerét, hanem a két birodalom hadi együttműködését is veszélyeztetheti. Az Államkancellária előterjesztésének margójára Mária Terézia feljegyezte: „Jelentés [Szentpétervárról] megerősíti aggodalmait, hogy igen keveset vagy semmit sem remélhetünk az oroszoktól a letargia miatt, amelybe a császárnő esett.”⁵⁰

Esterházy utóda Kaunitz kancellár egyik kedvence, gróf Florimund Mercy d'Argenteau torinói követ lett. A szentpétervári kinevezés előléptetésnek számított neki, és a diplomata alaposan készülődött az útra. 1760 karácsonya előtt több mint húsz ládát ezüst és porcelán étkészlettel, selyem gobelinokkal, ruhával és más mozdítható vagyontárggyal szárazföldön Triestbe küldött, hogy a kocsik a Habsburg tartományokon keresztül Danzingba menjenek, onnan pedig Oroszországba. 1761 januárja utolsó napján hintók, lovak és a személyzet hajón indult Genovából Hollandiába és onnan Hamburgba, majd a Balti-tengeren egészen Szentpétervárig.⁵¹ Közben Esterházy gróf hivatalosan folyamodott az orosz hatóságokhoz a búcsúaudiencia dátumának kijelöléséért. Huszonnégy hét telt el még azonban, mielőtt utójára beléphetett a cári palotába.

Utóda érkezését várva megfelelő lakóházat keresett számára. Esterházy Bruce altábornagy házában lakott, de a tulajdonos lemondott a szerződés meghosszabbításáról, mivel a fia szándékozott odaköltözni. Voroncov kancellár több épületet ajánlott: Dmitrij Sepelev (1681–1759) Hofmarschallét, Stegelman kereskedőt, Cserkaszov bárót,⁵² Juszupov fejedelmét.⁵³ De az egyik túl kicsi volt, a másikban nem volt hátsó lépcsőház és másik bejárat. Többek között szóba került a kegyvesztett Besztuzsev elkobzott palotája is, amely az államkincstárhoz került, s üresen állt a gazdájától maradt fényűző berendezéssel. Sajnos a jelentések alapján nem lehet pontosan megállapítani, végül melyik lett az osztrák nagykövet új rezidenciája.⁵⁴

Mercy d'Argenteau csak a nyár közepén érkezett meg, egy hónappal később, mint ahogy összes poggyászát tengeren és szárazföldön kirakodták az orosz fővárosban. Július elején pedig Esterházy küldte haza az összes holmiját, szintén szárazföldön és tengeren.⁵⁵ Mercy még a rövid bécsi tartózkodása során alaposan tanulmányozta az állami kancellária házi levéltárát. Szentpétervárott pedig Esterházy gondoskodott arról, hogy a jövőre nagykövet minden szükséges információval rendelkezzen.⁵⁶ Alig múlt el egy hét, már bemutatta Mer-

⁴⁹ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1758. dec. 19., PStum 5um, ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 41, Berichte Oktober – Dezember 1758, fol. 5v.; Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1759. jan. 6., PStum, ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 41, Berichte Jänner – März 1759, fol. 3v.

⁵⁰ Kaunitz előterjesztése Mária Teréziának, Bécs, 1760. aug. 6., ÖStA, HHStA Staatskanzlei, Vorträge. Kt. 87, 1760 (VIII–XII), fol. 13r.

⁵¹ Florimund Mercy d'Argenteau jelentése Kaunitzknak, Torino, 1760. dec. 24. ÖStA, HHStA StA, Sardinien, Kt. 12. (oldalszám nélkül)

⁵² Talán báró Ivan Cserkaszovról (1692–1758) van szó.

⁵³ Talán Borisz Juszupovról (1695–1759) van szó.

⁵⁴ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1760. dec. 24., PStum 2dum, ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 43, Berichte Juli 1760 – März 1761, fol. 190/4r; Esterházy jelentése Kaunitzknak, 1761. jan. 23, ÖStA, HHStA, StA, Russland II, Kt. 43, Berichte Juli 1760 – März 1761, fol. 42r–43r.

⁵⁵ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1761. júl. 3., HHStA, StA Russland II, Kt. 44, Berichte Juli – September 1761, fol. 273r.

⁵⁶ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1761. szept. 7. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 44, Berichte Juli – September 1761, fol. 187r.

cyt Voroncov kancellárnak, és hamar törzsvendég lett nála, ahol szombatonként az orosz udvarnál tartózkodó külföldi diplomatákat vendégül látták. Augusztus elején a Czarszkoje Szelő nevű cári nyári rezidenciába hívták meg őket, ahol az olasz származású építész, Barolomeo Francesco Rastrelli (1700–1771) 1756-ban fejezte be a látványos átépítést. Mercy őszintén csodálta „a császári vidámpalota páratlan pompáját, amely belülről és kívülről gazdagon díszített, és a fényűzése, valamint az erre fordított költségek felülmúlják bármelyik más hasonló épületet”. Csak egy esemény rontotta a felejthetetlen élményt: a helyi víz, amelyet a fogadáson tálaltak, gyomorfertőzést okozott.⁵⁷

Minden más mellett Esterházyt leginkább közeledő audienciája részletei foglalkoztatták: milyen hosszú lesz, milyen ajándékokkal búcsúzik tőle az orosz uralkodónő? A diplomáciai körökben minden ajándéknak szimbolikus értéke és jelentősége volt,⁵⁸ amit a magyar gróf, aki nem egyszer vett részt ajándékozás szervezésében és ajándékcserében, jól tudott. Említsünk meg egyetlen esetet: 1755-ben Erzsébet cárnő, tudva, hogy Ferenc császárnak Bécsben van egy állatkertje,⁵⁹ ahol több ritka állat található, ajándékozott neki egy fekete farkast, amelyet a kegyence, Ivan Suvalov (1727–1797) részére kaptak Malorossziában. A diplomata megrendelt egy ilyen hosszú útra megfelelő ketrecet, és elküldte az „ajándékot” Bécsbe, s az fennakadás nélkül meg is érkezett.⁶⁰ Most viszont féltékenyen figyelte, mivel ajándékoztak meg más tekintélyes vendégeket. Gróf Anton Hamilton (1722–1776) tábornok távozásáról ezt írta: „Az orosz császárnő szokásos és dicséretes bőkezűségének [...] most nem volt jele: az ajándék csak egy igen szerény gyűrűből áll, melynek sem formája, sem finomsága nem kiváló, valamint egy Nagy Pétert ábrázoló emlékéremből, de a veret durvasága inkább a művészetek alacsony színvonaláról árulkodik ebben a birodalomban.”⁶¹

Az orosz uralkodónő betegsége nem kevés gondot okozott az orosz félnek is. Az orosz cárok eddig csak a fővárosban adtak audienciákat külföldi követeknek. Mivel azonban a cárnő egészségi állapota nem javult, francia mintára kidolgoztak egy új szertartásrendet arra az esetre, ha Erzsébet kénytelen lesz Peterhofban maradni.⁶² Csak a nyár végén (a Gergely-naptár szerint ősz elején) értesítette az orosz udvar mind a két osztrák diplomatát, hogy gróf Esterházy búcsúaudienciájára szeptember 3-án, délben a Szentpétervárott lévő Nyári Palotában kerül sor, majd egy órával később Erzsébet átveszi Mercy d'Argenteautól a megbízólevelét. A később született jelentések hangnemének tanúbizonysága szerint mindkét diplomata meg volt elégedve a fogadtatással. A ceremóniális beszédek után a cárnő röviden elbeszélgetett Esterházyval, és este kártyázás során meghívta az asztalához. Az oroszországi tartózkodása emlékéül magával vihetette a cári ajándékokat: egy gyűrűt, egy gyémán-

⁵⁷ Mercy d'Argenteau jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1761. aug. 11. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 44, Berichte Juli – September 1761, fol. 113r-v.

⁵⁸ Duchhardt, Heinz: *Das diplomatische Abschiedsgeschenk*. Köln–Weimar–Wien, 1975. (Archiv für Kulturgeschichte, 57) 346–347.

⁵⁹ Az állatkert történetéhez lásd: Iby, Elfriede – Stadelmann, Christian: *Die kaiserliche Menagerie in Schönbrunn von der Gründung bis zur Besetzung durch Napoleon*. In: Asch, Mitschell G. – Dietrich, Lothar (hg.): *Menagerie des Kaisers: Zoo der Wiener: 250 Jahre Tiergarten Schönbrunn*. Wien, 2002. 89–116.

⁶⁰ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1755. febr. 18. MNL OL P 218, 12. k. Követi jelentések másolatai (1753. szept. 13. – 1754. dec. 24.), 14–15.

⁶¹ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1761. júl. 16. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 44, Berichte Juli – September 1761, fol. 4r-v.

⁶² Агеева, Ольга: *Дипломатический церемониал императорской России. XVIII век*. Москва, 2012. 252.

tokkal és a cárnő képével díszített dohányszelencét és több cobolyszörmét.⁶³ Amikor Esterházy már elindult az orosz fővárosból, az első esti állomás helyén egy küldönc érte utol, aki még egy hagyományos cári ajándékot vitt számára: „asztrahani gyümölcsöt” (minden valószínűséggel görögdinnyét⁶⁴).⁶⁵

Az osztrák–orosz szövetség megmentésének feladata már gróf Mercyre hárult, Esterházy mindenekelőtt a Bécsbe való diadalmas visszatérésről gondoskodott. Útközben Kaunitzhoz intézett leveleiben fáradhatatlanul dicsérte saját magát mint a két udvar közötti kommunikáció kulcsfiguráját. Remélte és óhajtotta, hogy október 4-re Bécsben legyen, hogy a Mária Terézia névnapja alkalmából rendezett szokásos bálon jelen lehessen, de a kimerült postalovakkal a rosszállapotú kelet-európai utakon lassan haladt a cél felé. Novemberben egy lábsérülés és utána egy köszvényes roham miatt néhány hétig Krakkóban bándódott.⁶⁶ November 22-én Bielitzből (Bielska-Biala, Lengyelország) azt írta gróf Colloredo birodalmi alkancellárnak, nyolc vagy kilenc nap múlva remélhetőleg végre Bécsbe érkezik.⁶⁷ Az udvari jegyzőkönyvek nem árulják el, visszatérése után mikor fogadta először diplomatáját Mária Terézia. Esterházy Miklósról ott először 1762 júniusában esik szó,⁶⁸ amikor értékes szolgálatai jutalmául kinevezték testőrkapitánynak, és tábornoki rangot kapott.⁶⁹ Még Oroszországban elfogadta Sáros vármegye főispáni tisztségét,⁷⁰ de egészségére hivatkozva kérte, hogy legyen mellette egy főispáni helyettes.⁷¹ 1763-ban aranygyapjasrendet kapott.

Az osztrák–orosz szövetség megmentése III. Péter 1762. évi trónra lépése után reménytelenné vált. Szergej Tatiscsev (1846–1906) orosz történész – az osztrák diplomáciai jelentések kiadója – forrásgyűjteménye előszavában így írt gróf Mercyról: „Talán sohasem szembesült diplomata nehezebb helyzettel, mint Mercy III. Péter trónra lépése után. Eddig egy szövetséges hatalom képviselője volt, most pedig érezte, hogy a meleg barátság nyílt ellenszenvre változott.”⁷² A tevékeny és fegyelmezett Mercy nekilátott menteni az orosz szövetséget, de hamar tapasztalta, „mennyre kellemetlen, nehéz és veszélyes feladat ez – az it-

⁶³ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1761. szept. 7. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 44, Berichte Juli – September 1761, fol. 185r–188v.

⁶⁴ Az asztraháni görögdinnyéről mint az orosz cárok különleges ajándékáról lásd: Steppan, Christian: *Akteure am fremden Hof*, 49, 308.

⁶⁵ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Sz.-Pétervár, 1761. szept. 24. ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 44, Berichte Juli – September 1761, fol. 218r.

⁶⁶ Esterházy jelentése Kaunitzknak, Krakkó, 1761. nov. 9., ÖStA, HHStA StA, Russland II, Kt. 45, Berichte Oktober – Dezember 1761, fol. 430r.

⁶⁷ Esterházy jelentése Colloredonak, Bielitz, 1761. nov. 22. ÖStA, HHStA StA, Russland I, Kt. 38, Juli – Dezember 1761, fol. 154r.

⁶⁸ ÖStA, HHStA OMeA, ZA-Prot, Bd. 28, fol. 360r–361r, 379v–382r.

⁶⁹ Hellebronth Kálmán: *A magyar testőrségek névkönyve, 1760–1918*. Budapest, 1939. 139–140.

⁷⁰ Fallenbüchl Zoltán szerint Esterházy 1760. december 18-tól 1764-ben bekövetkezett haláláig töltötte be ezt a tisztséget. Lásd: Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főispánjai, die Obergespanne Ungarns, 1526–1848*. Budapest, 1994. 94.

⁷¹ MNL OL A 35, Magyar Királyi Kancellária levéltára, Magyar Királyi Kancellária Regisztratúrája. Conceptus referadarum, 46 ex Aug. 1762.

⁷² Татищев, Сергей: *Предисловие*. In: Шендман, Георгий (сост.) *Дипломатическая переписка австрийских послов и посланников при русском дворе. Донесения графа Мерси д'Аржанто императрице Марии Терезии и государственному канцлеру графу Кауницу-Ритбергу с 5 января нового стиля 1762 г. по 24 июня нового стиля 1762 г. и переписка графа Мерси с русским министерством* (a továbbiakban: *Дипломатическая переписка*). Санкт-Петербург, 1876. V.

teni ügyeket intézni; a cél eléréséhez kevés eszköz és út adódik egy olyan udvarnál, ahol sem szilárd államrendszer, sem ezt fenntartó minisztérium nem létezik”.⁷³ Igaza volt Esterházy Miklósnak, amikor azt jósolta, hogy Erzsébet halála után az Orosz Birodalomban „csodás véletlenek történhetnek”. Két év alatt gróf Mercy átélte Erzsébet cárnő halálát, unokaöccsének rövid, de eseményekben gazdag uralkodását, az új államcsínyt és Katalin cárnő trónra lépését, akit majd Nagy Katalinként ismer az orosz történelem. Elkeseredett és frusztrált volt, hogy nem tudta megmentette a szövetséget, először Varsóba távozott követként, onnan pedig diplomáciai pályája csúcsaként – Párizsba.

Gróf Esterházy Miklós megromlott egészségi állapota miatt nem igen tudta kamatoztatni azt a szimbolikus osztalékot, melynek megszerzése reményében indult annak idejében Oroszországba, és tért vissza Bécsbe. A Szekfű Gyula által ábrázolt II. Rákóczi Ferenchez és Kossuth Lajoshoz hasonlóan talán őt lehetne a magyar történelem harmadik „öregemberé”-nek nevezni. Élete végéig szenvedett a távoli országokban szerzett betegségeitől, és nem véletlen, hogy Karlsbadban halt meg 1764 novemberében.

OLGA KHAVANOVA

Farewell to Sent-Petersburg: Count Nicolas Esterházy leaves the Russian capital

Count Nicolas Esterházy (1711-1764) was among the first Hungarian aristocrats, employed by the Vienna Court as career-diplomats. His most important mission was to the imperial Russia where he spent more time, than any of his predecessors – the long eight years (1753-1761),. This period was the time of a tight cooperation of the two allied powers before and during the Seven Years War (1756-1763). The article suggests a brief overview of his activities in Russia and concentrates on the much desired and many times postponed recalling from the Russian capital. Inasmuch as his private archive has perished, the article suggests a biographical reconstruction based on his ambassadorial reports to the state chancellor Count Wenzel Anton Kaunitz and Empress Maria Theresa.

⁷³ Mercy d'Argenteau jelentése Kaunitzknak, Szent-Pétervár, 1762. jan. 18. *Дипломатическая переписка*, 55–56.

Egy évszázados küzdelem története

B. Szabó János: Háborúban Bizánccal: Magyarország és a Balkán a 11–12. században. Boldog Zoltán tanulmányával. Corvina Kiadó, Budapest, 2013. 247 oldal

Bár időnként jelennek meg hazánkban Bizánc történelmével foglalkozó munkák, mégis elmondható, hogy kevés valóban új szakirodalom olvasható hajdani szomszédunkról magyar nyelven, pedig nagyhatalomként a Bizánci Birodalom jelentős szerepet játszott a magyar történelemben a 10–12. században. E helyzeten kíván javítani B. Szabó János munkája, amely bizánci-magyar háborúk történetét veszi sorra Salamon király uralkodásától (1063–1074) II. András uralmáig (1205–1235). A mű szerzője jól ismert mind a történész szakma, mind a széles közönség előtt. Számos történeti és hadtörténeti tanulmányt, valamint monográfiát írt a középkori Magyarországról, de a bizánci-magyar konfliktusok története sem idegen terület számára.¹ B. Szabó János korábbi, Somogyi Győzővel közösen jegyzett művéhez hasonlóan e könyvben is szerzőtársat kért fel a „Fegyverzet és felszerelés a magyar–bizánci háborúban” című fejezet és néhány keretszöveg megírására Boldog Zoltán személyében.²

A bizánci-magyar kapcsolatokat eddig olyan neves történészek munkáiból ismertettük meg, mint Moravcsik Gyula, Kapitánffy István és Makk Ferenc. A jelen kötet az ő munkáikat kívánja új megvilágítás-

ba helyezni, elsősorban a hadtörténeti vonatkozásokat kiemelve.³ A szerzőpáros tudatosan a nagyközönség számára is élvezhető ismeretterjesztő művet írt, a legújabb hazai és külföldi tudományos eredményeket felhasználva. Az ismeretterjesztő jelleg felismerhető a kötet stílusában, egyszerű, jól követhető szerkezetében és a viszonylag szűk tudományos apparátusában.

B. Szabó a bevezető után a bizánci-magyar viszony korai történetére és Magyarország geopolitikai helyzetének bemutatására tér rá egészen Orseoló Péter uralkodásáig (1038–1041, 1044–1046). A fejezet egyik fő gondolata az, hogy a fiatal Magyar Királyság két nagyhatalom közé ékelődve volt kénytelen alakítani politikáját. Nem egyszerűen arról volt szó, hogy a magyar uralkodóknak két szomszédos állam közvetlenül fenyegető hatalmi – akár tényleges hódító – törekvéseit kellett elhárítaniuk. A helyzetet ugyanis még bonyolultabbá tette a két nagyhatalom közvetlen ütközőzónája Itáliában. A félszigeten kialakult érdekellentétek változókéony kapcsolatot szültek a bizánci és a német-római uralkodók között, amelyben a császári cím feletti szimbolikus vita csak olaj volt a tűzre. A két nagyhatalom viszályaiban pedig Magyarországnak fokozottan elővigyázatos külpolitikát kellett folytatnia. Nagyon jó ötletnek tartom, hogy analógiaként B. Szabó János a köztudatban jobban rögzült 16–17. századi politikai helyzetet is megemlíti, amikor a magyar politikai erőknél a Habs-

¹ Elég itt csak két nagysikerű könyvére utalni: B. Szabó János: *A mohácsi csata*. (Tudománytár) Budapest, 2006.; uő: *A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország*. (Tudománytár) Budapest, 2007.

² B. Szabó János – Somogyi Győző: *Elfeledett háborúk. Magyar–bizánci harcok a X–XII. században*. Budapest, 1999.

³ Moravcsik Gyula: *Bizánc és a magyarság*. Budapest, 1953.; Kapitánffy István: *Hungarobyzantina: Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban*. Budapest, 2002.; Makk Ferenc: *Magyar–bizánci kapcsolatok a XII. században*. Szeged, 1977.; uő: *The Árpáds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*. Budapest, 1989.

burgok és az Oszmán Birodalom közé szorulva kellett kényszerpályán tartani politikájukat (nem feledkezve meg azonban az ország mozgásterére mértékében megmutató különbségekről). Ezzel együtt a műben többször említésre kerül ama tanulságos tény, hogy az Oszmán Birodalom több tekintetben – többek között nem egyszerűen a geopolitikai helyzet, hanem a geopolitika irányítása szempontjából is – Bizánc örököse volt. E szorult helyzetbe Magyarország először a 11. század elején került, amikor a Bizánci Birodalom hosszú időre bekebelezte Bulgáriát, amit a szerző is kiemel.

Ezt követi három fejezet, amely többé-kevésbé elkülöníthető tematikai egységet képez. Az első a bizánci–magyar háborúk földrajzi vonatkozásaival foglalkozik, s B. Szabó János két fontos tényezőre hívja fel a figyelmet. Az egyik jelenség az volt, hogy Konstantinápoly a szláv lakosság makacs ellenállása folytán nem tudta egészében pacifikálni a meghódított balkáni területeket, valódi fennhatóságot csak a fontos utak mentén tudott kialakítani az erősített települések felügyeletével. Ezért a dunai határszakasz védelme rendkívüli fontossággal bírt a hátszín sebezhetősége miatt. Az Alföld védelme érdekében Magyarország számára hasonlóan kivételes jelentőségűek voltak a déli határ menti várak. Így a két ország között időnként megújuló fegyveres összecsapások alapvetően a korszak Európájára jellemző várháborúkból állt, és a nyílt ütközetek meglehetősen ritkák voltak.

Ezután következik két fejezet, amelyek a magyar, illetve a bizánci hadsereg szervezeti felépítését, taktikáját és – kisebb mértékben – felszerelését mutatják be. E témában igen otthonosan mozog B. Szabó, hiszen korábbi kutatásai során mindkét (de inkább a magyar) fél haderejének számos kérdésével foglalkozott. Feltűnő, hogy a könyvben tárgyalt korszakban bizonyos téren igen kis különbségek mutatkoztak a két haderő között: az új dominált mind a bizánciaknál, mind a magyaroknál, s mindkét oldalon nyugati zsoldosok alkották a nehézlóvasság gerin-

cét. A különbségek csökkenését egyrészt a magyar hadsereg bizonyos mértékű „nyugatosodásában”, másrészt a bizánci haderő *themákra* és *tagmákra* épülő szervezetének leépülésében kell keresnünk, ahogy ezt B. Szabó János be is mutatja. Eltéréseket többnyire a taktika terén figyelhetünk meg, hiszen a magyar hadsereg inkább a nehézlóvasság vezette centrum több hullámból álló támadásait alkalmazta a bizánciak tagozott, elsősorban a megerősített szárnyak manővereire hagyatkozó hadrendjével szemben. Érdekes tény, hogy a források alapján a Magyar Királyság nemcsak méretéhez, hanem a régió hatalmaihoz képest is tekintélyes haderővel rendelkezett, miközben a Bizánci Birodalom folyton emberhiánnyal küzdött. Szintén fontos, a bizánci–magyar háborúkat meghatározó fejlemény volt, hogy egyik fél sem idegenkedett az ostromoktól, sőt a bizánciak inkább a várháborúktól reméltek sikereket erőteljes diplomáciai tevékenységük mellett.

Az ezt követő nyolc fejezetben B. Szabó János kronologikus rendben ismerteti a két hatalom közti konfliktusok történetét. Az egyes háborúk, hadjáratok leírása közben újra említésre kerülnek a korábban már tárgyalt elemek: a várostromok dominanciája, a földrajzi vonatkozások, a szembenálló haderők jellege, illetve az alkalmazott stratégiák és taktikák. Igen jól kirajzolódik ezekben a fejezetekben a bizánci–magyar háborúk politikai és nemzetközi háttere. B. Szabó valójában nem is háttérként kezeli a geopolitikai kontextust, ami leginkább abban mutatkozik meg, hogy a két állam nemzetközi helyzetét bonyolultságának megfelelő részletességgel mutatja be (ez legtisztábban talán a II. Géza és I. Manuél háborúiról szóló fejezetben domborodik ki).

A bizánci–magyar háborúk kronologikus áttekintése után következik Boldog Zoltán tanulmánya a bizánci és magyar seregek felszereléséről, ruházatáról. Boldog elemzéséből az a kép rajzolódik ki, hogy a bizánciak felszereléséről egyértelműen szélesebb forrásbázissal és több adattal rendelkezünk,

míg a magyar félnél sok a fehér folt és a fel-tételezés (a szerző többször analógiák használatára kényszerül). Érdekes, hogy B. Szabó fejezetei alapján a 12. századi bizánci–magyar konfliktusokban nagyon hasonló felszereltséggel bíró seregek csaptak össze, miközben Boldog tanulmánya szerint nem volt jelentős kulturális interakció a két fél között a fegyverek és egyéb felszerelések tekintetében: a hasonlóságok jórészt az azonos külső – keleti és nyugati – hatásoknak köszönhető.

Boldog Zoltán tanulmányával kapcsolatban érdemes néhány szó erejéig visszatérni a mű szerkezeti felépítéséhez. Véleményem szerint e tanulmány tematikailag erősen kötődik B. Szabó János azon korai fejezeteihez, amelyek a bizánci és a magyar hadseregek szervezetéről szólnak. Ilyen tematikai „ugrálást” nyilvánvalóan azzal lehetett volna elkerülni, ha Boldog írását közvetlenül a haderők leírása mellé-mögé szerkesztették volna. Minden bizonnyal azért áll jelenlegi helyén a hadseregek felszereléséről szóló rész, hogy jobban elkülönüljön B. Szabó érvelésétől – ám ez az elv nem érvényesül teljesen, mivel B. Szabó utószava csak Boldog Zoltán tanulmánya után következik. Talán az lett volna a legjobb megoldás, ha a tanulmány egyfajta függelékként az utószó mögé került volna. Ez azonban csak részletkérdés, mert alapvetően jól felépített munkáról van szó, amely jól és érthetően mutatja be történelmünk egy fontos és kevésbé ismert részét.

A következőkben néhány észrevételt fűznék a könyv tartalmi részéhez. A „Nagy két császár birodalma között” című fejezetben, a 22. oldalon a szerző II. Basileios (976–1025) „kevésbé rátermett” utódaira, az udvari elit és a katonai arisztokrácia viszályára, illetve a császári udvar új békepolitikájára vezeti vissza a Bizánci Birodalom külpolitikai passzivitását. A Bizánc hatalmának 11. századi válságáról szóló részletes elemzés hiányát nem kérhetjük számon B. Szabó Jánoson, mégis a fenti magyarázat túlzottan leegyszerűsítő. Pedig a mű egyéb

részeiben előkerülnek azok a tényezők, amelyek hozzájárultak a birodalom külpolitikai aktivitásának visszaeséséhez. A szerző egy bekezdéssel később, még ugyanazon az oldalon megemlíti az állam fiskális problémáit, ám ennek nem szentel kellően nagy hangsúlyt, miközben ez a korszak egyik legfőbb problémáját jelentette a bizánci kormányzat számára. II. Basileios arannyal teli rejtett kincstáiról legendák maradtak fenn, de valószínűbb, hogy a több évtizednyi aktív külpolitika és megannyi háború nem hagyta jó állapotban a kincstárt. Persze az is gondot okozott, hogy az utódok nem igazán tudták visszafogni a költségeket.⁴

A műben szó esik továbbá a későbbi terjeszkedésekről, de nem nyert kellő hangsúlyt, hogy II. Basileios halálával nem álltak le a hódítások, csak lassultak. III. Rómanos (1028–1034) Aleppo meghódítására indított egy szerencsétlen kimenetelű hadjáratot, de Edessa még az ő uralma alatt visszatért a birodalomhoz. Utóda, IV. Michaél (1034–1041) idején pedig Szicília keleti partját sikerült rövid időre fennhatóság alá vonni. A Makedón-kor hódító időszakában ténylegesen csak Ani 1045. évi elfoglalásával ért véget. Ez után pár évvel a keleti határt már súlyos támadások érték a szeldzsuk törökök felől, ami komoly kihívást jelentett a hadsereg számára. Itáliában a longobárd nemesség állandó lázongásai, a megbízhatatlan longobárd hercegségek, Geórgios Maniakés lázadása és vele együtt az ide rendelt csapatok elvesztése (1043), majd a normannok okoztak komoly problémát, amely végül az itteni fennhatóság teljes elvesztésével járt 1071-re.

A birodalom katonai potenciálját bemutató fejezetben említésre kerül a túlterjeszkedés problémája, amely abból fakadt, hogy Bizánc expanzív politikájával bekebelezte a potenciális ütközőállamokat, innentől fogva

⁴ Angold, Michael: *Belle époque or crisis? (1025–1118)*. In: Shepard, Jonathan (ed.): *The Cambridge History of Byzantium*. Cambridge, 2008. 583–626., 590–598.

a külső támadások közvetlenül a birodalmat érték. (62. old.) Ez teljesen logikus következtetés a kutatók részéről, és jól illik a szövegkontextusba, amelyben B. Szabó leírja a *themákra* és *tagmákra* épülő bizánci hadseregvezet leépülését és a többfrontos védekezésre kényszerülő birodalom megroppanását. Ám ellentmondásba kerül a 22. oldalon mondottakkal, amelyek szerint a bizánci hódításokat az uralkodók inkompetenciája és belső politikai ellentétek akasztották meg.

II. Basileios és utódai külpolitikai teljesítményének összevetésénél gyakran megfigyelhetünk arról – és sajnos B. Szabó sem utal rá –, hogy a Bolgárölőként ismert császár uralkodása – a balkáni területeken folytatott lenyűgöző sikerei mellett – keleten nem elhanyagolható területvesztésekkel járt, amelyek közül a legsúlyosabb egyértelműen Edessa eleste volt. E csorbát utódai köszörülték ki, vagy legalábbis próbálták kiköszörölni. Michael Angold nem győzi hangsúlyozni, milyen erőfeszítéseket tettek II. Basileios utódai, hogy megoldják a birodalom problémáit, hangsúlyozva, hogy Bolgárölő idején Bizáncnak sokkal kedvezőbb külpolitikai környezete volt.⁵ IX. Kónsztantinos (1042–1055) komoly diplomáciai lépésekkel próbált fellépni a normannok térnyerésével szemben, ami a súlyos vereségeknek (többek között 1053-ban a szövetséges pápai erők civitatei kudarcának) köszönhetően teljesen eredménytelen maradt. Érdemes még más szemszögből is elemezni a már említett túlterjeszkedés kérdését, ugyanis egyértelmű, hogy Bizánc nem tudta minden hódított területét pacifikálni. B. Szabó is felhívja az olvasó figyelmét a Balkán-félsziget északi részének – a bizánci fennhatóság egész korszakára jellemző – kaotikus állapotára. Ám ez az ő értelmezésében megmaradt pusztán a bizánci-magyar háborúk jellegét befolyásoló tényezőnek, és nem figyelt fel a bizánci külpolitika változásában betöltött szerepére. Ugyan-

is bizonytalan területeken keresztül nem lehetett sikeres hódítást végezni, és a gyakori lázadások komolyan lefoglalták a kormányzatot és a hadsereget.

A 11. századi udvari elit és a katonai arisztokrácia viszonya is összetettebb a szerző által megrajzoltnál. A kutatók között régóta kedvelt felosztás az arisztokrácia civil és katonai csoportjainak megkülönböztetése, ám az utóbbi évtizedek kutatásai rámutattak arra, hogy e kettéosztás alatt nem szabad egyértelműen politikai szembenállást feltételezni. Már Alexander Kazhdan kimutatta, hogy a két csoport között gyakori volt az átmenet, és bonyolult rokoni hálózatok alakultak ki.⁶ John Haldon szerint pedig a korszakban csak rövid életű politikai szövetségek alakultak ki a mindig változó politikai érdekek mentén. A civilek és katonák korabeli forrásokban olvasható szembeállítása valójában csupán egy egészen rövid időszak állapotát tükrözte.⁷ A 11. századi politikai összefonódások végül a Komnénosok rokonságának uralmához (1081–1185), az úgynevezett kiterjesztett családi kormányzathoz vezetett, amely alapvetően katonai jelleget öltött, mégis nem egy civil arisztokrata család tagozódott be az új dinasztia köré szerveződő hatalmi körbe. E fejlemény alapjaiban változtatta meg a 12. századra az arisztokrácia viszonyait.⁸

A bizánci görög kifejezések átírásáról érdemes még néhány szót ejteni. Az első szembeszökő jelenség az, hogy a két szerző nem egyeztetette a görög szavak átírásának módját. Míg B. Szabó egyértelműen az akadémiai átírást alkalmazta, addig Boldog a

⁶ Kazhdan, Alexander – Wharton Epstein, Ann: *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Berkeley – Los Angeles – London, 1985. 69.

⁷ Haldon, John: *Social Elites, Wealth, and Power*. In: uő (ed.): *A Social History of Byzantium*. Malden (Massachusetts) – Oxford, 2009. 168–211., 185.

⁸ Magdalino, Paul: *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*. Cambridge, 1993. 180–227.

⁵ Angold: *Belle époque or crisis*, 583–626.

tudományos átírás szerint járt el. Érdeemes lett volna ezt összehangolni, hogy a könyv egységes arculata e téren se sérüljön. Emellett nem mindig következetes, hogy a kifejezéseket a klasszikus attikai (valójában erasmusi) vagy a középgörög (esetleg újgörög) kiejtés szerint írják át. Jó példa erre, hogy Boldog az egyik szálfegyvert *menavlion*-nak hívja (216. old.), de közben az arról elnevezett katonai egységet *menautoloinak* nevezi a következő oldalon – nem mellesleg az utóbbi elírás, mert *menaulotoi* a helyes alak. A megoldás *menaulion–menaulotoi* vagy *menavlion–menavloti* (esetleg *menaulotü* a 11. század előtt) átírások lennének, de a könyv jelentős részében az erasmusi kiejtést követik, ezért az előbbi páros lett volna a jobb megoldás.

A Bizánci Birodalom akkori közgörög elnevezését B. Szabó a *Rhómania* alakban írta át latin betűkkel (14. és 48. old.), amit én nem tartok szerencsésnek. Bár a görögben sokáig a magánhangzók döntő része lehetett rövid és hosszú is, átírásnál rendszerint csak azokat a hangokat jelölik hosszú magánhangzóval, amelyek külön betűt kaptak a görög ábécében, jelesül az étáról és az ómegáról van szó. Ezért a *Rhómania* alakban lett volna érdemes átírni a birodalom nevét. A bizánci kifejezéseket használó magyar kutatók számára külön problémát jelenthet, ha olyan szakirodalomból kölcsönöznek görög *terminus technicus*okat, amelyek nem használnak ékezeteket. Véleményem szerint B. Szabó János is szembesült ezzel a nehézséggel, amikor könyvében

Phrangokhorionnak nevezte a Phrangokhorion tartományt. (140. old.) Feltételezhetően figyelmetlenség okozta azt, hogy a hazánkban leginkább Drinápolyként ismert város Adrianopoliszként szerepel a 72. oldalon, míg a következő oldalon az Adrianupolisz alak tűnik fel; mellesleg az utóbbi tükrözi jobban a korabeli bizánci elnevezést. Mindezek azonban csak apró hibák, és nem érintik a munka jelentőségét.

Az ismertető elején már utaltam rá, hogy a könyv láthatóan szélesebb olvasókörztségnek készült, és alapvetően ismeretterjesztő munkának szánták a szerzők. Jól látható ez a főszövegekbe elhelyezett szövegdobozok gyakori használatából is, ami kifejezetten e műfaj sajátossága. A megoldást jó ötletnek tartom, hiszen így a főszöveg gondolatmenetébe nem illő, de érdekes és nem kevésbé fontos témák kerülnek bemutatásra anélkül, hogy a narrációt túlzottan bonyolítanák. Egy a széles olvasóközönség számára is érthető, élvezetes és hiánypótló olvasmány készült egy kevésbé ismert témáról. Külön kiemelendő, hogy a két szerző a nemzetközi tudományos kutatások legutóbbi évtizedeinek eredményeire is támaszkodott munkája során, és ezen keresztül immár magyar nyelven is – még ha közvetetten és szűrve – hozzáférünk a történeti kutatás legújabb eredményeihez a sokak érdeklődésére számítható könyvben.

RÓZSA MÁRTON

Apokaliptika, reformáció, nemzeti identitás

Őze Sándor: *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon, 1526–1566. Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, Budapest, 2016. 394 oldal*

Őze Sándor csaknem három évtizede vizsgálja a „kora nemzettudat” kialakulását, a magyarság nemzeti identitásának kora újkori gyökereit. Ma már megkerülhetetlennek számító koncepciója három alapvető tényező szerves összefüggésének felismerésén alapul: a reformáció meggyökeresedését és elterjedését a török hódítással hozza kapcsolatba, és a nemzeti identitás összefüggésében tárgyalja. Jóllehet ez a gondolat csíraszerűen már Benda Kálmán 1937-ben kiadott klasszikus művében megjelenik, az összefüggések aprólékos és minden részletre kiterjedő feltárása Őze Sándor nevéhez fűződik. 1991-ben kiadott kötetében a szerző a „bűnös nemzet” és a „választott nép” toposzának előfordulásait vizsgálta a 16. századi egyházi irodalomban, számos tanulmány összegzéseként 2006-ban közreadott könyvében pedig a végvidéki társadalom körében formálódó identitás-elemek feltárására vállalkozott. Új monográfiájában – amely a 2013 nyarán megvédett akadémiai doktori disszertációja átdolgozott, némileg rövidített változata – a koncepció egyik szálát, a végvidéki társadalom lételményét kifejező apokaliptikus időszemlélet szerkezetét és szerepét tárja fel a szerző, rendkívül tág társadalom- és művelődéstörténeti közegebe helyezve a központi jelenségsoportot.

A vizsgált időszakot a 16. század dereka jelenti, elvi időhatárokként 1526-ot és 1566-ot jelöli ki a szerző. Ebből sajátos kihívás következik, hiszen ezeket az évtizedeket eszmetörténeti szempontból a kiforratlanság jellemzi: „A korszak nem más, mint a kísérletezés időszaka egy megváltozott hely-

zetben.” (19. old.) Ahhoz, hogy az összefüggések mégis kirajzolódjanak, tekintélyes mennyiségű forrásanyag, a 15. és 16. század magyar, német és latin nyelvű nyomtatott teológiai és történeti műveinek áttanulmányozására volt szükség. A parttalanság elkerülése érdekében természetesen csak a leginkább reprezentatív szerzők műveit lehetett részletes elemzés tárgyává tenni: Szerémi György például a délvidéki származású alsópapság, Szegedi Kis István a hódoltság értelmiség, Bornemisza Péter pedig az udvari közeg képviselőjeként jön számításba.

A téma és a forrásbázis fokozott metodológiai tudatosságot, az alkalmazott módszerek és a gondolatmenetbe beemelt szempontok változatosságát követeli meg a kutatótól. A kihívásnak megfelelően a szerző – ahogy több más munkájában is – bőségesen használja nemcsak a szorosan egybefonódott eszmetörténet és irodalomtörténet adatait, hanem teológia-, egyház- és társadalomtörténeti ismereteket is mozgósít. Mindemellett ismét tanújelét adja remek antropológiai és lélektani érzékének (bár pszichológiai szakirodalmakra tételelesen kevés esetben hivatkozik; az időtapasztalatra vonatkozóan Jan és Aleida Assmann, valamint kisebb részt Reinhart Koselleck és Mircea Eliade eredményeit hasznosítja).

A könyv gondolatmenete alapvető fogalmak tisztázásával indul: a szerző definiálja az apokaliptika, eszkatológia és khiliazmus gyakran következtetlenül használt terminusait, és röviden bemutatja az apokaliptikus szemlélethez kapcsolódó középkori egezetikai hagyományt.

Ezután röviden ismerteti a török–magyar, illetve szélesebb kontextusban pogány-keresztény összeütközések és ezek kulturális tükröződésének 16. század előtti történetét, a „kereszténység védőbástyája” toposz gyökereit, majd a (2006-os könyvében központi szerepet játszó) gondolatme-

netet a határvidék sajátos mozgástörvényeiről. Innen tér rá az ütközőzóna népességének időélményére, időszemléletére. Mind ebből immár szervesen következik a fejezet konklúziója: „A határkörzetben élő katonaközösségnek befelé megélt ideje volt. [...] Itt a közösség együtt él a halállal, abban a várakozásban, mely egy apokaliptikus idősíkhöz kapcsolódik.” (82. old.)

A határvidéknek ez a sajátos mentalitás-történeti jellemzője magyarázza az apokaliptika középkori szerzetesi hagyományainak továbbélését és aligha túlbecsülhető hatását a határzónában. A szerző áttekinti a pálos, domonkos és ferences apokaliptika nyugati és hazai gondolati építőköveit, megállapítva: a vizsgált korszakban az obszerváns ferences eszmeiség gyakorolta a legjelentősebb hatást a határvidék társadalmának gondolkodására. Feltételezhető, hogy a ferencesek által közvetített történet- és időszemlélet a 16–17. század folyamán is kontinuus volt. Jóllehet a katolikus és protestáns hagyományok közti folytonosságot szövegszerűen csak a térségből származó Szerémi György és Ozorai Imre műve támasztja alá, a mentalitás-történeti tényezők, a határhelyzetből adódó létállapot alapvető változatlansága mégis e folytonosság mellett szól.

Apokaliptika és politikai gondolkodás kapcsolatát Dániel könyvének egzegéziséből bontja ki a szerző: rekonstruálja Luther értelmezését, majd áttekinti a protestáns teológusok által a töröknek tulajdonított antikrisztusi szerep változatait. A reformátorok tanításának magyar recepcióját elemezve megállapítja, hogy Ozorai Imre, majd jóval kidolgozottabban Batizi András – szembe-sülve a törökök 1541–1543 közötti drámai térhódításával, és a megváltozott helyzet magyarázatát, értelmét keresve – mozgósította egyfelől az apokaliptika hazai hagyományait, másfelől pedig a Melanchthon által kidolgozott „kettős Antikrisztus”-tant. A katolikus, evangélikus és református törökképek és antikrisztológia további elemzése alapján a szerző megállapítja: a magyar

ütközőzóna népességének szemléletére a helvét irányzat, de nem Kálvin, hanem Bullinger, Musculus és Bibliander nézetei gyakorolták a legnagyobb hatást – Őze itt újabb kutatásai fényében saját korábbi véleményét is revideálja. (139., 265. old.)

A török hódítás határa 1541–1543 között viharos gyorsasággal több száz kilométerrel északabbra helyeződött; a politikai megoldás keresését ennek nyomán apokaliptikus sokk váltotta fel. „A megváltozott katonapolitikai helyzet által kialakított új életformának [a végvidéki társadalomnak] is új ideológiai struktúrára volt szüksége.” (271. old.) A helyzetre a „kettős Antikrisztus”-tan kínált elfogadható magyarázatot, amely egyszerre irányult a katolikusok és törökök ellen, így a felekezeti és a nemzeti identitás megerősítését egyaránt szolgálta, megtartó erőt jelentett a hódoltság és a határvidék lakosságának.

A könyv gondolatmenetét végigkísérve kimerítő választ kapunk a bevezetőben feltett valamennyi kérdésre. Láthatóvá válnak nemcsak a világvégvárás kiváltó okai és az apokaliptikus gondolkodás művelődéstörténeti háttere, hanem az a – nemzeti identitás szempontjából kiemelkedően fontos – kérdés is, hogy a „magyar határmentalitás mennyiben a török hódítás következménye, vagy mennyiben egy általános európai mentalitásváltás, vagyis korhoz kötött változás”. (13. old.) Régiókban a történeti adottságok függvényeként a protestáns antikrisztológia sajátos változata alakult ki: „A wittenbergi történetiszemlélet apokaliptikus passzivitását Magyarországon kezdettől fogva kiegészítik az ország gondolkodását végzetesen meghatározó határvidék mentalitásának, különböző területi és csoportidentitásának jellegzetességei, szimbólumai” (271. old.), így elsősorban az a védőbástya-toposz, amelynek magyar nyelvű megjelenését a végvári közegben korábban éppen Őze mutatta ki.

A mű szervesen kötődik a nemzetközi szakmai diskurzushoz. Ez mindenekelőtt abban mutatkozik meg, hogy a szerző nagy

menyiségű, Magyarországon részben kevésbé ismert külföldi (elsősorban német nyelvű) szakirodalmat mozgat meg, és adaptálja azok eredményeit. Szintén csak üdvözölni lehet azt a tényt, hogy a szerző és a kiadó a könyv nemzetközi recepciójáról is gondoskodott: a kötet a Magyar Napló és a Lipcsei Egyetemi Kiadó közös gondozásában 2015-ben angol nyelven is megjelent.

A könyv természetesen még szorosabban kapcsolódik a magyar kutatásokhoz. Egyes fejezetek Dobrovits Mihállyal, illetve Norbert Spannenbergerrel közös munkára épülnek, de ugyanilyen jól kitapintható a Pázmány Péter Katolikus Egyetem „Felekezet és identitás” doktori programján zajló műhelymunka hatása, valamint a szintén Piliscsabán szervezett rendtörténeti konferenciák hozadéka is. A közös diskurzusnál azonban jóval többről van szó: Őze koncepciója egyfelől épít Szakály Ferenc, Péter Katalin és Csepregi Zoltán másféle összefüggérendszerben felállított modelljeire, másfelől viszont lényegileg új megfontolásokat is kifejt velük szemben. Minden bizonnyal a további viták nyomán dől majd el, hogy mennyiben lehetséges a modellek egyeztetése, a különböző szempontok közti összefüggések feltárása. Ez a munka mindenesetre elkerülhetetlen, hiszen, ahogyan maga Őze is fogalmaz ezekről a megközelítésekről: „Önmagában egyik sem lehet üdvöztető.” (13. old.)

Már az a tény is a további részletkutatókat ösztönzi, hogy a szerző nem egy esetben olyan tényezőkre irányítja a figyelmet, amelyeket mindeddig viszonylag kevés figyelemben részesített a kutatás. Ilyen például a Korán-fordítások és -cáfolatok vagy éppen az asztrológiai számítások szerepe a teológiai és áttételesen a politikai gondolkodásban. Az adatgazdagságon túl a könyv egyik legnagyobb erőssége az, hogy a teljesség igényével igyekszik feltárni a vizsgált jelenségek művelődéstörténeti hátterét, hogy képet alkosson egyes identitáselemek kulturális és antropológiai beágyazottságáról. A

gondolatmenet hatalmas időbeli és térbeli távlatokat fog át: a 15. századi reflexiók kapcsán például a 7. századi szír jövendölésekig, sőt ezek késői antikvitásban gyökerező motívumkincséig nyúl vissza. Ez a tematikai tágasság azonban komoly hátulütővel is jár, amelyet érzésem szerint nem sikerült teljes egészében kivédeni: a háttér részletes bemutatása helyenként nehezen követhetővé teszi a gondolatmenetet, és megterheli az amúgy sem könnyen olvasható szöveget.

A tartalmi kérdésekről immár a formai vonatkozásokra térve, a mű egyik legfeltűnőbb jellegzetessége az, hogy a főszöveget a megszokottnál jóval bőségesebb bibliai idézetek és forrásrészletek szakítják meg. Ezek beiktatása természetesen indokolható, hiszen a nagyközönség nem feltétlenül rendelkezik a teljes kontextus megértéséhez szükséges szövegismerettel. Olykor azonban az olvasónak az a benyomása támad, hogy ezek a külön lapon szereplő, címmel el nem látott idézetek a főszövegtől külön életet élnek, a köztük levő összefüggések nem egészen világosak. Hasonló probléma merül fel a helyenként szintén igen terjedelmes lábjegyzetekkel kapcsolatban. Éppen csak említésre érdemes formai hiányosságként regisztrálhatjuk a viszonylag sok elírást és sajtóhibát (főleg a szóközökkel és központoszással van probléma), valamint a bibliográfia néhány következetlenségét. Kimondottan örömteli viszont, hogy a kötet használatát, az adatok visszakeresését személy- és helynévmutató segíti.

Összességében megállapítható, hogy Őze Sándor monográfiája a szerző által munkált nagy ívű koncepció részeként minden ízében inspiráló, érdemi reflexióra késztető mű, amely minden bizonnyal fontos tájékozási pont lesz a reformáció korai szakaszának és tágabban a 16. század eszmétörténetének kutatásában.

ERDŐS ZOLTÁN

Anglia keleti hangja

Steven Richmond: The Voice of England in the East. Stratford Canning and Diplomacy with the Ottoman Empire. I. B. Tauris, New York – London, 2014. 339 oldal

Steven Richmond könyvében a 19. század talán leghíresebb konstantinápolyi követe, Stratford Canning keleti diplomáciai tevékenységét vizsgálja. A szerző már a bevezetőben próbálja demisztifikálni a későbbi történétírók által Canning szerepéről és személyéről felrajzolt képet. Határozottan leszögezi, hogy Canning nem volt „Törökország reformátora”, mint aminek már saját korában kikiáltották, és ahogy tévesen ma is számos szakmunka annak tekint, hiszen az Oszmán Birodalom reformjai saját belső fejlődéséből fakadtak, és az ország a saját útját járta. Karrierje ugyanakkor egybeesett azokkal a reformokkal, amelyeket ő is energikusan támogatott. Canning azonban mindig, minden körülmények között kizárólag Anglia érdekei szerint cselekedett, és ebben a keretben értelmezhető diplomáciai tevékenysége. Ahogy a Westminster apátságban található szobrának felirata is kifejezi: „Anglia keleti hangja” volt. Canning kétségkívül nagy tiszteletet vívott ki magának a Portánál kiváló diplomáciai tudásának és képességeinek köszönhetően, de ez nem jelentett feltétlen befolyást az oszmán ügyekre. Az elsősorban az angolszász szakirodalomban a mai napig gyakran emlegetett 'Great Elchi' a 'Nagy Követ' eposzi jelző is a nagyköveteknek mindig kijáró 'Büyük elçi' – 'nagykövet' cím félreértelmezéséből származik.

A szerző részletesen taglalja Canning neveltetését és kapcsolatát a befolyásos rokonnal, George Canning későbbi külügyminiszterrel, illetve miniszterelnökkel. Stratford valójában egyáltalán nem készült dip-

lomatának, nyugodt parlamenti karrierre vágyott, de George rábeszélésére külügyi szolgálatot vállalt.

Canning első keleti kiküldetésére 1808-ban került sor a napóleoni háborúk alatt megromlott angol–oszmán viszony rendezésére kiküldött követ asszisztenseként, amivel majd egy fél évszázados diplomáciai karrier vette kezdetét (a napóleoni háborúk alatt megromlott angol–oszmán viszony rendezésére kiküldött követ asszisztenseként). Richmond hosszan idéz Canning jelentéseiből, bemutatva a küldetés nehézségeit. A hirtelen a követség ideiglenes vezetőjévé avanszált Canning minden vágya az volt, hogy visszatérhessen Angliába, de nagybátyja külügyminiszterségről való lemondása miatt hosszú ideig senki sem érkezett az akkoriban nem nagyon vágyott konstantinápolyi posztra. Ráadásul helyzete nagyon sajátos volt, hiszen hiába kért folyamatosan instrukciókat Londonból például az oszmán–orosz háborúval kapcsolatban, nem kapott iránymutatást, csupán teljesen jelentéktelen, csip-csup ügyekben utasították vagy informálták, ráadásul jelentéseire sem kapott érdemi választ. A francia befolyásnak köszönhetően ugyanakkor a konstantinápolyi diplomáciai karban is rendkívül elszigetelődött a fiatal diplomata. Így Canningre hárult a teljes döntési felelősség: csöndben ülve kivárja leváltását, vagy tevékenyen fellép az angol érdekek mellett. Első komoly akciója az oszmán vizeken angol hajók ellen portyázó francia kalózok kiszorítására irányult. Mindenki meglepetésére – az angol gyakorlatban elsőként – a brit flotta fellépését kérte az elméletileg semleges oszmán vizeken, mégpedig London tudomása és felhatalmazása nélkül. A flotta felvonultatása az oszmán vizeken ettől kezdve az angol diplomáciai eszköztár egyik alapvető eszköze lett. Határozott fellépésének köszönhetően 1811 februárjában hivata-

losan kitiltották a francia kalózkodat az oszmán vizekről. Ráadásul erélyességének hatására maguk az oszmánok kérték fel, hogy közvetítsen az oroszokkal való béketárgyalásokon, amit Canning ismét kormánya tudta és felhatalmazása nélkül vállalt el. Tevékenységével még a szultán elismerését is kivívta, és innen eredeztethető minden kétségen felül álló személyes tekintélye.

Canning tehát részt vett mediátorként az 1812. évi bukaresti béke tető alá hozásában. Bár Richmond szerint az eddigi munkák felnagyították a szerepét, mindenesetre a fiatal diplomata rendkívül ügyesen lavírozott a nagyhatalmi és angol érdekek között, elismerést váltva ki nem csak a hazai, de a nemzetközi diplomáciai körökben is. Ezt követően végre elhagyhatta Konstantinápolyt, de nagybátyja kérésére továbbra is külügyi vonalon folytatta karrierjét: részt vett a bécsi kongresszuson, majd Bernben, illetve Washingtonban vállalt diplomáciai szolgálatot.

Hamarosan azonban újra átvette a keleti misszió vezetését, amivel ismét egy meghatározó konfliktus közepén találta magát: a görög felkelés ugyanis újranyitotta a keleti kérdést. Bár az angol külpolitika elvben a görög függetlenséggel szimpatizált, mindenképpen el akarták kerülni a térség destabilizálását, illetve az orosz beavatkozást. Canning ebben a politikai környezetben érkezett meg Konstantinápolyba 1826-ban, ahol szemtanúja lehetett a janicsárokkal való leszámolásnak is. Richmond bemutatja Canning erőfeszítéseit az 1827-es londoni egyezmény betartására, aminek egyenes következményeként került sor a navarinói tengeri csatára. Ebben az időben hunyt el nagybátyja és egyben legbefolyásosabb támogatója. A következő évben kitört orosz-oszmán háború idején az új külügyminiszterrel, Aberdeennel több kérdésben is eltért a véleményük, így 1829-ben lemondott posztjáról. Aberdeen távozása után Lord Palmerston azonban újra felajánlotta a konstantinápolyi posztot, amelyet elfogadva

végül komoly szerep jutott számára a görög kérdés rendezésében.

Richmond nagy teret szentel Canning szerepének az aposztázia halálával való büntetésének ügyében. A kérdés akörül dült, hogy azokat a keresztényeket, akik áttértek az iszlámra, majd visszatértek eredeti vallásukhoz, kivégezhetik-e a muszlimok. A nagyhatalmi nyomásra elért tiltásban kétségkívül fontos tényező volt Canning, aki iszlám teológiai érveket is felsorakoztatott álláspontja védelmében. Ha azonban Richmond használta volna Selim Deringil alapvető művét,¹ az egész aposztázia-kérdést szélesebb kontextusban értelmezhetette volna, s az oszmán álláspont is érthetőbbé vált volna.

A szerző ehhez kapcsolódva tér ki Canning oszmán reformokkal kapcsolatos nézeteire, de ezen a ponton csupán a korábbi történeti álláspontokat ismétli meg.

A krími háborúról szóló rész lett a könyv legrövidebb fejezete, pedig épp ez Canning működésének legvitatottabb időszaka. Külön sajnálatos, hogy Richmond teljesen elhanyagolja az 1849-es magyar menekültkérdést, pedig Canning tevékenysége nemcsak meghatározó volt, de a krími háborúhoz vezető út első felvonásának is tekinthető. Richmond részletesebb diplomáciatörténeti ismertetés helyett itt is csupán a Canning ellen leggyakrabban megfogalmazott vádak tisztázására szorítkozik: 1) Mensikov követeléseinek visszautasítására bátorította a Portát 1853 májusában, 2) Konstantinápoly közelébe rendelte az angol flottát, illetve 3) felelős volt abban, hogy az oszmánok elutasították a bécsi jegyzéket.

Richmond műve nem klasszikus diplomáciatörténeti munka, sokkal inkább a diplomata személyiségfejlődésén keresztül segít megérteni magát a politikust. Bemutatja azt a folyamatot, ahogyan a külügyi pályára tévedt Canning egyre professzionálisabb diplomatává vált, amiben képességei és tudása mellett mindenképpen szerepet ját-

¹ Deringil, Selim: *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire*. Cambridge, 2012.

szott önállóságra kényszerültsége és a döntési felelősség vállalása.

A kötet erénye, hogy sok új angol forrást vont be a vizsgálatba, de úgy érezzük, Richmond elfáradt művének írása közben: míg az első fejezetek részletesek és informatívak, az utolsó fejezetek közül már sok kidolgozatlan, nélkülözi az új megközelítéset, gondolatokat.

A kötet újfent rávilágít arra is, hogy Canning szerepét és tevékenységét továbbra is kizárólag angol forrásokból ismerjük és értékeljük: hiányozik a francia, orosz és legfőképp az oszmán levéltári források feldolgozása. Elvértve lehet olyan török munkát találni, ahol újabb levéltári adatok gazdagítanák tudásunkat Canning személyével és tevékenységével kapcsolatban.

Sajnálatos, hogy a kötet végén található glosszáriumba számos hiba, következtetés és félreértelmezés került, például, hogy a harácsot csupán a levantei alattvalók fizették, vagy a „Fejedelemségek”-nek rendkívül bonyolult és részben téves földrajzi leírását adja ahelyett, hogy megnevezné Moldvát és Havasalföldet.

Összegezve, Richmond műve nem tölti ki az űrt a Canning-kutatásban, szerkezeti és tartalmi aránytalanságait csupán angol levéltári és könyvészeti források bevonása kompenzálja, de ezen munka alapján még mindig csupán egy angol-központú, emiatt némileg hiányos képet tudunk csak alkotni a korszak egyik emblematikus figurájáról.

CSORBA GYÖRGY

Elfeledett pécsi nők nyomában

Árvai Tünde: *Városanyák. Mozaikok a pécsi nők 19–20. századi történetéből.* (Pécsi Mozaik 5.) Kronosz Kiadó – Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2016. 249 oldal

A nőtörténeti irányú kutatások Magyarországon a nyugat-európai és az amerikai egyesült államokbeli tendenciákhoz képest több évtizedes lemaradással, csupán az 1970-es években indultak meg.¹ E tekintélyes fáziskésést követően óriási eredményként kezelhetjük az utóbbi években megfigyelhető viszonylagos szemléletváltozást. A közelmúltban napvilágot látott nőtörténeti munkák számbavételével – amelyek a szakma mellett a tágabb közvélemény érdeklődésére is méltán számot tarthatnak – ugyanis arra a következtetésre juthatunk, hogy a diplomácia- és politikatörténet összefüggéseinek feltárása mellett a női szerepekkel kapcsolatos kérdések is fontossá válnak a történelemtudomány számára.²

Árvai Tünde frissen publikált kötetének jelentősége elsősorban abban áll, hogy a korábbiakban nem jelent meg olyan tudományos-ismeretterjesztő munka, amely a női nem pécsi képviselőit állította vizsgálódásai

középpontjába.³ A szerző több éve vezetett és nagy népszerűségnek örvendő ismeretterjesztő blogját⁴ és közösségi oldalát⁵ követően könyvében azon – sok esetben – méltánytalanul elfelejtett pécsi hölgyek nyomába szegődik, akiknek élete számos szállal kötődött a mecsekaljai település dualizmus kori és a két háború közötti fejlődéséhez. Elsődleges célja az, hogy „a nőhistória pécsi mozaikjainak” felidézésével állítson emléket ezeknek a hölgyeknek, illetve beemelje őket a város történeti emlékezetébe. (11. old.)

A szerző már a bevezetésben szembesíti olvasóit azon kihívással, amellyel a kérdéskör kutatói vizsgálódásai során rendre szembe kerülnek.⁶ Rámutat, hogy a „gyengébb nem” történetének rekonstruálása során megkerülhetetlen és elengedhetetlen az interdiszciplináris megközelítés, vagyis a tudományköziség. A levéltárakban található kútfők ugyanis – az archívumok rendezési

¹ Erre bővebben lásd: Lerner, Gerda: *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to 1870.* Oxford, 1993.; Fohlen, Claude: *A nő a társadalomban.* Világtörténet, vol. 4. (1982) No. 1. 85–118.; Virgili, Fabrice: *L’histoire des femmes et l’histoire des genres aujourd’hui.* Revue d’histoire, vol. 48. (2002) 5–14.; Pető Andrea: *Társadalmi nemek és nők története.* In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* Budapest, 2006. 333–345.

² Erre legújabbán lásd: Szécsi Noémi – Géra Eleonóra: *A budapesti úrinő magánélete 1860–1914.* Budapest, 2015.

³ A 19–20. század fordulójának vidéki nőmozgalmáról is csupán néhány rövidebb cikk született (Kelbert Krisztina Szombathely, Mészáros Zsolt pedig Nagyvárad vonatkozásában vizsgálta a századforduló nőmozgalmát), s jelenleg is érvényesnek tekinthetjük Loutfi Anna 2009-es kijelentését, mely szerint a magyarországi nőtörténeti kutatások alapvetően Budapest-központúak. Loutfi Anna: *»First Wave« Hungarian Feminist Movement (Late Nineteenth/ Early Twentieth Century).* In: Gehmacher, Johanna – Natascha Vittorelli (Hrsg.): *Wie Frauenbewegung geschrieben wird.* Szeged, 2009. 372–391.

⁴ Árvai Tünde: *Elfeledett pécsi nők nyomában...* (<http://pecsinotortenet.blog.hu/>) (letöltés: 2016. ápr. 26.)

⁵ Árvai Tünde: *Pécsi nőtörténet.* (<https://www.facebook.com/pecsinotortenet/?fref=ts>) (letöltés: 2016. ápr. 25.)

⁶ A történész munkáját a forráscsoportok helyes kiválasztásán, megfelelő kategorizálásán túl nehezíti még az is, hogy igen gyakran több diszciplína kútfőit kell feldolgoznia.

és iratkezelési sajátosságai miatt – rendkívül sporadikusak, így elengedhetetlen, hogy a kutató munkája során egyéb forráscsoportokat is számba vegyen.⁷ Látnunk kell ugyanakkor, hogy a további közgyűjtemények (például múzeumok) anyagának használata sem problémamentes, hiszen a társadalomtudósok itt a különböző nőegyletek, esetleg feminista csoportosulások dokumentumai mellett szinte kizárólag családi hagyatékok szisztematikus átfésülésével bukkanhatnak nőkkel kapcsolatos forrásokra. Számos kutatóhoz hasonlóan⁸ Árvai Tünde is rámutat arra, hogy a nőtörténész számára kulcsfontosságúak lehetnek a magánszemélyek kezében lévő iratok vagy a göröcső alá vett korszakban közzétett sajtótermékek.⁹ A kiegyezést követően a közvélemény tájékoztatásában egyre fontosabb pozíciókat elfoglaló napisajtó termékei (például Dunántúl, Pécsi Hírlap stb.), valamint a helyi (például Magyar Női Szemle) és országos terjesztésű női és feminista lapok (például Új Idők, A Nő és a Társadalom) alkotják a kötet forrásbázisának gerincét, hiszen a szerző – egyedülálló módon – 24 különböző sajtóterméket te-

kintett át az 1860 és 1944 közötti időszakból.

Az egyenetlen forrásadottságokhoz szorosban kapcsolódva a szerző egy további történeti dilemmát is megfogalmaz: míg a felsőbb és középső rétegekhez tartozó hölgyek életéről viszonylag sok adat maradt korunkra, addig a kevésbé tehető társadalmi csoportok (például gyári munkásnők) életkörülményeiről alig rendelkezünk információkkal. S bár a sajtóforrások igen plasztikus képet festenek az ipari és mezőgazdasági munkásság küzdelmes életéről, ezek használatához komoly forráskritika szükséges. Mindez pedig azt jelenti, hogy egy ilyen munka elkészítéséhez elengedhetetlen a sokszínű forrásanyag, amit a kötet gazdag (kép)melléklete is bizonyít: az olvasó ugyanis az egyes fejezetekben bemutatott nők portréi mellett az általuk írt eredeti levelekbe is bepillantást nyerhet, képet alkothat a korszak asszonyait foglalkoztató fontos kérdésekről. A mecsekalljai városban szerveződött nőegyletek dokumentumait színesíti még számos divatrajz és fotó, továbbá olyan reklámok és hirdetések, amelyek a korszak asszonyai által kedvelt divatáru üzleteket és szépségápolási termékeket népszerűsítik.

Árvai munkájának felépítése és struktúrája számos hasonlóságot mutat Kéri Katalin 2008-ban publikált monográfiájával, amely az egész ország vonatkozásában tekintette át a dualizmus kor változó női szerepeit.¹⁰ A historiográfiai és a rövid népese-déstörténeti bevezetőt követően a „gyengébb nem” pécsi képviselőinek megítélésével kapcsolatos vélemények és viták eleve-
nednek meg, majd a nőnevelés formális és informális helyszínei tárulnak fel előttünk. Az iskolai tananyag és a tantervek változása mellett helyi szinten követhetjük nyomon azon reformokat, amelyek eredményeként az intézményes közép- és felsőoktatás a nők

⁷ A forrásokkal kapcsolatos metodológiai problémákért lásd: Pető Andrea: *Társadalmi nemek és nők története*. In: Bódy – Ö. Kovács (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, 2006. 333–345.; Kéri Katalin: *Nők tegnap (a XIX. században), ma és holnap (a XXI. században)*. Rádióriport, Kossuth Rádió, Mérleg, 1997.; Czeferner Dóra: *A női munkavégzés interpretációja, diskurzusa és szellemisége az 1860-as évektől az első világháború kirobbanásáig*. Valóság, 24. évf. (2014) 7. sz. 74–86.

⁸ Például: Iggers, Georg: *Deutsche Geschichtswissenschaft: eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart*. Wien, 1997.; Bader-Zaar, Brigitta: *Die deutschsprachigen österreichischen Frauenbewegungen bis 1918*. In: Gehmacher–Vittorelli (Hrsg.): *Wie Frauenbewegung geschrieben wird*, 298–328.

⁹ Erre szinte valamennyi, a témával kapcsolatos kutatásokat folytató szerző felhívja a figyelmet.

¹⁰ Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon. 1867–1914*. Pécs, 2008.

száma is elérhetővé vált a 20. század első évtizedeire. Az intenzív és rendkívül sokszínű egyesületi élet kereteinek és a nők munkaerő-piaci érvényesülési lehetőségeinek ismertetése után az első és második világháborúbeli női honvédelemről olvashatunk, a szerző érdekes adalékokkal szolgál például a pécsi leánylevele mozgalom működéséről és célkitűzéseiről. Kéri Katalin munkájához hasonlóan viszonylag nagy teret kapnak a szabadidős tevékenységek és a sport, hiszen a nőknek szinte valamennyi mozgásforma esetében meg kellett vívniuk a maguk emancipációs küzdelmeit, hasonlóan az élet többi területéhez.¹¹ Természetesen nem maradhatott ki az öltözködésben lezajló átalakulás tárgyalása sem, hiszen az 1920-as évekre érte el a tetőpontját az a folyamat, amelyet több viselettörténész a divat fordalmaként definiál.

A szerző tizennégy olyan nő életrajzát közli, akik a város szociális, kulturális vagy művészeti életében maradandót alkottak, így – még akkor is, ha nem Pécsen születtek – méltán tarthatnak számot arra, hogy pécsiként tekintünk rájuk. A kötetet tovább színesítik azon forrásszemelvények, amelyek betekintést nyújtanak a századvég és a két világháború közötti korszak mindennapi életébe, szokásaiba és viselkedési normáiba.

A munka kontextusának megteremtésében fontos szerepet kap a Pécs demográfiai viszonyait ismertető fejezet, amelyből nyilvánvalóvá válik, hogy a dél-magyarországi településen minden feltétel adott volt, amely a nőemancipációt előmozdította: prosperáló gazdaság, virágzó kereskedelem és pezsgő kulturális élet. Mindez a püspökségi központtal együtt jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a településen az 1920-as évekre – az Erzsébet Tudományegyetem Pécsre történt áthelyezésével – az iskola-rendszer valamennyi szintje elérhetővé vált. Ugyanakkor táblázatok és diagramok szemléltetik azt a dualizmus kori népesedési tendenciát, amelynek során a női la-

kosság a férfiakhoz képest fokozatos többségbe került, ami hosszabb távon a nők egyre nagyobb arányú munkavállalásához vezetett.

A női szerepek és szférák tárgyalása során nyilvánvalóvá válik, hogy a kérdéskör – az országos tendenciákhoz hasonlóan – helyi szinten is megosztotta a társadalmat. A probléma természetesen számos fórumon felbukkant, melyek közül Árvai Tünde a különböző röpiratokat, a sajtót, valamint Bédy-Schwimmer Róza 1907-es pécsi előadását említi. Az 1918 előtti magyar és nemzetközi feminista mozgalom vezető egyénisége, illetőleg hazánk első női nagykövete¹² előadókörútjának pécsi állomásán az úgynevezett központi háztartás bevezetéséért agitált, amely a nők házimunka alól való mentesítését célozta. A helybeliek innovatív gondolkodását megfelelően szemlélteti, hogy az első közös konyha felállítására már 1907 végén sor került. Lényegesnek tartom a szerző érvelését, amelyben rámutat arra, hogy a választójog megszerzése nem elsődleges célja a mozgalomnak, hanem egy eszköz volt arra, hogy a nők beleszólást nyerjenek a parlament – őket is érintő – törvényhozó munkájába. Ezen érvrendszer alátámasztásaként többek között Károlyi Mihályné Andrassy Katinka 1918-ban fogalmazott nyílt levelének részleteit olvashatjuk, amelyet a Pécsi Napló a címlapján közölt, s amelyben Károlyiné hangsúlyozta, hogy „a választójog nem egyszerűen a szavazás engedélyezése [...], hanem egy lehetőség [...] az ideálisabb világrend megteremtésére”. (32. old.)

A nőnevelésben bekövetkező változásokat tárgyaló tartalmi egység a helyi sajtós-

¹² Bédy-Schwimmer Róza életéért lásd például: Glant Tibor: *Diplomatanők rivaldafényben*. Múltunk, 15. évf. (2003) 3. sz. 159–179.; de Haan, Franciska – Daskalova, Krasimira – Loutfi, Anna (eds.): *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*. Budapest – New York, 2006.

¹¹ Kéri: *Hölgyek napernyővel*, 164.

ságok mellett az országos tendenciákra is hangsúlyt fektet, hiszen ezek nélkül a fejlődés folyamata értelmezhetetlen volna. Bár a reformkori kultuszminiszterek legfontosabb célja vitathatatlanul az alfabetizáció előmozdítása volt – e területen az első világháború előestéjére országos sikereket értek el –, azonban a felvilágosodás óta eltérő vélemények fogalmazódtak meg a nők oktatás jellegével és súlypontjaival kapcsolatban.¹³ Árvai Tünde részletesen ismerteti a katolikus nőnevelő szerzetesrendek szerepét a pécsi nőoktatásban. A polgári és a felső leányiskolák felállítását követően a „gyengébb nem” képviselői 1895-től érettségizhettek, illetve a felsőoktatási intézmények bizonyos fakultásaira (bölcészkar, gyógyszerészeti és orvosi kar) is beiratkozhattak. Sőt, a pécsiek röviddel az első világháború lezárása után már helyben, a Klebelsberg Kunó által „magyar Heidelbergként” aposztrofált Erzsébet Tudományegyetemen is tanulhattak. A szervezeti kérdéseken és a problémakör törvényi szabályozásán túl a szerző számos érdekességet oszt meg az olvasóval. Képet kaphatunk az iskolai viseletről, osztályképeket tekinthetünk meg, s bepillantathatunk Rosen-spitz Berta doktornő visszaemlékezéseibe, amely szerint a férfi hallgatók nagy örömmel fogadták női csoporttársaikat az egyetemi szemináriumokon. A fejezetben újabb forráscsoportokkal is találkozhatunk: az élénk vitát generáló „női testnevelés” problémájáról, valamint a tanárok megítéléséről tanulók iskolai fogalmazásaiból és visszaemlékezéseiből alkothatunk képet. Megele-

venednek előttünk továbbá az internátumokban, többek között az Erzsébet Kollégiumban élő diákok mindennapjai, amelyekről Szanathy Aniella visszaemlékezéseiből értesülünk, aki éveken át gondosan felügyelte az itt élő női hallgatókat.

Magától értetődően önálló fejezet foglalkozik a kötetben a nők kereseti tevékenységével. Bár az országos tendenciákhoz képest Pécsen alacsonyabb volt a dolgozó nők száma, a statisztikai adatokból látható, hogy a legtöbb női munkást az ipari szektorban alkalmazták. Egyre többeknek jelentett kenyérkereseti forrást a kereskedelem és az egészségügy is. E ponton a szerző ugyan említést tesz a hazai szakoktatási rendszer hibáiról és a korszakban elterjedt úgynevezett „zugtanfolyamokról”,¹⁴ azonban kíváncsian lett volna e témakör részletesebb elemzése. A női szakoktatás struktúráinak fejlesztése ugyanis a munkavégzés mellett szorosban kapcsolódik a nőegyletek tevékenységéhez, valamint a két világháború kapcsán tárgyalt női honvédelemhez. Az intézményes képzés hiányosságaira a századforduló időszakában szerveződő fővárosi polgári liberális feminista egyesületek,¹⁵ illetve ezek

¹⁴ *A Nő és a Társadalom* és *A Nő* c. folyóiratok a bábakérdés mellett rendszeresen tudósítottak az ápolónők képzésének hiányosságairól is. Lásd például: Dirner Gusztáv: *Művelt nők a bábapályán*. *A Nő és a Társadalom*, 2. évf. (1908) 5. sz. 80–83. A hathetes ápolónőképző tanfolyamok kétségbeejtő tapasztalatairól és arról, hogy „a mi közórházainkban olvasót pörgető vagy kedvetlenül zsémbelő ápolónők nagy többsége nem áll a helyzet magaslatán” lásd: Glücklich Vilma: *Betegápolónők kerestetnek*. *A Nő. Feminista folyóirat*, 1. évf. (1914) 6. sz. 98–103.

¹⁵ A tanítónők érdekeinek védelmére létesült a Mária Dorothea Egyesület 1885-ben, amely azonban még számos elemében a tradicionális, patronázs tevékenységet folytató szervezetekre emlékeztet. 1896-ban alapították a Nőtisztviselők Országos Egyesületét, amely az 1904-ben létrehozott Feministák Egyesületével együtt a segélyezés helyett a munkanélküliek szak/átképzését, illetve álláshoz

¹³ A közvélemény sokáig azt vallotta, hogy a nőknek nincs szükségük az olvasás és írás elsajátítására, hiszen legfontosabb kötelességeik teljesítéséhez ez felesleges. A 19. század második felére azonban az efféle nézetek fokozatosan eltűntek, s egyre többen fogadták el, hogy egy asszony kizárólag akkor válhat férje „egészséges intellektuális társává”, ha írni-olvasni tud. Flint, Kate: *The Woman Reader*. Oxford, 1993. Vö. Rousseau 18. századi, nőneveléssel kapcsolatban megfogalmazott nézeteivel.

néhány évvel később létesített fiókegyesületei¹⁶ igyekeztek kielégítő – ám sok esetben csupán informális – megoldást találni. Ezenkívül az 1914-es évben csúcsosodott ki például az a botrány, amely az ápolónőképzés minősíthetetlen viszonyairól rántotta le a leplet.¹⁷

A fentiekkel szoros összefüggésben ismerhetjük meg a foglalkoztatottság szerkezetében bekövetkező viharos változást, amelyet a férfiak 1914. augusztusi mozgósítása és frontvonalakra történő elszállítása generált. Ezekben az években váltak megszokott látvánnyá Pécssett is a női mozdonyvezetők, illetve a Dunagőzhajózási Társaság telepein dolgozó asszonyok. Sőt, a második világháború idején már női fogházfelügyelővel is találkozunk Bakacsi Teréz személyében.¹⁸

A dualizmus évtizedeinek gazdasági és társadalmi változásai pozitívan hatottak a civil önszerveződésekre, amelyek egyúttal lehetővé tették a nők félnyilvános-nyilvános szférában való megjelenését. Mindez – tekintetbe véve az egyesületek többségének 1918 utáni szétforgácsolódását is – óriási lépést jelentett a jogkiterjesztés felé. A valási alapon szerveződő, céljukként a jótékonykodást megjelölő csoportok (Izraelita Jótékony Nőegylet, Katolikus Nővédő Egylet, Református Nők Regnum Christianum

Egyesülete a két világháború között) mellett a 20. század első évtizedében létesültek azon szervezetek, amelyek a nőket foglalkozási csoportonként tömörítették (Pécsi Tanítónők Egyesülete), s amelyek a nők érdekeinek védelmét az élet valamennyi területén zászlójukra tűzték (Nőtisztviselők és Kereskedelmi Nőalkalmazottak Egyesülete, Feministák Egyesületének pécsi fiók szervezete). Ezek kapcsán a szerző szemléletesen mutatja be az egyesületi élet lokális, országos és transznacionális szintjeinek 1918 előtti intenzív összekapcsolódását, amely a tagok közötti levelezés mellett közös programok formájában realizálódott.¹⁹ Ugyanakkor véleményem szerint némiképp árnyalásra szorul Árvai Tünde azon kijelentése, mely szerint a nőemancipáció tekintetében 1918 előtt Anglia, Franciaország és az Amerikai Egyesült Államok jelentették a példát. (201. old.) Korábbi kutatásaim ugyanis bizonyították, hogy a Németország és Ausztria irányából érkező minták – figyelembe véve Magyarország gazdasági és társadalmi fejlődésének sajátosságait – sokkal fontosabbnak bizonyultak.²⁰

Amint már utaltam rá, a kötet fontos részét képezi az újonnan tért hódító szabadidős tevékenységek és az öltözködés területén bekövetkező változások bemutatása. A 20. század kezdetétől Pécs és környéke fon-

juttatását tartotta elsődlegesnek. Burucs Kornélia: *Nők az egyesületekben*. História, 15. évf. (1993) 2. sz. 15–18.

¹⁶ Többek között Nagyváradon, Pécssett, Szombathelyen, Aradon és Szegeden.

¹⁷ Glücklich: *Betegápolónők kerestetnek*, 98–103.

¹⁸ A korszak női és feminista sajtótermékeiből szembeütőnk Magyarország jelentős lemaradása e tekintetben is. Az USA-ban, Németországban és Ausztriában ugyanis már az első világháború előtt sem volt ritka jelenség, hogy a rendőrség nőket alkalmazott vezető pozícióban. Erre lásd: „Dr. Katherine Bement Davies a rendőrség »javítóosztályának« főnöke”. A Nő. Feminista folyóirat, 1. évf. (1914) 3. sz. 59. Holland és német női rendőrök alkalmazásáról lásd: *Különfélék: A Nő és a Társadalom*, 5. évf. (1911) 7. sz. 97.

¹⁹ Az International Woman Suffrage Alliance vezetője 1909-ben például Pécssett tartott előadást, illetőleg a pécsi hölgyeknek is lehetőségük nyílt arra, hogy a választójogi világszövetség két évente szervezett kongresszusain részt vegyenek, s az 1913-ban Budapesten rendezett esemény előkészítésében közreműködjenek.

²⁰ Czeferner Dóra: *Az osztrák–magyar nőmozgalom nemzeti és transznacionális jellege*. In: Fedeles Tamás – Böhm Gábor (szerk.): *Mesterek és Tanítványok*. Pécs, 2013. 154–169.; uő: *A női munka interpretációja és diskurzusai az osztrák–magyar feminista sajtóban*. In: Zachar Péter Krisztián (szerk.): *Modern Minerva Könyvek 7. Diplomácia, emancipáció és egyházpolitika*. Budapest, 2014. 49–151.

tos hazai turisztikai központtá vált, s egyre többen érkeztek a mediterrán hangulatú város felfedezésére. Természetesen a helyiek számára is kikapcsolódást jelentett a virágzó fürdőkultúra vagy egy-egy séta a Mecsek erdeiben. A társadalom és a közerkölcs pedig fokozatosan elfogadta, hogy a nők korszolyáznak, kerékpároznak vagy éppen úszni járnak. Mindezt bizonyítják a város női sportolóinak országos versenyeken elért eredményei is. Mindazonáltal nem feledkezhetünk meg arról, hogy e kikapcsolódási formák még az 1920-as évek során is csak a társadalom viszonylag szűk rétege számára voltak elérhetőek, vagyis a szabadidő megnövekedése ekkor még nem értelmezhető általános jelenséggé!

A már említett portrék értékes információkat szolgáltatnak a város értelmiségének jeles női képviselőiről, akiknek életrajzát a korábbiakban egyáltalán nem vagy csak alig ismertük. Tanárnők, apácák, művésznők, hitközségi asszonyok voltak ők, akik munkájukra nem kötelezettségek halmazaként, hanem sokkal inkább hivatásként, küldetésként tekintettek. Életrajzaikban Pécs 19–20. századi fejlődési sajátosságai mellett a magyar történelem sorsfordító időszakainak küzdelmei is megelevenednek. A bemutatott személyek többségében közös vonásként említhetjük, hogy karrierjüket és életüket a második világháború törte derékba. Megismerkedhetünk például Baiersdorf Ernával, aki elsősorban öslényeket ábrázoló festményeiről ismert, Kalliwoda Olga énekesnővel, aki számos világvárosban adott koncertet, illetve Futima Saroltával, akit a szerző „az első igazi városanya”-ként jellemez, hiszen elsőként került be Pécs törvényhatósági bizottságának tagjai közé.

A kötet végén közölt források a női élet szinte valamennyi aspektusának beszédes

dokumentumai. Magunk elé képzelhetjük a dualizmus kori bállokat, majd ezek ellentétezőségeként láthatjuk, hogy a fényes vigasságok miként fakultak meg és veszítettek varázsukból az 1920–1930-as években. Részesei lehetünk egy 1943-as leánylevele toborzásnak, valamint furcsa – a férfiak egy része által komikusnak talált – divathóbortokról olvashatunk. A nőtörténet kutatói számára a legérdekesebb forrás talán egy „uriasszony” 1913-ban, a Dunántúl szerkesztőségéhez intézett levele, aki a nők kenyérkereseti tevékenységéről a következőképpen vélekedett: „...a nőknek a hivatalokba való ilyen tömeges tudulásáról mi haszon van? Mit érnek el avval, hogy ugyszólván kiragadva a férfiak kezéből a kenyérkeresetet, ők akarnak a teremtes urai lenni?” (199–200. old.) Mindez azért lényeges, mivel jól kivehető belőle azon passzív hozzáállás, amelyet a nőtársadalom jelentős része a nőmozgalommal szemben tanúsított. Amint Árvai is utal rá, nagyon sokan a „gyengébb nem” képviselői közül még az 1920-as években sem értették, miért szükséges a politikai és polgári jogok rájuk való kiterjesztése.

Árvai Tünde munkája több szempontból is iránymutató a hazai nőtörténeti kutatás számára. Egyrészt arra hívja fel a figyelmet, hogy a Budapest-központú kutatások mellett szükség van a kérdéskör lokális szintű vizsgálatára, amely nélkül sok esetben lehetetlen általános következtetések levonása. A kötet ugyanakkor megmutatja, „hogyan nem lehet a nőket úgy vizsgálni, mint a légtérben létezőket, ugyanakkor jogos elvárás, hogy emlékezetüket cselekedeteik súlyának megfelelően ápoljuk”. (195. old.)

CZEFERNER DÓRA

Történet, történelem, történetírás

*Erős Vilmos: Modern historiográfia:
Az újkori történetírás egy története.
Ráció Kiadó, Budapest, 2015. 607 oldal*

Erős Vilmos legfrissebb munkájának célja saját bevallása szerint is az, hogy – a történetírás történetéről szóló, a korábnál részletesebb összefoglalás mellett – hiteles (történeti) választ adjon a történetírás történetével kapcsolatba leggyakrabban feltett kérdésekre. E kérdések („Hogyan írjunk történelmet? Hogyan ismerünk meg történelmi-
leg? Mi a történettudomány haszna, értelme? Egyáltalán tudomány vagy művészet-e a történelem?”) egyszerre érintik a módszertant, a filozófiát és a történelemtudomány tudománytörténeti és elméleti beágyazottságát. (11. old.) A historiográfiával foglalkozók feladata pedig az, hogy ezekre a kérdésekre történeti választ adjanak, vagyis bemutassák a folyamat egyes lépéseit, irányzatait, az egyes irányzatok filozófiáját és legfőbb képviselőit.

Noha a szerző idejekorán jelzi, hogy egyszerre átfogó és részletekre is kiterjedő művel van dolgunk, célkitűzése – miként az előszóban maga is kifejti – nem teljesülhet maradéktalanul, hiszen lehetetlen a világ minden részének történetíróit és történetírásának minden irányzatát egy könyvbe belesűriteni. Ezért került a kötetbe kizárólag az európai (nyugat- és közép-európai egyaránt) és észak-amerikai historiográfia. A magyar történetírás – mivel a könyv magyar célközönségnek szól – kiemelt szerepet kapott, a többi országtól elkülönítve, részletesebben, külön fejezetekben kerül bemutatásra. Az egyes irányzatok időrendben követik egymást, a Nyugat-Európában megjelent nagyobb irányzatokat a magyarországi történetírás bemutatása követi, századonként, jelentősebb irányzatonként tagolva. A kötet

a témához kapcsolódó négy függelékkel zárul.

Jóllehet az újkori történetírás bemutatása a cél, a könyv mégis az alapvetően ahistorikus, de folyamatosan táguló és világsodó középkori előzmények összegzésével kezdődik. Collingwoodra¹ hivatkozva a szerző négy fontos jellemzőt emel ki: egyetemes jelleg, gondviselésszerűség, periodicitás és apokaliptikusság. Az idő előrehaladásával megjelenik az egyéni látásmód, és egyre nagyobb szerepet kap a forráskritika. A középkori munkákat vallásos világnézet hatja át, de a különböző történelmi, társadalmi események hatása is érzékelhető (így például új rétegek bekerülése az állami hatalomba). A kor magyar történetírásában, mely Thuróczy János krónikájával ér véget, ugyanazokat a műfajokat találjuk, mint Európában, csak más mennyiségben: számos gestát, évkönyveket csak elszórtan, legendákat gyakrabban. A magyar történetírók közül mindenképpen említendő Anonymus, Ákos mester, Kézai Simon és a Képes krónika.

A 16–18. század a kritikai történetírás időszaka, öt nagyobb iskolára osztható. Először az itáliai humanizmust említi a szerző, melynek fontosabb képviselői Lorenzo Valla, a klasszika-filológia megalapozója és Piccolomini, aki kísérletet tett a történelmi események földrajzi hátterének bemutatására. Másodikként a francia államelméleti gondolkodók (a szerzőnél legisták) kerülnek tárgyalásra, olyan nagy nevek, mint Jean Bodin, François Baudouin és François Hotman. Fő tevékenységeik közül a szerző kiemeli a törvénytárgyalásokat (ennek előzményeként az oklevelek mint primer források összegyűjtését) és a – mai fogalommal – abszolutista államelméletek meg-

¹ Vö. Collingwood, Robin George: *A történelem eszméje*. Budapest, 1987.

foglalmazását. A harmadik iskola a jezsuita forrásgyűjtőké, mely Jean Bolland vezetésével a vallási tételek igazolására, a források gyűjtésére helyezte a hangsúlyt. Negyediként a Németországból kiinduló Staatenkundet, vagyis államismeretet kell megemlíteni, mely Hermann Conring és Samuel Pufendorf nevéhez köthető, és melynek célja az egyes államok több – nem politikai, hanem gazdaság-, társadalom-, civilizáció- és kultúrtörténeti szempontból történő leírása. Végül az első önálló történelmi tan széket megalapító, a történelem professzionizációjához nagymértékben hozzájáruló göttingeni iskolát kell megemlítenünk, melynek újítása a forráskezelés és forrás-használat oktatása. Ide köthető Johann Christoph Gatter, Hermann Ludwig Heeren és August Ludwig Schlözer munkássága. A korszak nagy újítása a történelemfilozófia megjelenése olyan jelentős gondolkodók műveiben, mint Rousseau, Voltaire és Montesquieu. Új fogalmak kerültek bevezetésre (mint például a kultúrtörténet), és új kutatási területek jelentek meg, mint például az Európán kívüli népek története. A történetfilozófián belül különböző történelemszemléletek csaptak össze, s ezek ma is gyakran vita tárgyai: egyenes vonalú haladás (Condorcet) vagy inkább ciklikus fejlődés (Vico) jellemzi-e a történelmet? A fejlődéssel kapcsolatban felmerül, hogy a folyamat nem egyértelműen pozitív (Rousseau, Vico), hiszen a jogok kiterjesztése mechanizálódáshoz, végső soron felbomláshoz vezet.

A korszak magyar történetírását eleinte Mátyás és a humanizmus, majd a jezsuiták és a göttingeni iskola befolyásolta. Bár megkezdődött a forrásanyagok gyűjtése, a magyar történetírás mégis lemaradásban volt a Nyugathoz képest. A korszak történetírói között olyan neveket említ a szerző, mint Bonfini, aki először végzett önálló kutatást elsődleges forrásokból, Fessler Ignác Aurél, Engel János Keresztély, Horvát István, Teleki József, Schwartner Márton.

A 19. századra megjelenik a történelem mint önálló tudomány. A nyugat-európai

történetírás két nagy alakja is ebben az évszázadban alkotott: Hegel összekapcsolta a történelmet a filozófiával, Ranke lefektette a modern historiográfia alapjait. Iskolája, melynek lényege az, hogy csak azt jelenthetjük ki, amit források igazolnak, a történésznek a nemzetközi összefüggésekkel kell leginkább foglalkoznia, és minden korszakot saját magához viszonyítva kell értelmezni, a jelenkorig meghatározó maradt. Meg kell még említeni Nietzsche, Max Weber, Tönnies, Tocqueville, Carlyle, Guizot, Hippolyte Taine és a pozitivizmus irányzatát létrehozó Auguste Comte, John Stuart Mill, és Spencer nevét, valamint a fajok közti egyelőség elvét megfogalmazó Gobineau-t és Kiplinget munkásságát. A 19. századhoz köthető a szociológia mint önálló tudomány megjelenése. Először kap fontos szerepet a külpolitika mint az egyes nemzetek történelmét befolyásoló tényező.

A dualista Magyarországon folytatódik a történelem intézményesülése, és egyre nagyobb szerepet kapnak a segédtudományok. Több irányzat is megjelenik: a népies-realista iskola, a nemzeti-romantikus irányzat és a gazdaság- és társadalomtörténeti iskola, de fontos szerep jut a Timon Ákos nevéhez köthető Szentkorona-tannak is.

A 19. század vége és a második világháború vége közötti időszak legfontosabb irányzata a szellemtörténet, mely kiemelt helyet kap a műben. Arisztokratikus, elitista-konzervatív irányzatról van szó, melyhez egyfajta esztéticizmus és a fejlődés gondolatának elutasítása társul. A történelmet léteztetésnek és emberi önmegismerésnek tartja, ezért kap a nevelés- és a kultúrtörténet az eddigieknél nagyobb szerepet. Legjelentősebb szerzői: Max Weber, Meinecke, Toynbee, Spengler, Ortega y Gasset, Wilhelm Dilthey, Denis de Rougemont.

A két világháború közötti magyar történetírást Trianon tragédiája határozta meg, de kiemelendő Domanovszky Sándor agrártörténeti és Eckhart Ferenc jog- és alkotmánytörténeti munkássága, valamint a népi írók társadalomábrázolása.

A két világháború hatására számos új történelemfilozófiai irányzat jött létre, így a neopozitívizmus (Popper), a baloldali-marxistának mondott frankfurti iskola (Adorno, Max Horkheimer, Ernst Bloch, Herbert Marcuse, Jürgen Habermas, Lukács György), a strukturalizmus (Lévi-Strauss, Chomsky), az egzisztencializmus (Heidegger, Sartre, Camus, Jaspers), a keresztény perszonalizmus (Bergyajev, Jaspers, Jacques Maritain), a fenomenológia (Edmund Husserl), a freudizmus, a hermeneutika (Gadamer), a posztmodern és a történeti antropológia (Fukuyama).

A második világháborút követő időszak történetírását országokra lebontva tárgyalja a szerző.

Az észak-amerikai történetírást leginkább a szcientizmus határozta meg, vagyis a látószög kiterjesztése, a tömegszerű jelenségek vizsgálata, a földrajzi keret kiszélesedése, tehát egyre inkább az egyetemes történelem került előtérbe a nemzetivel szemben. A 19. század az amerikai történetírás megszerveződésének időszaka, melyre legnagyobb hatást Ranke és a forráskutatás igénye gyakorolta. Az 1860-as évek jellemzői, a baloldal megerősödése és a társadalmi feszültségek új témákat inspiráltak, mint az iparosodás, ipari forradalom és következményei. A 20. század eleje a New History korszaka (James Harvey Robinson, Frederick Jackson Turner, Charles Beard). A második világháború utáni időszak visszatérést jelentett a rankei irányzathoz, de az „Amerika felsőbbisége” elvvel kiegészülve. Ekkor jött létre az ethnohistory, a psychohistory és a gender studies a posztmodern irányzat részeként.

A francia történetírást az 1929-ben alapult Annales iskola határozta meg, Fernand Braudel, March Bloch, Lucien Febvre, Henri Pierre, Ernest Labrousse, Lévi-Strauss, François Furet, Albert Soboul részvételével. Az 1980–1990-es évek kiemelkedő történetírói Bourdieu, Michel de Certeau, Paul Riceur, Pierre Nora. A francia történetírásban figyelhető meg először az a nyelvi for-

dulat, mely a mindennapok történetét helyezte előtérbe.

A kor német történetírását a második világháborúban történtek feldolgozására tett kísérlet jellemzi. Olyan kérdések kerültek előtérbe, mint az emberi lét végsősége, a kommunikatív és kulturális emlékezet, mennyire építhető a német nemzeti múltra a német nemzeti identitás. A korszakban két nagy vita zajlott: a Historikerstreit, a jobb- és baloldali történészek vitája és a pozitívizmus-vita, a filozófusok és a szociológusok vitája a természet- és társadalomtudományok megismerési módjairól.

Az angol történetírás a kontinentális modellt követi, bár számos sajátossággal rendelkezik. Alapvetően optimista történetírásról van szó, melyen megfigyelhető a whig befolyás. Megemlítendő az angol történelemfelfogás kialakulását befolyásoló asszimilációs-autista vita. A későbbiekben két irányzat áll egymással szemben: a társadalomtörténeti és az eszmetörténeti irányzat. A huszadik században itt is megjelent a posztmodern és a nyelvi fordulat, az angol történetírás végig hagyományos maradt, a politikatörténet újjáélesztéséért küzd.

Az itáliai történetírás szintén követte a nyugat-európai tendenciát, nem tett kísérlet saját paradigma kidolgozására. Ennek ellenére a kritikai történetírás bizonyos jelenségei itt alakultak ki. Az eszmetörténeti, a marxista-marxizáló iskola, a microstoria, az ókortörténet és az emlékezetkutatás az olasz történetírás kiemelkedő területei. Jelentősebb történetírói közül megemlíthetjük Machiavellit, Muratorit, Vicot, Crocet, Umberto Ecot, Francesco Gicciardinit, Luigi Ferdinando Marsigli, vagy Arnaldo Momigliant.

A felsorolásból nem maradhat ki sem Közép-Kelet-Európa, sem Oroszország. A közép- és kelet-európai történetírás sok mindent átvett a Nyugattól, így a 16–18. századra jellemző kritikai történetírást, a 19. századi nemzeti öntudatra ébredést, később a rankei irányzat sajátosságait. A két

világháború után, nyilvánvalóan történeti okokból, előtérbe került a nemzeti történetírás. Egyes országokban ez erős nyugatellenességgel párosult. Az 1945-ös fordulat visszaesés a történetírásban: az addigi áramlatok színességét az egysíkúság és a párttörténet középpontba kerülése váltja fel. Ennek ellenére megjelennek a Nyugathoz közeli, gazdaság- és társadalomtörténeti iskolák is. Az 1990-es évektől, a rendszerváltások után a posztmodern hatása egyértelműen érzékelhető.

A közép-kelet-európai történetírással együtt kell kezelni az osztrák történetírást is. Jóllehet többnyire a nyugati historiográfiával egyszerre fejlődött, sajátossága a „gesamtdeutsch” történetírás, mely ötvözni próbálja a „kisnémet” és a „nagynémet” történetírást, így fontos témái közé tartozik a Habsburgok megítélése és a német egység kérdése.

Az orosz történetírás a térség legkiemelkedőbb és legkiterjedtebb intézményrendszerrel rendelkező történetírása, a nemzeti múlt kutatása, az orosz ideológia megfogalmazása határozza meg. Két irányzat versengett egymással: a szlavofilok vagy narodnyikok és a nyugatosok. Annak ellenére, hogy a 20. századi orosz történetírást erőteljesen meghatározta a marxista (leninista, sztálinista) szellem, sok, Európában is jelentős történész alkotott a területen. A Szovjetunió bukása után Oroszországban is megjelentek a nyugati irányzatok fő kérdései, valamint a sztálini rendszer értékelésére való igény.

Magyarországon 1945 után minden jelentős történelmi esemény interpretációját a marxista szellemnek megfelelően fogal-

mazták újra (így lett az 1848–1849-es forradalom a fő- és köznemesség ellen folytatott harc, és így kapta a két világháború közötti időszak a fasiszta jelzöt), az intézményrendszert is ennek megfelelően alakították át. Mindennek ellenére a korban jelentős szintézisek jelentek meg Magyarországról és a magyarok helyéről Európában. Az 1970–1980-as években külpolitikai nyitás figyelhető meg, bár a történetírás még mindig a politikatörténetre fektette a hangsúlyt. Jelentős újítás a hadtörténet, a társadalom- és gazdaságtörténet, a történeti földrajz és településtörténet, valamint a nemzetiségtörténet megjelenése. Az 1980–1990-es években felbukkantak a nyugaton már régóta jelen lévő irányzatok, így a posztmodern vagy a public history. Számos új folyóirat indult, mint az *Aetas*, a *Rubicon* vagy a *Múltunk*.

Erős Vilmos munkájának egyik fő erőssége, hogy hihetetlenül gazdag forrásanyagra támaszkodik (csak a bibliográfia közel száz oldal), rendkívül sok szerzőt és művet gyűjt össze, többféle szempont szerint rendezve. Mindez ugyanakkor a narratív funkciót gyengíti: a könyv leginkább adattárra emlékeztet, melyben a historiográfiával foglalkozók pontos eligazítást kapnak, elsősorban arról, hogy kik a történetírás legjelentősebb képviselői, és hol találhatnak a témával kapcsolatban bővebb információt. Ebből fakadóan a művet elsősorban kézikönyvként érdemes értékelnünk, s a recensens is ezzel az útmutatással adná érdeklődő kutatók és történelem szakos hallgatók kezébe.

MIHÁLYI DOROTTYA

Számunk szerzői

- BARÁTH KATALIN (sztojkovicspiksz@gmail.com) – történész, szabadúszó, Budapest
- CSORBA GYÖRGY (gyorgycsorba@gmail.com) – történész, szabadúszó, Budapest
- CZEFERNER DÓRA (czefernerd@gmail.com) – doktoranda, Pécsi Tudományegyetem BTK, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs
- DEÁK ÁGNES (deakagnes@yahoo.com) – történész, Szegedi Tudományegyetem BTK, Szeged
- ERDŐS ZOLTÁN (finnegan@freemail.hu) – PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest
- ERŐS VILMOS (eros.vilmos@gmail.com) – történész, Debreceni Tudományegyetem BTK, Történelmi Intézet, Debrecen
- OLGA KHAVANOVA (austrian.centre.inslav@gmail.com) – történész, Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézete, Moszkva
- KISANTAL TAMÁS (tamas.kisantal75@gmail.com) – irodalomtörténész, Pécsi Tudományegyetem BTK, Pécs
- KÖVÉR GYÖRGY (kover.gyorgy@btk.elte.hu) – történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, Budapest
- MIHÁLYI DOROTTYA (mihalyidori@gmail.com) – egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem BTK, Szeged
- RÓZSA MÁRTON (jorgen.rm@gmail.com) – PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest
- SZABÓ SZILÁRD (szaboszilarddte@freemail.hu) – történész, jogász/jogtörténész, Debreceni Egyetem BTK, Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Politikatudományi Tanszék, Debrecen
- SZEBERÉNYI GÁBOR (szeberenyi.gabor@lib.pte.hu) – könyvtáros, Pécsi Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, Pécs
- TAKÁCS ÁDÁM (takacsadam@hotmail.com) – történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, Atelier Európai Társadalomtudományok és Historiográfia Tanszék, Budapest
- TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID (t.laszlo.d@gmail.com) – PhD-hallgató, Debreceni Tudományegyetem BTK, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen
- VÁRI LÁSZLÓ (<https://independent.academia.edu/LászlóVári>) – művelődéstörténész, független kutató, Budapest

A fordítást BARNA JÓZSEF készítette.

Contents

Essays

GYÖRGY KÖVÉR

- Transvaluations. A Concept and its Meanders through 20th-Century
Historiography 5

GÁBOR SZEBERÉNYI

- Tagányi and Szekfű. Additions to the Historiographical Associations
of a Master-Disciple Relationship 29

LÁSZLÓ DÁVID TÖRŐ

- The “Eckhart Debate”: the Contemporary Reception of Ferenc Eck-
hart’s Programmatic Treatise 57

VILMOS ERŐS

- Taking Refuge in Silence... and Intellectual History. Sándor Doma-
novszky’s Views of History and Historical Policy at the Turn of the
1930s and 1940s 78

KATALIN BARÁTH

- “But History is One and Indivisible”. Identity Crisis and Ritual Self-
Definition: The Centennial Ceremony of the Historical Society (1967) 99

TAMÁS KISANTAL

- Holocaust Literature in Hungary. Methodological Comments for a
History of Hungarian Holocaust Literature 116

Workshop

SZILÁRD SZABÓ

- The Informationsbüro 135

LÁSZLÓ VÁRI

- An Eastern Star chapter in Hungary 145

Theory and method

ÁDÁM TAKÁCS

- Rebirth with complications. The question of the event against the
backdrop of recent historical and philosophical discourses 160

Beyond our borders

- “...moving away from great national narratives.” Interview with Olga
Khavanova by Ágnes Deák 178

- The selected bibliography of Olga Khavanova’s works 185

OLGA KHAVANOVA

- Farewell to Saint Petersburg: Count Miklós Esterházy leaves the
Russian capital 188

Reviews

The history of a century-long war <i>(János B. Szabó: Háborúban Bizánccal: Magyarország és a Balkán a 11–12. században. Boldog Zoltán tanulmányával. Corvina Kiadó, Budapest, 2013)</i> MÁRTON RÓZSA	200
Apocalypticism, Reformation, national identity <i>(Sándor Őze: Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon, 1526–1566. Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, Budapest, 2016.)</i> ZOLTÁN ERDŐS	205
The Eastern voice of England <i>(Steven Richmond: The Voice of England in the East. Stratford Canning and Diplomacy with the Ottoman Empire. I. B. Tauris, London–New York, 2014.)</i> GYÖRGY CSORBA	208
„On the trail of forgotten women from Pécs” <i>(Tünde Árvai: Városanyák. Mozaikok a pécsi nők 19-20. századi történetéből. [Pécsi Mozaik 5.] Kronosz Kiadó–Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2016.)</i> DÓRA CZEFERNER	211
Story, history, historiography <i>(Vilmos Erős: Modern historiográfia: az újkori történetírás egy története. Ráció Kiadó, Budapest, 2015.)</i> DOROTTYA MIHÁLYI	217
Authors	221

Az Aetas történettudományi folyóirat 2017. évi előfizetői felhívása

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása és hűségese kitartása. Ebben az évben a következő tematikus számaink jelennek meg:

A nagy háború árnyékában

A politikus Jókai Mór

A pápaság története a középkorban

1917 – egy évszázad távlatából

Interjúkat közlünk Pál Judittal (Kolozsvár), Gergely Andrással (Budapest).

Folytatjuk „*Elmélet és módszer*” rovatunkat.

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2017-es évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat és támogatásukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel ugyanakkor, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár: **4000 Ft** (tartalmazza a postaköltséget, az év végén elektronikus formában is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi négy számunkat!)

Éves elektronikus előfizetői ár: **3500 Ft** (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)

Egy számot megrendelőknél: **1000 Ft + postaköltség**

Egy szám könyvesbolti ára: **1100 Ft**

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Jövedelemadójának 1%-át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

Film és történelem

„Körül voltam én véve rendesen (...), ha nincs a film, akkor engem biztos, hogy börtönbe zárnak.” Interjú Ferenczi József egykori tsz-elnökkel, a *Határozat* című dokumentumfilm kulcsszereplőjével. (Készítette: Szabó Elemér)

Barkóczi Janka:

Hírek múlt időben. Emlékezetpolitika a Magyar Világhíradókban (1931–1944)

Takács Róbert:

Nyugati film és közönsége Magyarországon 1953 után

Murai András:

Van képünk róla. Az 1956-os forradalomról készült filmdokumentumok a Kádár-rendszer játékfilmjeiben

Mravik Patrik Tamás: „Megszaporodtak filmjeinkben a szocialista hősök”

Filmkészítés Magyarországon az 1960-as évek elején a dramaturgiai tanácsok vitáinak tükrében

Berta János: Társadalmi elkötelezettség filmen. Társadalom és politika az 1960–70-es évek fordulóján készült magyar dokumentumfilmekben

Bezsenyi Tamás – Lénárt András: „Dicsértessék... dobják el a fegyvert!” A bűn politikai ábrázolása játékfilmekben a Kádár-korszakban

Böszörményi-Nagy Orsolya: Film: produkció és recepció között. A Szerelem című film értelmezései

Óri Péter – Pakot Levente: Háztartásszerkezet a 19. századi Magyarországon. A Mosaic-adatbázis elemzésének első eredményei

A Korall szerkesztőségének elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek, és valamennyi idejű számunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat soron következő 2016. évi tematikus számai:

66. Másság és kirekesztés

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség,
könyvesboltban 1100 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrássy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;

Magyar Napló Könyvesbolt, VIII. ker., József körút 70.;

Párbeszéd Könyvesbolt, VIII. ker. Horánszky u. 20.;

Penna Bölcsész Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirth Letícia

Telefon: (20) 593-04-56

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Nyomdaipari Kft., Szeged

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1100,- Ft
Előfizetőknek: 1000,- Ft

A fogalomtörténet nem szakítható ki az intézménytörténeti kontextusból. Az áttekintésből úgy tűnik, hogy átértékelés meghirdetésére egyfelől akkor kerülhetett sor, amikor a jelenkor „szubjektív” értékelői saját szemléletük offenzíváját igyekeztek a tudományos hatalmi pozíciók révén megerősíteni, általánossá tenni. Ezek a törekvések nagyon is telítettek voltak direkt értékítéletekkel. Még akkor is, ha csak a kutatás forrásbázisának és kiaknázásuk módszereinek a gazdagodására hivatkoztak. Persze folyhatott szemléleti átértékelés meghirdetés nélkül is. A 20. századi historiográfiában arra is találtunk példát, amikor a történetírás a „folyamat és eredmény dialektikája” jegyében épp a világnézeti hegemonia keretein belül, a tudomány viszonylagos önállóságának jelszavával igyekezett védeni magát a hatalmi túlsúllyal szemben. A kritikai gondolkodás perszetermészetesen ezt legfeljebb megideologizálásnak tekintette. Ráadásul, ami az ideológiai hegemonián belül védhetőnek tűnt, hatástalanul kevésnek bizonyult a rendszerváltás után. Ha belegondolunk, Max Weber ilyen helyzetekre találta ki a „Wertfreiheit” koncepcióját. Azért viszont végképp nem tehető felelőssé, hogy a magyar historiográfiai gyakorlat nem igazolta vissza az „átértékelés” fogalmi konstrukcióját.

Kövér György tanulmányát számunk 5–27 oldalán olvashatják.
